U.A. SHIRINOV

AUDIT 2

DARSLIK

ACCOUNTING
AND AUDIT

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining 95 yilligiga bag‘ishlanadi

U.A. SHIRINOV

AUDIT 2

Darslik

Samarqand-2026

UO‘K: 657.631.2(075)
Sh 63
KBK: 65.05ya73

U.A. SHIRINOV.

AUDIT 2 *[Matn]:* ***darslik*** */ Samarqand iqtisodiyot va servis instituti – Samarqand.: “STEP-SEL” MCHJ nashriyoti, 2026 - 392 bet.*

Ushbu darslik Samarqand iqtisodiyot va servis institutining “Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasida ishlab chiqilgan. Mazkur darslik oliy ta’lim muassasalarining 70410202 - «Audit» mutaxassisligi talabalariga mo‘ljallangan. “Audit 2” fanidan tayyorlangan darslikda talabalar mustaqil o‘rganishlari uchun barcha o‘quv-uslubiy materiallar va audit bilan bog‘liq barcha nazariy bilimlar keltirilgan bo‘lib, undan audit sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislar va o‘qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

Z.Abdullayev	TDIU SF Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha direktor o‘rinbosari, dotsent.
K.B.Urazov	Samarqand iqtisodiyot va servis instituti “Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobi va audit” kafedrasi professori i.f.d.

Darslik institut Kengashining 2025-yil 27-noyabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 338-27/11).

ISBN: 978-9910-5305-7-9

© U.A. Shirinov., SamISI. 2026 y.
© “STEP-SEL” MChJ nashryoti. 2026 y.

KIRISH

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida auditorlik faoliyati korxonalar moliyaviy hisobotlarining ishonchliligini ta'minlashda, investorlar va boshqa manfaatdor tomonlarning manfaatlarini himoya qilishda, moliyaviy bozorlar shaffofligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydigan mustaqil professional nazorat instituti sifatida shakllanib, tobora rivojlanib bormoqda. Auditorlik - bu korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining turli jihatlarini mustaqil professional tekshirish va baholash asosida ularning moliyaviy hisobotlari haqiqat va adolatli tasvir beradimi yoki yo'qmi to'g'risida xulosa berish jarayoni bo'lib, u nafaqat korxonalarning ichki boshqaruv tizimini mustahkamlashga, balki umuman iqtisodiyotda ishonch muhitini yaratishga ham xizmat qiladi.

"Audit 2" fani auditorlik faoliyatining chuqur va amaliy jihatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, talabalarni korxonalarning turli faoliyat turlari, aktivlari, majburiyatlari va xarajatlarini konkret auditlash metodikasi bilan tanishtiradi. Ushbu fan doirasida talabalar asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar auditi, moddiy-ishlab chiqarish zahiralari auditi, pul mablag'lari va hisob-kitoblar auditi, mehnat to'lovi va shaxsiy tarkib bo'yicha hisob-kitoblar auditi, xarajatlar va daromadlar auditi, moliyaviy natijalar auditi, kreditorlik va debitorlik qarzlari auditi kabi muhim yo'nalishlarda chuqur bilim va amaliy ko'nikmalarni egallaydilar. Har bir mavzu nafaqat tegishli sohadagi hisob qaydnomalarini tekshirish metodikasini, balki hujjatli tekshiruvni o'tkazish, ichki nazorat tizimini baholash, xatoliklar va kamchiliklarni aniqlash hamda auditorlik xulosalarini to'g'ri shakllantirish bo'yicha amaliy ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi.

Fanining dolzarbligi shundan iboratki, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining rivojlanishi, xalqaro moliyaviy bozorlarga integratsiyalashuvi va investitsion muhitni yaxshilash jarayonlarida yuqori malakali auditorlarga bo'lgan talab tobora oshib bormoqda. Mamlakatimizda auditorlik tizimini takomillashtirish, xalqaro auditorlik standartlarini joriy etish va auditorlik xizmatlarining sifatini oshirish bo'yicha amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar auditorlik kadrlarini tayyorlashga yangicha talablar qo'ymoqda. Shu munosabat

bilan "Audit 2" fanini o'rganish talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki zamonaviy auditorlik amaliyotida talabgor bo'ladigan amaliy ko'nikmalar va professional kompetentsiyalarni egallash imkonini beradi.

Fanning asosiy maqsadi - talabalarga korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatining turli jihatlari bo'yicha mustaqil auditorlik tekshiruvlarini rejalashtirish, o'tkazish va yakunlash bo'yicha zarur bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Fan o'qitish jarayonida nazariy ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar, auditorlik hujjatlari bilan ishlash, real auditorlik amaliyoti namunalari va biznes-keyslarni tahlil qilish kabi turli pedagogik usullardan foydalaniladi. Talabalar fanni o'zlashtirish natijasida Xalqaro auditorlik standartlari (XAS) talablariga muvofiq professional auditorlik tekshiruvlarini o'tkazishga, hisob ma'lumotlarining ishonchliligini baholashga, ichki nazorat tizimini tahlil qilishga, xatoliklar va firibgarlik belgilarini aniqlashga, auditorlik dalillarini to'plash va baholashga, hamda sifatli auditorlik xulosalarini tayyorlashga qodir mutaxassislarga aylanishlari kutilmoqda.

I BOB. AUDIT-2 FANIGA KIRISH, FANNING PREDMETI, METODI VA BOSHQA FANLAR BILAN O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

1.1 Audit–2 faniga kirish.
1.2 Audit–2 fanining predmeti va metodi.
1.3 Audit–2 fanining boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi.

Tayanch so‘z va iboralar: Audit-2, audit predmeti, audit metodi, audit tamoyillari, audit dalillari, audit riski, audit rejalashtirish, audit dasturi, audit xulosasi, moliyaviy hisobot, ichki nazorat tizimi, buxgalteriya hisobi, moliyaviy tahlil, soliq hisobi, korporativ boshqaruv, ichki audit, tashqi audit, audit standartlari, professional mulohaza, mustaqillik.

1.1. Audit–2 faniga kirish

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida audit xizmatlari tobora murakkablashib, yangi yo'nalishlar va metodologiyalar paydo bo'lmoqda. Audit-2 fani auditorlik faoliyatining ilg'or bosqichi bo'lib, murakkab moliyaviy tuzilmalar, xalqaro standartlar va zamonaviy texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq.

Audit-2 fanining paydo bo'lishi XX asrning oxiri va XXI asr boshlariga to'g'ri keladi. Globallashuv jarayonlari, xalqaro moliyaviy bozorlarning rivojlanishi, yirik transnatsional korporatsiyalarning shakllanishi auditorlik xizmatlariga yangicha talablar qo'ydi. Oddiy moliyaviy hisobotlarni tekshirish endi yetarli emas edi - murakkab holding strukturalari, konsolidatsiya qilingan hisobotlar, xalqaro operatsiyalar va zamonaviy moliyaviy instrumentlar chuqur bilim va maxsus ko'nikmalarni talab qila boshladi.

Audit-1 asosan bitta korxonaning moliyaviy hisobotlarini tekshirish, oddiy buxgalteriya operatsiyalarini nazorat qilish va asosiy audit prinsiplarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lsa, Audit-2 ancha kengroq va chuqurroq masalalarni qamrab oladi. Bu fanda biz nafaqat tekshirish, balki tahlil qilish, baholash, professional mulohaza yuritish va murakkab xulosalar chiqarish bilan shug'ullanamiz.

Zamonaviy sharoitda Audit-2 ning ahamiyati beqiyos. Investor va kreditorlar ishonchli moliyaviy ma'lumotlarga ehtiyoj sezadilar. Davlat organlari soliq to'lovlarining to'g'riligini va qonunchilikka rioya qilinishini nazorat qiladi. Jamiyat esa korporativ ijtimoiy javobgarlik va shaffoflikni talab qiladi. Shu sababli, yuqori malakali auditorlar, Audit-2 fanining barcha nuanslarini biladigan mutaxassislar bugungi kunda juda talab qilinadi.

Audit-2 fanining asosiy maqsadi talabalarda murakkab audit masalalarini hal qilish qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Bu faqat nazariy bilimlar emas, balki amaliy ko'nikmalar, professional mulohaza yuritish va etik qarorlar qabul qilish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

1.1-rasm. Audit fanlari tuzilmasi.

Fanning birinchi asosiy maqsadi - murakkab moliyaviy hisobotlarni tekshirish metodologiyasini o'rgatishdir. Bu yerda biz yirik korporatsiyalar, holding kompaniyalar va xalqaro konsernlarning moliyaviy hisobotlari bilan ishlaymiz. Bunday hisobotlar ko'pincha yuzlab sahifalardan iborat bo'lib, minglab operatsiyalarni, murakkab moliyaviy instrumentlarni va ko'plab sho'ba korxonalarning ma'lumotlarini o'z ichiga oladi. Auditor bunday hajmdagi ma'lumotlarni

samarali tahlil qilish, asosiy risklarni aniqlash va eng muhim sohalarga e'tibor qaratish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Ikkinchi muhim maqsad - xalqaro audit standartlari asosida ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Xalqaro Audit Standartlari (ISA - International Standards on Auditing) butun dunyo bo'ylab qabul qilinadigan professional normalardur. Ular audit jarayonining barcha bosqichlarini, auditorning mas'uliyatini, audit dalillarini to'plash va baholash tartibini, hisobot berish formatlarini belgilaydi. Audit-2 fanida biz bu standartlarni chuqur o'rganamiz va ularni amaliy vaziyatlarda qo'llashni o'rganamiz.

Uchinchi maqsad - risk-oriented audit yondashuvini qo'llash qobiliyatini shakllantirishdir. Zamonaviy audit faqat hujjatlarni tekshirish emas, balki biznesni tushunish, risklar xaritasini tuzish va audit resurslarini eng yuqori risk sohalarga yo'naltirishdir. Bu yondashuv audit samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va mijozga qo'shimcha qiymat yaratishga imkon beradi.

Audit-2 ning asosiy vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi. Birinchidan, yirik korporatsiyalarning moliyaviy hisobotlarini professional darajada tekshirish ko'nikmalarini rivojlantirish. Bu yerda biz konsolidatsiya prinsiplarini, bog'liq tomonlar operatsiyalarini, murakkab moliyaviy instrumentlarni baholashni o'rganamiz.

Ikkinchidan, ichki nazorat tizimlarini baholash metodologiyasini egallash. COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) frameworki va boshqa nazorat modellarini o'rganib, biz tashkilotdagi nazorat muhitini, risk baholash jarayonlarini, nazorat tadbirlarini, axborot va kommunikatsiya tizimlarini, monitoring faoliyatini professional darajada baholay olamiz.

Uchinchidan, firibgarlik risklarini aniqlash va ularga javob berish. Statistikaga ko'ra, tashkilotlar o'rtacha yillik daromadlarining 5 foizini firibgarlik natijasida yo'qotadilar. Professional auditor firibgarlik uchlarini, anomaliyalarni, noodatiy operatsiyalarni aniqlash va tegishli audit protseduralarini qo'llash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

To'rtinchidan, boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlash uchun tahliliy ma'lumotlar tayyorlash. Zamonaviy audit faqat "ha" yoki "yo'q"

javobi emas, balki biznesni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar, ichki nazoratni mustahkamlash yo'llari, operatsion samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini ham taqdim etadi.

1.2. Audit–2 fanining predmeti va metodi

Audit-2 fanining predmeti keng va ko'p qirrali. Keling, asosiy yo'nalishlarni ko'rib chiqaylik.

Murakkab tashkiliy tuzilmalar auditi - bu soha holding kompaniyalar, konsernlar va korporativ guruhlar bilan bog'liq. Holding kompaniya - bu boshqa korxonalarning aksiyalarini egallab, ularni boshqarish huquqiga ega bo'lgan tashkilotdir. Bunday strukturalarning auditi maxsus bilimlarni talab qiladi. Konsolidatsiya qilingan moliyaviy hisobotlar - bu ona kompaniya va uning barcha sho'ba korxonalarining moliyaviy ma'lumotlarini birlashtirgan hisobot. Bu jarayonda ichki operatsiyalarni yo'q qilish, minoritar ulushlarni aks ettirish, sherik-kompaniyalardagi investitsiyalarni baholash kabi murakkab masalalar hal qilinadi.

Bog'liq tomonlar operatsiyalari - bu alohida e'tibor talab qiladigan sohadir. Bog'liq tomonlar - bu bir-biriga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan shaxslar va tashkilotlar (masalan, rahbarlar, yaqin qarindoshlar, sherik kompaniyalar). Bunday tomonlar o'rtasidagi operatsiyalar har doim bozor shartlariga mos kelmasligi, kompaniya manfaatlariga zid bo'lishi mumkin. Auditor bunday operatsiyalarni diqqat bilan tekshirishi, ularning iqtisodiy mohiyatini tushunishi va to'g'ri oshkor etilganligini tekshirishi kerak.

Maxsus sohalar auditi - bu bank va moliya institutlari, sug'urta kompaniyalari, investitsiya fondlari kabi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan tashkilotlar auditidir. Bank auditi maxsus bilimlarni talab qiladi: kredit riskini baholash, aktivlar sifatini tekshirish, kapital yetarligi normativlarini tahlil qilish, likvidlik riskini baholash va hokazo. Sug'urta kompaniyalari auditi esa texnik zaxiralarni hisoblash, sug'urta mahsulotlarini baholash, qayta sug'urtalash operatsiyalarini tekshirishni o'z ichiga oladi.

Investitsiya fondlari va qimmatli qog'ozlar bozori auditi ham alohida yo'nalishdir. Bu yerda biz portfelni baholash, aktivlar qiymatini aniqlash usullarini tekshirish, investitsiya strategiyasiga rioya qilinishini nazorat qilish bilan shug'ullanamiz. Davlat sektorida audit esa budjet mablag'laridan foydalanishni, davlat dasturlarining samaradorligini, korrupsiya risklarini baholashni o'z ichiga oladi.

Zamonaviy audit yo'nalishlari bugungi kunga xos bo'lgan yangi sohalarni qamrab oladi. IT-audit va axborot tizimlarini tekshirish - bu raqamli davr talabi. Biz kompaniya axborot tizimlarining ishonchliligini, ma'lumotlar xavfsizligini, kiber-tahdidlarga qarshi himoyani baholashimiz kerak. COBIT (Control Objectives for Information and Related Technology) kabi standartlar bu sohada yo'l-yo'riq beradi.

ESG-audit - ekologik, ijtimoiy va boshqaruv (Environmental, Social, Governance) auditi - bu yangi va tez rivojlanayotgan yo'nalish. Investorlar va jamiyat kompaniyalardan nafaqat moliyaviy natijalar, balki atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy mas'uliyat va yaxshi boshqaruv amaliyotini ham talab qilmoqda. Auditor kompaniyaning uglerod izini, energiya samaradorligini, xodimlar huquqlarini, korrpypsiyaga qarshi tadbirlarni baholashi kerak.

Firibgarlikni aniqlash va tergov auditi (forensic audit) - bu maxsus yo'nalish bo'lib, moliyaviy jinoyatlarni, hisob-kitob manipulyatsiyalarini, aktivlarni o'zlashtirishni aniqlashga qaratilgan. Bu sohada auditor detektiv kabi ishlaydi: dalillar to'playdi, gumonga sabab bo'lgan operatsiyalarni tahlil qiladi, firibgarlik sxemalarini ochib beradi.

Operatsion va samaradorlik auditi biznes-jarayonlarning samaradorligini baholashga qaratilgan. Bu yerda moliyaviy hisobotlar emas, balki kompaniyaning operatsion faoliyati o'rganiladi: ishlab chiqarish jarayonlari, ta'minot zanjiri, sotish tizimlari va hokazo.

Ichki audit va korporativ boshqaruv - bu kompaniya ichida tashkil etiladigan mustaqil nazorat xizmati. Ichki auditorlar tashkilotdagi risklar va nazorat tizimlarini doimiy ravishda baholaydilar, boshqaruvga tavsiyalar beradilar. Bu yo'nalish tashqi auditdan farq qiladi va o'ziga xos metodologiyaga ega.

Audit-2 fanini tushunish uchun uning asosiy komponentlarini bilish kerak. Xalqaro audit standartlari (ISA) - bu fanining poydevori. ISA standartlari audit jarayonining barcha bosqichlarini tartibga soladi: rejalashtirish, risk baholash, audit dalillarini to'plash, xulosalar chiqarish va hisobot berish. Hozirgi kunda 40 dan ortiq ISA standarti mavjud bo'lib, har biri alohida masalaga bag'ishlangan.

Professional etika va mustaqillik - auditorlik faoliyatining asosi. Auditor vijdon, halollik, professional kompetentlik, maxfiylik va professional xulq-atvor prinsiplariga rioya qilishi shart. Mustaqillik esa auditorning mijozdan moliyaviy va shaxsiy mustaqil bo'lishini anglatadi. Agar auditor mijoz kompaniyasida ulushga ega bo'lsa yoki uning yaqin qarindoshi u yerda ishlasa, mustaqillik buziladi.

Audit risklari va materiallik kontseptsiyasi audit rejasini tuzishda asosiy rol o'ynaydi. Audit riski - bu auditor noto'g'ri xulosa chiqarish ehtimoli. U uchta komponentdan iborat: tabiiy risk (xato yuzaga kelish ehtimoli), nazorat riski (ichki nazorat xatoni aniqlay olmaslik ehtimoli) va aniqlash riski (auditor xatoni topa olmaslik ehtimoli). Materiallik - bu moliyaviy hisobotdagi xato yoki tushirib qoldirish, agar u foydalanuvchilarning iqtisodiy qarorlariga ta'sir qilishi mumkin bo'lsa, material hisoblanadi.

Audit dalillari va hujjatlash - bu audit xulosalarining asosi. Dalillar yetarli va tegishli bo'lishi kerak. Auditor barcha muhim audit protseduralarini, olingan dalillarni, chiqarilgan xulosalarni hujjatlashtirishi shart. Audit hujjatlari (audit fayllari) keyinchalik tekshirish uchun va sifat nazorati maqsadlarida foydalaniladi.

Audit xulosalari va hisobotlar - bu audit jarayonining yakuniy mahsuloti. Auditor fikrini to'rtta formatda ifodalashi mumkin: shartsiz ijobiy fikr (hisobot barcha jihatdan to'g'ri), shartli ijobiy fikr (ba'zi chegaralar mavjud, lekin umuman to'g'ri), salbiy fikr (hisobot noto'g'ri tayyorlangan) yoki fikr bildirishdan voz kechish (yetarli dalillar yo'q).

Audit-2 fanida nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun turli ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalaniladi. Bu metodlar auditorga murakkab vaziyatlarni tahlil qilish, mantiqiy

xulosalar chiqarish va professional qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Tahlil va sintez - bu eng asosiy ilmiy metodlardir. Tahlil - bu yaxlitlikni tarkibiy qismlarga ajratish, har bir elementni alohida o'rganish jarayoni. Masalan, moliyaviy hisobotni tahlil qilayotganda, biz uni alohida balanslarga, daromad to'g'risidagi hisobotga, pul oqimlari to'g'risidagi hisobotga ajratamiz. Keyin har bir hisobotni o'z navbatida bandlarga ajratamiz. Sintez esa aksincha jarayon - alohida elementlarni yaxlitlikka birlashtirish. Tahlil natijalarini sintez qilib, biz kompaniya moliyaviy holatining umumiy rasmini yaratamiz.

Induksiya va deduksiya ham mantiqiy fikrlashning muhim usullaridir. Induksiya - bu alohida faktlardan umumiy xulosa chiqarish. Masalan, bir nechta operatsiyalarda xato topilsa, biz butun operatsiyalar sinfida xatolar mavjud deb xulosa chiqarishimiz mumkin. Deduksiya esa umumiy qoidadan alohida holga xulosa chiqarish. Agar kompaniyada ichki nazorat zaif bo'lsa (umumiy holat), biz konkret operatsiyalarda ham xatolar bo'lishi mumkinligini taxmin qilamiz (alohida holat).

Abstraksiyalash - bu ob'ektning muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatish, muhim bo'lmaganlarini esa e'tiborga olmaslik jarayoni. Audit rejasini tuzishda biz asosiy risklar va muhim hisob balanslariga e'tibor qaratamiz, kichik va ahamiyatsiz operatsiyalarni esa chuqur tekshirmaymiz.

Modellashtirish audit nazariyasi va amaliyotida keng qo'llaniladi. Biz audit risk modelini (AR = IR × CR × DR), materiallik modelini, namuna hajmini hisoblash modellarini ishlatamiz. Prognozlashtirish esa kelajakdagi holatni bashorat qilish bilan bog'liq. Tarixiy ma'lumotlar va trendlar asosida biz kompaniyaning kelajakdagi moliyaviy ko'rsatkichlarini, potentsial risklar va muammolarni prognoz qilishimiz mumkin.

Taqqoslash usuli ham audit uchun juda muhim. Biz joriy yil ko'rsatkichlarini o'tgan yillar bilan, reja ko'rsatkichlar bilan, sanoat o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslaymiz. Bunday taqqoslash noodatiy o'zgarishlarni, potentsial xatolarni aniqlashga yordam beradi.

Klassifikatsiya - bu ob'ektlarni guruhlarga ajratish. Audit dalillarini biz turli toifalarga ajratamiz: hujjatli dalillar, vizual dalillar, og'zaki dalillar, analitik dalillar. Xatolarni ham klassifikatsiya qilamiz: tizimli va tasodifiy xatolar, moddiy va nomoddiy xatolar va hokazo.

Kuzatish va monitoring metodlari amaliy tadqiqotlar uchun zarur. Auditor kompaniyadagi jarayonlarni kuzatadi: inventarizatsiya o'tkazilishini, mahsulot ishlab chiqarilishini, tovarlar qabul qilinishini. Monitoring esa uzoq muddatli kuzatish - bu davomiy nazorat va tahlildir.

So'rovnoma va intervyu orqali biz zarur ma'lumotlarni to'playmiz. So'rovnoma yozma shaklda, intervyu esa og'zaki shaklda o'tkaziladi. Biz kompaniya xodimlaridan, rahbariyatidan, tashqi tomonlardan (mijozlar, yetkazib beruvchilar) ma'lumot olamiz.

Ekspert baholash - bu maxsus bilimga ega bo'lgan mutaxassislar fikridan foydalanish. Masalan, ko'chmas mulkni baholash uchun baholovchiga, yuridik masalalar uchun yuristga, IT masalalari uchun dasturiy ta'minot mutaxassisiga murojaat qilamiz.

Holatlarni tahlil qilish (case study) - bu real yoki haqiqatga yaqin vaziyatlarni chuqur o'rganish. Audit ta'limida biz ko'pincha real kompaniyalarning moliyaviy hisobotlarini tahlil qilamiz, firibgarlik holatlarini o'rganamiz, murakkab audit qarorlarini muhokama qilamiz.

Amaliy audit jarayonida auditor turli usullar va texnikalardan foydalanadi. Keling, asosiylarini ko'rib chiqaylik.

Inspeksiya - bu hujjatlar va moddiy aktivlarni tekshirishdir. Hujjatli inspeksiya - bu shartnomalar, schyot-fakturalar, to'lov hujjatlari, bank ko'chirmalari va boshqa qog'oz yoki elektron hujjatlarni tekshirish. Moddiy aktivlar inspeksiyasi esa tovarlar, asosiy vositalar, pul mablag'lari kabi aktivlarni fizik tekshirishni anglatadi. Masalan, kassadagi naqd pulni sanash, omborxonadagi tovarlarni sanash (inventarizatsiya), bino va uskunalarning mavjudligini tekshirish.

Kuzatish usuli jarayonlarni kuzatishni o'z ichiga oladi. Auditor inventarizatsiya o'tkazilish jarayonini kuzatadi, tovarlar qabul qilinishini kuzatadi, ishlab chiqarish jarayonini kuzatadi. Bu usul orqali biz kompaniyadagi nazorat protseduralarining amalda qanday bajarilishini baholashimiz mumkin.

Tashqi tasdiqlash (konfirmasiya) - bu uchinchi tomonlardan to'g'ridan-to'g'ri ma'lumot olish. Biz banklardan bank hisobraqamlari bo'yicha ma'lumotni, debitorlardan qarz miqdorini, kreditorlardan kreditorlik qarzini tasdiqlashni so'raymiz. Tashqi tasdiqlash eng ishonchli audit dalillaridan biri hisoblanadi, chunki u tashqi, mustaqil manbadan keladi.

Qayta hisoblash - bu kompaniya tomonidan amalga oshirilgan arifmetik hisoblarni auditorning o'zi qayta hisoblashidir. Masalan, ish haqi to'g'ri hisoblanganmi, qo'shma ishlar bo'yicha ulushlar to'g'rimi, amortizatsiya to'g'ri hisoblanganmi - bularni qayta hisoblash orqali tekshiramiz.

Qayta bajarish esa kompaniya bajargan protsedura yoki nazoratni auditorning o'zi qayta bajarishidir. Masalan, bank hisobini uzaytirish - bu qayta bajarish. Yoki mijoz hisob-kitoblarining to'g'riligini qayta tekshirish.

Analitik protseduralar - bu moliyaviy va nomoliyaviy ma'lumotlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va baholashdir. Biz koeffitsientlar tahlilini, trend tahlilini, nisbatlar tahlilini, kutilayotgan va haqiqiy qiymatlarni taqqoslashni amalga oshiramiz. Analitik protseduralar audit rejalashtirish bosqichida (riskli sohalarni aniqlash uchun), audit jarayonida (dalil sifatida) va yakuniy bosqichda (umumiy xulosalarni tasdiqlash uchun) qo'llaniladi.

So'rov usuli - bu kompaniya xodimlari va tashqi tomonlardan og'zaki yoki yozma ma'lumot olish. So'rov mustaqil dalil bo'lmaydi, uni boshqa dalillar bilan tasdiqlanishi kerak. Lekin so'rov orqali biz ko'plab foydali ma'lumotlarga ega bo'lamiz, audit yo'nalishlarini aniqlaymiz, noaniqliklarni bartaraf qilamiz.

Katta hajmdagi operatsiyalarni to'liq tekshirish vaqt va resurs jihatidan samarasiz. Shuning uchun auditorlar namuna olish usulidan foydalanadilar - ya'ni, to'plam (populatsiya) ichidan wakil namuna tanlab olish va uni tekshirish orqali butun to'plam haqida xulosa chiqarish.

Statistik namuna olish matematik ehtimolliklar nazariyasiga asoslangan. Bu usulda har bir element namunaga kirish uchun teng yoki ma'lum ehtimollikka ega. Statistik namunaning afzalligi shundaki, biz

namuna natijalarini butun to'plamga matematik asosda ekstrapolyatsiya qilishimiz mumkin. Eng keng tarqalgan statistik usul - bu tasodifiy namuna (random sampling). Bunda elementlar tasodifiy raqamlar jadvali yoki kompyuter dasturi yordamida tanlanadi.

Sistematik namuna ham keng qo'llaniladi. Bunda biz namuna intervalini hisoblaymiz (masalan, populyatsiya hajmi 10,000, namuna hajmi 100 bo'lsa, interval = 100). Keyin tasodifiy boshlang'ich nuqtadan boshlab, har 100-elementni tanlaymiz. Bu usul oddiy va samarali.

Stratifikatsiya - bu populyatsiyani bir nechta bir jinsli qatlamlarga (stratalarga) bo'lish va har bir qatlamdan alohida namuna olish. Masalan, debitorlik qarzlarini qiymati bo'yicha katta, o'rta va kichik qatlamlarga ajratamiz. Katta qarzlarni 100% tekshiramiz, o'rtalaridan 50% namuna olamiz, kichklaridan esa 10% namuna olamiz.

Nostatistik (professional mulohazaga asoslangan) namuna olishda auditor o'z tajribasi va professional mulohazasiga tayanadi. Bu usulda namuna matematik asosga ega emas, lekin amalda tez-tez qo'llaniladi, ayniqsa kichik audit topshiriqlarida.

Riskli sohalarga yo'naltirilgan tanlov - bu yuqori risk yoki materiallikka ega elementlarni tanlab olish. Masalan, eng yirik operatsiyalar, noodatiy operatsiyalar, murakkab yoki ziddiyatli operatsiyalarni tanlab tekshiramiz.

Monetar birlik namunasi (MUS - Monetary Unit Sampling) - bu maxsus statistik usul. Bunda har bir pul birligi (masalan, har bir so'm) namunaga kirish uchun teng ehtimollikka ega. Natijada katta qiymatli elementlar avtomatik ravishda yuqori ehtimollik bilan namunaga kiradi. Bu usul xususan balans bandlarini tekshirishda samarali.

Namuna hajmini hisoblashda biz bir nechta omillarni hisobga olamiz: ruxsat etilgan xato darajasi, kutilayotgan xatolar miqdori, ishonch darajasi, populyatsiya hajmi. Maxsus jadvallar va kompyuter dasturlari namuna hajmini hisoblashda yordam beradi.

XXI asrda audit texnologiyalari tez rivojlanmoqda. Kompyuter yordamida audit texnikalari (CAAT - Computer Assisted Audit Techniques) zamonaviy auditorning asosiy vositasi hisoblanadi.

Maxsus audit dasturlari mavjud: ACL (Audit Command Language), IDEA (Interactive Data Extraction and Analysis), TeamMate va boshqalar. Bu dasturlar katta hajmdagi ma'lumotlarni tez tahlil qilish, anomaliyalarni aniqlash, murakkab testlarni o'tkazish imkonini beradi. Masalan, ACL yordamida biz million qatorli ma'lumotlar bazasidan dublikat operatsiyalarni, Benford qonuniga mos kelmaydigan raqamlarni, belgilangan chegaralardan tashqari qiymatlarni bir necha soniyada topishimiz mumkin.

Excel kabi an'anaviy dasturlarning ilg'or funksiyalari ham audit uchun juda foydali. PivotTable, VLOOKUP, INDEX-MATCH, shartli formatirovka, makrolar - bularning barchasi audit samaradorligini oshiradi. Power BI, Tableau kabi vizualizatsiya vositalari esa murakkab ma'lumotlarni tushunarli grafiklar va diagrammalarga aylantiradi.

Big Data tahlili zamonaviy audit tendensiyasidir. Kompaniyalar tobora ko'proq ma'lumotlarni to'playdilar: operatsion ma'lumotlar, mijozlar ma'lumotlari, sensor ma'lumotlari, ijtimoiy tarmoqlar ma'lumotlari. Bu ma'lumotlarni tahlil qilib, auditor qimmatli insight'lar olishi, yashirin risklar va muammolarni aniqlashi mumkin.

Sun'iy intellekt va mashinali o'rganish (AI va ML) auditga kirmoqda. AI algoritmlari firibgarlik belgilarini aniqlashda, anomaliyalarni topishda, katta hajmdagi hujjatlarni tahlil qilishda yordam beradi. Masalan, sun'iy intellekt yuzlab shartnomani o'qib, ulardagi riskli bandlarni, standartdan chetga chiqishlarni avtomatik aniqlashi mumkin.

Blockchain texnologiyasi ham audit uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Blockchain - bu o'zgarmas, tarqatilgan raqamli daftar. Operatsiyalar blockchainga yozilgandan keyin ularni o'zgartirish deyarli imkonsiz. Bu auditni soddalashtiradi - auditor blockchaindagi ma'lumotlarga yuqori darajada ishonishi mumkin.

Raqamli audit platformalari - bu bulutga asoslangan yechimlar bo'lib, audit jamoasi turli joylarda bo'lishiga qaramay, birgalikda ishlashi, hujjatlarni almashishi, progress monitoring qilishi mumkin. Masalan, CaseWare, AuditBoard kabi platformalar audit jarayonini to'liq raqamlashtiradi.

Avtomatlashtirilgan test skriptlari muntazam ravishda takrorlanadigan testlarni avtomatlashtirish imkonini beradi. Masalan, har oylik hisobotni tekshirish uchun skript yozib, uni avtomatik ishga tushiramiz. Bu vaqt tejaydi va xatolar ehtimolini kamaytiradi.

Data mining (ma'lumotlarni qazib olish) va pattern recognition (naqshlarni aniqlash) texnikalari katta hajmdagi ma'lumotlardan yashirin munosabatlar, trendlar va anomaliyalarni topishga yordam beradi.

Uzluksiz audit (continuous auditing) - bu raqamli texnologiyalarning imkoniyatlaridan foydalanib, auditni bir martalik hodisa emas, balki doimiy jarayon sifatida amalga oshirish kontseptsiyasi. Tizim doimiy ravishda operatsiyalarni monitoring qiladi, anomaliyalarni darhol aniqlaydi va ogohlantirishlar beradi.

Risk-oriented audit - bu zamonaviy audit falsafasidir. Bu yondashuvda biz audit resurslarini eng yuqori risk sohalarga yo'naltiramiz, past riskli sohalarga esa minimal e'tibor beramiz.

Audit riskini baholash modeli quyidagicha: $AR = IR \times CR \times DR$, bu yerda AR - audit riski, IR - tabiiy risk (inherent risk), CR - nazorat riski (control risk), DR - aniqlash riski (detection risk).

Tabiiy risk - bu ichki nazoratni hisobga olmasdan, hisob balansi yoki operatsiyalar sinfida moddiy xato yuzaga kelish ehtimoli. Ba'zi hisob balanslari tabiatan yuqori risklidir. Masalan, naqd pul balansi, tovarlar balansi, murakkab moliyaviy instrumentlar tabiiy riski yuqori hisoblanadi.

Nazorat riski - bu mavjud ichki nazorat tizimi moddiy xatoni oldini olish yoki vaqtida aniqlash imkoniyatiga ega emaslik ehtimoli. Agar kompaniyada kuchli ichki nazorat bo'lsa, nazorat riski past bo'ladi.

Aniqlash riski - bu auditor o'z protseduralarini qo'llab ham, mavjud moddiy xatoni aniqlay olmaslik ehtimoli. Biz aniqlash riskini o'zimiz nazorat qilamiz - ko'proq audit protseduralarini qo'llab, katta namuna olib, chuqurroq tekshirish orqali aniqlash riskini kamaytiramiz.

Biznes riskini tushunish audit jarayonining muhim qismidir. Biz mijoz kompaniyasining biznes modelini, strategiyasini, bozor muhitini, raqobatchilarini, tartibga soluvchi muhitni, texnologiyalarni o'rganamiz.

Bu bizga kompaniya duch kelishi mumkin bo'lgan risklar va ularning moliyaviy hisobotlarga ta'sirini tushunishga yordam beradi.

COSO frameworki ichki nazoratni baholashda dunyo miqyosida qabul qilingan model. COSO beshta komponentni aniqlaydi: nazorat muhiti, risk baholash, nazorat faoliyati, axborot va kommunikatsiya, monitoring. Auditor har bir komponentni baholaydi va ichki nazoratning umumiy samaradorligini aniqlaydi.

Materiallik kontseptsiyasi audit rejasini tuzishda kalit rol o'ynaydi. Biz umumiy materiallikni hisoblaymiz (odatda, aktivlar yoki daromadning 1-5% oralig'ida), keyin ish materiallikni va aniq xato chegarasini aniqlaymiz. Materiallikdan yuqori xatolar albatta tuzatilishi kerak, materiallikdan past xatolar esa yig'ma ta'sirini baholaymiz.

Professional mulohaza yuritish (professional judgment) - bu auditorning o'z bilim, tajriba va professional standartlariga asoslanib qaror qabul qilish qobiliyatidir. Ko'plab audit qarorlari noaniq va muammoli: materiallik darajasini qanday belgilash, qaysi risklar yuqori, qaysilari past, namuna hajmi qancha bo'lishi kerak, topilgan xatolarni qanday baholash - bularning barchasi professional mulohazani talab qiladi.

Skeptitsizm tamoyili - bu auditorning so'zsiz ishonmasligi, tanqidiy yondashuvi. Auditor mijozdan olingan ma'lumotlarga shubha bilan qarashi, ularni mustaqil ravishda tekshirishi kerak. Skeptitsizm firibgarlikni aniqlashda juda muhim.

Professional muhokama (brainstorming) audit jamoasi ichida olib boriladigan munozaradir. Jamoa a'zolari firibgarlik risklar, murakkab masalalar, muhim audit qarorlari ustida birga muhokama qilishadi. Bu turli nuqtai nazarlarni e'tiborga olish, eng yaxshi yechimlarni topishga yordam beradi.

1.3. Audit–2 fanining boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi

Audit iqtisodiy fanlar tizimining ajralmas qismidir va ko'plab boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq.

Moliyaviy hisobot va buxgalteriya hisobi - bu auditning bevosita asosi. Auditor moliyaviy hisobotlarni tekshiradi, demak, u buxgalteriya

hisobining barcha nuanslarini mukammal bilishi kerak. IFRS (Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari) zamonaviy auditorda markaziy o'rinni egallaydi. IFRS printsiplar asosidagi standartlar tizimi bo'lib, professional mulohazani talab qiladi. Auditor har bir IFRS standartini bilishi, kompaniya ularni to'g'ri qo'llaganligini tekshirishi kerak.

Milliy hisob standartlari (O'zbekistonda bu BHHS - Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning milliy standartlari) ham muhim. Ko'plab kompaniyalar ikki standartlar tizimida hisobot beradi: milliy va xalqaro. Auditor ikkala tizimni ham bilishi va ularning farqlarini tushunishi kerak.

Moliya va korporativ moliya auditda keng qo'llaniladi. Moliyaviy tahlil usullari - likvidlik, rentabellik, moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari - auditorga kompaniya moliyaviy ahvolini baholashga yordam beradi. Investitsiyalarni baholash - bu diskontlangan pul oqimlari (DCF), CAPM modeli, real optsiyalar nazariyasi - bularning bari murakkab moliyaviy aktivlarni tekshirishda zarur.

Kapital tuzilmasi va moliyaviy risklar ham audit predmetidir. Kompaniya qanday moliyalashtirilgan - qarz yoki kapital? Moliyaviy leverage qanday? Foiz riski, valyuta riski, kredit riski - bularning barchasi moliyaviy hisobotlarga ta'sir qiladi va auditor tomonidan baholanishi kerak.

Kompaniya qiymatini baholash metodlari audit jarayonida qo'llaniladi, ayniqsa biznes kombinatsiyalari (qo'shilishlar va sotib olishlar) auditida. Goodwill qanday hisoblanadi? Aniqlanuvchi aktivlar va majburiyatlar qanday baholanadi? Bu savollar korporativ moliya bilimlarini talab qiladi.

Iqtisodiy tahlil - bu auditda keng qo'llaniladigan vosita. Moliyaviy ko'rsatkichlar tahlili bizga kompaniyaning holati, o'zgarishlari, tendentsiyalari haqida tasavvur beradi. Horizontal tahlil - bu ko'rsatkichlarni vaqt bo'yicha taqqoslash. Vertikal tahlil - bu har bir bandning umumiy summa ichidagi ulushini aniqlash.

Koeffitsientlar tahlili - joriy likvidlik koeffitsienti, tez likvidlik, moliyaviy mustaqillik, aktivlar aylanuvchanligi, rentabellik va hokazo - bu koeffitsientlar kompaniya holatini raqamlarda ifodalaydi va boshqa

kompaniyalar yoki sanoat o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslash imkonini beradi.

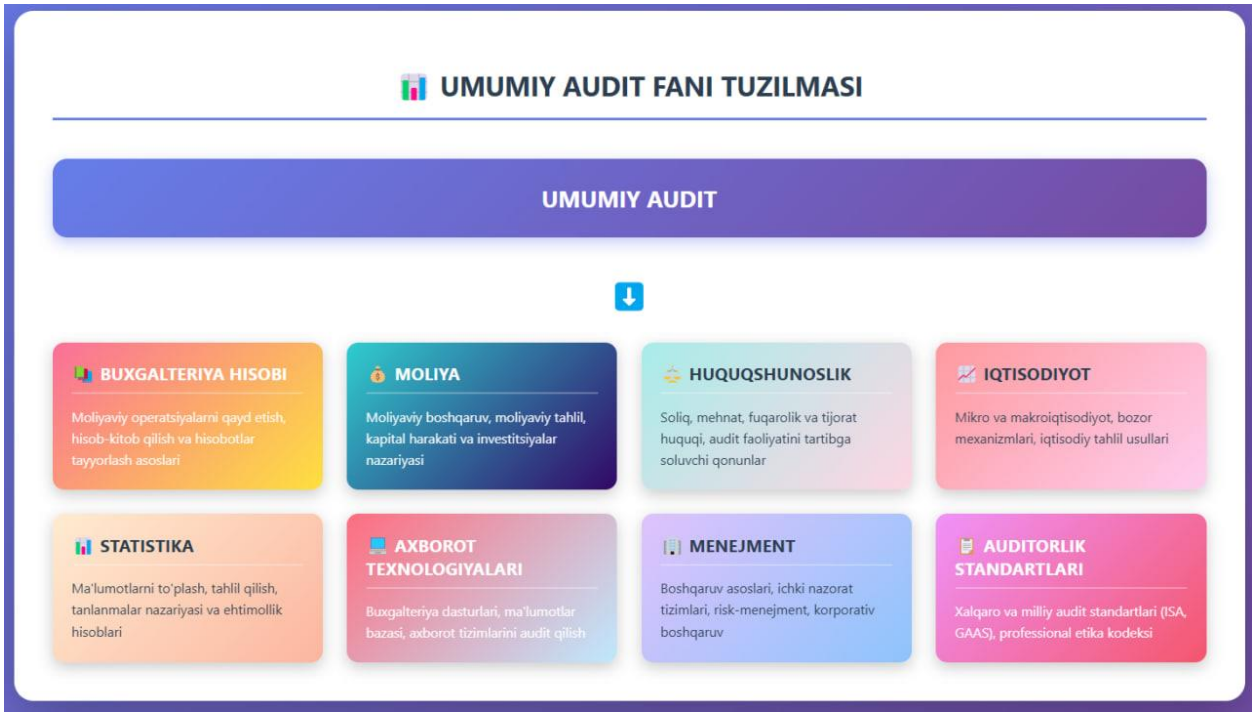

1.2-rasm. Audit 2 fanining boshqa fanlar bilan bog’liqligi.

Trend tahlili va prognozlashtirish kelajakka qaratilgan. Tarixiy ma'lumotlar asosida biz kelajakdagi tendentsiyalarni, potentsial muammolarni prognoz qilamiz. Bu, masalan, kompaniyaning uzluksizligi (going concern) masalasini baholashda juda muhim.

Soliqlar va soliq hisobi ham auditning muhim qismidir. Soliq auditi - bu kompaniyaning soliq majburiyatlarini to'g'ri hisoblash va to'lashini tekshirish. Kechiktirilgan soliqlar - bu IFRS bo'yicha murakkab mavzu. Vaqtinchalik farqlar, kechiktirilgan soliq aktivi va majburiyati - bularni to'g'ri hisoblash va aks ettirish talab qilinadi.

Soliq rejalashtirish va optimizatsiya qonuniy doirada soliq yukini kamaytirishga qaratilgan. Auditor kompaniyaning soliq pozitsiyasini baholaydi, riskli sohalarni aniqlaydi, soliq optimallashtirishning qonuniyligini tekshiradi.

Transfer narxlar - bu bog'liq tomonlar o'rtasidagi ichki operatsiyalardagi narxlar. Bu narxlar bozor narxlariga mos kelishi kerak,

aks holda soliq organlari e'tiroz bildirishi mumkin. Auditor transfer narxlarni bozor narxlari bilan taqqoslaydi.

Xalqaro soliq masalalari transnatsional kompaniyalar uchun dolzarb. Ikki tomonlama soliqqa tortish, soliq shartnomalari, offshore zonalar - bu mavzular ham audit doirasiga kiradi.

Audit qonunchilik bazasiga asoslangan faoliyat, shuning uchun huquqiy bilimlar zarur.

Iqtisodiy huquq auditning huquqiy asosini tashkil qiladi. Audit qonunchiligi auditorlik faoliyatini tartibga soladi - auditorlar va audit tashkilotlari qanday litsenziyalanadi, qanday talablarga javob berishi kerak, qanday javobgarlikka tortiladi. O'zbekistonda "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonun asosiy huquqiy hujjatdir.

Korporativ huquq va kompaniyalar qonuni auditda doimo qo'llaniladi. Aksiyadorlik jamiyatlari qanday boshqariladi? Direktorlar kengashining vakolatlari qanday? Aksiyadorlarning huquqlari nima? Dividendlar qanday to'lanadi? Bu savollarning javoblari kompaniyalar qonunida berilgan va auditor ularni bilishi kerak.

Shartnomalar huquqi ham muhim. Auditor turli shartnomalarni tekshiradi: sotish-sotib olish shartnomalari, ijara shartnomalari, kredit shartnomalari. Shartnoma shartlarini to'g'ri tushunish, ularning moliyaviy hisobotlarga ta'sirini baholash zarur.

Qimmatli qog'ozlar bozori tartibga solish - bu maxsus sohadir. Emitentlar qanday hisobot beradi? Insayder savdolari qanday nazorat qilinadi? Listing talablari qanday? Bular birjada sotiladigan kompaniyalar uchun muhim.

Intellektual mulk huquqi zamonaviy iqtisodiyotda tobora ahamiyatlipoq. Patent, tovar belgisi, mualliflik huquqi - bular nomoddiy aktivlardir. Auditor ularning mavjudligini, huquqiy himoyasini, baholashni tekshirishi kerak.

Mehnat va ijtimoiy ta'minot huquqi mehnat bilan bog'liq barcha masalalarni tartibga soladi. Mehnat shartnomalarini audit qilishda biz qonunchilikka muvofiqligini tekshiramiz. Ish haqi va ijtimoiy to'lovlar - nafaqa jamg'armalari, sug'urta badallari - to'g'ri hisoblanganmi va to'langanmi?

Xodimlarning huquqlari va majburiyatlari ham audit predmeti. Kompaniya xodimlarga qonuniy ta'tillar beradimi? Ortiqcha ishlash uchun to'lovlar to'g'rimi? Mehnat muhofazasi talablari bajarilmoqdami?

Jinoyat va ma'muriy huquq auditda, ayniqsa forensic auditda qo'llaniladi. Firibgarlik turlari - o'zlashtirish, korrupsiya, hisob-kitob manipulyatsiyasi - bularning ko'pchiligi jinoyat javobgarligini keltirib chiqaradi. Auditor firibgarlik belgilarini bilishi, zarur hollarda huquq-himoya organlariga xabar berishi kerak.

Korrupsiyaga qarshi choralar ham zamonaviy audit yo'nalishi. Anti-korrupsiya dasturlar, whistleblowing tizimlari, uchinchi tomonlarni tekshirish - bular kompaniyalarda mavjud bo'lishi kerak.

Auditorning javobgarligi huquqiy va professional. Agar auditor o'z vazifalarini to'g'ri bajarmasa, u ma'muriy, jinoyat va fuqarolik javobgarligiga tortilishi mumkin. Shuningdek, professional javobgarlik - bu litsenziyani bekor qilish, professional uyushmalardan chiqarib yuborish.

Raqamli davr auditni texnik fanlar bilan integratsiya qildi.

Axborot tizimlari va texnologiyalari zamonaviy auditning asosi. ERP tizimlari (SAP, Oracle, 1C, Microsoft Dynamics) - bu kompaniyaning barcha biznes-jarayonlarini birlashtirgan dasturiy komplekslar. Auditor bu tizimlarni tushunishi, ularning ishonchliligini, ma'lumotlar yaxlitligini baholashi kerak.

Axborot xavfsizligi auditi (IT audit) - bu alohida yo'nalish. Biz tizimga kirish huquqlarini, parollar siyosatini, ma'lumotlar zaxira nusxasini, viruslardan himoyani tekshiramiz. IT-nazorat va boshqaruv - COBIT (Control Objectives for Information and Related Technology) kabi standartlar IT-boshqaruvni baholashda qo'llaniladi.

Kiberhavfsizlik bugungi kunga dolzarb masala. Xaker hujumlari, ma'lumotlar o'g'irlanishi, ransomware - bu tahdidlar moliyaviy hisobotlarga ham ta'sir qiladi. Auditor kompaniyaning kiberhavfsizlik tayyorgarligini baholashi kerak.

Ma'lumotlar bazalari bilan ishlash audit uchun zarur ko'nikma. Kompaniya ma'lumotlari asosan SQL bazalarida saqlanadi. Auditor SQL

so'rovlarini yozish, kerakli ma'lumotlarni olish qobiliyatiga ega bo'lishi foydali.

Dasturlash va avtomatlashtirish audit samaradorligini oshiradi. Python yoki R dasturlash tillari ma'lumotlar tahlili uchun keng qo'llaniladi. Auditor oddiy skriptlar yozish orqali takrorlanadigan vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin.

SQL va ma'lumotlar so'rovlari audit dalillarini to'plashda yordam beradi. Masalan, ma'lum bir davrda, ma'lum bir summadan yuqori operatsiyalarni topish, dublikat operatsiyalarni aniqlash - bularning barchasi SQL so'rovlari orqali oson amalga oshiriladi.

Makrolar va skriptlar yaratish, masalan Excel VBA makrolar, audit testlarini avtomatlashtiradi. Bir marta yozilgan makro ko'p marta ishlatilishi mumkin.

Audit jarayonlarini avtomatlashtirish - bu kelajak yo'nalishi. RPA (Robotic Process Automation) texnologiyalari oddiy, takrorlanadigan vazifalarni avtomatlashtiradi va auditor ko'proq vaqtni tahlil va professional mulohazaga sarflaydi.

Audit ilmiy, aniq fan sifatida matematik va statistik metodlarga tayanadi.

Statistika auditning asosini tashkil qiladi. Namuna olish nazariyasi statistik tamoyillarga asoslangan. Biz kichik namunadan katta to'plam haqida xulosalar chiqaramiz va bu xulosalarning ishonchliligini statistik matematik bilan asoslaymiz.

Ehtimollar nazariyasi risklarni baholashda qo'llaniladi. Riskni biz ehtimollik sifatida ifodalaymiz - biror hodisaning sodir bo'lish ehtimolligi. Audit riskini hisoblashda biz ehtimolliklarni ko'paytiramiz.

Matematik statistika usullari - o'rtacha, dispersiya, standart og'ish, konfidentlik intervallari - namuna natijalarini baholashda ishlatiladi. Masalan, namunada topilgan xatolar asosida biz butun populyatsiyadagi xatolar miqdorini va konfidentlik intervalini hisoblaymiz.

Regressiya tahlili o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Masalan, sotish hajmi va marketing xarajatlari o'rtasida qanday bog'liqlik bor? Regressiya modeli orqali biz bu bog'liqlikni aniqlaymiz va prognozlar qilamiz.

Korrelyatsiya tahlili ikki o'zgaruvchi o'rtasidagi munosabat kuchini o'lchaydi. Agar korrelyatsiya koeffitsienti yuqori bo'lsa, o'zgaruvchilar o'rtasida kuchli bog'liqlik bor demakdir.

Matematik modellashtirish murakkab moliyaviy masalalarni hal qilishda yordam beradi. Moliyaviy modellar - DCF modeli, opsionlarni baholash modeli (Black-Scholes), kredit riski modellari - bular matematik formulalarga asoslangan.

Risk-modellari potentsial yo'qotishlarni baholaydi. VaR (Value at Risk) - bu ma'lum bir vaqt oralig'ida va ma'lum bir ishonch darajasida maksimal kutilayotgan yo'qotish.

Bashorat qilish modellari kelajakdagi qiymatlarni prognoz qiladi. Vaqt qatorlari tahlili, ekstrapolyatsiya, trendarni tahlil - bular prognozlashda ishlatiladi.

Optimallashtirish masalalari eng yaxshi yechimni topishga qaratilgan. Masalan, audit resurslarini qanday taqsimlash kerak - bu optimallashtirish masalasi. Chiziqli dasturlash, dinamik dasturlash metodlari bu yerda qo'llaniladi.

Audit nafaqat nazorat, balki boshqaruvni qo'llab-quvvatlash vositasidir.

Strategik menejment va audit bir-birini to'ldiradi. Korporativ strategiya tahlili auditorga kompaniya yo'nalishini, ustuvorliklarini tushunishga yordam beradi. SWOT-tahlil - kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlar - strategik tahlilning asosiy vositasi.

Balanced Scorecard (BSC) - bu strategik boshqaruv tizimi bo'lib, moliyaviy va nomoliyaviy ko'rsatkichlarni birlashtiradi. Auditor BSC yordamida kompaniya strategiyasining amalga oshirilishini baholashi mumkin.

Biznes-jarayonlarni optimallashtirish samaradorlikni oshirishga qaratilgan. Operatsion audit biznes-jarayonlarni tahlil qiladi, "tor bo'g'inlar"ni, ortiqcha xarajatlarni, samarasiz jarayonlarni aniqlaydi va yaxshilash tavsiyalari beradi.

Loyiha menejmenti audit loyiqlarini boshqarishda qo'llaniladi. Audit o'zi loyihadir - u aniq maqsad, vaqt chegaralari, resurslar, natijaga ega.

PMBOK (Project Management Body of Knowledge) standartlari loyiqa menejmentida qo'llanma.

Risk-menejment auditning markazida turadi. ERM (Enterprise Risk Management) - bu korporativ risk-menejment tizimi. Auditor kompaniyaning risklarni qanday aniqlanishini, baholashini, boshqarishini va monitoring qilishini tekshiradi.

Ichki nazorat tizimlari (COSO, COBIT) risk-menejment bilan chambarchas bog'liq. Kuchli ichki nazorat risklar realizatsiyasining oldini oladi.

Korporativ boshqaruv standartlari (corporate governance) kompaniya boshqaruv tizimini tartibga soladi. Direktorlar kengashi, audit qo'mitasi, ichki auditorlar - bu korporativ boshqaruvning elementlari.

Kadrlar menejmenti ham audit bilan bog'liq. Audit jamoasini boshqarish - bu audit menejerining asosiy vazifasi. Har bir jamoa a'zosi o'z rolini bilishi, maqsadga intilishi kerak.

Professional rivojlanish auditorlar uchun doimiy jarayon. Texnologiyalar, standartlar, qonunchilik o'zgaradi - auditor doimiy o'rganishi, malakasini oshirishi kerak. CPE (Continuing Professional Education) - bu doimiy professional ta'lim talabi.

Motivatsiya va baholash xodimlarning samarali ishlashini ta'minlaydi. Auditorlar qanday baholanadi? Qanday rag'batlantiriladi? Bu savollar HR menejmentiga tegishli.

Kommunikatsiya ko'nikmalari auditor uchun juda muhim. Auditor mijoz bilan, uning xodimlari bilan, o'z jamoasi bilan samarali muloqot qilishi kerak. Og'zaki va yozma kommunikatsiya, taqdimot ko'nikmalari, muzokara olib borish - bular professional auditorning zaruriy ko'nikmalari.

Audit texnik fan emas, balki odamlar bilan ishlashni ham o'z ichiga oladi.

Psixologiya auditda turli yo'nalishlarda qo'llaniladi. Organizatsion xulq-atvor - bu odamlarning tashkilot ichidagi xulq-atori. Auditor kompaniya madaniyatini, xodimlar motivatsiyasini, rahbarlik uslubini tushunishi kerak, chunki bu omillar ichki nazoratga ta'sir qiladi.

Firibgarlik psixologiyasi - bu firibgarlar qanday fikrlashi, qanday harakat qilishi. "Firibgarlik uchburchagi" kontseptsiyasi - imkoniyat, bosim, oqlanish - firibgarlik risklarini tushunishda yordam beradi.

Muloqot psixologiyasi samarali kommunikatsiyaga yordam beradi. Faol tinglash, empatiya, savollar berish texnikasi - bu ko'nikmalar auditor-mijoz munosabatlarini yaxshilaydi.

Stress va bosim bilan ishlash ham muhim. Audit - bu ko'pincha stressli ish: qattiq muddat, yuqori mas'uliyat, murakkab vaziyatlar. Auditor stressni boshqarish, professional hozipjamligini saqlash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Etika va falsafa auditning poydevoridir. Professional etika kodeksi auditorning xulq-atvorini tartibga soladi. IFAC (International Federation of Accountants) Etika kodeksi vijdon, halollik, professional kompetentlik, maxfiylik, professional xulq-atvor printsiplarini belgilaydi.

Etik dilemmalar auditda tez-tez uchraydi. Mijoz bosim o'tkazsa nima qilish kerak? Firibgarlikni aniqlasangiz kimga xabar berish kerak? Maxfiylik va jamoat manfaati o'rtasida qanday muvozanat saqlash kerak?

Korporativ ijtimoiy javobgarlik (CSR) zamonaviy biznes talabi. Kompaniyalar nafaqat foyda olish, balki jamiyat va atrof-muhitga ijobiy ta'sir ko'rsatishi kerak. Auditor kompaniyaning CSR dasturlarini, ularning samimiyligi va samaradorligini baholashi mumkin.

Biznes-etika umumiy etik printsiplarni biznesga tatbiq qiladi. Halol raqobat, shaffoflik, ishonch, adolat - bu biznes-etikaning asoslari.

Audit-2 fani ko'plab fanlardan bilimlarni birlashtiradi va bu integratsiya uning kuchli tomoni.

Kompleks yondashuv zaruriyati - bu zamonaviy auditning talabi. Bitta fanning bilimi yetarli emas. Auditor buxgalteriyani, moliyani, huquqni, IT-ni, statistikani, boshqaruvni bilishi kerak. Faqat kompleks yondashuv orqali to'liq va sifatli audit amalga oshiriladi.

Multidissiplinar bilimlar to'plami professional auditorni boshqalardan ajratadi. Chuqur, keng bilimlar mijozga qo'shimcha qiymat

yaratish, murakkab muammolarni hal qilish, innovatsion yechimlar taklif qilish imkonini beradi.

Professional kompetensiyalarni rivojlantirish doimiy jarayon. Auditor nafaqat texnik bilimlarni, balki yumshoq ko'nikmalarni ham rivojlantirishi kerak: kommunikatsiya, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, jamoada ishlash, liderlik.

Uzluksiz o'rganish va malaka oshirish professional auditorning majburiyati. Standartlar o'zgaradi, texnologiyalar rivojlanadi, qonunchilik yangilanadi. Auditor bunga moslashishi, yangiliklar bilan tanishib turishi kerak. Seminarlar, treninglar, onlayn kurslar, professional adabiyotlar - bular uzluksiz o'rganishning vositalari.

Zamonaviy auditor profili - bu universal mutaxassis: moliyaviy ekspert, texnologiya foydalanuvchisi, biznes-maslahatchi, etik lider. U keng bilimlar, yuqori ko'nikmalar, professional etikaga ega. U mijozga ishonch, shaffoflik, qiymat yaratadi. U jamiyat oldida mas'uldir va public interest (jamoat manfaati)ni himoya qiladi.

Audit-2 fani murakkab, ko'p qirrali va tobora rivojlanayotgan sohadir. U zamonaviy bozor iqtisodiyotida muhim rol o'ynaydi - investorlar, kreditorlar, tartibga soluvchilar va jamiyat uchun ishonch yaratadi. Audit-2 ni o'rganish talabalarga keng bilimlar, amaliy ko'nikmalar va professional kompetensiyalar beradi. Bu fanni egallagan mutaxassislar mehnat bozorida yuqori baholanadi va muvaffaqiyatli karyera qurishadi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Audit-2 fanining mazmuni va iqtisodiy fanlar tizimidagi o‘rni nimadan iborat?
2. Audit fanining predmeti va obyekti o‘rtasidagi farqni izohlang.
3. Audit metodining asosiy usullari qaysilar va ular qanday amaliy ahamiyatga ega?
4. Audit-2 fanining buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlil fanlari bilan o‘zaro bog‘liqligini tushuntiring.

5. Audit fanini o‘rganish auditorlik xulosasining sifatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?

Test savollari

1. Audit-2 fanining asosiy predmeti nimadan iborat?

A) Korxonaning ishlab chiqarish jarayonlari

B) Moliyaviy hisobotlar va ichki nazorat tizimi

C) Soliq stavkalari va imtiyozlar

D) Bozor narxlarining shakllanishi

2. Audit metodiga qaysi usul xos hisoblanadi?

A) Rejalashtirish va bashorat qilish

B) Hujjatli tekshiruv va tahlil

C) Marketing tadqiqotlari

D) Statistika hisobotlarini tuzish

3. Audit-2 fani qaysi fan bilan eng bevosita bog‘liq?

A) Makroiqtisodiyot

B) Menejment

C) Buxgalteriya hisobi

D) Sotsiologiya

4. Audit dalillari deganda nima tushuniladi?

A) Auditorning shaxsiy fikri

B) Auditorlik xulosasi matni

C) Tekshiruv davomida yig‘ilgan ishonchli axborotlar

D) Korxona rahbarining bayonoti

5. Audit fanining boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi nimani ta’minlaydi?

A) Auditorlik tekshiruvining qisqarishini

B) Hisobotlarni yashirishni

C) Tekshiruvning kompleks va xolis bo‘lishini

D) Soliq yukining kamayishini

II BOB. KORXONA MAQOMI VA FAOLIYATINING QONUNLAR, QONUNOSTI VA TA’SIS HUJJATLARIGA MOSLIGI AUDITI

2.1. Korxona maqomi va huquqiy asoslarini audit qilish.

2.2. Korxona maqomi va faoliyatining qonunchilikka mosligini audit qilish.

2.3. Korporativ boshqaruv va ichki hujjatlarning qonunchilikka muvofiqligini audit qilish.

Tayanch so‘z va iboralar: korxona maqomi, yuridik shaxs, ta’sis hujjatlari, ustav, davlat ro‘yxatidan o‘tish, litsenziya, ruxsatnoma, qonunlar, qonunosti hujjatlar, normativ-huquqiy hujjatlar, xo‘jalik faoliyati, huquqiy muvofiqlik, muvofiqlik auditi, ichki nazorat, vakolatlar, majburiyatlar, javobgarlik, boshqaruv organlari, shartnomalar, qonunbuzarlik.

2.1. Korxona maqomi va huquqiy asoslarini audit qilish.

Korxonaning huquqiy maqomini audit qilish - bu audit jarayonining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, korxonaning qonuniy mavjudligi, uning tashkiliy-huquqiy shakli va faoliyat yo'nalishlarining qonunchilikka muvofiqligini tekshirishni o'z ichiga oladi.

Auditor birinchi navbatda korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini aniqlaydi va uning O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiqligini tekshiradi. O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, yuridik shaxslar turli shakllarda tashkil etilishi mumkin: aksiyadorlik jamiyatlari (ochiq va yopiq), mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar, xo'jalik sherikligi, унитар korxonalar, kooperativlar va boshqalar.

Auditor korxonaning tanlangan tashkiliy-huquqiy shakli uning faoliyat xususiyatlariga mos kelishini baholaydi. Masalan, agar korxona katta hajmdagi investitsiyalarni jalb qilish rejasida bo'lsa, AJ shakli maqsadga muvofiqroq bo'ladi. Agar sheriklar cheklangan doirada biznes yuritmoqchi bo'lsa MChJ shakli afzalroq.

Huquqiy maqomni tekshirishda auditor quyidagi asosiy savollarга javob qidiradi: korxona tegishli tartibda ro'yxatdan o'tganmi? Uning faoliyat yuritish huquqi mavjudmi? Litsenziya talab qilinadigan faoliyat turlari uchun tegishli ruxsatnomalar olinganmi? Korxona o'z maqomi doirasida faoliyat yuritmoqdami?

Auditor Davlat soliq qo'mitasi, Adliya vazirligi va boshqa tegishli davlat organlaridan olingan guvohnomalar va ruxsatlarni tekshiradi. Yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi guvohnoma (STIR), Statistika to'g'risidagi ma'lumotnoma, bank hisobvaraq ochish to'g'risidagi ma'lumotnomalar - bu hujjatlarning barchasi mavjud va haqiqiy bo'lishi kerak.

Maxsus e'tibor litsenziyalarga qaratiladi. O'zbekistonda ko'plab faoliyat turlari litsenziyalanadi: bank faoliyati, sug'urta faoliyati, pedagogik faoliyat, tibbiy faoliyat, farmatsevtika, quvur liniyalari orqali neft va gaz tashish va boshqalar. Auditor korxona litsenziyaga ega bo'lishi kerak bo'lgan faoliyat bilan shug'ullanadimi yoki yo'qmi tekshiradi. Agar litsenziya talab qilinsa, uning amal qilish muddati va qamrovi tekshiriladi.

Tashqi bozorlarda faoliyat yuritadigan korxonalar uchun xorijiy valyutada operatsiyalar o'tkazish litsenziyasi, eksport-import faoliyati uchun zarur ruxsatlar ham tekshiriladi.

Auditor shuningdek, korxonaning filial va vakolatxonalarini tekshiradi. Ular alohida yuridik shaxs emas, lekin alohida ro'yxatdan o'tishi va o'z nizomiga ega bo'lishi kerak. Filial va vakolatxonalarning nizomi asosiy korxonaning ustaviga zid bo'lmasligi kerak.

Ta'sis hujjatlari - bu korxonaning "tug'ilish guvohnomasi". Ularning to'g'ri tuzilishi va qonunchilikka muvofiqligini ta'minlash juda muhim.

Asosiy ta'sis hujjatlari qatoriga quyidagilar kiradi: ta'sischilarning qarorlari yoki yig'ilish bayonnomasi, ta'sischilar shartnomasi (agar bir necha ta'sischi bo'lsa), korxona ustavi (nizomi), davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi hujjatlar.

Auditor ta'sischilar qarorini yoki ta'sischilar yig'ilishi bayonnomasini tekshirishdan boshlaydi. Bu hujjatda quyidagi ma'lumotlar ko'rsatilishi kerak: korxonani tashkil etish to'g'risidagi qaror,

korxonaning nomi va joylashuvi, tashkiliy-huquqiy shakli, ustav fondining hajmi va uni shakllantirish tartibi, rahbariyat organlarini saylash (agar zarur bo'lsa), ustav tasdiqlanishi.

Agar korxona bir necha ta'sischi tomonidan tashkil etilgan bo'lsa, ta'sischilar shartnomasi imzolanishi kerak. Bu shartnoma ta'sischilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi: har bir ta'sischi qancha hissa qo'shadi, qanday huquq va majburiyatlarga ega, nizolar qanday hal qilinadi, chiqish va yangi ishtirokchilarni qabul qilish tartibi qanday.

Auditor ta'sischilar shartnomasi va ustav o'rtasidagi muvofiqlikni tekshiradi. Shartnomada ko'rsatilgan ustav fondi, ishtirokchilar ulushi, boshqaruv tartibi ustav bilan mos kelishi kerak. Agar nomuvofiqliklar mavjud bo'lsa, bu qonunbuzarlik hisoblanadi va tuzatilishi kerak.

Ustav fondi hajmi va uning to'liq to'lanishi ham muhim tekshiruv ob'ekti. Qonunchilik har bir tashkiliy-huquqiy shakl uchun minimal ustav fondi hajmini belgilaydi. Masalan, aksiyadorlik jamiyatlari uchun bu minimal ijro etuvchi yillik hisoblash ko'rsatkichi (IYHK) ning ma'lum koeffitsientiga teng. MChJ uchun minimal ustav fondi ancha past bo'lishi mumkin.

Auditor ustav fondining haqiqatan ham to'liq to'langanligini tekshiradi. Pul mablag'lari bilan to'langan qismni bank hujjatlari orqali, moddiy aktivlar bilan to'langan qismni esa qabul qilish-topshirish aktlari va baholovchi xulosalari orqali tasdiqlaydi. Agar ustav fondi to'liq to'lanmagan bo'lsa, bu jiddiy qonunbuzarlik hisoblanadi va ma'muriy javobgarlikka sabab bo'lishi mumkin.

Nomoddiy aktivlar (intellektual mulk, patentlar, litsenziyalar) bilan hissa qo'shilgan hollarda, auditor mustaqil baholovchining xulosasini tekshiradi. Baholash bozor qiymati asosida amalga oshirilishi va hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak.

Ustav - bu korxonaning asosiy ichki qonuni. U korxonaning barcha faoliyatini tartibga soladi va qonunchilikka to'liq mos kelishi shart.

Auditor ustavning mazmunini qonunchilik talablari bilan taqqoslaydi. O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, ustav quyidagi majburiy ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak:

Birinchidan, korxonaning to'liq va qisqartirilgan nomi. To'liq nom tashkiliy-huquqiy shaklni ko'rsatishi kerak. Masalan, "Ali-Beklar" mas'uliyati cheklangan jamiyati. Qisqartirilgan nom "Ali-Beklar" MChJ ko'rinishida bo'lishi mumkin. Xorijiy tilda nom bo'lsa, u lotin alifbosida yozilib, o'zbek tilidagi nom bilan mos kelishi kerak.

Ikkinchidan, korxonaning yuridik manzili aniq ko'rsatilishi kerak. Bu manzil haqiqiy va hujjatlar bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak. Auditor yuridik manzilni tasdiqlovchi hujjatlarni tekshiradi: mulk huquqini tasdiqlovchi guvohnoma, ijara shartnomasi yoki boshqa asos.

Uchinchidan, korxonaning maqsadi va faoliyat turlari aniq ta'riflanishi kerak. Faoliyat turlari IFTATning (Iqtisodiy faoliyat turlarining umumiy tasniflagichi) kodlari bilan ko'rsatiladi. Auditor korxonaning haqiqiy faoliyati ustuvda ko'rsatilgan faoliyat turlariga mos kelishini tekshiradi. Agar korxona ustuvda ko'rsatilmagan faoliyat bilan shug'ullansa, bu qonunbuzarlik hisoblanadi.

To'rtinchidan, ustav fondi hajmi va uni shakllantirish tartibi batafsil yozilishi kerak. Aksiyadorlik jamiyatlari uchun aksiyalarning turlari (oddiy va imtiyozli), nominal qiymati, umumiy soni ko'rsatiladi. MChJ uchun har bir ishtirokchining ulush hajmi foizlarda yoki absolyut qiymatda ko'rsatiladi.

Beshinchidan, boshqaruv organlarining tuzilishi va vakolatlari aniq belgilanishi kerak. Aksiyadorlik jamiyatlarida odatda uchta darajali boshqaruv tizimi mavjud: aksiyadorlar umumiy yig'ilishi (oliy organ), direktorlar kengashi (nazorat organi), boshqaruv (ijro etuvchi organ). Har bir organining vakolatlari, yig'ilishlar o'tkazish tartibi, qarorlar qabul qilish tartibi batafsil yozilishi kerak.

Oltinchidan, moliyaviy-xo'jalik faoliyatining asosiy tamoyillari: foyda taqsimlash tartibi, zaxira fondi shakllantirish, dividendlar to'lash tartibi (aksiyadorlik jamiyatlari uchun).

Ettinchidan, korxonani qayta tashkil etish va tugatish tartibi ham ustavda ko'rsatilishi kerak.

Auditor ustavning joriy amaldagi qonunchilikka muvofiqligini tekshiradi. Qonunchilik tez-tez o'zgaradi, lekin ustav eski versiyada

qolishi mumkin. Bunday holda, auditor korxonaga ustavni yangilashni tavsiya qiladi.

Ustavga kiritilgan o'zgarishlar tegishli tartibda ro'yxatdan o'tkazilganligini tekshirish ham muhim. Har qanday o'zgartirish Adliya organlarida qayd etilishi kerak. Agar o'zgarishlar ro'yxatdan o'tkazilmagan bo'lsa, ular yuridik kuchga ega emas.

Ta'sischilar shartnomasi - bu ko'p ta'sischi bo'lgan korxonalarda ta'sischilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy hujjat.

Auditor shartnomaning mavjudligini va uni barcha ta'sischilar imzolaganligini tekshiradi. Shartnoma yozma shaklda bo'lishi va har bir ta'sischi nusxaga ega bo'lishi kerak.

Shartnomada quyidagi asosiy masalalar yoritilishi kerak:

Birinchi masala - korxonani tashkil etish maqsadi va faoliyat yo'nalishlari. Ta'sischilar nima uchun birlashmoqda, qanday biznes olib bormoqchi - bu aniq ifodalanishi kerak.

Ikkinchi masala - har bir ta'sischi tomonidan qo'shiladigan hissa. Bu pul mablag'lari, moddiy aktivlar (binolar, uskunalar, transport), nomoddiy aktivlar (patentlar, know-how, intellektual mulk) bo'lishi mumkin. Har bir hissaning qiymati aniq ko'rsatilishi va baholanishi kerak.

Uchinchi masala - ishtirokchilarning huquq va majburiyatlari. Har bir ta'sischi qanday huquqlarga ega: boshqaruvda ishtirok etish, foyda olish, ma'lumot olish, korxonadan chiqish. Majburiyatlar: hissa to'lash, nizom talablariga rioya qilish, korxona manfaatlarini himoya qilish.

To'rtinchi masala - boshqaruvga aloqador masalalar. Rahbariyat organlari qanday shakllanadi, qarorlar qanday qabul qilinadi, ovoz berish tartibi qanday. Ko'pincha katta ulushga ega ishtirokchi ko'proq ovozga ega bo'ladi.

Beshinchi masala - foyda va zararni taqsimlash tartibi. Odatda foyda ulushlar nisbatida taqsimlanadi, lekin shartnomada boshqacha tartib ham belgilanishi mumkin. Zarar ham ulushlar nisbatida qoplanadi.

Oltinchi masala - ishtirokchining o'z ulushini sotish yoki o'tkazish tartibi. Ko'pincha boshqa ishtirokchilarga birinchi navbatda sotish

huquqi (preemptive right) beriladi. Uchinchi shaxslarga sotish uchun qolgan ishtirokchilarning roziligi talab qilinishi mumkin.

Ettinchi masala - yangi ishtirokchilarni qabul qilish tartibi. Bu masala ham shartnomada aniq belgilanishi kerak - qanday tartibda, qanday shartlarda yangi ishtirokchi qabul qilinadi.

Sakkizinchi masala - nizolarni hal qilish mexanizmi. Ishtirokchilar o'rtasida nizolar chiqishi mumkin. Ularni hal qilishning oldindan belgilangan tartibi (sud, arbitraj, mediatsiya) bo'lishi foydali.

To'qqizinchi masala - shartnomani bekor qilish va korxonani tugatish shartlari.

Auditor shartnoma shartlarining haqiqiy hayotda bajarilishini tekshiradi. Masalan, agar shartnomada hissalarni ma'lum muddatda to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, bu bajarilganmi? Agar shartnomada ishtirokchilar yig'ilishlarini yiliga kamida bir marta o'tkazish belgilangan bo'lsa, bu bajarilmoqdami?

Ta'sischilarning keyingi qarorlari ham auditning ob'ekti. Ishtirokchilar muntazam yig'ilishlar o'tkazib, muhim masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilishadi: ustav o'zgartirish, ustav fondi oshirish, rahbariyatni saylash, foyda taqsimlash va boshqalar. Auditor bu qarorlarning tegishli tartibda qabul qilinganligini (kvorum mavjud bo'lganmi, zarur ko'pchilik ovoz berganmi), bayonnomalarda rasmiylashtiriilganligini va ijro etilganligini tekshiradi.

Davlat ro'yxatidan o'tkazish - bu korxonaning yuridik shaxs sifatida tan olinishining rasmiy jarayoni.

Auditor ro'yxatga olish hujjatlarining to'liqligini va to'g'riligini tekshiradi. Asosiy hujjat - bu davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi guvohnoma. Bu guvohnomada korxonaning nomi, STIR (soliq to'lovchining identifikatsiya raqami), ro'yxatga olingan sana, yuridik manzil va boshqa asosiy ma'lumotlar ko'rsatiladi.

STIR - bu har bir yuridik shaxsning noyob raqami. U barcha soliq va moliyaviy hujjatlarda ishlatiladi. Auditor STIR to'g'riligini va hujjatlarda bir xilda ishlatilishini tekshiradi.

Statistika to'g'risidagi ma'lumotnoma ham muhim hujjat. Unda korxonaning IFTAT kodi (iqtisodiy faoliyat turi), SHIF kodi (mulk

shakli), HTUT kodi (xo'jalik yuritish turi) va boshqa klassifikatorlar ko'rsatiladi. Bu kodlar turli hisobotlarda ishlatiladi va to'g'ri bo'lishi kerak.

Litsenziyalar tekshiruvi maxsus e'tibor talab qiladi. O'zbekistonda 30 dan ortiq faoliyat turi litsenziyalanadi. Auditor korxonaning faoliyati litsenziyalashni talab qiladimi yoki yo'qligini aniqlaydi.

Agar litsenziya kerak bo'lsa, auditor quyidagilarni tekshiradi:

Birinchidan, litsenziya mavjudmi? Litsenziya rasmiy davlat organi tomonidan berilishi va muhr hamda imzo bilan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Ikkinchidan, litsenziya amal qilish muddati. Ko'pchilik litsenziyalar ma'lum muddat (5 yil, 10 yil) uchun beriladi. Auditor muddat tugaganmi yoki yo'qligini tekshiradi. Agar muddat tugagan bo'lsa, lekin faoliyat davom etayotgan bo'lsa, bu jiddiy qonunbuzarlik.

Uchinchidan, litsenziya qamrovi. Litsenziyada qaysi aniq faoliyat turlariga ruxsat berilganligi ko'rsatiladi. Korxona faqat litsenziyada ko'rsatilgan faoliyat bilan shug'ullanishi mumkin.

To'rtinchidan, litsenziya shartlari bajarilmoqdami? Litsenziya berish uchun ma'lum talablar qo'yiladi: maxsus xonalar, uskunalar, malakali xodimlar, sertifikatlar va boshqalar. Auditor bu talablar bajarilishini tekshiradi.

Litsenziyadan tashqari, ba'zi faoliyatlar uchun ruxsatnomalar, akkreditatsiyalar, sertifikatlar ham kerak bo'lishi mumkin. Masalan, qurilish faoliyati uchun SRO (o'z-o'zini tartibga soluvchi tashkilot) a'zoligi, ta'lim xizmatlari uchun akkreditatsiya, ishlab chiqarish uchun sifat sertifikatlari.

Auditor barcha zarur ruxsatnomalarning mavjudligini va amal qilish muddatini tekshiradi.

Korxona faoliyati davomida turli o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin: nom o'zgarishi, yuridik manzil o'zgarishi, ustav fondi oshirish yoki kamaytirish, faoliyat turlari qo'shish, rahbariyat o'zgarishi va boshqalar.

Auditor barcha o'zgarishlarning tegishli tartibda rasmiylashtiriilganligini tekshiradi.

Nom o'zgarishi - bu jiddiy qadam. Yangi nom taqdim etilishidan oldin, u boshqa korxonalar tomonidan ishlatilmayotganligiga ishonch hosil qilish kerak. Nom o'zgarishi ishtirokchilar yig'ilishida qaror qabul qilinadi, ustav o'zgartiriladi, davlat ro'yxatida qayd etiladi. Auditor bu barcha bosqichlar bajarilganligini tekshiradi.

Yuridik manzil o'zgarishi ham rasmiy ro'yxatdan o'tkazilishi kerak. Yangi manzilda faoliyat yuritish huquqini tasdiqlovchi hujjatlar (ijara shartnomasi, mulk huquqi) bo'lishi kerak. O'zgarish davlat ro'yxatida qayd etiladi, soliq organlariga, statistika organlariga, banklarga va boshqa tashkilotlarga xabar qilinadi.

Ustav fondini o'zgartirish - bu moliyaviy jihatdan muhim qaror. Ustav fondini oshirish qo'shimcha investitsiyalarni jalb qilish, kompaniyani kengaytirish uchun amalga oshiriladi. Kamaytirish esa foyda yo'qligi yoki boshqa moliyaviy qiyinchiliklar tufayli amalga oshirilishi mumkin.

Auditor ustav fondini o'zgartirish to'g'risidagi qarorni tekshiradi: u zarur ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinganmi, ustav o'zgaptirilganmi, yangi hissa qo'shilgan bo'lsa - u haqiqatan to'langanmi, davlat ro'yxatida qayd etilganmi.

Ustav fondini kamaytirish maxsus tartibda amalga oshiriladi. Kompaniya kreditorlarni ogohlantirishi kerak, ular o'z talab huquqlarini qondirish uchun murojaat qilishlari mumkin. Auditor bu tartibga rioya qilinganligini tekshiradi.

Faoliyat turlarini o'zgartirish ham muntazam ro'y beradigan hodisa. Yangi faoliyat turini qo'shish uchun ustav o'zgartiriladi, zarur litsenziyalar olinadi, davlat ro'yxatida qayd etiladi. Auditor yangi faoliyat turlari uchun barcha zarur ruxsatlar olinganligini tekshiradi.

Rahbariyat o'zgarishi - direktor, bosh hisobchi, direktorlar kengashi a'zolari almashishi - ham rasmiy tartibda amalga oshirilishi kerak. Yangi rahbar lavozimga tayinlash to'g'risidagi qaror, mehnat shartnomasi, davlat ro'yxatida qayd etish - bu bosqichlarning barchasi bajarilganligini auditor tekshiradi.

Auditor o'zgarishlar tarixini tahlil qiladi. Juda tez-tez o'zgarishlar (masalan, yiliga bir necha marta rahbariyat almashtirish, yuridik manzil

o'zgartirish) shubha tug'dirishi mumkin va qo'shimcha tekshirishlarni talab qiladi.

2.2. Korxona maqomi va faoliyatining qonunchilikka mosligini audit qilish.

Mehnat qonunchiligi - bu xodimlar va ish beruvchi o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar majmuasi. Auditor korxonaning mehnat qonunchiligiga rioya qilishini tekshiradi.

Mehnat shartnomalari - bu mehnat munosabatlarining asosi. Auditor mehnat shartnomalarining mavjudligini va to'g'ri tuzilganligini tekshiradi. Har bir xodim bilan yozma mehnat shartnomasi tuzilishi shart. Og'zaki shartnoma qonunga xilof.

Mehnat shartnomasi quyidagi majburiy ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak: tomonlar (ish beruvchi va xodim), ish joyi, lavozim nomi, mehnat funksiyalari, ish boshlash sanasi, ish haqi miqdori va to'lash tartibi, ish vaqti va dam olish vaqti, ijtimoiy kafolatlar.

Auditor mehnat shartnomalaridagi ish haqi summasini haqiqiy to'langan ish haqi bilan taqqoslaydi. Agar farq bo'lsa, bu "qora ish haqi" sxemasiga dalil bo'lishi mumkin. Bunday holda, korxona soliq va ijtimoiy to'lovlarni kam to'layotgan bo'ladi, bu esa jiddiy qonunbuzarlik.

Ish vaqti tartibini tekshirish ham muhim. O'zbekistonda standart ish vaqti haftasiga 40 soat. Ayrim toifalar uchun (yoshlar, nogironlar, zararli sharoitlarda ishlovchilar) qisqartirilgan ish vaqti belgilangan. Auditor korxonada ish vaqti rejimi qonunga mos kelishini tekshiradi.

Ortiqcha ish vaqti (overtime) ham qat'iy tartibga solingan. Ortiqcha ishlash xodimning roziligi bilan va ma'lum chegaralarda (yiliga 120 soatdan oshmasligi kerak) amalga oshirilishi mumkin. Ortiqcha ishlash uchun to'lov kamida oddiy stavkaning 1.5 baravari bo'lishi kerak. Auditor ortiqcha ishlashning to'g'ri rasmiylashtirilishi va to'lovining to'g'ri hisoblanishini tekshiradi.

Ta'til - bu xodimlarning ajralmas huquqi. O'zbekistonda yillik ta'til kamida 15 ish kunini tashkil etadi. Ba'zi toifalar (o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari) uzaytirilgan ta'tilga ega. Auditor barcha xodimlar ta'tilga o'z

vaqtida chiqayotganligini, ta'til pullari to'g'ri hisoblanib to'lanayotganligini tekshiradi.

Mehnat kitobchasi yoki elektron mehnat daftari har bir xodim uchun yuritilishi shart. Unda xodimning barcha ish joylari, lavozimлari, mukofotlari, jazolari qayd etiladi. Auditor mehnat kitobchalarining mavjudligini va to'g'ri yuritilishini tekshiradi.

Xodimlarni ishga qabul qilish va ishdan bo'shatish tartibi ham qonunga mos kelishi kerak. Ishga qabul qilish uchun buyruq chiqariladi, xodim bilan mehnat shartnomasi imzolanadi. Ishdan bo'shatish faqat qonunda nazarda tutilgan asoslarga ko'ra amalga oshirilishi mumkin. Auditor ishdan bo'shatish asoslari qonunga mos kelishini, xodimga barcha to'lovlar (kompensatsiyalar, ishlanmagan ta'til pullari) to'g'ri to'langanligini tekshiradi.

Mehnat muhofazasi - bu ish beruvchining muhim majburiyati. Korxona xavfsiz ish sharoitlarini ta'minlashi, zarur himoya vositalarini berishi, xodimlarni o'qitish va attestatsiyadan o'tkazishi kerak. Auditor mehnat muhofazasi bo'yicha hujjatlar (yo'riqnomalar, instruktaajlar, o'qitish protokollari) mavjudligini tekshiradi.

Soliq qonunchiligi - bu korxonaning moliyaviy jihatdan eng sezgir sohasi. Soliq qonunchiligiga rioya qilmaslik katta moliyaviy jarimalar va hatto jinoiy javobgarlikka olib kelishi mumkin.

Auditor korxonaning soliq to'lovchi sifatida ro'yxatga olinganligini tekshiradi. Har bir yuridik shaxs soliq organlarida ro'yxatdan o'tishi va STIR olishi kerak. Soliq to'lovchi soliq turiga qarab maxsus ro'yxatlarda ham qayd etilishi kerak (QQS to'lovchi, aksiz to'lovchi va boshqalar).

Soliq hisoboti o'z vaqtida va to'g'ri taqdim etilishi kerak. O'zbekistonda turli soliq turlari mavjud: foyda solig'i, QQS (qo'shilgan qiymat solig'i), jismoniy shaxslar daromad solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i va boshqalar. Har bir soliq turi o'zining hisobot shakli va taqdim etish muddatiga ega.

Auditor soliq deklaratsiyalarini moliyaviy hisobot ma'lumotlari bilan taqqoslaydi. Masalan, foyda solig'i deklaratsiyasidagi daromad miqdori moliyaviy hisobotdagi daromadga mos kelishi kerak

(vaqtinchalik va doimiy farqlar hisobga olingan holda). Agar farqlar tushunarsiz bo'lsa, bu xato yoki manipulyatsiyaga dalil bo'lishi mumkin.

QQS (qo'shilgan qiymat solig'i) - bu eng murakkab soliq turlaridan biri. QQS bozorga chiqariladigan tovarlar va xizmatlar uchun hisoblanadi. Auditor QQS hisobini to'g'ri yuritilishini tekshiradi: kiruvchi QQS to'g'ri qo'llanganmi, chiquvchi QQS to'g'ri hisoblanganmi, QQS qaytarib olish uchun barcha hujjatlar mavjudmi.

Jismoniy shaxslar daromad solig'i (JSHDS) ish haqi va boshqa to'lovlardan ushlab qolinadi. Auditor JSHDS to'g'ri hisoblanishini va budjetga o'z vaqtida to'lanishini tekshiradi. Shuningdek, ijtimoiy soliq ham ish haqi fondidan hisoblanadi va to'lanadi.

Soliq imtiyozlari va chegirmalardan foydalanish ham audit ob'ekti. O'zbekistonda turli soliq imtiyozlari mavjud: innovatsion faoliyat uchun, eksport uchun, investitsiyalar uchun. Auditor korxona soliq imtiyozlaridan qonunga muvofiq foydalanayotganligini, barcha zarur hujjatlar va shartlar bajarilganligini tekshiradi.

Soliq to'lovlarining o'z vaqtida amalga oshirilishi ham muhim. Kechiktirilgan to'lovlar uchun jarima va penya qo'llaniladi. Auditor soliq qarzlari mavjudligini, agar mavjud bo'lsa - ularning sabablari va to'lash rejasini tekshiradi.

Transfer narxlar - bu bog'liq tomonlar o'rtasidagi operatsiyalarda qo'llaniladigan ichki narxlar. Soliq qonunchiligi transfer narxlarning bozor narxlariga mos kelishini talab qiladi. Aks holda, soliq organlari soliqlarni qayta hisoblashi va qo'shimcha soliq talab qilishi mumkin. Auditor bog'liq tomonlar bilan operatsiyalarni va transfer narxlarni tekshiradi.

Buxgalteriya hisobi - bu korxona moliyaviy faoliyatining "ko'zgu". Buxgalteriya hisobi qonunchiligiga rioya qilish to'g'ri moliyaviy hisobotlar tayyorlash uchun zarur.

Auditor korxonada buxgalteriya hisobining tashkil etilganligini tekshiradi. Har bir korxona (juda kichik korxonalardan tashqari) buxgalteriya hisobini yuritishi shart. Buxgalteriya hisobi bosh hisobchi yoki maxsus tashkil etilgan buxgalteriya bo'limi tomonidan yuritiladi.

Buxgalteriya hisobi siyosati (accounting policy) - bu korxona tomonidan qabul qilinadigan hisobot printsiplari va usullari. Auditor buxgalteriya siyosati hujjati mavjudligini va uni qonunchilik talablariga muvofiqligini tekshiradi. Siyosatda aktivlarni baholash usullari, amortizatsiya hisoblash usullari, xarajatlarni tan olish printsiplari va boshqa muhim masalalar belgilanadi.

Hisob rejasi - bu korxonada qo'llaniladigan hisoblar ro'yxati. O'zbekistonda standart hisob rejasi mavjud, lekin korxonalar o'z ehtiyojlariga qarab uni moslashtirishlari mumkin. Auditor hisob rejasi to'g'ri tuzilganligini va amalda qo'llanilayotganligini tekshiradi.

Birlamchi hujjatlar - bu buxgalteriya yozuvlarining asosi. Har bir xo'jalik operatsiyasi hujjat bilan tasdiqlanishi kerak: schyot-faktura, tovar cheki, kassa cheki, bank ko'chirmasi, dalolatnoma va boshqalar. Auditor birlamchi hujjatlarning mavjudligini, to'g'ri rasmiylashtirilganligini (sanasi, imzosi, muhri) tekshiradi.

Buxgalteriya registrlari - jurnallar, kartonkalar, vedomostlar - operatsiyalarni sistematik yozib borishni ta'minlaydi. Auditor registrlar to'g'ri yuritilishini, birlamchi hujjatlar bilan mos kelishini tekshiradi.

Moliyaviy hisobotlar - bu buxgalteriya hisobining yakuniy mahsuloti. O'zbekistonda korxonalar yillik moliyaviy hisobot taqdim etishi shart. Moliyaviy hisobot quyidagi shakllardan iborat: buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot, pul mablag'lari harakati to'g'risidagi hisobot, kapital o'zgarishi to'g'risidagi hisobot, tushuntirish xati.

Auditor moliyaviy hisobotlarning BHHS (Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotning milliy standartlari) yoki IFRS (Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari) talablariga muvofiqligini tekshiradi. Hisobotlar barcha material ma'lumotlarni to'liq va to'g'ri aks ettirishi, tushunarli va taqqoslanadigan bo'lishi kerak.

Buxgalteriya hujjatlarini saqlash muddatlari ham qonun bilan belgilangan. Odatda buxgalteriya hujjatlari kamida 5 yil saqlanishi kerak, ba'zi muhim hujjatlar (ustav, ta'sis hujjatlari, moliyaviy hisobotlar) esa doimiy saqlanadi. Auditor hujjatlarning tartibli saqlanishini, arxivning to'g'ri tashkil etilganligini tekshiradi.

Mulk va shartnomalar korxona faoliyatining asosiy elementlari. Ular ustida huquqlarning qonuniy ekanligi muhim.

Auditor korxona mulki ustidagi huquqlarni tekshiradi. Asosiy vositalar (binolar, uskunalar, transport) korxonaga qanday asosda tegishli: mulk huquqi, ijara, lizing? Har bir holat uchun tegishli hujjatlar bo'lishi kerak.

Mulk huquqi davlat tomonidan ro'yxatga olinishi kerak bo'lgan aktivlar uchun (ko'chmas mulk, transport) ro'yxatdan o'tkazish guvohnomasi bo'lishi shart. Auditor bu guvohnomalarning mavjudligini, unda to'g'ri ma'lumotlar (mulk tavsifi, manzil, maydon, egasi) ko'rsatilganligini tekshiradi.

Ijara shartnomalari ham keng tarqalgan. Auditor ijara shartnomalarini tekshiradi: shartnoma muddati, ijara haqi miqdori, tomonlarning huquq va majburiyatlari aniq belgilanganmi. Ijara haqi to'g'ri hisoblanib, o'z vaqtida to'lanmoqdami.

Lizing - bu maxsus moliyaviy ijara turi. Lizing shartnomalari murakkab, uzoq muddatli va katta summalarni o'z ichiga oladi. Auditor lizing shartnomalarini batafsil tekshiradi: lizing to'lovlari grafigi bajarilmoqdami, lizing aktivlari hisobda to'g'ri aks ettirilganmi.

Sotish-sotib olish shartnomalari kundalik operatsiyalarning asosi. Auditor yirik yoki noodatiy shartnomalarni tekshiradi: shartnoma shartlari aniq va o'zaro kelishilganmi, narxlar bozor narxlariga yaqinmi (ayniqsa bog'liq tomonlar bilan operatsiyalarda), yetkazib berish shartlari va to'lov shartlari qanday.

Pudrat shartnomalari qurilish, ta'mirlash ishlari uchun tuziladi. Bu shartnomalar murakkab, ko'p bosqichli to'lovlarni o'z ichiga oladi. Auditor ishlarning qabul qilinishini tasdiqlovchi aktlarning mavjudligini, to'lovlarning ishlarga mos kelishini tekshiradi.

Xizmat ko'rsatish shartnomalari (konsalting, buxgalteriya, yuridik xizmatlar) ham keng tarqalgan. Auditor xizmat ko'rsatilganligini tasdiqlovchi hujjatlar (aktlar, hisobotlar) mavjudligini tekshiradi.

Kredit shartnomalari korxonaning moliyaviy majburiyatlaridir. Auditor kredit shartnomalarini tekshiradi: kredit miqdori, foiz stavkasi, qaytarish muddati, garov (agar bo'lsa). Kredit asosiy qarz va foizlar

bo'yicha to'lovlar o'z vaqtida amalga oshirilmoqdami, qarzlar hisobda to'g'ri aks ettirilganmi.

Garov shartnomalari kreditlarni ta'minlash uchun tuziladi. Auditor garov predmeti (ko'chmas mulk, transport, tovar-moddiy zaxiralar) qonunga muvofiq garovga qo'yilganligini, garov shartnomasi ro'yxatdan o'tganligini (ko'chmas mulk uchun) tekshiradi.

Kafolat shartnomalari ham majburiyatlarni ta'minlash vositasi. Auditor korxona bergan va olgan kafolatlarni tekshiradi, ularning moliyaviy hisobotlarda to'g'ri oshkor etilganligini nazorat qiladi.

Ba'zi faoliyat turlari davlat tomonidan maxsus tartibda litsenziyalanadi va nazorat qilinadi. Bunday faoliyatning auditi maxsus e'tibor talab qiladi.

Bank faoliyati - bu eng qattiq tartibga solinadigan sohalardan biri. Auditor bankning Markaziy bank litsenziyasiga ega ekanligini, kapital yetarligi normativlariga rioya qilayotganligini, zaxiralarni to'g'ri shakllantirayotganligini tekshiradi. Bank auditi maxsus malakali auditorlar tomonidan amalga oshiriladi.

Sug'urta faoliyati ham maxsus litsenziya talab qiladi. Auditor sug'urta kompaniyasining litsenziyasini, minimal ustav kapitalining mavjudligini, texnik zaxiralarning to'g'ri hisoblanishini, qayta sug'urtalash operatsiyalarini tekshiradi.

Farmatsevtika faoliyati jamoat salomatligiga bevosita ta'sir qiladi, shuning uchun qattiq nazorat qilinadi. Auditor farmatsevtika litsenziyasini, dori vositalarini saqlash sharoitlarini, farmatsevtlar malakasini tasdiqlovchi sertifikatlarni tekshiradi.

Pedagogik faoliyat (ta'lim muassasalari) akkreditatsiya va litsenziya talab qiladi. Auditor ta'lim muassasasi litsenziyasini, ta'lim dasturlari akkreditatsiyasini, o'qituvchilar malakasini tekshiradi.

Tibbiy faoliyat ham maxsus litsenziya va ma'lum talablarga rioya qilishni talab qiladi. Auditor tibbiy litsenziyani, shifokorlar malaka sertifikatlarini, tibbiy uskunalarning sertifikatlarini, sanitariya-epidemiologik xulosa mavjudligini tekshiradi.

Qurilish faoliyati uchun SRO (o'z-o'zini tartibga soluvchi tashkilot) a'zoligi talab qilinadi. Auditor korxonaning SROga a'zoligi to'g'risidagi guvohnomani, kompensatsion fondga hissa qo'shilganligini tekshiradi.

Axborot xavfsizligi sohasida faoliyat (kripto vositalar ishlab chiqarish, litsenziyalash) maxsus ruxsat talab qiladi. Auditor tegishli davlat organlaridan olingan litsenziyalarni tekshiradi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va texnik xavfsizlik zamonaviy jamiyatning ustuvor yo'nalishlari.

Auditor korxonaning ekologik ruxsatnomalariga ega ekanligini tekshiradi. Ishlab chiqarish korxonalari, transport kompaniyalari va boshqa atrof-muhitga ta'sir qiluvchi tashkilotlar ekologik ruxsatnomalarni olishi kerak. Bu ruxsatnomalar atmosferaga chiqindilar, suvga chiqindilar, qattiq maishiy chiqindilar uchun beriladi.

Chiqindilar chegaralari qonun bilan belgilangan. Auditor korxona ruxsat etilgan chegaralardan oshib ketmayotganligini, monitoring natijalari muntazam qayd etilayotganligini tekshiradi. Agar chegara oshirilsa, ekologik to'lovlar oshadi va jarimalar qo'llanilishi mumkin.

Xavfli chiqindilar (kimyoviy, zaharli, radioaktiv) maxsus tartibda yig'ilishi, saqlanishi va utilizatsiya qilinishi kerak. Auditor xavfli chiqindilar pasporti mavjudligini, ular maxsus joyлarda saqlanishini, utilizatsiya shartnomalarini tekshiradi.

Texnik xavfsizlik ham muhim yo'nalish. Xavfli ishlab chiqarish ob'ektlari (boilerlar, bosimli idishlar, liftlar, kranlar) davlat nazorat organlarida ro'yxatga olinishi va muntazam tekshiruvdan o'tkazilishi kerak. Auditor bu ob'ektlar registrida qayd etilganligini, texnik ko'riklar o'z vaqtida o'tkazilganligini, deklaratsiya yoki litsenziyalar mavjudligini tekshiradi.

Yong'in xavfsizligi barcha korxonalar uchun majburiy. Auditor yong'inga qarshi uskunalar (o't o'chiruvchilar, hidrantlar, signalizatsiya tizimlari) mavjudligini va ish holatida ekanligini, xodimlar yong'in xavfsizligi bo'yicha o'qitilganligini, yong'in evakuatsiya rejalari mavjudligini tekshiradi.

Sanitariya-epidemiologik talablar, ayniqsa oziq-ovqat sanoati, sog'liqni saqlash, ta'lim sohasida ishlaydigan korxonalar uchun muhim.

Auditor sanitariya-epidemiologik xulosa mavjudligini, sanitariya tartib-qoidalariga rioya qilinishini tekshiradi.

2.3. Korporativ boshqaruv va ichki hujjatlarning qonunchilikka muvofiqligini audit qilish.

Korporativ boshqaruv - bu aksiyadorlar, rahbariyat va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasidagi munosabatlar tizimi. Yaxshi korporativ boshqaruv kompaniya muvaffaqiyatining kalitidir.

Auditor boshqaruv tuzilmasini tekshiradi. Aksiyadorlik jamiyatlarida odatda uch darajali tuzilma mavjud: aksiyadorlar umumiy yig'ilishi (AUY), direktorlar kengashi (DK), ijro etuvchi organ (direktor yoki boshqarma).

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi - bu oliy boshqaruv organi. Faqat AUY eng muhim qarorlarni qabul qilishi mumkin: ustav o'zgartirish, ustav kapitalini o'zgartirish, direktorlar kengashini va audit komissiyasini saylash, moliyaviy hisobotlarni tasdiqlash, foyda taqsimlash, kompaniyani qayta tashkil etish yoki tugatish.

Auditor AUY yig'ilishlarining tartibli o'tkazilishini tekshiradi. Yig'ilish kamida yiliga bir marta (yillik yig'ilish) o'tkazilishi shart. Zarurat tug'ilganda navbatdan tashqari yig'ilishlar ham o'tkazilishi mumkin.

Yig'ilishni chaqirish tartibi qonun bilan belgilangan. Aksiyadorlar yig'ilish to'g'risida kamida 30 kun oldin xabardor qilinishi kerak. Xabarnomada kun tartibining, sana va joy, ro'yxatdan o'tish tartibi ko'rsatilishi kerak.

Kvorum - bu yig'ilishni qonuniy deb hisoblash uchun zarur bo'lgan minimal ishtirokchilar soni. Odatda kvorum 50% + 1 ovozni tashkil qiladi. Ba'zi juda muhim qarorlar uchun (ustav o'zgartirish, qayta tashkil etish) 75% ovoz talab qilinadi.

Yig'ilish bayonnomasi - bu yig'ilishning rasmiy hujjatidir. Auditor bayonnoma to'g'ri tuzilganligini tekshiradi: sanasi, joyi, ishtirokchilar ro'yxati, kun tartibi, qarorlar, ovoz berish natijalari aniq yozilganmi. Bayonnoma rais va kotib tomonidan imzolanishi kerak.

Direktorlar kengashi (agar tuzilgan bo'lsa) - bu nazorat organi. DK kompaniya strategiyasini belgilaydi, ijro etuvchi organining faoliyatini nazorat qiladi, yirik bitimlarni tasdiqlaydi. Auditor DK a'zolarining saylash tartibini, vakolatlar muddatini, yig'ilishlar o'tkazilishini, qarorlar qabul qilishini tekshiradi.

DK a'zolari mustaqil bo'lishi kerak - ya'ni, ular ijro etuvchi rahbariyatdan mustaqil bo'lishi, manfaatlar to'qnashuvi bo'lmasligi kerak. Auditor DK a'zolarining mustaqillik mezonlariga javob berishini baholaydi.

Ijro etuvchi organ (bosh direktor yoki boshqarma) kundalik boshqaruvni amalga oshiradi. Auditor direktorning tayinlanish tartibini, vakolatlari doirasini, mehnat shartnomasi shartlarini tekshiradi. Direktor faqat o'z vakolatlari doirasida harakat qilishi mumkin, vakolatdan tashqari harakatlar qonunga xilof.

Aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish - bu korporativ boshqaruvning asosiy tamoyili.

Auditor aksiyadorlar reestri to'g'ri yuritilishini tekshiradi. Reestrda har bir aksiyadorning shaxsiy ma'lumotlari, egalik qilayotgan aksiyalar soni va turi, aksiyalarni sotib olish sanasi qayd etilishi kerak. Reestrni maxsus reestr yurituvchi tashkilot yoki kompaniyaning o'zi yuritishi mumkin.

Aksiyadorlarning asosiy huquqlari: boshqaruvda ishtirok etish (ovoz berish), dividendlar olish, kompaniya to'g'risida ma'lumot olish, aksiyalarni erkin sotish (OAJ uchun).

Ovoz berish huquqi - bu demokratik boshqaruvning asosi. Har bir oddiy aksiya bitta ovozga ega. Imtiyozli aksiyalar ovoz huquqiga ega emas (dividendlar to'lanmagan hollar bundan mustasno). Auditor ovoz berish tartibi to'g'ri qo'llanishini, ovozlar to'g'ri hisoblanishini tekshiradi.

Dividendlar - bu aksiyadorlarning foyda olish huquqi. Dividendlar faqat ijobiy foyda mavjud bo'lganda va AUY qarori bilan to'lanadi. Auditor dividendlar to'lash qarorlari mavjudligini, dividendlar to'g'ri hisoblanishini va o'z vaqtida to'lanishini tekshiradi.

Ma'lumot olish huquqi ham muhim. Aksiyadorlar kompaniya moliyaviy hisobotlarini, yig'ilishlar bayonnomalarini, ustav va boshqa

hujjatlarni ko'rish huquqiga ega. Auditor kompaniya aksiyadorlarga zarur ma'lumotlarni taqdim qilayotganligini, ma'lumotlar to'liq va o'z vaqtida berilishini tekshiradi.

Kichik aksiyadorlarning huquqlari maxsus himoya qilinishi kerak. Katta aksiyadorlar o'z ta'siridan foydalanib, kichik aksiyadorlar manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin. Auditor bunday holatlar mavjudligini, kichik aksiyadorlar huquqlari buzilayotganligini tekshiradi.

Majburiy takliflar (mandatory offer) qoidasi ham muhim. Agar biror shaxs kompaniya aksiyalarining 30% yoki undan ko'pini sotib olsa, u qolgan aksiyadorlarga ham o'z aksiyalarini sotish taklifini berishi shart. Bu qoida kichik aksiyadorlarni himoya qilish uchun xizmat qiladi.

Ichki hujjatlar - bu kompaniya ichidagi tartib-qoidalarni belgilovchi hujjatlar. Ular ustav va qonunchilikka zid bo'lmasligi kerak.

Ichki mehnat tartibi qoidalari - bu xodimlarning mehnat tartibini belgilovchi asosiy hujjat. Unda ish vaqti, dam olish vaqti, xodimlarning huquq va majburiyatlari, jazolash va mukofotlash tartibi belgilanadi. Auditor bu qoidalarning mavjudligini va qonunchilikka muvofiqligini tekshiradi.

Lavozim yo'riqnomalari har bir lavozim uchun tuziladi. Yo'riqnomada lavozim nomi, asosiy vazifalar, huquqlar, mas'uliyat, kvalifikatsiya talablari belgilanadi. Auditor lavozim yo'riqnomalari mavjudligini, yangilanganligini, xodimlar bilan tanishtirilganligini tekshiradi.

Moliyaviy tartib-qoidalar (financial regulations) moliyaviy operatsiyalarni tartibga soladi: kimning qay darajadagi xarajatlarni tasdiqlash huquqi bor, to'lovlar qanday amalga oshiriladi, kassa rejimi qanday, inventarizatsiya qanday o'tkaziladi. Auditor bu qoidalar mavjudligini va amalda bajarilishini tekshiradi.

Vakolatlar matritsasi (delegation of authority matrix) har bir lavozim yoki shaxsning vakolatlarini aniq belgilaydi. Kim qancha summaga shartnoma imzolashi mumkin, kim xodimlarni ishga qabul qilishi yoki ishdan bo'shatishi mumkin va hokazo. Bu matritsa manfaatlar to'qnashuvining oldini oladi va javobgarlikni aniqlashtiradi.

Xavfsizlik va maxfiylik siyosati (security and confidentiality policy) kompaniya ma'lumotlarini himoya qilish tartibini belgilaydi. Axborot xavfsizligi, kiber-xavfsizlik, savdo sirlari, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish masalalari bu siyosatda yoritiladi.

Etika kodeksi (code of ethics) xodimlar va rahbariyatning etik xulq-atori printsiplarini belgilaydi. Manfaatlar to'qnashuvi, korrupsiya, sovg'alarni qabul qilish, sheriklar bilan munosabatlar kabi masalalar etika kodeksida ko'rib chiqiladi.

Auditor ichki hujjatlarning bir-biriga va qonunchilikka zid emasligini, ular xodimlar bilan tanishtirilganligini, amalda qo'llanilishini tekshiradi.

Korporativ boshqaruv standartlari kompaniya boshqaruvini yaxshilash, shaffoflikni oshirish, investorlar ishonchini mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

O'zbekistonda Korporativ boshqaruv kodeksi (Corporate Governance Code) mavjud. Bu kodeks majburiy emas, lekin tavsiya qilinadi, ayniqsa yirik va birjada sotiladigan kompaniyalar uchun.

Auditor kompaniyaning korporativ boshqaruv kodeksiga qay darajada rioya qilishini baholaydi. Asosiy printsiplar: shaffoflik va oshkor qilish, aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish, direktorlar kengashining samarali ishlashi, manfaatlar to'qnashuvini boshqarish, ijtimoiy va ekologik mas'uliyat.

Shaffoflik va oshkor qilish (transparency and disclosure) - bu investorlar va jamiyatga kompaniya to'g'risida yetarli ma'lumot berishni anglatadi. Kompaniya o'z moliyaviy hisobotlarini, rahbariyat tuzilmasini, asosiy aksiyadorlarini, risklar va strategiyasini oshkor qilishi kerak. Auditor kompaniya veb-saytini, yillik hisobotlarini tekshiradi - zarur ma'lumotlar ochiqmi, to'liqmi, tushunarlimi.

Direktorlar kengashining mustaqilligi va samaradorligi muhim. DK a'zolarining kamida uchdan biri mustaqil direktorlar bo'lishi tavsiya etiladi. Mustaqil direktorlar kompaniya yoki uning rahbariyati bilan mol-mulkiy yoki shaxsiy manfaati bo'lmagan shaxslardir. Auditor DK tarkibini tahlil qiladi, a'zolarning malakasini, muntazam yig'ilishlar o'tkazilishini baholaydi.

Audit qo'mitasi - bu DK tarkibida tuziluvchi maxsus qo'mita. U moliyaviy hisobotlarni ko'rib chiqadi, tashqi va ichki auditorlar bilan ishlaydi, risk-menejment va ichki nazorat tizimlarini nazorat qiladi. Auditor audit qo'mitasi mavjudligini, uning tarkibini (mustaqil direktorlar bo'lishi tavsiya etiladi), yig'ilishlar tezligini tekshiradi.

Jamoaga oid siyosat (related party policy) manfaatlar to'qnashuvini boshqarish uchun zarur. Bog'liq tomonlar bilan operatsiyalar maxsus tartibda ko'rib chiqilishi va tasdiqlanishi kerak. Auditor bunday siyosat mavjudligini va amalda qo'llanilishini tekshiradi.

Bog'liq tomonlar bilan operatsiyalar - bu eng riskli soha. Bunday operatsiyalar orqali kompaniya aktivlari "chiqarib olinishi", soliqlar kamaytirilishi yoki boshqa manipulyatsiyalar amalga oshirilishi mumkin.

Auditor birinchi navbatda bog'liq tomonlarni aniqlaydi. Bog'liq tomonlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Asosiy aksiyadorlar (10% va undan ko'p aksiyalarga ega bo'lganlar)
- Rahbariyat (direktorlar, direktor o'rinbosarlari, bosh hisobchi)
- Rahbariyatning yaqin qarindoshlari (turmush o'rtog'i, ota-ona, farzandlar)
- Sherik kompaniyalar (20-50% aktsiyalarga ega bo'lgan kompaniyalar)
- Sho'ba korxonalar (50% dan ko'proq aksiyalarga egalik)
- Bir boshqaruv ostidagi kompaniyalar (sister companies)

Keyin auditor bog'liq tomonlar bilan barcha operatsiyalarni aniqlaydi: tovarlar yoki xizmatlar sotish-sotib olish, pul qarzlari berish-olish, aktivlarni ijaraga berish-olish, garov, kafolat va boshqalar.

Bunday operatsiyalarning asosiy riski - ular bozor sharoitlariga mos kelmasligi. Masalan, kompaniya bog'liq tomonga tovarni bozor narxidan past narxda sotishi (foyda "chiqarib olinadi") yoki bozor narxidan yuqori narxda xizmat sotib olishi (xarajatlar oshiriladi, foyda kamayadi).

Auditor operatsiyalar narxlarini bozor narxlari bilan taqqoslaydi. Agar sezilarli farq bo'lsa, bu manipulyatsiyaga yoki soliq qochishga dalil bo'lishi mumkin. Transfer narxlar auditi - bu alohida va murakkab soha.

Bog'liq tomonlar bilan operatsiyalar tegishli tartibda tasdiqlanishi kerak. Odatda bunday operatsiyalar aksiyadorlar yig'ilishi yoki direktorlar kengashi tomonidan tasdiqlanishi shart (operatsiya hajmiga qarab). Auditor tasdiqlovchi qarorlar mavjudligini tekshiradi.

Oshkor qilish (disclosure) ham majburiy. Bog'liq tomonlar bilan operatsiyalar moliyaviy hisobotlar izohlarida ko'rsatilishi kerak: kimlar bilan, qanday operatsiyalar, qanday summada. Auditor oshkor qilish to'liq va to'g'ri amalga oshirilganligini tekshiradi.

Audit jarayonining yakuniy bosqichi - bu xulosalar va tavsiyalar tayyorlash.

Auditor topilgan qonunbuzarliklar va kamchiliklarni tizimlashtiradi. Har bir qonunbuzarlik uchun quyidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi:

- Qonunbuzarlikning tavsifi (nima qilingan yoki qilinmagan)
- Buzilgan qonun yoki me'yoriy hujjat
- Qonunbuzarlikning oqibatlari (moliyaviy, huquqiy, reputatsion)
- Jiddiylik darajasi (kritik, yuqori, o'rta, past)

Kamchiliklar ham shunga o'xshash tarzda tavsiflanadi, lekin ular qonunbuzarlik darajasiga yetmaydi, balki yaxshilash zarur bo'lgan sohalardir.

Tavsiyalar har bir topilgan muammo uchun beriladi. Tavsiyalar konkret, amalga oshiriladigan va muddatlangan bo'lishi kerak. Yaxshi tavsiya shunday ko'rinadi: "Ustav 2020-yil versiyasida, joriy qonunchilikka mos emas. Tavsiya: ustavni 2025-yil qonunchiligiga muvofiqlashtirish va Adliya organlarida ro'yxatdan o'tkaztirish. Muddat: 3 oy."

Xulosalar hisoboti tuziladi. Hisobot odatda quyidagi tuzilmaga ega:

1. Kirish qismi: audit maqsadi, ko'lami, o'tkazilgan davr, auditor ma'lumotlari
2. Ijro etuvchi xulosa: asosiy topilmalar va umumiy xulosa
3. Batafsil qism: har bir tekshirilgan soha bo'yicha batafsil tahlil
4. Topilgan qonunbuzarliklar va kamchiliklar ro'yxati
5. Tavsiyalar
6. Ilovalar: jadvallar, hujjatlar nusxalari, boshqa dalillar

Xulosalar hisoboti mijoz rahbariyatiga taqdim etiladi. Ko'pincha yakuniy yig'ilish (closing meeting) o'tkaziladi, unda auditor asosiy topilmalarni taqdim etadi, tushuntirishlar beradi, savolarga javob beradi.

Mijoz xulosalar va tavsiylarga javob beradi. U tavsiyalarni qabul qilishi yoki asoslangan e'tiroz bildirishi mumkin. Agar e'tiroz bo'lsa, auditor va mijoz muzokaralar olib boradi va kelishuvga erishadi.

Jarimalar va tuzatish tadbirlari rejalashtiriladi. Har bir tavsiya uchun mas'ul shaxs, muddat, resurslar belgilanadi. Keyinchalik auditor yoki boshqa nazorat organi tuzatish tadbirlarining bajarilishini monitoring qiladi.

Korxona maqomi va faoliyatining qonunlar, qo'nqusti va ta'sis hujjatlariga mosligi auditi - bu keng qamrovli va ko'p qirrali jarayon. U korxonaning qonuniy faoliyat yuritishini, barcha huquqiy talablarga rioya qilishini ta'minlaydi.

Bu audit turi quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi: tashkiliy-huquqiy shakl va ta'sis hujjatlarini tekshirish, mehnat, soliq, moliya, mulkiy qonunchilikka rioya qilishni nazorat qilish, korporativ boshqaruv samaradorligini baholash.

Professional auditor bu sohalardagi barcha nuanslarni bilishi, yangi qonunchilik o'zgarishlaridan xabardor bo'lishi, mijozga qimmatli tavsiyalar berishi kerak. To'g'ri va sifatli audit korxonaga qonunbuzarliklardan qochish, jarimalarni kamaytirish, boshqaruvni yaxshilash, investorlar ishonchini oshirishga yordam beradi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Korxona maqomi tushunchasi nimani anglatadi va u audit jarayonida nima uchun muhim hisoblanadi?

2. Ta’sis hujjatlarining (ustav, ta’sis shartnomasi) mazmuni va ularning auditdagi ahamiyatini tushuntiring.

3. Korxona faoliyatining qonunlar va qonunosti hujjatlariga muvofiqligi qanday auditorlik tartib-qoidalari asosida tekshiriladi?

4. Litsenziyalanadigan faoliyat turlarida muvofiqlik auditining o‘ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

5. Korxona faoliyatida huquqiy nomuvofiqliklar aniqlanishi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkin?

Test savollari

1. Korxona maqomi auditi asosan nimani aniqlashga qaratilgan?

A) Korxonaning foyda miqdorini

B) Korxonaning huquqiy holati va vakolatlarini

C) Ishlab chiqarish hajmini

D) Marketing strategiyasini

2. Ta’sis hujjatlariga qaysi hujjat kiradi?

A) Hisob siyosati

B) Moliyaviy hisobot

C) Ustav

D) Audit xulosasi

3. Qonunosti hujjatlariga qaysi hujjatlar misol bo‘la oladi?

A) Konstitutsiya

B) Xalqaro shartnomalar

C) Vazirlik va idoralar qarorlari

D) Korxona ichki buyruqlari

4. Litsenziya auditi jarayonida auditor nimalarga e’tibor qaratadi?

A) Faqat daromad miqdoriga

B) Litsenziya mavjudligi va amal qilish muddatiga

C) Xodimlar soniga

D) Reklama xarajatlariga

5. Huquqiy nomuvofiqlik aniqlanganda auditorning asosiy vazifasi nima?

A) Korxonani yopish

B) Soliqni oshirish

C) Holatni hujjatlashtirish va xulosada aks ettirish

D) Rahbariyatni almashtirish

III BOB. ASOSIY VOSITALAR AUDITI

3.1. Asosiy vositalarning mavjudligi, to'liqligini va mulkiy huquqlarni audit qilish.

3.2. Asosiy vositalarning baholanishi, amortizatsiyasi va harakatini audit qilish.

3.3. Asosiy vositalardan foydalanish, ta'mirlash va hisobotda aks ettirishni audit qilish.

Tayanch so‘z va iboralar: Asosiy vositalar, uzoq muddatli aktivlar, boshlang‘ich qiymat, qayta baholash, amortizatsiya, eskirish, foydali xizmat muddati, qoldiq qiymat, kapitallashtirish, joriy ta’mirlash, inventarizatsiya, mavjudlik auditi, baholash auditi, huquqiy egalik, foydalanish samaradorligi, hujjatlashtirish, hisob siyosati, audit dalillari, audit riski, audit xulosasi.

3.1. Asosiy vositalarning mavjudligi, to'liqligini va mulkiy huquqlarni audit qilish

Asosiy vositalar auditi - bu korxonaning uzoq muddatli moddiy aktivlarini, ularning hisob yuritilishi, baholanishi va moliyaviy hisobotlarda aks ettirilishini tekshirishning tizimli va mustaqil jarayonidir. Bu audit turi korxonaning asosiy ishlab chiqarish vositalari va ulardan foydalanish samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Asosiy vositalar - bu korxonaning bir yildan ortiq foydalaniladigan va o'z dastlabki shaklini saqlaydigan moddiy aktivlaridir. Ularga binolar, inshootlar, mashinalar, uskunalar, transport vositalari, asbob-uskuna, mebel, kompyuter texnikasi va boshqa uzoq muddatli moddiy boyliklar kiradi. Asosiy vositalar korxonaning ishlab chiqarish quvvati va iqtisodiy salohiyatini belgilaydi.

Asosiy vositalar auditining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

Birinchi maqsad - asosiy vositalarning haqiqiy mavjudligini va to'liqligini tasdiqlash. Auditor korxona hisobida ko'rsatilgan barcha asosiy vositalar haqiqatda mavjudligini, ular ish holatida ekanligini va korxona faoliyatida ishlatilayotganligini tekshiradi. Shuningdek,

korxonada mavjud bo'lgan, lekin hisobda aks ettirilmagan asosiy vositalar yo'qligini ham nazorat qiladi.

Ikkinchi maqsad - asosiy vositalar ustidan mulkiy huquqlarning qonuniyligini tekshirish. Auditor asosiy vositalar korxonaga qanday asosda tegishli ekanligini (mulk huquqi, ijara, lizing), tegishli hujjatlar mavjudligini va to'g'riligini nazorat qiladi.

Uchinchi maqsad - asosiy vositalarning to'g'ri tasniflashtirilganligini va tan olinish mezonlariga mos kelishini tekshirish. Har bir aktiv asosiy vosita sifatida tan olinishi uchun ma'lum mezonlarga javob berishi kerak. Auditor bu mezonlar to'g'ri qo'llanilganligini baholaydi.

To'rtinchi maqsad - asosiy vositalar bo'yicha buxgalteriya hisobining to'g'ri tashkil etilganligini va yuritilishini tekshirish. Bu analitik va sintetik hisobning to'g'riligini, hujjatlashtirish tartibiga rioya qilishni, ichki nazorat tizimining samaradorligini o'z ichiga oladi.

Beshinchi maqsad - asosiy vositalar bo'yicha moliyaviy hisobotlardagi ma'lumotlarning ishonchliligini va to'g'riligini tasdiqlash. Balans va tushuntirish xatidagi asosiy vositalar to'g'risidagi ma'lumotlar haqiqiy holatni aks ettirishini ta'minlash.

Asosiy vositalar auditi quyidagi asosiy bosqichlardan iborat: audit rejasini tuzish va risklar baholash, asosiy vositalarning mavjudligini tekshirish, mulkiy huquqlarni tasdiqlash, baholash va amortizatsiyani tekshirish, operatsiyalarni tahlil qilish, xulosalar va tavsiyalar tayyorlash.

Asosiy vositalarning to'g'ri tasniflanishi va tan olinishi buxgalteriya hisobining asosiy talablaridan biridir. Auditor bu jarayonning qonunchilik va standartlarga muvofiqligini tekshiradi.

O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, asosiy vositalar quyidagi asosiy guruhlarga bo'linadi:

Birinchi guruh - binolar va inshootlar. Bu yerga ishlab chiqarish binolari, ma'muriy binolar, omborxonalar, ustaxonalar, ombor-hovlilar, yo'llar, ko'priklar, quduqlar va boshqa kapital inshootlar kiradi. Binolar va inshootlar odatda eng qimmat va uzoq muddatli foydalaniladigan asosiy vositalar hisoblanadi.

Ikkinchi guruh - uzatish qurilmalari. Elektr uzatish liniyalari, gaz quvurlari, issiqlik tarmoqlari, suv quvurlari va boshqa kommunikatsiya tizimlari bu guruhga kiradi.

Uchinchi guruh - mashinalar va uskunalar. Ishlab chiqarish mashinalari, dastgohlar, agregatlar, generatorlar, transformatorlar, konveyerlar va boshqa ishlab chiqarish uskunalari. Bu guruh korxonaning ishlab chiqarish qobiliyatini bevosita belgilaydi.

To'rtinchi guruh - transport vositalari. Avtomobillar, yuk mashinalari, avtobuslar, maxsus transport, trailer, yuklash texnikasi va boshqalar. Agar korxonada temir yo'l yoki havo transporti bo'lsa, ular ham bu guruhga kiradi.

Beshinchi guruh - asbob-uskuna va jihozlar. Turli asboblar, o'lchov asboblari, laboratoryя jihozlari, uy-joy buyumlari, mebel va boshqa ancha kichikroq ob'ektlar.

Oltinchi guruh - boshqa asosiy vositalar. Hayvonlar, ko'p yillik ekimlar, kitoblar, san'at asarlari va boshqa tasnifga kirmagan uzoq muddatli aktivlar.

Auditor har bir asosiy vosita to'g'ri guruhga kiritilganligini tekshiradi. Noto'g'ri tasniflash amortizatsiya stavkalarining noto'g'ri qo'llanilishiga va moliyaviy hisobotlardagi xatolarga olib kelishi mumkin.

Asosiy vosita sifatida tan olinish uchun quyidagi mezonlar bajarilishi kerak:

Birinchidan, ob'ekt bir yildan ortiq ishlatilishi kutilishi kerak. Agar aktiv qisqa muddatga mo'ljallangan bo'lsa (masalan, 6 oylik muddatli kompyuter), u asosiy vosita emas, balki aylanma mablag' hisoblanadi.

Ikkinchidan, ob'ekt korxona faoliyatida ishlatilishi mo'ljallangan bo'lishi kerak - ishlab chiqarish jarayonida, xizmat ko'rsatishda, boshqaruv maqsadlarida yoki ijaraga berishda.

Uchinchidan, ob'ektdan foydalanish natijasida iqtisodiy foyda oqimi kutilishi kerak. Ya'ni, ob'ekt daromad keltirishga yoki xarajatlarni kamaytirishga yordam berishi kerak.

To'rtinchidan, ob'ektning qiymati ma'lum bir chegara (odatda minimal ish haqi yoki boshqa ko'rsatkich)dan yuqori bo'lishi kerak. Juda arzon ob'ektlar (masalan, oddiy kalkulyator) asosiy vositaga kirmaydi.

Beshinchidan, ob'ekt o'z moddiy shaklini saqlab qolishi kerak. Ya'ni, foydalanish jarayonida u butunligicha saqlanib qolishi (amortizatsiya bo'lishi mumkin, lekin shakli o'zgarmaydi), xomashyo yoki yarimo'zlashtirish mahsulotiga aylanmasligi kerak.

Auditor har bir asosiy vosita bu mezonlarga javob berishini tekshiradi. Masalan, agar korxona juda ko'p miqdorda arzon asbob-uskunalarni asosiy vositalarga kiritgan bo'lsa, bu noto'g'ri bo'lishi mumkin. Yoki agar sotishga mo'ljallangan tovarlar asosiy vositalar hisobiga kiritilgan bo'lsa, bu xato hisoblanadi.

Auditor shuningdek, asosiy vositalarning foydalanishga tayyor bo'lgan holatda ekanligini tekshiradi. Agar ob'ekt hali o'rnatilmagan, yig'ilmagan yoki ishga tushirilmagan bo'lsa, u asosiy vositalar hisobiga emas, balki "Asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar" hisobiga kiritilishi kerak.

Asosiy vositalarning haqiqiy mavjudligini tekshirish - bu auditning eng muhim bosqichidir. Bunda auditor hisobdagi ma'lumotlarni haqiqiy holatga solishtiradi.

Inventarizatsiya - bu asosiy vositalarning haqiqiy mavjudligi va holatini tekshirishning asosiy usuli. O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, korxonalar yiliga kamida bir marta (odatda yil oxirida) asosiy vositalar bo'yicha inventarizatsiya o'tkazishi shart.

Auditor inventarizatsiya jarayonini kuzatadi yoki o'zi inventarizatsiyani o'tkazadi. Inventarizatsiya quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Birinchi bosqich - inventarizatsiya komissiyasini tashkil etish. Komissiya tarkibiga rahbariyat vakillari, buxgalteriya xodimlari, texnik mutaxassislar va mol-mulk mas'ullari kiradi. Auditor komissiya tarkibining to'g'ri shakllantirilganligini, barcha zarur shaxslar kiritilganligini tekshiradi.

Ikkinchi bosqich - tayyorgarlik ishlari. Barcha asosiy vositalar inventar raqamlarga ega bo'lishi, ularning joylashuvi aniq bo'lishi kerak.

Auditor inventar raqamlar tizimi mavjudligini va to'g'ri qo'llanilishini tekshiradi.

Uchinchi bosqich - haqiqiy inventarizatsiya. Komissiya har bir ob'ektni fizik tekshiradi, uning mavjudligini, nomini, holatini, inventar raqamini qayd etadi. Auditor bu jarayonda ishtirok etadi yoki natijalarini keyinchalik tekshiradi.

To'rtinchi bosqich - inventarizatsiya natijalari bo'yicha hujjatlar rasmiylashtirish. Inventarizatsiya varaqalari (INV-1, INV-3 shakllari) to'ldiriladi, ortiqcha yoki kamomad aniqlanadigan bo'lsa - tegishli aktlar tuziladi.

Auditor inventarizatsiya natijalarini buxgalteriya hisob ma'lumotlari bilan taqqoslaydi. Agar nomuvofiqliklar topilsa, ularning sabablarini o'rganadi:

Kamomadlar turli sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin: o'g'irlangan, yo'qolgan, ishdan chiqib tashlangan lekin hisobdan chiqarilmagan, boshqa bo'limga ko'chirilgan lekin hujjatlashtirilmagan. Auditor har bir kamomad uchun sababini aniqlaydi va mas'ul shaxslarni belgilaydi.

Ortiqcha asosiy vositalar ham bo'lishi mumkin: sotib olingan lekin hisobga olinmagan, bepul olingan lekin ro'yxatdan o'tkazilmagan, xodimlar shaxsiy mulkini ishda ishlatayotgan. Auditor bu holatlarning sabablarini ham o'rganadi.

Asosiy vositalarning fizik holatini baholash ham muhim. Auditor quyidagi holatlarni tekshiradi:

Yaxshi holatda - ob'ekt to'liq ish holatida, ishlatilmoqda, ta'mirlash talab qilinmaydi.

Qoniqarli holatda - ob'ekt ishlaydi, lekin eskirgan, kichik ta'mirlash kerak bo'lishi mumkin.

Yomon holatda - ob'ekt jiddiy nosoz, kapital ta'mirlash yoki almashtirish talab qilinadi.

Ishlamaydi - ob'ekt ishdan chiqgan, konservatsiyada yoki tashlab qo'yilgan.

Auditor asosiy vositalarning hisobdagi amortizatsiya darajasi ularning haqiqiy fizik holatiga mos kelishini baholaydi. Agar ob'ekt to'liq

amortizatsiya qilingan (qoldiq qiymati nol), lekin hali ham yaxshi ishlayotgan bo'lsa, bu o'ta tez amortizatsiyaga dalil bo'lishi mumkin. Aksincha, agar amortizatsiya kam, lekin ob'ekt jiddiy eskirgan bo'lsa, bu noto'g'ri amortizatsiya stavkalari qo'llanilganligini ko'rsatadi.

Asosiy vositalar ustidan mulkiy huquqlar qonuniy va aniq bo'lishi kerak. Auditor korxonaning asosiy vositalar ustidagi huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlarni tekshiradi.

Mulk huquqi bo'yicha egalik qilinadigan asosiy vositalar uchun quyidagi hujjatlar bo'lishi kerak:

Ko'chmas mulk (binolar, inshootlar, yer) uchun - mulk huquqini tasdiqlovchi davlat guvohnomasi. Bu guvohnoma Davlat kadastr xizmati tomonidan beriladi va Yagona davlat ko'chmas mulk reestriga kiritiladi. Auditor guvohnomaning mavjudligini, unda to'g'ri ma'lumotlar (mulk tavsifi, manzil, maydon, egasi) ko'rsatilganligini tekshiradi. Shuningdek, mulk ustidagi yuklarni (garov, arest) ham tekshiradi.

Transport vositalari uchun - texnik passport va ro'yxatdan o'tkazish guvohnomasi (YPX). Auditor transport YPX da ro'yxatdan o'tganligini, texnik passport korxona nomiga rasmiylashtirilganligini, transport raqami to'g'ri ko'rsatilganligini tekshiradi.

Sotib olingan qo'zg'aluvchan mulk (uskunalar, mebel) uchun - sotib olish hujjatlari (shartnoma, schyot-faktura, tovar cheki), qabul qilish-topshirish aktlari, to'lov hujjatlari. Auditor sotib olish faktini tasdiqlovchi to'liq hujjatlar majmuasi mavjudligini tekshiradi.

Mustaqil yaratilgan asosiy vositalar (qurilgan binolar, ishlab chiqarilgan uskunalar) uchun - qurilish yoki ishlab chiqarish hujjatlari, qabul qilish komissiyasi aktlari, loyiha-smeta hujjatlari, litsenziyalar (agar kerak bo'lsa). Auditor ob'ekt qonuniy ravishda qurilganligini, barcha ruxsatlar olinganligini tekshiradi.

Ijaraga olingan asosiy vositalar uchun auditor ijara shartnomalarini tekshiradi:

Operatsion ijara (oddiy ijara) - bu qisqa muddatli ijara, egalik huquqi ijaraga beruvchida qoladi. Auditor shartnomaning mavjudligini, muddati, ijara haqi miqdori va to'lov tartibi aniq ko'rsatilganligini

tekshiradi. Operatsion ijarada ob'ekt ijaraga oluvchining balansiga kiritilmaydi.

Moliyaviy ijara (lizing) - bu uzoq muddatli ijara bo'lib, muddat oxirida egalik huquqi ijaraga oluvchiga o'tishi mumkin. Auditor lizing shartnomalarini batafsil tekshiradi: lizing muddati, lizing to'lovlari grafigi, qaysi tomonga xizmat ko'rsatish va ta'mirlash majburiyati yuklatilganligi, muddat oxirida mulk qanday ko'chirilishi. Moliyaviy lizing ob'ektlari ijaraga oluvchi balansiga kiritiladi.

Garovga qo'yilgan asosiy vositalar uchun auditor garov shartnomalarini tekshiradi. Garov qo'yilgan mulk korxona tomonidan ishlatilishi mumkin, lekin sotish yoki boshqa shaxslarga o'tkazish cheklangan. Auditor garov shartlari bajarilayotganligini (kredit to'lovlari o'z vaqtida amalga oshirilmoqda), garovning moliyaviy hisobotlarda oshkor etilganligini tekshiradi.

Auditor shuningdek, asosiy vositalar bo'yicha nizolar mavjudligini tekshiradi. Agar mulk ustidan sud nizolari, da'volar yoki boshqa talashuvlar bo'lsa, bu moliyaviy hisobotlarda oshkor etilishi va shartli majburiyatlar sifatida hisobga olinishi kerak.

To'g'ri tashkil etilgan hisob tizimi asosiy vositalarni samarali boshqarish uchun zarur.

Auditor asosiy vositalarning ro'yxatga olish tizimini tekshiradi:

Inventar raqamlari - har bir asosiy vosita ob'ektiga noyob inventar raqami berilishi kerak. Bu raqam ob'ektning butun faoliyat davrida o'zgarmaydi. Auditor inventar raqamlar tizimi mavjudligini, raqamlar ob'ektlarga jismoniy biriktirilganligini (plomba, shtamp, yorliq), raqamlar reestri yuritilishini tekshiradi.

Inventar kartalari - har bir asosiy vosita uchun alohida inventar kartasi (OS-6 shakli) yuritilishi kerak. Kartada ob'ektning to'liq tavsifi, inventar raqami, sotib olish sanasi va qiymati, joylashgan joyi, mas'ul shaxsi, amortizatsiya ma'lumotlari qayd etiladi. Auditor inventar kartalari to'g'ri va to'liq yuritilishini, o'z vaqtida yangilanishini tekshiradi.

Asosiy vositalar ro'yxati (reestr) - bu barcha asosiy vositalarning yagona ro'yxati. Auditor ro'yxat to'liqligini, unda barcha ob'ektlar aks ettirilganligini, ma'lumotlar dolzarbligini tekshiradi.

Joylashuv bo'yicha hisob - asosiy vositalar qaysi bo'limda, qaysi xonada, qaysi mas'ul shaxsda ekanligini bilish muhim. Auditor asosiy vositalarning joylashuv bo'yicha hisobi yuritilishini, har bir ob'ekt uchun mas'ul shaxs belgilanganligini tekshiradi.

Auditor buxgalteriya hisobining tashkil etilishini ham tekshiradi:

Asosiy vositalar hisob rejasida 01-hisob "Asosiy vositalar"da aks ettiriladi. Bu sintetik hisobdir. Auditor 01-hisob to'g'ri qo'llanilishini, sub-hisoblar (binolar, uskunalar, transport va h.k.) ochilganligini tekshiradi.

Analitik hisob har bir asosiy vosita ob'ekti uchun yuritiladi. Auditor analitik hisobning to'liqligini, sintetik hisob bilan mos kelishini tekshiradi.

Amortizatsiya 02-hisob "Asosiy vositalar amortizatsiyasi"da to'planadi. Bu passiv hisobdir. Auditor amortizatsiya hisobining to'g'ri yuritilishini tekshiradi.

Asosiy vositalarni qayta qiymatlash natijasida qo'shimcha kapital (83-hisob) yuzaga keladi. Auditor bu hisob to'g'ri qo'llanilishini tekshiradi.

Asosiy vositalarni sotish yoki boshqa yo'l bilan chiqarishda 91-hisob "Boshqa daromad va xarajatlar" ishlatiladi. Auditor bu hisob to'g'ri qo'llanilishini tekshiradi.

Analitik va sintetik hisobning bir-biriga mos kelishi - bu buxgalteriya hisobining asosiy prinsipidir.

Auditor sintetik hisobni tekshiradi:

01-hisob aylanma vedomosti - bu hisobning oy boshidagi qoldig'i, oborot (debet va kredit), oy oxiridagi qoldig'ini ko'rsatadi. Auditor bu vedomostning to'g'riligini, bosh kitob ma'lumotlari bilan mos kelishini tekshiradi.

Asosiy vositalarning balans qiymati = Boshlang'ich qoldig' + Kirim - Chiqim = Oxirgi qoldig'. Auditor bu formula to'g'ri bajarilishini tekshiradi.

02-hisob aylanma vedomosti ham xuddi shunday tuziladi. Auditor to'plangan amortizatsiya summalarining to'g'riligini tekshiradi.

Asosiy vositalarning qoldiq (hisob) qiymati = 01-hisob qoldig'i - 02-hisob qoldig'i. Bu qiymat balansda aks ettiriladi. Auditor bu hisoblash to'g'riligini tekshiradi.

Auditor analitik hisobni ham tekshiradi:

Har bir asosiy vosita uchun analitik karta yuritiladi. Unda ob'ektning barcha operatsiyalari (sotib olish, amortizatsiya, ta'mirlash, qayta baholash, chiqarish) qayd etiladi.

Auditor analitik kartalar ma'lumotlarini sintetik hisob ma'lumotlari bilan taqqoslaydi. Barcha ob'ektlar bo'yicha analitik ma'lumotlarning yig'indisi sintetik hisob summasiga teng bo'lishi kerak.

Agar nomuvofiqliklar topilsa, auditor ularning sabablarini o'rganadi: hujjatlashtirishda xatolar, hisoblashda xatolar, operatsiyalarni noto'g'ri aks ettirish yoki manipulyatsiya.

Auditor shuningdek, asosiy vositalar bo'yicha hisobotlarni tekshiradi:

Balans (Forma 1) - 01 va 02-hisoblar ma'lumotlariga asoslanib, asosiy vositalarning qoldiq qiymati aks ettiriladi.

Tushuntirish xati - asosiy vositalar bo'yicha batafsil ma'lumotlar (guruhlarga bo'linishi, amortizatsiya stavkalari, kirim-chiqim, qayta baholash) keltiriladi.

Statistik hisobotlar - asosiy vositalar bo'yicha turli statistik shakllarda ma'lumotlar taqdim etiladi.

Auditor hisobotlardagi ma'lumotlarning hisob ma'lumotlari bilan mos kelishini, to'liq va to'g'ri aks ettirilishini tekshiradi.

3.2. Asosiy vositalarning baholanishi, amortizatsiyasi va harakatini audit qilish

Asosiy vositalarning to'g'ri baholanishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlaydi. Auditor asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatini shakllantirish jarayonini tekshiradi.

Boshlang'ich qiymat - bu asosiy vositani sotib olish va foydalanishga tayyor holatga keltirish uchun sarflangan barcha xarajatlar yig'indisi.

Sotib olingan asosiy vositalar uchun boshlang'ich qiymat quyidagilardan tashkil topadi:

Birinchidan, yetkazib beruvchiga to'langan summa (ob'ektning narxi) QQS ni hisobga olmaganda. Auditor shartnoma narxi, schyot-faktura va to'lov hujjatlari o'rtasidagi moslikni tekshiradi.

Ikkinchidan, yetkazib berish xarajatlari - transport xizmatlari, yukni tushirish-ko'tarish ishlari, sug'urta to'lovlari. Auditor bu xarajatlar haqiqatan ham asosiy vositani yetkazib berish bilan bog'liqligini tasdiqlovchi hujjatlar mavjudligini tekshiradi.

Uchinchidan, o'rnatish va sozlash xarajatlari - agar ob'ektni o'rnatish va ishga tushirish uchun qo'shimcha ishlar kerak bo'lsa. Auditor pudrat shartnomalari, aktlar, to'lov hujjatlarini tekshiradi.

To'rtinchidan, bojxona to'lovlari va boshqa ruxsat olish xarajatlari - import qilinadigan uskunalar uchun. Auditor bojxona deklaratsiyasi, bojxona to'lovlari to'g'risidagi hujjatlarni tekshiradi.

Beshinchidan, konsalting va yuridik xizmatlar - agar ob'ektni sotib olish jarayonida bunday xizmatlar ko'rsatilgan bo'lsa. Auditor xizmatlar shartnomalari va aktlarini tekshiradi.

Auditor boshlang'ich qiymatga kiritilmasligi kerak bo'lgan xarajatlarni ham tekshiradi. Quyidagi xarajatlar boshlang'ich qiymatga kirmaydi:

- QQS (agar u qo'shib olinishi mumkin bo'lsa)
- Ob'ektni foydalanishga topshirish marosimi xarajatlari
- Xodimlarni o'qitish xarajatlari (agar bu ob'ektni ishlatish uchun bo'lmasa)
- Boshlang'ich yo'qotishlar (ob'ektni sinov paytida)
- Marketing va reklama xarajatlari

Mustaqil qurilgan yoki yaratilgan asosiy vositalar uchun boshlang'ich qiymat quyidagilardan tashkil topadi:

Qurilish-montaj ishlari xarajatlari, qurilish materiallari qiymati, pudratchilar xizmatlari, loyiha-qidiruv ishlari, qurilish-montaj ishlarini boshqarish xarajatlari, qarz mablag'lari foizlari (qurilish davri uchun).

Auditor qurilish hujjatlarini tekshiradi: qurilish shartnomasi, loyiha-smeta hujjatlari, ishlarni qabul qilish aktlari (KS-2, KS-3 shakllari),

to'lov hujjatlari. Shuningdek, foydalanishga topshirish komissiyasi aktini (OS-1a shakli) tekshiradi.

Bepul olingan asosiy vositalar uchun boshlang'ich qiymat - bu ob'ektning bozor qiymati qabul qilish sanasidagi holatda. Auditor mustaqil baholovchining xulosasini yoki bozor tahlilini tekshiradi.

Ulush sifatida olingan asosiy vositalar (ustav fondiga hissa) uchun boshlang'ich qiymat - ta'sischilar tomonidan kelishilgan qiymat (lekin bozor qiymatidan oshmasligi kerak). Auditor ta'sischilar shartnomasi yoki yig'ilish bayonnomasini, baholovchi xulosasini tekshiradi.

Vaqt o'tishi bilan asosiy vositalarning bozor qiymati o'zgarishi mumkin. Qonunchilik ma'lum hollarda asosiy vositalarni qayta baholash imkonini beradi.

Qayta baholash - bu asosiy vositalarning hisob qiymatini joriy bozor qiymatiga moslashtirishdir. O'zbekistonda qayta baholash korxonaning o'z tashabbusi bilan yoki davlat buyrug'i bilan amalga oshirilishi mumkin.

Auditor qayta baholash jarayonini tekshiradi:

Qayta baholash qarori - rahbariyat yoki aksiyadorlar tomonidan qabul qilingan qaror mavjud bo'lishi kerak. Auditor qaror hujjatini, uning asosliligini tekshiradi.

Qayta baholash usuli - tanlangan usul (bozor narxlari yondashuvi, o'rnini bosish qiymati yondashuvi, daromad yondashuvi) qaysi ob'ektlar uchun maqsadga muvofiq ekanligini auditor baholaydi.

Baholovchi xulosasi - professional baholovchi tomonidan tayyorlangan hisobot bo'lishi kerak. Auditor baholovchining malakasini, litsenziyasini, xulosaning asosliligini tekshiradi.

Qayta baholash natijalari - hisobda to'g'ri aks ettirilishi kerak. Agar qayta baholash natijasida qiymat oshsa, ortiqcha summa 83-hisob "Qo'shimcha kapital"ga kiritiladi. Agar qiymat kamaysa, kamayish 91-hisob "Boshqa xarajatlar"ga kiritiladi (avval 83-hisobdagi qoldiq mavjud bo'lsa, u hisobiga).

Auditor qayta baholashdan keyingi amortizatsiya hisoblashni ham tekshiradi. Qayta baholash amalga oshirilgandan keyin amortizatsiya yangi (qayta baholangan) qiymat asosida hisoblanadi.

Qiymatini pasaytirish (impairment) - bu asosiy vositaning qutish qiymati (sotish yoki foydalanishdan kutilayotgan pul oqimlari) uning hisob qiymatidan past bo'lganda amalga oshiriladigan jarayon.

Auditor qiymatini pasaytirish belgilerini qidiradi:

Tashqi belgilar: bozor qiymatining keskin tushishi, texnologiyalar o'zgarishi, qonunchilik o'zgarishi, foiz stavkalarining oshishi.

Ichki belgilar: ob'ektning fizik zararlanishi, ob'ektdan foydalanish rejasining o'zgarishi, ob'ektning kutilganidan yomonroq ishlashi, iqtisodiy yashash muddatining qisqarishi.

Agar qiymatini pasaytirish belgilari mavjud bo'lsa, korxona qutish qiymatini hisoblashi va hisob qiymati bilan taqqoslashi kerak. Agar qutish qiymati past bo'lsa, farq zarar sifatida tan olinadi.

Auditor qutish qiymatining hisoblashini tekshiradi: foydalanish qiymati (kelajakdagi pul oqimlarining joriy qiymati) yoki sof sotish qiymati (sotish narxi minus sotish xarajatlari) dan kattasi olinadi.

Qiymatini pasaytirish zarari 91-hisob "Boshqa xarajatlar"ga kiritiladi. Kelajakda agar sharoitlar yaxshilansa, qiymatini pasaytirish qaytarilishi mumkin (lekin dastlabki hisob qiymatidan oshmasligi kerak).

Amortizatsiya - bu asosiy vositaning qiymatini uning foydali foydalanish muddati davomida xarajatlarga sistemli ravishda o'tkazishdir.

O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, quyidagi amortizatsiya usullari qo'llanilishi mumkin:

Birinchi usul - chiziqli usul. Bu eng oddiy va keng tarqalgan usul. Amortizatsiya har oy teng summada hisoblanadi:

Oylik amortizatsiya = Boshlang'ich qiymat / Foydali foydalanish muddati (oyda)

Masalan, agar uskunaning qiymati 12 mln so'm, foydali muddati 5 yil (60 oy) bo'lsa: Oylik amortizatsiya = 12,000,000 / 60 = 200,000 so'm

Auditor chiziqli usul to'g'ri qo'llanilishini, hisoblash xatolar yo'qligini tekshiradi.

Ikkinchi usul - qoldiq qiymatini kamaytirish usuli. Bu tezlashtirilgan amortizatsiya usuli. Amortizatsiya qoldiq qiymatga o'zgarmas koeffitsient (1,5; 2 yoki 3) qo'llanib hisoblanadi:

Oylik amortizatsiya = Qoldiq qiymat × Koeffitsient × (1/Qolgan muddat)

Bu usulda amortizatsiya dastlab yuqori, keyin pasayib boradi. Auditor koeffitsient to'g'ri tanlanganligini, hisoblash to'g'riligini tekshiradi.

Uchinchidan - ishlab chiqarish hajmi usuli. Bu usul asosiy vositadan foydalanish intensivligiga bog'liq. Amortizatsiya ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga mutanosib hisoblanadi:

Amortizatsiya = (Ishlab chiqarilgan mahsulot / Umumiy kutilayotgan mahsulot) × Boshlang'ich qiymat

Bu usul transport, dastgohlar uchun maqsadga muvofiq. Auditor ishlab chiqarish hajmi ma'lumotlarining ishonchliligini, hisoblash to'g'riligini tekshiradi.

Auditor har bir asosiy vosita uchun tanlangan amortizatsiya usulini tekshiradi. Tanlangan usul ob'ektning xususiyatiga mos kelishi, uzluksiz qo'llanilishi (agar siyosat o'zgartirilmasa) kerak.

Foydali foydalanish muddati - bu korxona ob'ektni qancha vaqt ishlatishni rejalashtirayotganligi. Auditor foydali muddatning asosli ekanligini tekshiradi. Muddat juda qisqa bo'lsa (masalan, 30 yillik binoга 5 yil foydali muddat) - bu amortizatsiyani sun'iy oshirish va foyda kamaytirishdir. Muddat juda uzun bo'lsa - aksincha, amortizatsiya kamaytirilib, foyda oshiriladi.

Qoldiq qiymat (likvidatsiya qiymati) - bu foydali foydalanish muddati tugagandan keyin ob'ektning kutilayotgan sotish qiymati. Odatda qoldiq qiymat boshlang'ich qiymatning 5-10% ni tashkil qiladi yoki nolga teng qabul qilinadi. Auditor qoldiq qiymat asosli ekanligini tekshiradi.

Amortizatsiya hisoblanmaydigan asosiy vositalar: yer, san'at asarlari, muzey eksponatlari, konservatsiyada turgan ob'ektlar (3 oydan ortiq). Auditor bu ob'ektlar uchun amortizatsiya hisoblanmayotganligini tekshiradi.

Asosiy vositalarning kirim operatsiyalari - bu yangi ob'ektlarni sotib olish, qurish, bepul olish, hissa sifatida olish va boshqa yo'llar bilan asosiy vositalarga qo'shilish.

Auditor sotib olish operatsiyalarini tekshiradi:

Shartnoma - yetkazib beruvchi bilan tuzilgan shartnoma mavjud bo'lishi, unda narx, yetkazib berish shartlari, to'lov tartibi, kafolat shartlari aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Auditor shartnoma qonuniy ekanligini, imzolanganligini, muhrlanganligini tekshiradi.

Schyot-faktura - yetkazib beruvchi tomonidan berilgan schyot-faktura shartnoma shartlariga mos kelishi kerak. Auditor schyot-fakturadagi narx, miqdor, QQS summalarining to'g'riligini tekshiradi.

Tovar cheki yoki akt - ob'ektni qabul qilishni tasdiqlovchi hujjat. Auditor qabul qilish komissiyasi tomonidan imzolangan aktni (OS-1 shakli) tekshiradi.

To'lov hujjatlari - bank ko'chirmasi yoki kassa cheki. Auditor to'lov summasi schyot-faktura summasiga mos kelishini, to'lov o'z vaqtida amalga oshirilganligini tekshiradi.

Foydalanishga topshirish - ob'ekt to'liq tayyor bo'lgandan keyin foydalanishga topshiriladi va hisobga olinadi. Auditor foydalanishga topshirish akti (OS-1 shakli) to'g'ri tuzilganligini, barcha zarur imzolar mavjudligini tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 0800 "Asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar" - Kredit 6000 "Yetkazib beruvchilar" (ob'ekt sotib olingan, lekin hali foydalanishga topshirilmagan)

Debet 0100 "Asosiy vositalar" - Kredit 0800 "Asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar" (ob'ekt foydalanishga topshirilgan)

Auditor bu yozuvlar to'g'ri amalga oshirilganligini, summalar to'g'riligini tekshiradi.

Qurilish yo'li bilan asosiy vositalarni olish uchun auditor quyidagilarni tekshiradi:

Qurilish shartnomasi - pudratchi bilan tuzilgan shartnoma.

Loyiha-smeta hujjatlari - qurilish loyihasi, smeta, ruxsatnomalar.

Ishlarni qabul qilish aktlari - qurilish ishlarini qabul qilish bo'yicha aktlar (KS-2, KS-3 shakllari).

Foydalanishga topshirish - qurilish tugagandan keyin ob'ekt qabul qilish komissiyasi tomonidan tekshiriladi va foydalanishga topshiriladi (OS-1a shakli).

Bepul olingan asosiy vositalar uchun:

Qabul qilish akti - kim bergan, nima uchun bergan, ob'ektning tavsifi va bozor qiymati ko'rsatilishi kerak.

Baholovchi xulosasi - bozor qiymatini tasdiqlovchi mustaqil baholovchi xulosasi.

Asosiy vositalarning chiqim operatsiyalari - bu ob'ektlarni sotish, likvidatsiya qilish, bepul berish, o'zlashtirish va boshqa yo'llar bilan hisobdan chiqarish.

Auditor sotish operatsiyalarini tekshiradi:

Sotish qarori - rahbariyat yoki tegishli organ tomonidan ob'ektni sotish to'g'risidagi qaror qabul qilingan bo'lishi kerak. Auditor qaror hujjatini tekshiradi.

Sotish shartnomasi - xaridor bilan tuzilgan shartnoma, unda sotish narxi, ob'ektning tavsifi, to'lov shartlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Auditor shartnomaning qonuniy ekanligini tekshiradi.

Topshirish-qabul qilish akti - ob'ekt xaridorga topshirilganligi tasdiqlanishi kerak. Auditor aktni tekshiradi.

To'lov - xaridor to'lovni amalga oshirgan bo'lishi kerak (agar shartnomada boshqacha nazarda tutilmagan bo'lsa). Auditor to'lov hujjatlarini tekshiradi.

Hisobdan chiqarish - ob'ekt hisobdan chiqarilishi va chiqarish akti (OS-4 shakli) tuzilishi kerak. Auditor aktni tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 0200 - Kredit 0100 (to'plangan amortizatsiya hisobdan chiqarilgan) Debet 9100 - Kredit 0100 (qoldiq qiymat xarajatlarga olingan) Debet 4010 "Xaridorlar" - Kredit 9100 (sotish narxi daromad sifatida tan olingan) Debet 4410 - Kredit 6010 "Soliqlar" (QQS hisobga olingan, agar kerak bo'lsa)

Sotishdan foyda yoki zarar = Sotish narxi - Qoldiq qiymat - Qo'shimcha xarajatlar

Auditor hisoblash to'g'riligini, yozuvlar to'g'ri amalga oshirilganligini tekshiradi.

Likvidatsiya (ishdan chiqarish) operatsiyalari uchun auditor tekshiradi:

Likvidatsiya komissiyasi - ob'ektni likvidatsiya qilish uchun maxsus komissiya tuzilishi kerak. Auditor komissiya tarkibi to'g'ri shakllanganligini tekshiradi.

Likvidatsiya akti - komissiya ob'ektni ko'zdan kechirib, uning ishdan chiqqanligini, ta'mirlab bo'lmasligini tasdiqlovchi akt (OS-4 shakli) tuzadi. Auditor aktda likvidatsiya sabablari asosli ko'rsatilganligini tekshiradi.

Utilizatsiya - likvidatsiya qilingan ob'ektdan olinadigan qoldiq materiallar (metallolom, ehtiyot qismlar) mavjud bo'lishi mumkin. Auditor bu materiallar to'g'ri baholanib, omborga qabul qilinganligini tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 0200 - Kredit 0100 (amortizatsiya hisobdan chiqarilgan).

Asosiy vositalar bir bo'limdan ikkinchisiga, bir mas'ul shaxsdan ikkinchisiga ko'chirilishi mumkin.

Auditor ichki ko'chirilishni tekshiradi:

Ko'chirish akti - ob'ektni topshiruvchi va qabul qiluvchi tomonidan imzolangan akt (OS-2 shakli) bo'lishi kerak. Auditor aktda ob'ektning to'liq tavsifi, inventar raqami, holati ko'rsatilganligini tekshiradi.

Analitik hisobni o'zgartirish - ob'ekt yangi mas'ul shaxsga va yangi joylashuvga o'tkazilishi analitik hisobda aks ettirilishi kerak. Auditor bu o'zgartirish o'z vaqtida amalga oshirilganligini tekshiradi.

Inventar kartasini yangilash - ob'ektning inventar kartasida (OS-6 shakli) yangi joylashuv va yangi mas'ul shaxs qayd etilishi kerak.

Sintetik hisob o'zgarmaydi - ichki ko'chirishda 01-hisobdagi umumiy summa o'zgarmaydi, faqat analitik hisob o'zgaradi.

Tashqi transfer (filialga, sho'ba korxonaga ko'chirish) uchun auditor tekshiradi:

Transfer qarori - rahbariyat tomonidan ob'ektni boshqa tashkiliy birlikka ko'chirish to'g'risidagi qaror.

Topshirish-qabul qilish akti - ikki tomon (topshiruvchi va qabul qiluvchi tashkilot) o'rtasida akt tuziladi.

Ob'ekt qiymatini aniqlash - transfer qilinayotgan ob'ektning qiymati (qoldiq qiymat yoki kelishilgan qiymat) aniqlanishi kerak.

Auditor yozuvlar to'g'ri amalga oshirilganligini, ikki tomon hisoblari mos kelishini tekshiradi.

3.3. Asosiy vositalardan foydalanish, ta'mirlash va hisobotda aks ettirishni audit qilish

Asosiy vositalardan samarali foydalanish korxona rentabelligining muhim omilidir. Auditor asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini baholaydi.

Asosiy ko'rsatkichlar:

Fondootdacha - mahsulot hajmining asosiy vositalar qiymatiga nisbati: Fondootdacha = Ishlab chiqarish hajmi / Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati

Bu ko'rsatkich bir so'm asosiy vositaga qancha mahsulot to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Fondootdachaning oshishi - yaxshi, kamayishi - yomon.

Fondosig'imi - asosiy vositalar qiymatining ishlab chiqarish hajmiga nisbati (fondootdachaning teskarisi): Fondosig'imi = Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati / Ishlab chiqarish hajmi

Bu ko'rsatkich bir so'm mahsulot ishlab chiqarish uchun qancha asosiy vositalar kerakligini ko'rsatadi. Fondosig'imining kamayishi - yaxshi.

Fondoqurilishi - asosiy vositalarning ishlatilish darajasi: Fondoqurilishi = Amalda ishlatiladigan asosiy vositalar qiymati / Umumiy asosiy vositalar qiymati

Bu ko'rsatkich foizlarda ifodalanadi. Agar ko'rsatkich past bo'lsa (masalan, 60%), bu asosiy vositalar to'liq ishlatilmayotganligini, ishlamay turgan quvvatlar borligini anglatadi.

Auditor bu ko'rsatkichlarni hisoblaydi, o'tgan yillar bilan, sanoat o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslaydi. Agar fondootdacha pasayib ketgan, fondoqurilishi past bo'lsa, auditor sabablarni o'rganadi:

- Ishlab chiqarish hajmining kamayishi
- Ortiqcha asosiy vositalar (kerak bo'lmagan uskunalar)

- Texnologik eskirish (eski, samarasiz uskunalar)
- Yomon tashkil etilganlik (uskunalar ko'p turib qoladi)
- Malakasiz xodimlar

Auditor tavsiyalar beradi: ortiqcha asosiy vositalarni sotish yoki ijaraga berish, ishlab chiqarishni optimallashtirish, texnologiyani yangilash, xodimlarni o'qitish.

Shuningdek, auditor alohida guruhlar bo'yicha tahlil qiladi. Masalan, transport vositalari uchun:

- Yurgizgan kilometrlar
- Yuk tashish hajmi
- Bir kilometrga xarajatlar

Uskunalar uchun:

- Ish vaqti (soatlarda)
- Ishlab chiqarish hajmi
- Turish vaqti (nima uchun turgan: ta'mirlash, buyurtma yo'qligi, nosozlik)

Asosiy vositalarni saqlash va ularning ish qobiliyatini ta'minlash uchun ta'mirlash zarur. Auditor ta'mirlash operatsiyalarini tekshiradi.

Ta'mirlashning turlari:

Joriy ta'mirlash - bu kichik, muntazam ta'mirlash (moylab-surtish, sozlash, kichik qismlarni almashtirish). Joriy ta'mirlash xarajatlari to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarga (20, 23, 25, 26-hisoblar) kiritiladi.

Auditor joriy ta'mirlash xarajatlarini tekshiradi: xarajatlar asoslimi, hujjatlar mavjudmi (ishlar akti, qismlar sotib olish hujjatlari, to'lov hujjatlari), xarajatlar to'g'ri hisobga olinganmi.

O'rta ta'mirlash - bu yirik qismlarni almashtirish, muhim tuzatishlar kiritish. O'rta ta'mirlash ham joriy xarajatlar sifatida tan olinadi.

Kapital ta'mirlash - bu ob'ektni to'liq demontaj qilish, asosiy qismlarni almashtirish, qayta yig'ish. Kapital ta'mirlash juda qimmat va ob'ektning foydali muddatini uzaytiradi.

Auditor kapital ta'mirlash xarajatlarini alohida tekshiradi. Agar kapital ta'mirlash natijasida ob'ektning foydali muddati uzaysa yoki ish qobiliyati oshsa, xarajatlar ob'ektning qiymatiga qo'shilishi kerak (kapitallashtiriladi):

Debet 08 - Kredit 60, 10, 70 (ta'mirlash xarajatlari to'plangan) Debet 01 - Kredit 08 (xarajatlar asosiy vositalar qiymatiga qo'shilgan)

Agar kapital ta'mirlash faqat ob'ektning dastlabki holatini tiklasa (foydali muddat yoki ish qobiliyati oshmasa), xarajatlar joriy xarajatlar sifatida tan olinadi:

Debet 20, 26 - Kredit 60, 10, 70

Auditor har bir kapital ta'mirlash uchun qaysi yondashuv qo'llanilishini tekshiradi. Korxonalar ko'pincha xarajatlarni joriy xarajatlarga kiritishni afzal ko'radilar (foyda kamayadi, soliq kamayadi). Lekin agar ta'mirlash haqiqatan ham ob'ektni yaxshilasa, kapitallashtirilishi kerak.

Modernizatsiya va rekonstruksiya - bu ob'ektni yangilash, texnologik jihatdan takomillashtirish, quvvatini oshirish. Modernizatsiya xarajatlari har doim ob'ekt qiymatiga qo'shiladi (kapitallashtiriladi).

Auditor modernizatsiya loyihasini, smeta hujjatlarini, pudrat shartnomalarini, ishlarni qabul qilish aktlarini tekshiradi. Modernizatsiyadan keyin ob'ektning foydali foydalanish muddati qayta ko'rib chiqilishi va zarur bo'lsa, uzaytirilishi kerak.

Ijara - bu ob'ektni vaqtincha foydalanishga berish (yoki olish) shartnoma asosida. Ijara ikki turga bo'linadi: operatsion ijara va moliyaviy ijara (lizing).

Auditor operatsion ijara (ijaraga berish) operatsiyalarini tekshiradi:

Ijara shartnomasi - ijaraga oluvchi bilan tuzilgan shartnoma mavjud bo'lishi kerak. Auditor shartnomada ijara muddati, ijara haqi miqdori va to'lov tartibi, ob'ektni qaytarish shartlari, tomonlarning mas'uliyati aniq ko'rsatilganligini tekshiradi.

Ob'ektni topshirish - ijaraga beruvchi ob'ektni topshirish-qabul qilish akti tuzib, ijaraga oluvchiga topshiradi. Auditor aktni tekshiradi.

Buxgalteriya hisobi - operatsion ijarada egalik huquqi ijaraga beruvchida qoladi, shuning uchun ob'ekt ijaraga beruvchining balansida qoladi. Faqat analitik hisobda "Ijarada" deb belgilanadi.

Ijara haqi - ijaraga oluvchi muntazam ijara haqini to'laydi. Bu ijaraga beruvchi uchun daromaddir:

Debet 62 "Debitorlar" - Kredit 90 "Sotish" yoki 91 "Boshqa daromadlar" (ijara haqi tan olingan)

Debet 51 "Bank hisoblari" - Kredit 62 (ijara haqi to'langan)

Auditor ijara haqi to'g'ri hisoblanishini, o'z vaqtida to'lanishini, daromad sifatida to'g'ri tan olinishini tekshiradi.

Amortizatsiya - ijaraga berilgan ob'ekt uchun amortizatsiya ijaraga beruvchi tomonidan hisoblanadi (chunki ob'ekt uning balansida):

Debet 20, 26 - Kredit 02

Auditor amortizatsiya to'g'ri hisoblanishini tekshiradi.

Ob'ektni qaytarish - ijara muddati tugagandan keyin ob'ekt qaytariladi. Auditor qaytarish akti tuzilganligini, ob'ekt holati tekshirilganligini, zarur bo'lsa - ijaraga oluvchidan zarar uchun kompensatsiya olinganligini tekshiradi.

Operatsion ijara (ijaraga olish) operatsiyalarini auditor quyidagicha tekshiradi:

Ijara shartnomasi va ob'ektni qabul qilish akti mavjud bo'lishi kerak.

Buxgalteriya hisobi - ob'ekt ijaraga oluvchining balansida aks ettirilmaydi, faqat tashqi balans 001-hisobda qayd etiladi:

Debet 001 "Ijarada olingan asosiy vositalar" (ob'ekt qabul qilingan)

Ijara haqi - ijaraga oluvchi uchun bu xarajatdir:

Debet 20, 26, 44 - Kredit 76 "Turli debitorlar va kreditorlar" (ijara haqi xarajat sifatida tan olingan)

Debet 76 - Kredit 51 (ijara haqi to'langan)

Auditor ijara haqi to'g'ri hisobga olinishini, o'z vaqtida to'lanishini tekshiradi.

Moliyaviy ijara (lizing) operatsiyalarini auditor alohida tekshiradi. Lizing - bu uzoq muddatli ijara bo'lib, odatda muddat oxirida egalik huquqi ijaraga oluvchiga o'tadi.

Lizing ob'ekti ijaraga oluvchining balansiga kiritiladi:

Debet 08 - Kredit 76 "Lizing majburiyatlari" (lizing ob'ekti qabul qilingan)

Debet 01 - Kredit 08 (ob'ekt foydalanishga topshirilgan)

Lizing to'lovlari asosiy qarzni qaytarish va foizlardan iborat:

Debet 76 - Kredit 51 (asosiy qarz) Debet 91 - Kredit 76 (foizlar)

Amortizatsiya ijaraga oluvchi tomonidan hisoblanadi. Auditor lizing hisobining to'g'riligini, to'lovlar jadvalining bajarilishini, barcha hujjatlar mavjudligini tekshiradi.

Moliyaviy hisobotlarda asosiy vositalar to'g'ri va to'liq aks ettirilishi kerak.

Auditor balansni tekshiradi:

Buxgalteriya balansi (Forma №1) da asosiy vositalar I-bo'lim "Uzoq muddatli aktivlar" da aks ettiriladi:

120-qator "Asosiy vositalar" = 01-hisob qoldig'i - 02-hisob qoldig'i

Ya'ni, bu asosiy vositalarning qoldiq (hisob) qiymati. Auditor bu summa to'g'ri hisoblanganligini, analitik va sintetik hisob ma'lumotlariga mos kelishini tekshiradi.

Balansda shuningdek, "Asosiy vositalarga kapital qo'yilmalar" (130-qator) alohida ko'rsatilishi mumkin. Bu qurilish jarayonida bo'lgan, lekin hali foydalanishga topshirilmagan ob'ektlardir.

Auditor balans summalari inventarizatsiya natijalariga, asosiy vositalar reestriiga mos kelishini tekshiradi.

Tushuntirish xati (Moliyaviy hisobotga ilova) da quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

Asosiy vositalarning guruhlarga bo'linishi - binolar, uskunalar, transport va hokazo bo'yicha boshlang'ich qiymat, amortizatsiya, qoldiq qiymat.

Asosiy vositalarning harakati - yil boshidagi qoldiq, yil davomida qo'shilgan, yil davomida chiqarilgan, yil oxiridagi qoldiq.

Amortizatsiya to'g'risida ma'lumot - qo'llanilgan usullar, stavkalar, foydali foydalanish muddatlari.

Qayta baholash - agar yil davomida qayta baholash bo'lgan bo'lsa, uning ta'siri ko'rsatilishi kerak.

Ijaraga berilgan/olingan asosiy vositalar - ularning qiymati va shartlari.

Garovga qo'yilgan asosiy vositalar - qaysi kreditlar uchun, qaysi ob'ektlar garov qo'yilganligi.

Kapital qo'yilmalar - qanday loyihalar amalga oshirilmoqda, qancha sarf qilingan, qachon tugashi kutilmoqda.

Auditor tushuntirish xatidagi barcha ma'lumotlar to'liq, to'g'ri va tushunarli ekanligini tekshiradi.

Daromad to'g'risidagi hisobot (Forma №2) da:

Amortizatsiya xarajatlari - sotilgan mahsulot tannarxi, sotish xarajatlari yoki boshqaruv xarajatlariga kiritiladi (ob'ektning ishlatilish yo'nalishiga qarab).

Asosiy vositalarni sotishdan daromad va xarajatlar - "Boshqa daromad va xarajatlar" bo'limida aks ettiriladi.

Auditor bu ma'lumotlarning to'g'riligini tekshiradi.

Asosiy vositalar soliq hisobida ham aks ettiriladi va soliq hisoblash uchun asos bo'ladi.

Auditor mol-mulk solig'ini tekshiradi:

Mol-mulk solig'i asosiy vositalarning o'rtacha yillik qoldiq qiymatidan hisoblanadi. Soliq stavkasi qonun bilan belgilanadi (odatda 1-2,5%).

O'rtacha yillik qoldiq qiymat = (Yanvar + Fevral + ... + Dekabr + Yanvar keyingi yil) / 13

Auditor o'rtacha qiymat to'g'ri hisoblanganligini, soliq deklaratsiyasidagi summa hisob ma'lumotlariga mos kelishini tekshiradi.

Ba'zi asosiy vositalar mol-mulk solig'idan ozod qilingan (qishloq xo'jaligi texnikasi, ekologik uskunalar, innovatsion ob'ektlar). Auditor imtiyozlar to'g'ri qo'llanilganligini, zarur hujjatlar mavjudligini tekshiradi.

Foyda solig'i hisoblashda:

Amortizatsiya - bu soliq bazasini kamaytiradigan xarajat. Auditor buxgalteriya hisobi va soliq hisobidagi amortizatsiya summalarini taqqoslaydi. Agar farq bo'lsa, bu vaqtinchalik farqdir va kechiktirilgan soliq aktivlari/majburiyatlari yuzaga keladi.

Asosiy vositalarni sotish - sotishdan olingan foyda yoki zarar soliq bazasiga ta'sir qiladi. Auditor sotish operatsiyalari soliq hisobida to'g'ri aks ettirilganligini tekshiradi.

Ta'mirlash xarajatlari - joriy ta'mirlash to'liq xarajatlarga kiritiladi, kapital ta'mirlash kapitallashtirilishi mumkin. Auditor soliq hisobida to'g'ri yondashuvdan foydalanilganligini tekshiradi.

QQS (qo'shilgan qiymat solig'i):

Asosiy vositalarni sotib olishda - kiruvchi QQS qo'shib olinadi (agar korxona QQS to'lovchi bo'lsa). Auditor QQS to'g'ri qo'shib olinganligini tekshiradi.

Asosiy vositalarni sotishda - chiquvchi QQS hisoblanadi. Auditor QQS to'g'ri hisoblanib, budjetga to'langanligini tekshiradi.

Audit jarayoni tugagandan keyin auditor xulosalar va tavsiyalar tayyorlaydi.

Auditor topilgan xatolar va qonunbuzarliklarni tizimlashtiradi:

Mavjudlik xatolari - hisobda ko'rsatilgan, lekin haqiqatda mavjud bo'lmagan ob'ektlar yoki aksincha.

Mulkiy huquqlar xatolari - hujjatlar yo'qligi, noto'g'ri hujjatlar, mulk huquqi bahsli.

Baholash xatolari - boshlang'ich qiymat noto'g'ri shakllantirilgan, qayta baholash noto'g'ri amalga oshirilgan, qiymatni pasaytirish hisobga olinmagan.

Amortizatsiya xatolari - noto'g'ri usul qo'llanilgan, noto'g'ri stavkalar, foydali muddat noto'g'ri, hisoblash xatolari.

Operatsiyalar xatolari - kirim yoki chiqim noto'g'ri rasmiylashtirilgan, noto'g'ri buxgalteriya yozuvlari.

Hisobot xatolari - balans yoki tushuntirish xatidagi ma'lumotlar noto'g'ri yoki to'liq emas.

Har bir xato uchun auditor:

- Xatoning tavsifi
- Xato summasi (agar miqdoriy)
- Moliyaviy hisobotlarga ta'siri
- Xatoning sabablari
- Tuzatish tavsiyalari

Auditor umumiy xulosalar chiqaradi:

Asosiy vositalar bo'yicha ichki nazorat tizimi qanday samarali? Zaif tomonlar nimalar?

Asosiy vositalar bo'yicha hisob yuritish qonunchilikka va standartlarga mos keladimi?

Balans va hisobotlardagi asosiy vositalar to'g'risidagi ma'lumotlar ishonchli va haqiqiy holatni aks ettiradimi?

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi qanday? Yaxshilash imkoniyatlari bormi?

Auditor tavsiyalar beradi:

Qisqa muddatli tavsiyalar (1-3 oy):

- Topilgan xatolarni tuzatish
- Etishmayotgan hujjatlarni to'ldirish
- Inventarizatsiya o'tkazish (agar kerak bo'lsa)
- Ma'lum operatsiyalarni qayta rasmiylashtirish

O'rta muddatli tavsiyalar (6-12 oy):

- Ichki nazorat tizimini mustahkamlash
- Hisob siyosatini yaxshilash
- Xodimlarni o'qitish
- Dasturiy ta'minotni yangilash

Uzoq muddatli tavsiyalar:

- Eskirgan asosiy vositalarni yangilash
- Ishlatilmayotgan aktivlarni sotish
- Texnologiyalarni modernizatsiya qilish
- Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish

Auditor ijobiy tomonlarni ham qayd etadi - korxonada yaxshi tashkil etilgan jarayonlar, kuchli tomonlar, yaxshi amaliyotlar.

Asosiy vositalar auditi - bu murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, korxonaning uzoq muddatli moddiy aktivlarini har tomonlama tekshirishni o'z ichiga oladi. To'g'ri o'tkazilgan audit asosiy vositalar bo'yicha moliyaviy ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlaydi, xatolar va qonunbuzarliklarni aniqlaydi, ichki nazoratni yaxshilaydi.

Professional auditor asosiy vositalarning mavjudligini, mulkiy huquqlarni, baholash va amortizatsiyani, operatsiyalarni, hisobotda aks ettirilishini puxta tekshirishi, topilgan muammolar bo'yicha amaliy tavsiyalar berishi kerak. Bu korxonaga o'z aktivlarini samarali boshqarish, moliyaviy hisobotlar sifatini oshirish, investorlar va kreditorlar ishonchini mustahkamlashga yordam beradi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Asosiy vositalar tushunchasi va ularning auditdagi ahamiyati nimadan iborat?
2. Asosiy vositalarning boshlang‘ich va keyingi baholanishi audit jarayonida qanday tekshiriladi?
3. Amortizatsiya hisoblash usullari va ularning auditida auditor nimalarga e’tibor qaratadi?
4. Asosiy vositalar inventarizatsiyasi audit dalillarini shakllantirishda qanday rol o‘ynaydi?
5. Asosiy vositalar auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Asosiy vositalar auditi asosan nimani tekshiradi?

A) Qisqa muddatli majburiyatlarni
B) Uzoq muddatli aktivlarning mavjudligi va baholanishini
C) Daromadlar tarkibini
D) Soliq stavkalarini

2. Amortizatsiya nima?

A) Asosiy vositalarni sotish jarayoni
B) Asosiy vositalar qiymatini qayta baholash
C) Asosiy vositalar qiymatini foydali xizmat muddati davomida xarajatlarga taqsimlash
D) Asosiy vositalarni inventarizatsiya qilish

3. Asosiy vositalar bo‘yicha inventarizatsiya qachon o‘tkaziladi?

A) Auditor xohlagan vaqtda
B) Faqat soliq tekshiruvi vaqtida
C) Belgilangan davrlarda va audit jarayonida zarurat bo‘lganda
D) Faqat yil oxirida

4. Asosiy vositalarning huquqiy egaligi qaysi hujjatlar orqali tasdiqlanadi?

A) Moliyaviy hisobotlar

B) Shartnomalar va qabul-topshirish dalolatnomalari

C) Audit xulosasi

D) Hisob siyosati

5. Asosiy vositalar auditi natijasida aniqlangan xatolar qayerda aks ettiriladi?

A) Soliq deklaratsiyasida

B) Marketing hisobotida

C) Auditorlik ish hujjatlarida va audit xulosasida

D) Korxona reklamasida

IV BOB. NOMODDIY AKTIVLAR AUDITI

4.1. Nomoddiy aktivlarning mavjudligi, huquqlari va tan olinish mezonlarini audit qilish.

4.2. Nomoddiy aktivlarning baholanishi, amortizatsiyasi va harakatini audit qilish.

4.3. Nomoddiy aktivlardan foydalanish va hisobotda aks ettirishni audit qilish.

Tayanch so‘z va iboralar: Nomoddiy aktivlar, identifikatsiya, nazorat qilinuvchanlik, kelgusidagi iqtisodiy manfaatlar, boshlang‘ich baholash, keyingi baholash, amortizatsiya, foydali xizmat muddati, cheklangan muddat, cheklanmagan muddat, qadrsizlanish, IAS 38, huquqiy himoya, litsenziya, patent, mualliflik huquqi, gudvil, hisob siyosati, audit dalillari, audit xulosasi.

4.1. Nomoddiy aktivlarning mavjudligi, huquqlari va tan olinish mezonlarini audit qilish

Nomoddiy aktivlar auditi - bu korxonaning moddiy shaklga ega bo'lmagan, ammo iqtisodiy qiymatga ega bo'lgan uzoq muddatli aktivlarini tekshirishning tizimli va mustaqil jarayonidir. Zamonaviy raqamli iqtisodiyotda nomoddiy aktivlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda va ko'plab kompaniyalar uchun asosiy qiymat manbai hisoblanadi.

Nomoddiy aktivlar - bu moddiy shaklga ega bo'lmagan, ammo uzoq muddatli foydalanish uchun mo'ljallangan va kelajakda iqtisodiy foyda keltirishi kutilayotgan identifikatsiya qilinadigan nomoliyaviy aktivlardir. Ularga patentlar, litsenziyalar, tovar belgilari, dasturiy ta'minot, mualliflik huquqlari, franshizalar, mijozlar bazasi, texnologiyalar va boshqa intellektual mulk ob'ektlari kiradi.

Nomoddiy aktivlar auditining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Asosiy vositalardan farqli o'laroq, nomoddiy aktivlarni fizik tekshirish mumkin emas - ularning "ko'rinmas" tabiati auditorga qo'shimcha qiyinchiliklar tug'diradi. Nomoddiy aktivning mavjudligi faqat hujjatlar, huquqiy guvohnomalar va shartnomalar orqali tasdiqlanadi.

Nomoddiy aktivlar auditining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

Birinchi maqsad - nomoddiy aktivlarning haqiqiy mavjudligini va korxonaga tegishliligini tasdiqlash. Auditor korxona hisobida ko'rsatilgan barcha nomoddiy aktivlar haqiqatan mavjudligini, ular ustidan huquqlar qonuniy ekanligini, tegishli hujjatlar mavjud va amal qilayotganligini tekshiradi.

Ikkinchi maqsad - nomoddiy aktivlarning to'g'ri tan olinganligini va tasniflanganligini baholash. Har bir aktiv nomoddiy aktiv sifatida tan olinishi uchun ma'lum mezonlarga javob berishi kerak. Auditor bu mezonlar to'g'ri qo'llanganligini, nomoddiy aktivlar va xarajatlar o'rtasida to'g'ri farq qo'yilganligini tekshiradi.

Uchinchi maqsad - nomoddiy aktivlarning to'g'ri baholanganligini va amortizatsiya hisobining to'g'riligini tekshirish. Nomoddiy aktivlarning baholanishi murakkab masala bo'lib, ko'pincha professional mulohazani talab qiladi. Auditor baholash usullari, amortizatsiya metodlari, foydali foydalanish muddatlari to'g'ri tanlanganligini va qo'llanilganligini nazorat qiladi.

To'rtinchi maqsad - nomoddiy aktivlar bo'yicha buxgalteriya hisobining to'g'ri yuritilishini va hujjatlashtirilganligini tekshirish. Bu analitik va sintetik hisobning to'g'riligini, barcha operatsiyalar tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanganligini, ichki nazorat tizimining mavjudligi va samaradorligini o'z ichiga oladi.

Beshinchi maqsad - nomoddiy aktivlar bo'yicha moliyaviy hisobotlardagi ma'lumotlarning ishonchliligini va to'liqligini tasdiqlash. Nomoddiy aktivlar moliyaviy hisobotlarda to'g'ri miqdorda va to'liq oshkor etilishi, barcha muhim ma'lumotlar tushuntirish xatida keltirilishi kerak.

Nomoddiy aktivlar auditi maxsus e'tibor va chuqur bilimlarni talab qiladi. Auditor nafaqat buxgalteriya hisobi, balki intellektual mulk huquqi, patent qonunchiligi, litsenziyalash tartibi, texnologiya baholash metodlari bo'yicha bilimra ega bo'lishi kerak. Shuningdek, nomoddiy aktivlar ko'pincha kompaniyaning raqobat ustunligi va strategik

qiymatini belgilaydi, shuning uchun auditor biznes kontekstini ham tushunishi zarur.

Nomoddiy aktivlarning to'g'ri tasniflashtirilishi va tan olinishi buxgalteriya hisobining asosiy talablaridan biridir. Auditor bu jarayonning qonunchilik va standartlarga muvofiqligini tekshiradi.

O'zbekiston qonunchiligiga va IFRS (Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari) ga ko'ra, nomoddiy aktivlar quyidagi asosiy guruhlarga bo'linadi:

Birinchi guruh - sanoat mulki ob'ektlari. Bu yerga patentlar (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari uchun), tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari, firmaning nomi (komertsiya nomi) kiradi. Patentlar - bu ixtirochilik faoliyati natijalari uchun eksklyuziv huquqlarni tasdiqlovchi hujjatlar. Tovar belgilari esa tovarlar va xizmatlarni identifikatsiya qilish uchun ishlatiladi va brend qiymatining asosini tashkil qiladi.

Ikkinchi guruh - mualliflik huquqi ob'ektlari. Adabiy asarlar, musiqiy asarlar, dasturiy ta'minot, ma'lumotlar bazalari, audiovizual asarlar va boshqa ijodiy ishlanmalar bu guruhga kiradi. Zamonaviy iqtisodiyotda dasturiy ta'minot eng keng tarqalgan nomoddiy aktiv turidir.

Uchinchidan - franshiza va litsenziyalar. Franshiza - bu boshqa kompaniyaning biznes modelidan, brendidan, texnologiyasidan foydalanish huquqi. Litsenziyalar esa turli faoliyat turlari uchun davlat organlaridan olinadigan ruxsatlar yoki intellektual mulkdan foydalanish huquqidir.

To'rtinchidan - texnologiyalar va know-how. Ishlab chiqarish texnologiyalari, maxfiy formulalar, texnik dokumentatsiya, ishlab chiqarish jarayonlari haqidagi bilimlar. Bu aktivlar ko'pincha kompaniyaning eng qimmatli aktivlari hisoblanadi, lekin ularni baholash va himoya qilish murakkab.

Beshinchidan - mijozlar bilan bog'liq aktivlar. Mijozlar ro'yxati, mijozlar bilan munosabatlar, shartnomalar portfeli, marketing kanallar. Bu aktivlar xususan xizmat ko'rsatish sektorida muhim.

Oltinchidan - boshqa nomoddiy aktivlar. Domen nomlari, sayt kontenti, retseptlar, dizayn hujjatlari va boshqa identifikatsiya qilinadigan nomoddiy resurslar.

Auditor har bir nomoddiy aktiv to'g'ri guruhga kiritilganligini tekshiradi. Noto'g'ri tasniflash amortizatsiya stavkalarining noto'g'ri qo'llanilishiga va hisobotlardagi xatolarga olib kelishi mumkin.

Nomoddiy aktiv sifatida tan olinishi uchun quyidagi asosiy mezonlar bajarilishi kerak:

Birinchi mezon - identifikatsiya qilinishi. Aktiv aniq identifikatsiya qilinishi kerak - ya'ni, u alohida sotilishi, o'tkazilishi, litsenziyalanishi yoki ijaraga berilishi mumkin bo'lishi kerak. Yoki u shartnoma yoki boshqa huquqiy majburiyatlardan kelib chiqishi kerak. Masalan, patent aniq identifikatsiya qilinadigan aktiv (uni sotish yoki litsenziyalash mumkin), lekin xodimlarning malakasi identifikatsiya qilinmaydi (uni alohida sotib bo'lmaydi).

Ikkinchi mezon - nazorat. Korxona aktiv ustidan nazoratga ega bo'lishi kerak - ya'ni, aktivdan kelib chiqadigan kelajakdagi iqtisodiy foydalarni olish qobiliyati va boshqa shaxslarning bu foydalarga kirishini cheklash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Nazorat odatda huquqiy himoya orqali ta'minlanadi (patent, mualliflik huquqi, shartnoma). Agar huquqiy himoya bo'lmasa, nazoratni isbot qilish qiyin.

Uchinchi mezon - kelajakdagi iqtisodiy foyda. Aktivdan foydalanish natijasida kelajakda iqtisodiy foyda oqimi kutilishi kerak. Bu daromad oshishi, xarajatlar kamayishi, boshqa foyda shaklida bo'lishi mumkin. Auditor bu foyda haqiqatan ham kutilayotganligini, aktiv ishlatilayotganligini yoki ishlatish rejalari mavjudligini baholaydi.

To'rtinchi mezon - ishonchli baholash. Aktivning qiymatini ishonchli baholash mumkin bo'lishi kerak. Agar qiymatni aniqlash juda noaniq bo'lsa, aktiv tan olinmaydi. Masalan, ichki yaratilgan brend qiymati ko'pincha tan olinmaydi, chunki uni ishonchli baholash qiyin.

Beshinchi mezon - uzoq muddatlilik. Nomoddiy aktiv bir yildan ortiq ishlatilishi kutilishi kerak. Qisqa muddatli ob'ektlar (masalan, bir martalik marketing kampaniyasi) nomoddiy aktiv emas.

Auditor har bir nomoddiy aktiv bu barcha mezonlarga javob berishini tekshiradi. Agar hatto bitta mezon bajarilmasa, ob'ekt nomoddiy aktiv sifatida tan olinmasligi va xarajat sifatida qayd etilishi kerak.

Maxsus e'tibor ichki yaratilgan nomoddiy aktivlarga qaratiladi. IFRS bo'yicha tadqiqot bosqichi xarajatlari har doim joriy xarajatlar sifatida tan olinadi. Ishlanma bosqichi xarajatlari esa ma'lum shartlar bajarilganda (texnik amalga oshirish mumkinligi, tugallash niyati va qobiliyati, foydalanish yoki sotish, iqtisodiy foyda, resurslar mavjudligi, xarajatlarni ishonchli o'lchash) kapitallashtirilishi mumkin.

Nomoddiy aktivlar ustidan huquqlar qonuniy va to'g'ri hujjatlashtirilgan bo'lishi kerak. Moddiy aktivlardan farqli o'laroq, nomoddiy aktivlar uchun huquqlarni isbot qilish murakkabroq va faqat hujjatlar orqali amalga oshiriladi.

Auditor patent huquqlarini tekshiradi:

Patent guvohnomasi - ixtiro, foydali model yoki sanoat namunasi uchun davlat intellektual mulk organi (O'zbekistonda - Intellektual mulk agentligi) tomonidan berilgan rasmiy guvohnoma mavjud bo'lishi kerak. Auditor guvohnoma asl nusxasi yoki notarial tasdiqlangan nusxasining mavjudligini tekshiradi.

Patent amal qilish muddati - patentlarning cheklangan amal qilish muddati bor (ixtirolar uchun 20 yil, foydali modellar uchun 5 yil, sanoat namunalari uchun 10 yil). Auditor patent hali amal qilayotganligini, muddat tugamaganligini tekshiradi. Agar muddat tugagan bo'lsa, aktiv hisobdan chiqarilishi kerak.

Patent huquqining uzaytirilishi - ba'zi hollarda patent muddatini uzaytirish mumkin. Auditor uzaytirish to'g'ri rasmiylashtirilganligini, zarur to'lovlar amalga oshirilganligini tekshiradi.

Patent yillik to'lovlari - patent kuchda qolishi uchun yillik to'lovlar (annuitetlar) to'lanishi kerak. Auditor bu to'lovlar o'z vaqtida to'lanayotganligini, to'lov hujjatlari mavjudligini tekshiradi. Agar to'lovlar to'lanmasa, patent kuchi yo'qoladi.

Tovar belgilari bo'yicha auditor tekshiradi:

Ro'yxatdan o'tkazish guvohnomasi - tovar belgisi rasmiy ro'yxatdan o'tgan bo'lishi va guvohnoma mavjud bo'lishi kerak. Auditor guvohnoma korxona nomiga rasmiylashtirilganligini, tovar belgisi tavsifi to'g'ri ekanligini tekshiradi.

Tovar belgisi amal qilish muddati - tovar belgilari 10 yil muddatga ro'yxatdan o'tkaziladi va cheksiz marta uzaytirilishi mumkin. Auditor muddat tugamaganligini yoki o'z vaqtida uzaytirilganligini tekshiradi.

Tovar belgisining foydalanilishi - agar tovar belgisi uzluksiz 3 yil davomida ishlatilmasa, u bekor qilinishi mumkin. Auditor tovar belgisi amalda ishlatilayotganligini (mahsulot qadoqlarida, reklamada, veb-saytda) tekshiradi.

Mualliflik huquqi ob'ektlari uchun auditor tekshiradi:

Mualliflik huquqi guvohnomasi - mualliflik huquqi avtomatik tarzda paydo bo'ladi (asarni yaratish bilan), lekin ko'pincha ixtiyoriy ro'yxatdan o'tkazish amalga oshiriladi. Auditor guvohnoma mavjud bo'lsa, uni tekshiradi.

Shartnomalar - agar dasturiy ta'minot yoki boshqa mualliflik ob'ekti uchinchi shaxslar tomonidan yaratilgan bo'lsa, huquqlarni o'tkazish shartnomasi bo'lishi kerak. Auditor shartnoma mavjudligini, unda barcha huquqlar korxonaga o'tkazilganligi aniq ko'rsatilganligini tekshiradi.

Litsenziya shartnomalari - agar korxona boshqa shaxslarning intellektual mulkidan foydalansa, litsenziya shartnomasi bo'lishi kerak. Auditor shartnoma shartlarini (litsenziya turi - eksklyuziv yoki oddiy, geografik chegara, vaqt chegarasi, to'lov tartibi) tekshiradi.

Dasturiy ta'minot uchun maxsus tekshiruvlar:

Litsenziya kaliti va sertifikati - dasturiy ta'minot qonuniy nusxasi uchun litsenziya kaliti va ishlab chiqaruvchidan sertifikat bo'lishi kerak. Auditor bu hujjatlar mavjudligini, litsenziya foydalanuvchilar soni korxonadagi foydalanuvchilar soniga mos kelishini tekshiradi.

Foydalanish shartnomasi - korporativ dasturiy ta'minot uchun EULA (End User License Agreement) shartnomasi shartlariga rioya qilinishini auditor tekshiradi.

Auditor shuningdek, nomoddiy aktivlar bo'yicha nizolar va da'volar mavjudligini tekshiradi. Agar intellektual mulk ustidan sud nizolari,

patent buzilishi da'volari yoki boshqa huquqiy talashuvlar bo'lsa, bu moliyaviy hisobotlarda oshkor etilishi va shartli majburiyatlar sifatida hisobga olinishi kerak.

Nomoddiy aktivlarning mavjudligini tekshirish asosiy vositalardan farqli ravishda amalga oshiriladi, chunki ularni fizik ko'rish yoki tegib ko'rish mumkin emas.

Auditor quyidagi usullar orqali mavjudlikni tasdiqlaydi:

Hujjatli tasdiq - bu asosiy usul. Auditor har bir nomoddiy aktiv uchun to'liq hujjatlar to'plamini tekshiradi:

- Huquqni tasdiqlovchi guvohnomalar (patent, tovar belgisi, mualliflik huquqi)
- Sotib olish shartnomalari va to'lov hujjatlari (agar sotib olingan bo'lsa)
- Yaratish hujjatlari (agar ichki yaratilgan bo'lsa)
- Qabul qilish-topshirish aktlari
- Baholovchi xulosalari (agar bepul olingan yoki hissa sifatida olingan bo'lsa)

Intellektual mulk reestrlari - auditor rasmiy davlat reestrlaridan (patent reestri, tovar belgilari reestri) ma'lumot olib, korxona nomoddiy aktivlarining haqiqatan ro'yxatda turganligini va korxona nomiga rasmiylashtirilganligini tasdiqlaydi.

Dasturiy ta'minot inventarizatsiyasi - auditor korxonadagi barcha dasturiy ta'minotlarni ro'yxatdan o'tkazadi. Buning uchun maxsus dasturlar (software audit tools) ishlatilishi mumkin. Inventarizatsiya natijasida hisobda ko'rsatilgan dasturlar haqiqatan o'rnatilganligi, ishlatilayotganligi, litsenziyalanganligi tekshiriladi.

Foydalanish dalillari - auditor nomoddiy aktivlarning amalda ishlatilayotganligini tekshiradi:

- Patent texnologiya ishlab chiqarishda qo'llanilmoqdami?
- Tovar belgisi mahsulotlarda, reklamada ishlatilmoqdami?
- Dasturiy ta'minot kompyuterlarda o'rnatilgan va faol ishlatilmoqdami?
- Franshiza bo'yicha biznes olib borilmoqdami?

Identifikatsiya tizimi ham muhim. Har bir nomoddiy aktiv identifikatsiya kodi yoki raqamiga ega bo'lishi kerak. Bu kodni quyidagilar bo'lishi mumkin:

- Patent raqami yoki tovar belgisi raqami (rasmiy)
- Ichki inventar raqami
- Dasturiy ta'minot uchun - litsenziya kaliti yoki seriya raqami

Auditor identifikatsiya tizimi mavjudligini, har bir aktiv aniq identifikatsiya qilinganligini, bir xil aktivning ikki marta hisobga olinmaganligini tekshiradi.

Nomoddiy aktivlar kartochkasi (NMA kartasi) har bir aktiv uchun yuritilishi kerak. Kartada quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

- Nomoddiy aktivning nomi va tavsifi
- Identifikatsiya kodi
- Patent yoki guvohnoma raqami
- Huquq egasi
- Sotib olish yoki yaratish sanasi
- Boshlang'ich qiymat
- Amortizatsiya usuli va stavkasi
- Foydali foydalanish muddati
- To'plangan amortizatsiya
- Qoldiq qiymat

Auditor NMA kartalari to'liq va to'g'ri yuritilishini, o'z vaqtida yangilanishini tekshiradi.

To'g'ri tashkil etilgan hisob tizimi nomoddiy aktivlarni samarali boshqarish uchun zarur.

Auditor buxgalteriya hisobining tashkil etilishini tekshiradi:

Hisob rejasida nomoddiy aktivlar 04-hisob "Nomoddiy aktivlar"da aks ettiriladi. Bu sintetik hisobdir. Auditor 04-hisob to'g'ri qo'llanilishini, sub-hisoblar (patentlar, tovar belgilari, dasturiy ta'minot va h.k.) ochilganligini tekshiradi.

Analitik hisob har bir nomoddiy aktiv ob'ekti uchun yuritiladi. Auditor analitik hisobning to'liqligini, sintetik hisob bilan mos kelishini tekshiradi.

Amortizatsiya 05-hisob "Nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi"da to'planadi. Bu passiv hisobdir. Auditor amortizatsiya hisobining to'g'ri yuritilishini tekshiradi.

Nomoddiy aktivlarni sotib olish jarayonida 08-hisob "Uzoq muddatli aktivlarga investitsiyalar" ishlatiladi. Auditor bu hisob to'g'ri qo'llanilishini tekshiradi.

Tadqiqot va ishlanma xarajatlari 08-hisobning alohida sub-hisobida yig'iladi, keyin natijaga ko'ra kapitallashtiriladi yoki xarajatlarga o'tkaziladi.

Nomoddiy aktivlarni sotish yoki chiqarish 91-hisob "Boshqa daromad va xarajatlar" orqali amalga oshiriladi.

Auditor aylanma vedomostlarini tekshiradi:

04-hisob aylanma vedomosti - bu hisobning oy boshidagi qoldig'i, oborot (debet va kredit), oy oxiridagi qoldig'i ko'rsatiladi. Auditor vedomost ma'lumotlarining bosh kitob bilan mos kelishini tekshiradi.

05-hisob aylanma vedomosti ham xuddi shunday tuziladi va tekshiriladi.

Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati = 04-hisob qoldig'i - 05-hisob qoldig'i. Bu qiymat balansda aks ettiriladi.

Auditor hisobdagi ma'lumotlarni hujjatlar bilan solishtiradi:

Har bir kirim operatsiyasi uchun - shartnoma, schyot-faktura, to'lov hujjati, qabul qilish akti bo'lishi kerak.

Har bir amortizatsiya yozuvi uchun - amortizatsiya hisoblash ma'lumotnomalari bo'lishi kerak.

Har bir chiqim operatsiyasi uchun - chiqarish qarori, akt, huquqni o'tkazish shartnomasi (agar sotilsa) bo'lishi kerak.

Agar hujjat-ma'lumotlar nomuvofiqliklarni topsa, auditor sabablarini o'rganadi va tuzatish talab qiladi.

Samarali ichki nazorat xatolar va firibgarliklarning oldini oladi.

Auditor ichki nazorat tizimini baholaydi:

Vakolatlarning ajratilishi - nomoddiy aktivlarni sotib olish, qabul qilish, hisobga olish, foydalanishga berish funksiyalari turli shaxslarga yuklatilgan bo'lishi kerak. Auditor vakolatlar matritsasi mavjudligini, u amalda bajarilishini tekshiradi.

Tasdiqlash tartibi - nomoddiy aktivlarni sotib olish yoki yaratish har doim tegishli darajada tasdiqlanishi kerak. Auditor tasdiqlash tartibi mavjudligini (kim qancha summaga sotib olishni tasdiqlaydi), u bajarilishini tekshiradi.

Inventarizatsiya - nomoddiy aktivlar bo'yicha muntazam inventarizatsiya o'tkazilishi kerak. Auditor oxirgi inventarizatsiya qachon o'tkazilganligini, uning natijalari to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshiradi.

Hisobot va tahlil - rahbariyat muntazam ravishda nomoddiy aktivlar bo'yicha hisobotlar olishi va tahlil qilishi kerak. Auditor bunday hisobotlar mavjudligini tekshiradi.

Zaif tomonlar - auditor ichki nazoratning zaif tomonlarini aniqlaydi:

- Bir shaxsga bir nechta nomuvofiq funksiyalarning yuklatilganligi
- Tasdiqlashsiz operatsiyalar
- Inventarizatsiyaning yo'qligi yoki noto'g'ri o'tkazilishi
- Hujjatlashtirishning zaif ekanligi
- Analitik hisobning yuritilmasligi

Har bir zaif tomon uchun auditor riskni baholaydi va tuzatish tavsiyalarini beradi.

4.2. Nomoddiy aktivlarning baholanishi, amortizatsiyasi va harakatini audit qilish.

Nomoddiy aktivlarning to'g'ri baholanishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlaydi. Nomoddiy aktivlar baholash moddiy aktivlardan murakkabroq, chunko ko'pincha bozor narxlari mavjud emas va professional mulohaza zarur.

Auditor sotib olingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymatini tekshiradi:

Boshlang'ich qiymat quyidagilardan tashkil topadi:

Birinchidan, sotuvchiga to'langan summa (litsenziya narxi, patent narxi, dasturiy ta'minot narxi) QQS ni hisobga olmaganda. Auditor shartnoma narxi va to'lov hujjatlari o'rtasidagi moslikni tekshiradi.

Ikkinchidan, yuridik va konsalting xizmatlari - patent olish uchun patent agentlari xizmatlari, shartnomani tuzish uchun yuristlar

xizmatlari. Auditor bu xizmatlar haqiqatan ham nomoddiy aktivni olish bilan bog'liqligini tasdiqlovchi hujjatlar mavjudligini tekshiradi.

Uchinchidan, davlat to'lovlari - patent olish uchun patent byurosi to'lovlari, tovar belgisini ro'yxatdan o'tkazish uchun to'lovlar, notarial tasdiqlash xizmatlari. Auditor to'lov hujjatlarini tekshiradi.

To'rtinchidan, foydalanishga tayyor holatga keltirish xarajatlari - dasturiy ta'minotni o'rnatish, sozlash, xodimlarni o'qitish (agar dasturiy ta'minotni ishlatish uchun zarur bo'lsa). Auditor bu xarajatlar asosligigini, hujjatlar mavjudligini tekshiradi.

Boshlang'ich qiymatga kiritilmasligi kerak bo'lgan xarajatlar:

- QQS (agar u qo'shib olinishi mumkin bo'lsa)
- Reklama va marketing xarajatlari
- Yangi mahsulotni bozorga chiqarish xarajatlari
- Xodimlarni o'qitish (foydalanish uchun zarur bo'lmagan)
- Ma'muriy xarajatlar

Ichki yaratilgan nomoddiy aktivlar uchun auditor tekshiradi:

Tadqiqot bosqichi xarajatlari - har doim joriy xarajatlar sifatida tan olinadi va kapitallashtirilmaydi. Auditor tadqiqot xarajatlari to'g'ri xarajatlarga kiritilganligini tekshiradi.

Ishlanma bosqichi xarajatlari - ma'lum shartlar bajarilganda kapitallashtirilishi mumkin. Auditor quyidagi shartlar bajarilganligini tekshiradi:

1. Texnik amalga oshirish mumkinligi isbotlangan
2. Nomoddiy aktivni tugallash va foydalanish/sotish niyati mavjud
3. Foydalanish yoki sotish qobiliyati mavjud
4. Aktiv qanday iqtisodiy foyda keltirishini ko'rsatish mumkin
5. Aktivni tugallash uchun resurslar mavjud
6. Xarajatlarni ishonchli o'lchash mumkin

Agar bu shartlardan kamida bittasi bajarilmasa, xarajatlar kapitallashtirilmaydi. Auditor har bir ichki yaratilgan nomoddiy aktiv uchun bu shartlarning haqiqatan bajarilganligini, hujjatlar bilan tasdiqlanganligini tekshiradi.

Kapitallashtirilishi mumkin bo'lgan xarajatlar:

- Materiallar va xizmatlar

- Xodimlar ish haqi (to'g'ridan-to'g'ri ishlanma bilan band bo'lganlar)
- Qarz mablag'lari foizlari (ma'lum hollarda)
- Ro'yxatdan o'tkazish to'lovlari

Bepul olingan nomoddiy aktivlar uchun auditor tekshiradi:

Boshlang'ich qiymat - bu nomoddiy aktivning bozor qiymati qabul qilish sanasidagi holatda. Auditor mustaqil baholovchining xulosasini yoki o'xshash aktivlarning bozor narxlari tahlilini tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 08 - Kredit 98 "Kelajak davrlari daromadlari" Debet 04 - Kredit 08

Amortizatsiya hisoblanganda daromad bosqichma-bosqich tan olinadi.

Hissa sifatida olingan nomoddiy aktivlar uchun:

Boshlang'ich qiymat - ta'sischilar tomonidan kelishilgan qiymat (lekin bozor qiymatidan oshmasligi kerak). Auditor ta'sischilar shartnomasi yoki yig'ilish bayonnomasida ko'rsatilgan qiymatni, mustaqil baholovchi xulosasini tekshiradi.

Amortizatsiya - bu nomoddiy aktivning qiymatini uning foydali foydalanish muddati davomida xarajatlarga sistemli ravishda o'tkazishdir.

Auditor foydali foydalanish muddatini tekshiradi:

Muayyan muddatli nomoddiy aktivlar - patentlar, litsenziyalar, franshizalar huquqiy hujjatlarda belgilangan muddat bor. Foydali foydalanish muddati shu muddatdan oshmasligi kerak. Auditor muddat to'g'ri aniqlanganligini tekshiradi.

Noaniq muddatli nomoddiy aktivlar - tovar belgilari (cheksiz uzaytirilishi mumkin), ba'zi litsenziyalar. Bunday aktivlar uchun amortizatsiya hisoblanmaydi, balki yillik qiymatini pasaytirish testidan o'tkaziladi. Auditor noaniq muddatli deb belgilangan aktivlar haqiqatan bunday ekanligini tekshiradi.

Baholangan muddat - agar huquqiy muddat yo'q bo'lsa, korxona o'zi foydali muddatni baholaydi (odatda texnologik eskirish, bozor o'zgarishlari asosida). Auditor baholash asosligigini, professional mulohaza qo'llanilganligini tekshiradi.

O'zbekistonda odatda nomoddiy aktivlarning foydali foydalanish muddati 10 yildan oshmasligi kerak (agar huquqiy muddat bundan uzunroq bo'lmasa).

Auditor amortizatsiya usullarini tekshiradi:

Chiziqli usul - bu eng keng tarqalgan usul. Amortizatsiya har oy teng summada hisoblanadi:

Oylik amortizatsiya = Boshlang'ich qiymat / Foydali foydalanish muddati (oyda)

Masalan, agar dasturiy ta'minot qiymati 6 mln so'm, foydali muddati 3 yil (36 oy) bo'lsa: Oylik amortizatsiya = 6,000,000 / 36 = 166,667 so'm

Ishlab chiqarish hajmi usuli - amortizatsiya ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmat hajmiga mutanosib hisoblanadi. Bu usul nomoddiy aktivdan foydalanish intensivligini aks ettiradi.

Amortizatsiya = (Ishlab chiqarilgan hajm / Umumiy kutilayotgan hajm) × Boshlang'ich qiymat

Kamayib boruvchi qoldiq usuli - tezlashtirilgan amortizatsiya. Bu usul kamroq qo'llaniladi.

Auditor tanlangan usul aktivning xususiyatiga mos kelishini, uzluksiz qo'llanilishini (agar siyosat o'zgartirilmasa) tekshiradi.

Qoldiq qiymat (likvidatsiya qiymati) nomoddiy aktivlar uchun odatda nolga teng, chunki foydalanish muddati tugagandan keyin nomoddiy aktivning qiymati qolmaydi. Auditor qoldiq qiymat nol deb qabul qilinganligini yoki agar noldan farq qilsa - asosliligini tekshiradi.

Amortizatsiya hisoblanmaydigan nomoddiy aktivlar:

- Noaniq foydali muddatga ega aktivlar
- Foydalanishga topshirilmagan aktivlar (hali tayyor emas)
- To'liq amortizatsiya qilingan aktivlar (qoldiq qiymat nol)

Auditor bu aktivlar uchun amortizatsiya hisoblanmayotganligini tekshiradi.

Qiymatini pasaytirish (impairment) - bu nomoddiy aktivning qutish qiymati uning hisob qiymatidan past bo'lganda amalga oshiriladigan jarayon.

Auditor qiymatini pasaytirish belgilerini qidiradi:

Tashqi belgilar:

- Texnologik o'zgarishlar (yangi texnologiya eski texnologiyani eskirtirib yubordi)
- Bozor qiymatining keskin tushishi
- Raqobat kuchayishi
- Qonunchilik o'zgarishi (masalan, patent himoyasi susaytirildi)
- Foiz stavkalarining sezilarli oshishi

Ichki belgilar:

- Nomoddiy aktivning fizik zararlanishi yoki eskirishi
- Foydalanish rejasining o'zgarishi (aktiv endi ishlatilmaydi yoki kam ishlatiladi)
- Aktivning kutilganidan yomonroq ishlashi (masalan, patent texnologiya samarasiz chiqdi)
- Iqtisodiy yashash muddatining qisqarishi

Agar qiymatini pasaytirish belgilari mavjud bo'lsa, korxona qutish qiymatini hisoblashi kerak:

Qutish qiymati = max(Sof sotish qiymati, Foydalanish qiymati)

Sof sotish qiymati = Sotish narxi - Sotish xarajatlari

Foydalanish qiymati = Kelajakdagi pul oqimlarining joriy qiymati

Auditor qutish qiymatining hisoblashini tekshiradi:

Sotish narxi - agar o'xshash aktivlar bozori mavjud bo'lsa, bozor narxlariga asoslangan baholash qo'llaniladi. Auditor baholash metodologiyasini, ishlatilgan ma'lumotlarni tekshiradi.

Foydalanish qiymati - bu nomoddiy aktivdan foydalanish natijasida kutilayotgan kelajakdagi pul oqimlarining joriy qiymatga keltirilgan summasi. Auditor pul oqimlari prognozining asosligigini, diskontlash stavkasining to'g'riligini tekshiradi.

Agar qutish qiymati hisob qiymatidan past bo'lsa, farq zarar sifatida tan olinadi:

Debet 91 "Boshqa xarajatlar" - Kredit 04 yoki 05 (qiymatini pasaytirish zarari tan olingan)

Kelajakda agar sharoitlar yaxshilansa, qiymatini pasaytirish qaytarilishi mumkin (goodwill bundan mustasno):

Debet 04 yoki 05 - Kredit 91 "Boshqa daromadlar" (qiymatini pasaytirish qaytarilgan)

Ammo qaytarilgan summa dastlabki hisob qiymatidan oshmasligi kerak.

Auditor qiymatini pasaytirish zararlari va qaytarilishlari to'g'ri hisobga olinganligini, asosli ekanligini, hisobotlarda to'g'ri oshkor etilganligini tekshiradi.

Nomoddiy aktivlarning kirim operatsiyalari - bu yangi ob'ektlarni sotib olish, yaratish, bepul olish va boshqa yo'llar bilan nomoddiy aktivlarga qo'shilish.

Auditor sotib olish operatsiyalarini tekshiradi:

Shartnoma - litsenziar, dasturiy ta'minot yetkazib beruvchisi yoki boshqa huquq egasi bilan tuzilgan shartnoma mavjud bo'lishi kerak. Auditor shartnomada quyidagilar aniq ko'rsatilganligini tekshiradi:

- Nomoddiy aktivning aniq tavsifi
- Huquqlarning hajmi (eksklyuziv yoki oddiy litsenziya, geografik chegara)
- Narx va to'lov tartibi
- Huquqlarni o'tkazish sanasi
- Kafolat shartlari (agar kerak bo'lsa)

Litsenziya guvohnomasi - agar litsenziya sotib olinsa, litsenziya guvohnomasi yoki shartnomasi korxona nomiga rasmiylashtirilgan bo'lishi kerak. Auditor guvohnoma mavjudligini tekshiradi.

To'lov hujjatlari - to'lov to'liq va o'z vaqtida amalga oshirilgan bo'lishi kerak. Auditor to'lov summasining shartnoma summasiga mos kelishini tekshiradi.

Qabul qilish akti - nomoddiy aktivni qabul qilishni tasdiqlovchi akt (NMA-1 shakli yoki o'xshash) bo'lishi kerak. Auditor aktni tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 08 "Uzoq muddatli aktivlarga investitsiyalar" - Kredit 60 "Yetkazib beruvchilar" (nomoddiy aktiv sotib olingan)

Debet 04 "Nomoddiy aktivlar" - Kredit 08 (nomoddiy aktiv foydalanishga topshirilgan)

Ichki yaratilgan nomoddiy aktivlar uchun auditor tekshiradi:

Tadqiqot va ishlanma loyihasi - loyiha hujjatlari, texnik topshiriq, ish rejasi mavjud bo'lishi kerak. Auditor hujjatlarni tekshiradi.

Xarajatlarni to'plash - ishlanma bosqichidagi barcha xarajatlar 08-hisobda to'planadi. Auditor faqat kapitallashtirilishi mumkin bo'lgan xarajatlar kiritilganligini tekshiradi.

Kapitallashtirilish shartlari - auditor kapitallashtirilish uchun barcha shartlar (texnik amalga oshirish mumkinligi, tugallash niyati, iqtisodiy foyda va h.k.) bajarilganligini, hujjatlar bilan tasdiqlanganligini tekshiradi.

Tugallash va foydalanishga topshirish - loyiha tugagandan keyin maxsus komissiya uni qabul qiladi va foydalanishga topshiradi. Auditor komissiya aktini tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 08 - Kredit 10, 70, 69, 60 (ishlanma xarajatlari to'plangan) Debet 04 - Kredit 08 (tayyor nomoddiy aktiv hisobga olingan)

Bepul olingan nomoddiy aktivlar uchun auditor qabul qilish akti, baholovchi xulosasi, buxgalteriya yozuvlarini tekshiradi.

Nomoddiy aktivlarning chiqim operatsiyalari - bu ob'ektlarni sotish, likvidatsiya qilish, huquqlarning tugashi va boshqa yo'llar bilan hisobdan chiqarish.

Auditor sotish operatsiyalarini tekshiradi:

Sotish qarori - rahbariyat tomonidan nomoddiy aktivni (yoki uning huquqlarini) sotish to'g'risidagi qaror mavjud bo'lishi kerak.

Shartnoma - xaridor bilan tuzilgan huquqlarni o'tkazish shartnomasi bo'lishi kerak. Auditor shartnomaning qonuniy ekanligini, unda o'tkaziladigan huquqlar aniq ko'rsatilganligini tekshiradi.

Topshirish akti - huquqlar xaridorga topshirilganligi tasdiqlanishi kerak.

To'lov - xaridor to'lovni amalga oshirgan bo'lishi kerak.

Hisobdan chiqarish akti - nomoddiy aktiv hisobdan chiqarilishi va akt tuzilishi kerak.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 05 - Kredit 04 (to'plangan amortizatsiya hisobdan chiqarilgan) Debet 91 - Kredit 04 (qoldiq qiymat xarajatlarga kiritilgan) Debet 62 "Xaridorlar" - Kredit 91 (sotish narxi daromad sifatida tan olingan)

Sotishdan foyda yoki zarar = Sotish narxi - Qoldiq qiymat - Qo'shimcha xarajatlar

Auditor hisoblash to'g'riligini tekshiradi.

Muddatning tugashi bo'yicha chiqarish:

Agar nomoddiy aktivning huquqiy himoyasi tugasa (masalan, patent muddati tugadi), u hisobdan chiqarilishi kerak. Auditor muddat haqiqatan tugaganligini, uzaytirilmaganligini tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 05 - Kredit 04 (to'liq amortizatsiya qilingan bo'lsa) yoki Debet 05 - Kredit 04 (qisman amortizatsiya) Debet 91 - Kredit 04 (qoldiq qiymat zarar sifatida)

Eskirish yoki foydasizlik bo'yicha chiqarish:

Agar nomoddiy aktiv eskirgan, endi foyda keltirmayotgan bo'lsa, u hisobdan chiqarilishi mumkin. Auditor eskirish asosli ekanligini, rahbariyat qarori mavjudligini tekshiradi.

Tadqiqot va ishlanma (T&I) faoliyati ko'plab zamonaviy kompaniyalar uchun muhim. Auditor T&I xarajatlarini maxsus diqqat bilan tekshiradi.

Tadqiqot bosqichi - bu yangi bilimlar olishga qaratilgan dastlabki izlanishlar. Tadqiqot bosqichi xarajatlari har doim joriy xarajatlar sifatida tan olinadi:

Debet 20, 26 - Kredit 70, 69, 10, 60 (tadqiqot xarajatlari)

Auditor tadqiqot xarajatlari to'g'ri tasniflangan va joriy xarajatlarga kiritilganligini tekshiradi.

Ishlanma bosqichi - bu tadqiqot natijalarini amaliy qo'llashga tayyorlash. Ishlanma xarajatlari ma'lum shartlarda kapitallashtirilishi mumkin.

Auditor kapitallashtirilish shartlarini tekshiradi:

1. Texnik amalga oshirish mumkinligi - loyiha texnik jihatdan amalga oshirilishi mumkinmi? Auditor texnik-iqtisodiy asoslash, muvaffaqiyatli testlar natijalarini tekshiradi.
2. Tugallash niyati va qobiliyati - korxona loyihani tugallash va foydalanish niyatiga egami? Zarur resurslar bormi? Auditor rahbariyat qarorlari, budjet, ish rejasini tekshiradi.

3. Foydalanish yoki sotish qobiliyati - yaratilayotgan nomoddiy aktivni korxona o'zi ishlatishi yoki sotishi mumkinmi? Auditor biznes-rejani, bozor tahlilini tekshiradi.

4. Iqtisodiy foyda - aktiv qanday iqtisodiy foyda keltirishini ko'rsatish mumkinmi? Auditor moliyaviy prognozlarni, raqobat ustunliklarini tekshiradi.

5. Resurslar mavjudligi - loyihani tugallash uchun moliyaviy, texnik, kadrlar resurslari bormi? Auditor moliyaviy rejalarni tekshiradi.

6. Xarajatlarni ishonchli o'lchash - loyihaga sarflangan xarajatlarni aniq va ishonchli o'lchash mumkinmi? Auditor xarajatlarni hisobga olish tizimini tekshiradi.

Agar barcha shartlar bajarilsa, ishlanma xarajatlari kapitallashtiriladi:

Debet 08 - Kredit 70, 69, 10, 60 (ishlanma xarajatlari to'plangan)

Debet 04 - Kredit 08 (tayyor nomoddiy aktiv hisobga olingan)

Agar kamida bitta shart bajarilmasa, xarajatlar kapitallashtirilmaydi va joriy xarajatlarga kiritiladi.

Auditor har bir T&I loyihasi uchun kapitallashtirilish qarorining asosligigini tekshiradi.

4.3. Nomoddiy aktivlardan foydalanish va hisobotda aks ettirishni audit qilish

Nomoddiy aktivlardan samarali foydalanish ularning qiymatini asoslaydi. Auditor foydalanish holatini tekshiradi.

Foydalanish dalillari:

Patent texnologiyalar - ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilmoqdami? Auditor ishlab chiqarish hujjatlarini, texnologik kartalarni tekshiradi.

Dasturiy ta'minot - kompyuterlarda o'rnatilgan va faol ishlatilmoqdami? Auditor IT-inventarizatsiya natijalarini, foydalanuvchilar loglarini tekshiradi.

Tovar belgilari - mahsulot qadoqlarida, reklamada, veb-saytda ishlatilmoqdami? Auditor marketing materiallarini tekshiradi.

Franshiza - franshiza shartnomasiga muvofiq biznes olib borilmoqdami? Auditor franshiza shartnomasi shartlarining bajarilishini tekshiradi.

Agar nomoddiy aktiv ishlatilmayotgan bo'lsa, auditor sabablarini o'rganadi:

- Vaqtincha ishlatilmaydi (masalan, mavsumiy mahsulot)
- Texnologik muammolar
- Eskirgan
- Zaxira sifatida saqlanmoqda

Agar aktiv doimiy ravishda ishlatilmasa va kelajakda foydalanish rejalari yo'q bo'lsa, u hisobdan chiqarilishi yoki qiymatini pasaytirish jarayonidan o'tkazilishi kerak.

Litsenziyalash operatsiyalari - korxona o'z nomoddiy aktivlarini boshqa shaxslarga litsenziya asosida berishgi mumkin.

Auditor litsenziya shartnomalarini tekshiradi:

Shartnoma shartlari - litsenziya turi (eksklyuziv yoki oddiy), geografik chegara, muddat, to'lov tartibi, royalti stavkasi aniq ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Royalti to'lovlari - litsenziya oluvchi muntazam royalti to'lovlarini amalga oshirayotganligini auditor tekshiradi. Royalti hisoblanishi to'g'ri (masalan, sotish hajmining 5%i) va o'z vaqtida to'lanishi kerak.

Buxgalteriya hisobi - litsenziya berilgan nomoddiy aktiv korxonaning balansida qoladi va amortizatsiya davom etadi. Royalti daromad sifatida tan olinadi:

Debet 62 - Kredit 90 yoki 91 "Boshqa daromadlar" (royalti daromad sifatida tan olingan)

Auditor royalti daromadi to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi.

Goodwill - bu maxsus turdagi nomoddiy aktiv bo'lib, faqat biznes kombinatsiyalari (qo'shilishlar va sotib olishlar) natijasida paydo bo'ladi.

Goodwill = Sotib olish qiymati - Sotib olingan identifikatsiya qilinadigan sof aktivlarning adolatli qiymati

Auditor biznes kombinatsiyasi operatsiyalarini tekshiradi:

Sotib olish shartnomasi - boshqa korxonani yoki biznes birligini sotib olish shartnomasi mavjud bo'lishi kerak. Auditor shartnomaning

qonuniy ekanligini, sotib olish narxi, to'lov shartlari, sotib olinayotgan aktivlar va majburiyatlar aniq ko'rsatilganligini tekshiradi.

Adolatli qiymat baholash - sotib olingan barcha identifikatsiya qilinadigan aktivlar va majburiyatlar adolatli qiymatda baholanishi kerak. Auditor professional baholovchining xulosasini tekshiradi.

Identifikatsiya qilinadigan nomoddiy aktivlar - sotib olish jarayonida avval tan olinmagan nomoddiy aktivlar (mijozlar bazasi, shartnomalar portfeli, tovar belgilari, texnologiyalar) identifikatsiya qilinishi va alohida tan olinishi kerak. Auditor bu aktivlar to'g'ri identifikatsiya qilinganligini, adolatli qiymatda baholanganligini tekshiradi.

Goodwill hisoblash - auditor goodwill to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi:

Sotib olish qiymati = Pul to'lovlari + Shartli to'lovlar + Berilgan kapital qimmatlari

Sof aktivlarning adolatli qiymati = Aktivlarning adolatli qiymati - Majburiyatlarning adolatli qiymati

Goodwill = Sotib olish qiymati - Sof aktivlarning adolatli qiymati

Agar natija ijobiy bo'lsa - bu goodwill (ijoboy goodwill). Agar salbiy bo'lsa - bu "bargain purchase" (arzon sotib olish) va darhol daromad sifatida tan olinadi.

Buxgalteriya yozuvi: Debet 04 "Goodwill" - Kredit 76 yoki 51 (goodwill tan olingan)

Goodwill amortizatsiya qilinmaydi, balki yillik qiymatini pasaytirish testidan o'tkaziladi. Auditor goodwill bo'yicha qiymatini pasaytirish testi o'tkazilganligini, natijalari to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi.

Moliyaviy hisobotlarda nomoddiy aktivlar to'g'ri va to'liq aks ettirilishi kerak.

Auditor balansni tekshiradi:

Buxgalteriya balansi (Forma №1) da nomoddiy aktivlar I-bo'lim "Uzoq muddatli aktivlar" da aks ettiriladi:

110-qator "Nomoddiy aktivlar" = 04-hisob qoldig'i - 05-hisob qoldig'i

Bu nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati. Auditor bu summa to'g'ri hisoblanganligini, hisob ma'lumotlariga mos kelishini tekshiradi.

Goodwill alohida qatorda (111-qator) ko'rsatilishi mumkin.

Tushuntirish xatida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak:

Nomoddiy aktivlarning guruhlarga bo'linishi - patentlar, tovar belgilari, dasturiy ta'minot, litsenziyalar va h.k. bo'yicha boshlang'ich qiymat, amortizatsiya, qoldiq qiymat.

Nomoddiy aktivlarning harakati - yil boshidagi qoldiq, yil davomida qo'shilgan, yil davomida chiqarilgan, yil oxiridagi qoldiq. Auditor harakat jadvali to'g'riligini tekshiradi.

Amortizatsiya to'g'risida ma'lumot - qo'llanilgan usullar, foydali foydalanish muddatlari, amortizatsiya stavkalari.

Ichki yaratilgan nomoddiy aktivlar - yil davomida qancha xarajat kapitallashtirilgan, qanday loyihalar amalga oshirilgan.

Goodwill - agar mavjud bo'lsa, qanday biznes kombinatsiyasi natijasida paydo bo'lganligi, summasi, qiymatini pasaytirish testlari natijalari.

Litsenziyalar - boshqa shaxslarga berilgan yoki boshqa shaxslardan olingan litsenziyalar to'g'risida ma'lumot.

Qiymatini pasaytirish - agar yil davomida qiymatini pasaytirish bo'lgan bo'lsa, sabablar va summalar.

Garov - agar nomoddiy aktivlar garov qo'yilgan bo'lsa, bu ma'lumot.

Auditor tushuntirish xatidagi barcha ma'lumotlar to'liq, to'g'ri va tushunarli ekanligini tekshiradi.

Daromad to'g'risidagi hisobot (Forma №2) da:

Amortizatsiya xarajatlari - sotilgan mahsulot tannarxi, boshqaruv xarajatlari yoki tadqiqot xarajatlariga kiritiladi.

Nomoddiy aktivlarni sotishdan daromad va xarajatlar - "Boshqa daromad va xarajatlar" bo'limida aks ettiriladi.

Tadqiqot xarajatlari - alohida qatorda yoki "Boshqaruv xarajatlari" tarkibida ko'rsatiladi.

Auditor bu ma'lumotlarning to'g'riligini, hisob ma'lumotlariga mos kelishini tekshiradi.

Nomoddiy aktivlar soliq hisobida ham aks ettiriladi va soliq bazasiga ta'sir qiladi.

Auditor foyda solig'i hisoblashni tekshiradi:

Amortizatsiya - bu soliq bazasini kamaytiradigan xarajat. Auditor buxgalteriya hisobi va soliq hisobidagi amortizatsiya summalarini taqqoslaydi. Agar farq bo'lsa (masalan, soliq hisobida boshqa muddat qo'llanilgan), bu vaqtinchalik farq bo'lib, kechiktirilgan soliq aktivlari/majburiyatlari yuzaga keladi.

Nomoddiy aktivlarni sotish - sotishdan olingan foyda yoki zarar soliq bazasiga ta'sir qiladi. Auditor sotish operatsiyalari soliq hisobida to'g'ri aks ettirilganligini tekshiradi.

Tadqiqot va ishlanma xarajatlari - soliq hisobida T&I xarajatlari maxsus tartibda qayd etilishi mumkin. Auditor soliq qonunchiligi talablari bajarilganligini tekshiradi.

QQS (qo'shilgan qiymat solig'i):

Nomoddiy aktivlarni sotib olishda - kiruvchi QQS qo'shib olinadi (agar korxona QQS to'lovchi bo'lsa). Auditor QQS to'g'ri qo'shib olinganligini tekshiradi.

Nomoddiy aktivlarni sotishda yoki litsenziya berishda - chiquvchi QQS hisoblanadi. Auditor QQS to'g'ri hisoblanib, budjetga to'langanligini tekshiradi.

Intellektual mulk uchun maxsus soliq rejimi - ba'zi mamlakatlarda intellektual mulkdan olingan daromad uchun imtiyozli soliq stavkalari mavjud ("patent box"). O'zbekistonda bunday maxsus rejim hozircha yo'q, lekin auditor kelajakda paydo bo'lishi mumkinligini hisobga oladi.

Nomoddiy aktivlar bilan bog'liq maxsus risklar mavjud. Auditor bu risklarni baholaydi.

Huquqiy risklar:

Patent buzilishi - boshqa shaxslar korxona patentini buzishi, shunga o'xshash mahsulot ishlab chiqarishi mumkin. Auditor bunday holatlar mavjudligini, sud nizolari borligini tekshiradi.

Huquqlarning yo'qolishi - agar patent yillik to'lovlari to'lanmasa yoki tovar belgisi 3 yil ishlatilmasa, huquqlar yo'qolishi mumkin.

Auditor bu risk oldini olish uchun nazorat tizimlari mavjudligini tekshiradi.

Shartnoma shartlarining buzilishi - litsenziya shartnomasi shartlari buzilsa, huquqlar bekor qilinishi mumkin. Auditor shartnoma shartlari bajarilayotganligini tekshiradi.

Texnologik risklar:

Eskirish - texnologiyalar tez eskiradi, yangi texnologiyalar eski texnologiyalarni keraksiz qiladi. Auditor nomoddiy aktivlarning eskirish xavfi mavjudligini baholaydi.

Raqobat - raqobatchilar yaxshiroq texnologiya yaratishi mumkin. Auditor raqobat tahdidlarini baholaydi.

Bozor risklari:

Talab kamayishi - nomoddiy aktivga asoslangan mahsulotga talab kamayishi mumkin. Auditor bozor trendlarini tahlil qiladi.

Narx bosimi - litsenziya narxlari, dasturiy ta'minot narxlari kamayishi mumkin. Auditor narx dinamikasini tahlil qiladi.

Baholash risklari:

Ortiqcha baholash - nomoddiy aktivlar qiymati ortiqcha baholangan bo'lishi mumkin, ayniqsa ichki yaratilgan aktivlar va goodwill uchun. Auditor baholash asosligigini tanqidiy baholaydi.

Qiymatini pasaytirish kerakligi - belgilar mavjud, lekin qiymatini pasaytirish amalga oshirilmagan bo'lishi mumkin. Auditor qiymatini pasaytirish testlari to'g'ri o'tkazilganligini tekshiradi.

Auditor har bir risk uchun ehtimollik va ta'sirni baholaydi, yuqori risklar uchun qo'shimcha audit protseduralarini amalga oshiradi.

Audit jarayoni tugagandan keyin auditor xulosalar va tavsiyalar tayyorlaydi.

Auditor topilgan xatolar va qonunbuzarliklarni tizimlashtiradi:

Mavjudlik va huquqlar xatolari:

- Hisobda ko'rsatilgan, lekin hujjatlar yo'q
- Huquqlar noto'g'ri, muddati tugagan
- Litsenziyalar amal qilmaydi

Tan olish va tasniflash xatolari:

- Xarajatlar noto'g'ri kapitallashtirilgan

- Nomoddiy aktiv mezonlariga javob bermaydigan ob'ektlar
- Noto'g'ri guruhga kiritilgan

Baholash xatolari:

- Boshlang'ich qiymat noto'g'ri shakllantirilgan
- Adolatli qiymat baholash xato
- Qiymatini pasaytirish hisobga olinmagan

Amortizatsiya xatolari:

- Noto'g'ri foydali muddat
- Noto'g'ri usul qo'llanilgan
- Hisoblash xatolari

Hisobot xatolari:

- Balans summalari noto'g'ri
- Tushuntirish xatida ma'lumotlar to'liq emas
- Oshkor qilish yetarli emas

Har bir xato uchun auditor ta'sir darajasini baholaydi va tuzatish talab qiladi.

Auditor tavsiyalar beradi:

Qisqa muddatli tavsiyalar:

- Topilgan xatolarni tuzatish
- Etishmayotgan hujjatlarni to'ldirish
- Patent va litsenziya to'lovlarini to'lash
- Muddati tugagan huquqlarni yangilash

O'rta muddatli tavsiyalar:

- Nomoddiy aktivlar bo'yicha ichki nazoratni mustahkamlash
- Hisob siyosatini yaxshilash
- Inventarizatsiya tizimini joriy qilish
- Xodimlarni o'qitish

Uzoq muddatli tavsiyalar:

- Intellektual mulk strategiyasini ishlab chiqish
- T&I investitsiyalarini oshirish
- Eskirgan aktivlarni yangilash
- Nomoddiy aktivlardan foydalanishni samaradorlashtirish

Auditor ijobiy tomonlarni ham qayd etadi - yaxshi amaliyotlar, kuchli nazorat mexanizmlari, samarali foydalanish.

Nomoddiy aktivlar auditi - bu murakkab va maxsus bilimlarni talab qiladigan jarayon. Zamonaviy raqamli iqtisodiyotda nomoddiy aktivlarning ahamiyati ortib bormoqda va ko'plab kompaniyalar uchun ular asosiy qiymat manbai hisoblanadi.

Professional auditor nomoddiy aktivlarning mavjudligi va huquqlari, tan olinishi va tasniflanishi, baholanishi va amortizatsiyasi, operatsiyalari va hisobotda aks ettirilishini puxta tekshirishi, topilgan muammolar bo'yicha amaliy tavsiyalar berishi kerak. Bu korxonaga o'z intellektual mulkini himoya qilish, to'g'ri boshqarish, moliyaviy hisobotlar sifatini oshirish, investorlar va hamkorlar ishonchini mustahkamlashga yordam beradi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Nomoddiy aktivlar tushunchasi va ularni tan olish mezonlari nimadan iborat?
2. Nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich va keyingi baholanishi audit jarayonida qanday tekshiriladi?
3. Cheklangan va cheklanmagan foydali xizmat muddatiga ega nomoddiy aktivlar auditi o‘rtasidagi farqni tushuntiring.
4. Nomoddiy aktivlar bo‘yicha qadrsizlanish (impairment) auditining mazmuni nimadan iborat?
5. Nomoddiy aktivlar auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Nomoddiy aktivlarning asosiy belgisi qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

A) Jismoniy shaklga ega bo‘lishi
B) Qisqa muddatda sotilishi
C) Jismoniy shaklga ega bo‘lmasligi va identifikatsiya qilinishi
D) Faqat davlatga tegishli bo‘lishi

2. Qaysi biri nomoddiy aktivga misol bo‘la oladi?

A) Asbob-uskunalar

B) Binolar

C) Patent

D) Xomashyo zaxiralari

3. Cheklanmagan foydali xizmat muddatiga ega nomoddiy aktivlarga qanday munosabat qo‘llaniladi?

A) Har yili amortizatsiya qilinadi

B) Amortizatsiya qilinmaydi, lekin qadrsizlanishga tekshiriladi

C) Darhol xarajatlarga o‘tkaziladi

D) Qayta baholanmaydi va tekshirilmaydi

4. Gudvil qachon yuzaga keladi?

A) Aktiv qayta baholanganda

B) Nomoddiy aktiv sotilganda

C) Korxona birlashuvi natijasida sotib olish qiymati sof aktivlardan oshganda

D) Amortizatsiya hisoblanganda

5. Nomoddiy aktivlar auditi jarayonida auditor nimalarga alohida e’tibor qaratadi?

A) Faqat pul oqimlariga

B) Aktivning huquqiy himoyasi va baholanishiga

C) Xodimlar soniga

D) Marketing strategiyasiga

V BOB. TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR AUDITI

5.1.Tovar-moddiy zaxiralarning mavjudligi, saqlanishi va inventarizatsiyasini audit qilish.

5.2. Tovar-moddiy zaxiralarning baholanishi va harakatini audit qilish.

5.3. Tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish va hisobotda aks ettirishni audit qilish.

Tayanch so‘z va iboralar: Tovar-moddiy zaxiralar, xomashyo, materiallar, tayyor mahsulot, tovarlar, baholash, tannarx, sof realizatsiya qiymati, FIFO, o‘rtacha tortilgan qiymat, inventarizatsiya, mavjudlik auditi, saqlash sharoitlari, hujjatlashtirish, kirim-chiqim hujjatlari, hisob siyosati, ichki nazorat, audit dalillari, audit riski, audit xulosasi.

5.1.Tovar-moddiy zaxiralarning mavjudligi, saqlanishi va inventarizatsiyasini audit qilish.

Tovar-moddiy zaxiralar auditi zamonaviy buxgalteriya nazoratining eng muhim va murakkab sohalaridan biri hisoblanadi. Bu audit turi korxonaning aylanma aktivlarini, ularning mavjudligi, saqlanishi, to'g'ri baholanishi, hisob yuritilishi va moliyaviy hisobotlarda aks ettirilishini tekshirishning tizimli, mustaqil va professional jarayonidir. Ko'pchilik ishlab chiqarish va savdo korxonalari uchun tovar-moddiy zaxiralar aktivlarning eng katta qismini tashkil qiladi va biznes jarayonlarining markazida turadi, shuning uchun ularning auditi alohida ahamiyat kasb etadi.

Tovar-moddiy zaxiralar (TMZ) - bu korxonaning oddiy faoliyat jarayonida sotish uchun mo'ljallangan, ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinadigan yoki ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilish yoki xizmat ko'rsatishda foydalanish uchun materiallar shaklida bo'lgan aktivlardir. Boshqacha qilib aytganda, TMZ bu qisqa muddatli (odatda bir yildan kam) foydalaniladigan va bir martalik iste'mol qilinadigan moddiy aktivlardir. Ular asosiy vositalardan farqli o'laroq, ishlatilganda

o'z dastlabki shaklini yo'qotadi yoki to'liq iste'mol qilinadi va ularning qiymati bevosita mahsulot tannarxiga yoki xarajatlarga o'tkaziladi.

Tovar-moddiy zaxiralar auditining o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ularni tushunish professional auditor uchun zarurdir. Birinchidan, TMZ odatda hajmi juda katta va minglab, ba'zan o'n minglab turli nomdagi ob'ektlardan iborat bo'lishi mumkin, shuning uchun ularning barchasini to'liq va batafsil tekshirish vaqt va resurs jihatidan samarasiz va deyarli mumkin emasdir. Shu sababli, auditorlar namuna olish usullaridan keng foydalanadilar, ya'ni to'plamning faqat ma'lum bir qismini tanlab, uni tekshirish orqali butun to'plam haqida xulosa chiqaradilar. Ikkinchidan, TMZ doimiy va intensiv harakatda - ular har kuni sotib olinadi, omborlarga qabul qilinadi, ishlab chiqarishga chiqariladi, sotiladi, qaytariladi. Bu dinamiklik va harakat intensivligi hisobni sezilarli darajada murakkablashtiradi va xatolar ehtimolini oshiradi, chunki har bir operatsiya to'g'ri va o'z vaqtida hujjatlashtirilishi va hisobga olinishi kerak. Uchinchidan, TMZ narxlari o'zgaruvchan - xom-ashyo va materiallar narxlari bozor sharoitlariga qarab o'zgarib turadi, bu esa baholash muammolarini keltirib chiqaradi va turli baholash usullarini qo'llashni talab qiladi.

Tovar-moddiy zaxiralar auditining asosiy maqsadlari bir nechta muhim yo'nalishlarda to'plangan. Birinchi va eng muhim maqsad - tovar-moddiy zaxiralarning haqiqiy mavjudligini va to'liqligini tasdiqlashdir. Auditor korxona buxgalteriya hisobida ko'rsatilgan barcha TMZ haqiqatda mavjud ekanligini, ular fizik jihatdan omborlarda yoki boshqa joylarda saqlanayotganligini, ular korxonaga qonuniy ravishda tegishli ekanligini, to'g'ri miqdorda hisobga olinganligini tekshirishi kerak. Shuningdek, aksincha vaziyat ham muhim - mavjud bo'lgan, lekin biron-bir sabablarga ko'ra hisobda aks ettirilmagan TMZ yo'qligini ham nazorat qilish zarur, chunki bunday holat ham moliyaviy hisobotlarning noto'g'riligiga olib keladi.

Ikkinchi muhim maqsad - tovar-moddiy zaxiralarning to'g'ri baholanganligini tekshirishdir. TMZ baholash metodologiyasi murakkab bo'lib, turli yondashuvlarni talab qiladi. Qo'llaniladigan baholash metodlari (FIFO, o'rtacha narx, aniq identifikatsiya va boshqalar)

O'zbekiston qonunchiligi va xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga mos kelishi, izchil va uzluksiz qo'llanilishi, bozor qiymati va hisob qiymati o'rtasida to'g'ri nisbat saqlanishi kerak. Noto'g'ri baholash moliyaviy hisobotlarda sezilarli buzilishlarga olib kelishi mumkin.

Uchinchi maqsad - tovar-moddiy zaxiralar harakatining to'g'ri va to'liq hisobga olinganligini nazorat qilishdir. Barcha kirim operatsiyalari (sotib olish, ishlab chiqarish, qaytarish) va chiqim operatsiyalari (ishlab chiqarishga chiqarish, sotish, yo'qotishlar) to'liq, to'g'ri va o'z vaqtida hisobga olinishi, tegishli birlamchi hujjatlar bilan tasdiqlanishi, buxgalteriya yozuvlari to'g'ri amalga oshirilishi kerak. Har qanday tushirib qoldirilgan yoki noto'g'ri qayd etilgan operatsiya moliyaviy hisobotlarning buzilishiga olib keladi.

To'rtinchi maqsad - tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha ichki nazorat tizimining mavjudligi va samaradorligini baholashdir. To'g'ri tashkil etilgan ichki nazorat xatolar, yo'qotishlar va firibgarliklarning oldini oladi, TMZ ning xavfsizligini ta'minlaydi, operatsiyalarning samaradorligini oshiradi. Auditor ichki nazorat elementlarini (vakolatlarning ajratilishi, tasdiqlash tartibi, fizik nazorat, inventarizatsiya, hujjatlashtirish) baholaydi va zaif tomonlarni aniqlaydi.

Beshinchi maqsad - tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha moliyaviy hisobotlardagi ma'lumotlarning ishonchliligini, to'liqligini va to'g'riligini tasdiqlashdir. Buxgalteriya balansi va daromad to'g'risidagi hisobotda, shuningdek tushuntirish xatida TMZ to'g'risidagi ma'lumotlar haqiqiy holatni to'liq va adolatli aks ettirishi, barcha muhim ma'lumotlar oshkor etilishi, standartlar talablariga to'liq javob berishi kerak.

Tovar-moddiy zaxiralar auditi ko'p bosqichli va murakkab jarayon bo'lib, u quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi: audit rejasini tuzish va risklar baholash, ichki nazorat tizimini tushunish va baholash, inventarizatsiyani kuzatish yoki mustaqil o'tkazish, TMZ operatsiyalarini substantiv tekshirish (kirim, chiqim, baholash), analitik protseduralar o'tkazish, xulosalar va tavsiyalar tayyorlash. Har bir bosqich o'z usullari va texnikalariga ega bo'lib, professional auditor ularni muvaffaqiyatli qo'llashi kerak.

Tovar-moddiy zaxiralarning to'g'ri tasniflashtirilishi va tan olinishi buxgalteriya hisobining fundamental talablaridan biri hisoblanadi, chunki bu moliyaviy hisobotlarning to'g'riligi, tannarx hisoblashning aniqligi va soliq majburiyatlarining to'g'ri aniqlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS) bo'yicha tovar-moddiy zaxiralar bir nechta asosiy guruhlarga bo'linadi, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega va turli hisob qoidalariga bo'ysunadi.

Birinchi va ko'pincha eng katta guruh - xom-ashyo va asosiy materiallardir. Bu ishlab chiqarish jarayonida asosiy material sifatida ishlatiluvchi va tayyor mahsulot tarkibiga bevosita kiradigan moddiy resurslardir. Masalan, mebel zavodining faoliyatida yog'och, DVP va MDF plitalari, metall elementlar asosiy materiallar hisoblanadi. Metall ishlov berish korxonasi uchun turli xil metalllar (po'lat, alyuminiy, qotishmalar), to'qimachilik fabrikasi uchun ip, mato, bo'yoqlar, to'qimachilik korxonasi uchun gazlama va to'qima materiallari asosiy xom-ashyo hisoblanadi. Xom-ashyo va materiallar odatda TMZ tarkibida eng katta hajmni va qiymatni tashkil qiladi, shuning uchun ular ustidan nazorat va hisob yuritish alohida diqqatni talab qiladi. Ular ishlab chiqarish tannarxining asosiy qismini belgilaydi va mahsulot raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchi guruh - yordamchi materiallardir. Bu ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash, uskunalarni ishlatish va saqlash uchun zarur bo'lgan, lekin tayyor mahsulot tarkibiga bevosita kirmaydigan materiallardir. Yordamchi materiallarga moylab-moylash materiallari (moylar, surtqichlar), tozalash vositalari va dezinfeksiya materiallari, yoqilg'i va energiya manbalari, ishlab chiqarish binolarini yoritish va isitish uchun energiya resurslari kiradi. Yordamchi materiallar ishlab chiqarish xarajatlariga kiradi va tannarxga bilvosita yo'l bilan (taqsimlash orqali) ta'sir qiladi, lekin ularga alohida va aniq hisob yuritilishi kerak, chunki ularning sarfi ham samaradorlik ko'rsatkichlaridan biridir.

Uchinchi guruh - ehtiyot qismlar, komplektlovchi buyumlar va ta'mirlash materiallaridir. Bu asosiy vositalar va ishlab chiqarish

uskunalarini ta'mirlash, texnik xizmat ko'rsatish va ularga texnik qulaylik yaratish uchun mo'ljallangan materiallardir. Ehtiyot qismlar va zapchastlar (masalan, dastgoh uchun pichoqlar, transport vositalari uchun avtoehtiyot qismlar, uskunalar uchun podshipniklar va boshqalar), ta'mirlash materiallari (payvandlash materiallari, elektr materiallari, sanitariya-texnika buyumlari) bu guruhga kiradi. Bu aktivlar asosiy vositalarni to'xtovsiz va samarali ishlashini ta'minlaydi, ishlab chiqarishning sekinlashishi yoki to'xtab qolishi xavfini kamaytiradi. Ehtiyot qismlar alohida hisobga olinadi va ko'pincha ular ishlatilgunga qadar maxsus omborlarda saqlanadi.

To'rtinchi guruh - tara va qadoqlash materiallaridir. Bu mahsulotlarni qadoqlash, omborxonada saqlash, tashish va xaridorlarga yetkazib berish uchun ishlatiladigan turli idishlar, qadoqlar, paketlar, konteynerlar va boshqa qadoqlash vositalaridur. Tara ikki turga bo'linadi: qaytariladigan tara (masalan, shisha butilkalar, plastik yashiklar, metalldan yasalgan idishlar) va qaytarilmaydigan tara (karton qutilar, polietilen paketlar, bir martalik qadoqlar). Qaytariladigan tara alohida hisobga olinadi, chunki u bir necha marta ishlatiladi va ma'lum qiymatga ega, qaytarilmaydigan tara esa mahsulot narxiga kiritiladi yoki sotish xarajatlari tarkibida hisobga olinadi.

Beshinchi guruh - tayyor mahsulotdir. Bu ishlab chiqarish jarayoni to'liq tugallangan, barcha texnik nazorat bosqichlaridan o'tgan va sotishga tayyor bo'lgan, qadoqlangan va belgilangan mahsulotlardir. Tayyor mahsulot ishlab chiqarish korxonalarining asosiy mahsuloti va daromad manbai hisoblanadi. Tayyor mahsulot ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha yoki normativ (reja) tannarx bo'yicha baholanadi, keyin sotilganda uning qiymati sotilgan mahsulot tannarxiga o'tkaziladi. Tayyor mahsulot odatda maxsus tayyor mahsulot omborlarida saqlanadi va alohida hisobga olinadi.

Oltinchi guruh - tovarlardir. Bu qayta sotish maqsadida yetkazib beruvchilardan sotib olingan mahsulotlardir va asosan savdo korxonalari faoliyatining asosini tashkil qiladi. Tovarlar ishlab chiqarilmaydi, balki tayyor holda sotuvchilardan sotib olinadi va xaridorlarga qayta sotiladi. Savdo korxonalari uchun tovarlar zaxiralari biznesning asosiy aktividir

va ularning to'g'ri boshqarilishi savdo samaradorligini belgilaydi. Tovarlar sotib olish narxi (yoki satib olish narxi va yetkazib berish xarajatlari yig'indisi) bo'yicha baholanadi va sotish narxi va sotib olish narxi farqi savdo nachogini (brutto foydani) tashkil qiladi.

Ettinchi guruh - yarim tayyor mahsulotlardir. Bu ishlab chiqarish jarayoni to'liq tugallanmagan, lekin ma'lum bir ishlov berish bosqichlaridan o'tgan va keyingi ishlov berish uchun navbat kutayotgan mahsulotlardir. Masalan, avtomobil zavodida bo'yalmagan, lekin yig'ilgan kuzov qismlari, kimyo sanoatida ma'lum darajada qayta ishlangan, lekin hali tayyor mahsulot bo'lmagan moddalar yarim tayyor mahsulot hisoblanadi. Yarim tayyor mahsulotlar ko'p bosqichli ishlab chiqarishga ega bo'lgan korxonalarda muhim rol o'ynaydi va alohida hisobga olinadi.

Sakkizinchi guruh - ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish jarayonidagi mahsulot yoki незавершенное производство - NZP)dir. Bu joriy ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan, hali to'liq tayyor bo'lmagan mahsulotlardir. Har bir hisobот davrining oxirida (odatda oy oxirida) ishlab chiqarish liniyalarida, dastgohlar ustida, ishlov berish bosqichlarida turgan mahsulotlar inventarizatsiya qilinadi va ularning qiymati aniqlanadi. Bu mahsulotlar keyingi hisobot davriga o'tkaziladi va yangi davrda ishlov berish davom etadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdori va qiymati ishlab chiqarish tsiklining uzunligiga va ishlab chiqarish texnologiyasining murakkabligiga bog'liq.

Auditor har bir tovar-moddiy zaxira ob'ektining to'g'ri guruhga kiritilganligini jiddiy tekshirishi kerak, chunki noto'g'ri tasniflash bir qator salbiy oqibatlarga olib keladi: tannarx hisoblashda xatolarga, balansda noto'g'ri aks ettirilishga, daromad to'g'risidagi hisobotda buzilishlarga, soliq majburiyatlarining noto'g'ri aniqlanishiga. Masalan, agar yordamchi materiallar asosiy materiallar sifatida tasniflansa, tannarx taqsimlanishi noto'g'ri bo'ladi va mahsulot rentabelligi haqidagi ma'lumotlar buziladi.

Tovar-moddiy zaxiralar sifatida tan olinishi uchun ob'ekt bir nechta majburiy mezonlarga javob berishi kerakki, bu mezonlar IFRS 2 "Tovar-moddiy zaxiralar" standartida belgilangan. Birinchi va eng aniq mezon -

ob'ekt moddiy shaklga ega bo'lishi kerak. Aktiv moddiy, tangible, fizik jihatdan mavjud bo'lishi kerak - uni ko'rish, qo'lga olish, tegib ko'rish, o'lchash, tortish, sanash mumkin bo'lishi zarur. Bu mezon TMZ ni nomoddiy aktivlardan ajratib turadi.

Ikkinchi mezon - qisqa muddatlilikdir. Aktivdan foydalanish muddati bir yildan kam bo'lishi yoki korxonaning oddiy operatsion tsikli davomida to'liq iste'mol qilinishi kutilishi kerak. Agar aktiv uzoq muddatli foydalanish uchun mo'ljallangan bo'lsa va bir yildan ortiq xizmat qilishi kutilsa, u tovar-moddiy zaxiralar sifatida emas, balki asosiy vosita sifatida tan olinishi kerak. Masalan, ishlab chiqarish dastgohi asosiy vositadir, lekin u ishlab chiqarishda ishlatiladigan material TMZdir.

Uchinchi mezon - bir martalik iste'mol yoki o'zgarishdir. TMZ ishlatilganda o'z dastlabki moddiy shaklini yo'qotadi, boshqa mahsulotga aylanadi yoki to'liq iste'mol qilinadi. Bu aktivlar qayta-qayta ishlatilmaydigan, balki bir marta ishlatilishi mo'ljallangan resurslardir. Masalan, yog'och mebel ishlab chiqarishda mebel buyumiga aylanadi va o'z dastlabki shaklini yo'qotadi, yoqilg'i yonib energiyaga aylanadi va materiallashgan shaklda qolmaydi.

To'rtinchi mezon - maqsadga muvofiqlikdir. Aktiv sotish uchun, ishlab chiqarishda iste'mol qilish uchun yoki xizmat ko'rsatish jarayonida foydalanish uchun mo'ljallangan bo'lishi kerak. Agar ob'ekt boshqa maqsadda (masalan, investitsiya sifatida saqlash, qimmatning o'sishini kutish) ushlab turilsa, u TMZ sifatida tan olinmasligi kerak. Masalan, oltin tangalar ishlab chiqarish yoki savdo uchun emas, balki qiymat saqlash uchun sotib olingan bo'lsa, ular investitsiya sifatida tasniflanadi.

Beshinchi mezon - ishonchli baholash mumkinligidir. Aktivning qiymatini ishonchli va ob'ektiv baholash mumkin bo'lishi kerak - sotib olish narxi, ishlab chiqarish tannarxi, bozor qiymati yoki adolatli qiymati ma'lum va hujjatlar bilan tasdiqlanishi mumkin bo'lishi zarur. Agar ob'ektning qiymatini aniqlash juda noaniq va taxminiy bo'lsa, u tan olinmasligi mumkin.

Auditor har bir tovar-moddiy zaxira ob'ektining yuqorida sanab o'tilgan barcha mezonlarga to'liq javob berishini tekshirishi va baholashi

kerak. Agar kamida bitta mezon bajarilmasa, ob'ekt TMZ sifatida tan olinmasligi va boshqa toifaga (masalan, asosiy vositalar, investitsiya mulki, debitorlik qarzlari, boshqa aktivlar) kiritilishi kerak. Noto'g'ri tan olish moliyaviy hisobotlarda jiddiy buzilishlarga olib kelishi mumkin.

Inventarizatsiya tovar-moddiy zaxiralarning haqiqiy mavjudligini, miqdorini va holatini tekshirishning eng ishonchli va fundamental usulidir. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, barcha korxonalar yiliga kamida bir marta (odatda yil oxirida moliyaviy hisobotni tayyorlashdan oldin) TMZ bo'yicha to'liq inventarizatsiya o'tkazishlari shart. Ayrim hollarda inventarizatsiya yil davomida ham o'tkazilishi mumkin - mas'ul shaxslar almashganda, favqulodda holatlar (yong'in, suv toshqini, o'g'irlik) yuz berganda, bankrotlik jarayonida va boshqa muhim vaziyatlarda.

Auditor inventarizatsiya jarayonini kuzatadi yoki o'zi bevosita ishtirok etadi va inventarizatsiya sifatini professional baholaydi. Inventarizatsiya quyidagi ketma-ket bosqichlardan iborat bo'lib, har bir bosqichning to'g'ri amalga oshirilishi muhim ahamiyatga ega.

Birinchi bosqich - puxta tayyorgarlik ishlarini o'tkazishdir. Korxona rahbariyati tomonidan inventarizatsiya komissiyasi tuziladi va bu haqda maxsus buyruq chiqariladi. Komissiya tarkibiga korxona rahbariyatining vakillari (direktor yoki uning o'rinbosari rais sifatida), buxgalteriya xizmati xodimlari (bosh hisobchi yoki buxgalteriya bo'limi vakillari), omborchilar va materiallarga mas'ul shaxslar, texnik mutaxassislar (sifat nazorati bo'limi xodimlari, texnologlar) kiritilishi kerak. Auditor komissiya tarkibi to'g'ri va vakolatli shaxslardan shakllanganligini, barcha zarur a'zolar kiritilganligini, komissiyani tuzish to'g'risidagi buyruq mavjud va to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshiradi. Zaif va samarasiz komissiya sifatsiz inventarizatsiyaga olib keladi.

Inventarizatsiya rejasi ham oldindan tuzilishi kerak - qaysi aniq sana yoki sanalarda, qaysi omborlar va saqlash joylarida, qaysi TMZ guruhlari va turlarini sanash amalga oshiriladi, qancha vaqt sarflanadi, qanday uskunalar (tarozlar, o'lchash asboblari) kerak bo'ladi. Auditor reja yetarlicha batafsil, real va bajarilishi mumkin bo'lgan ekanligini, barcha muhim omborlar va saqlash joylari qamrab olinganligini tekshiradi.

Ikkinchi bosqich - to'g'ridan-to'g'ri sanash jarayonining o'zidir. Komissiya a'zolari har bir tovar-moddiy zaxira ob'ektini fizik ravishda sanaydi, o'lchaydi, tortadi, identifikatsiya qiladi. Sanash jarayoni kamida ikki kishidan iborat kichik guruhlar tomonidan amalga oshiriladi (bir kishi sanaydi va o'lchaydi, ikkinchisi nazorat qiladi va qayd etadi), bu xatolar va firibgarlik ehtimolini kamaytiradi. Auditor sanash jarayonida bevosita ishtirok etadi yoki uni yaqindan kuzatadi va quyidagi muhim jihatlarni tekshiradi:

Sanash to'liq va har tomonlamami, barcha omborlar, omborxonalar, saqlash joylari, hatto uzoq burchaklar va yuqori javonlar ham tekshirilmoqdami? Sanash paytida hech narsa tushirib qoldirilmasligi muhim. O'lchash vositalari (tarozlar, o'lchagichlar, hisoblagichlar) to'g'ri ishlayaptimi, ular kalibratsiyadan o'tganmi, ularning aniqligi yetarlimi? Noto'g'ri o'lchash vositalari inventarizatsiya natijalarini buzadi.

Ob'ektlar aniq va to'g'ri identifikatsiya qilinadimi - har bir mahsulot yoki material turi uchun to'g'ri nom, kod, artikul, o'lchov birligi aniqlanmoqdami? Identifikatsiya xatolari keyinchalik hisobdagi ma'lumotlar bilan taqqoslashda muammolar tug'diradi. Inventarizatsiya varaqlari (INV-3 shakli) to'g'ri, aniq va o'qiladigan tarzda to'ldirilyaptimi, barcha majburiy ustunlar (nom, o'lchov birligi, miqdor, narx, summa) to'ldirilmoqdami, varaqlarda o'chirish va tuzatishlar mavjud emasmi yoki ular to'g'ri rasmiylashtirilganmi?

Bir xil ob'ekt ikki marta sanalmayaptimi (dublikat)? Bu xato ortiqcha ko'rsatishga olib keladi. Aksincha, hech qanday ob'ekt sanashdan tushirib qoldirilmayaptimi? Agar katta ombor bo'lsa, auditor o'zi namuna sifatida ba'zi ob'ektlarni qayta sanashi va komissiya natijalari bilan taqqoslashi foydali.

Uchinchi bosqich - inventarizatsiya natijalarini rasmiylashtirish va hujjatlashtirishdir. Inventarizatsiya varaqlari yig'iladi, barcha ma'lumotlar umumlashtiriladi va yagona inventarizatsiya vedomostiga (INV-3 shakli) kiritiladi. Haqiqiy aniqlangan miqdor buxgalteriya hisobidagi ma'lumotlar bilan taqqoslanadi va nomuvofiqliklar aniqlanadi. Agar nomuvofiqliklar topilsa (kamomadlar yoki ortiqchalar), ular alohida inventarizatsiya aktlarida (tovarlar uchun INV-2,

qimmatbaho buyumlar uchun INV-18, ishlab chiqarilayotgan mahsulot uchun INV-19 shakllari) batafsil qayd etiladi.

Auditor inventarizatsiya natijalarini buxgalteriya hisob ma'lumotlari bilan diqqat bilan taqqoslaydi va nomuvofiqliklar tahlilini amalga oshiradi. Kamomadlar - bu hisobda mavjud, lekin haqiqatda yo'q yoki haqiqiy miqdor hisobdagidan kam bo'lgan TMZ. Kamomad paydo bo'lishining turli sabablari bo'lishi mumkin: o'g'irlangan yoki yo'qolgan, texnologik jarayonda buzilgan yoki utilizatsiya qilingan lekin hujjatlashtirilmagan, hisobda kiritish yoki chiqarish operatsiyalarida xato, hujjatlar yo'qolgan yoki noto'g'ri qayd etilgan, haqiqiy sarflar me'yordan oshib ketgan lekin bu rasmiylashtirilmagan. Auditor har bir kamomad uchun aniq sababini aniqlashga harakat qiladi, bu jarayon uchun mas'ul shaxslarni belgilaydi, kamomad qiymati materialga mas'ul shaxslardan undiriladimi yoki zarar sifatida tan oliniladimi hal qiladi.

Ortiqchalar - bu haqiqatda mavjud, lekin hisobda yo'q yoki haqiqiy miqdor hisobdagidan ko'p bo'lgan TMZ. Ortiqcha paydo bo'lishining ham turli sabablari mavjud: sotib olingan yoki ishlab chiqarilgan lekin biron-bir sabab bilan hisobga olinmagan, bepul olingan lekin ro'yxatdan o'tkazilmagan, xodimlarning shaxsiy mulki korxonada ishlatilayotgan lekin aralashib ketgan, hisobda chiqarish operatsiyasida xato bo'lgan (aslida chiqarilmagan, lekin hisobda chiqarilgan deb qayd etilgan). Auditor ortiqchalar sabablarini ham chuqur o'rganadi va ularni to'g'ri hisobga olishni ta'minlaydi.

Tovar-moddiy zaxiralarning fizik holati va sifatini baholash ham inventarizatsiyaning muhim qismidir. Auditor TMZ ning sifat holatini ham tekshiradi va baholaydi: tovarlar va materiallar buzilmagan, eskirgan emas, yaroqliligini yo'qotmaganmi, ularni sotish yoki ishlatish mumkinmi? Buzilgan, eskirgan, muddati o'tgan, yaroqsiz TMZ qiymati pasaytirilishi yoki umuman hisobdan chiqarilishi kerak. Bunday mahsulotlarni aniqlash va tegishli choralar ko'rish muhim, chunki ularning qiymati balansda saqlanishi moliyaviy hisobotlarning buzilishiga olib keladi.

Inventarizatsiya natijalari bo'yicha zarur tuzatishlar buxgalteriya hisobida amalga oshiriladi - kamomadlar hisobdan chiqariladi,

ortiqchalar hisobga olinadi, qiymat tuzatishlari amalga oshiriladi. Auditor bu tuzatishlar to'g'ri, asoslangan hujjatlar bilan tasdiqlanib, o'z vaqtida amalga oshirilganligini, inventarizatsiya natijalari rahbariyat tomonidan ko'rib chiqilib, tasdiqlangan va zarur choralar ko'rilganligini tekshiradi.

Tovar-moddiy zaxiralarning to'g'ri, xavfsiz va tartibli saqlanishi ularning sifatini va miqdorini saqlash, yo'qotishlarning oldini olish, ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun zarurdir. Yomon tashkil etilgan saqlash tizimi sezilarli moliyaviy yo'qotishlarga, mahsulot sifatining pasayishiga, xavfsizlik muammolariga olib kelishi mumkin.

Auditor saqlash sharoitlari va omborxona infratuzilmasini har tomonlama tekshiradi. Omborlar va saqlash joylari bir qator muhim talablarga javob berishi kerak. Xavfsizlik talablari - omborlar begona va vakolatlanmagan shaxslarning erkin kirishiga to'sqinlik qiluvchi tizimga ega bo'lishi kerak. Bu mustahkam qulflar, derazalarga panjaralar, kirish-chiqish nazorati tizimi (turniketlar, elektron kartalar), signalizatsiya va videokuzatuv tizimlari orqali ta'minlanadi. Auditor bu choralar mavjud va samarali ishlayotganligini tekshiradi.

Atmosfera ta'siridan himoya - omborlar yomg'ir, qor, shamol, to'g'ridan-to'g'ri quyosh nurlari, ortiqcha namlikdan himoyalangan bo'lishi kerak. Tom va devorlar yaxshi holatda, oqish va yorilishlar bo'lmasligi, ventilyatsiya tizimi mavjud va ishlayotganligi kerak. Ba'zi TMZ uchun (kimyoviy moddalar, oziq-ovqat mahsulotlari) maxsus harorat va namlik sharoitlari zarur - auditor bu talablar bajarilayotganligini, zarur asboblar (termometrlar, gigrometrlar) mavjud va muntazam nazorat qilinayotganligini tekshiradi.

Tartib va tashkiliy tuzilma - TMZ omborlarda tartibli, tizimli va mantiqiy joylashtirilgan bo'lishi kerak. Har bir mahsulot turi uchun aniq belgilangan joy, javon yoki sektor ajratilishi, yo'laklar va kirish yo'llari bor va ular to'siqsiz bo'lishi, TMZ yerga to'kilmasligi yoki tartibsiz uyilmasligi kerak. Yaxshi tartib tez topish, inventarizatsiya va nazoratni osonlashtiradi, xavfsizlikni oshiradi.

Yong'inga qarshi xavfsizlik talablari juda muhim, ayniqsa yonuvchan materiallar uchun. Omborlarda etarli miqdorda ishchi holatdagi o't o'chiruvchilar, yong'in gidrontlari, qum qutilari, yong'in signalizatsiya tizimi bo'lishi kerak. Yong'in evakuatsiya yo'llari aniq belgilangan va doimo ochiq bo'lishi, chekish va ochiq olov ishlatish qat'iyan man etilishi kerak. Auditor yong'in inspeksiyasining so'nggi tekshiruv xulosasini ko'rib chiqadi va barcha topilgan kamchiliklar bartaraf etilganligini tekshiradi.

Saqlash muddatlari va rotatsiya tizimi ham muhim. Ko'plab tovar-moddiy zaxiralar cheklangan saqlash muddatiga ega - oziq-ovqat mahsulotlari, dorilar, kimyoviy moddalar, ba'zi materiallar vaqt o'tishi bilan o'z xususiyatlarini yo'qotadi. Auditor muddati o'tgan yoki muddati tugash arafasida turgan TMZ mavjudligini tekshiradi. Bunday TMZ qiymati pasaytirilishi, chegirmalar bilan tezda sotilishi yoki utilizatsiya qilinishi kerak. FIFO printsipi (birinchi kirgan - birinchi chiqadi) ko'plab holatlarda saqlash uchun ham qo'llaniladi - avval kelgan tovarlar avval ishlatilishi yoki sotilishi kerak, bu eskirishning oldini oladi.

Saqlash tartibi va kataloglashtirish tizimi samarali omborxona boshqaruvi uchun zarur. TMZ guruhlarga, turlarga, kategoriyalarga bo'linib, mantiqiy tartibda saqlanishi kerak. Har bir mahsulot turi yoki material uchun maxsus joy ajratilishi, bu joy aniq raqam yoki kod bilan belgilanishi kerak (masalan, javon A-15, sektor B-7). Katalog yoki xarita bo'lishi kerak, unda qaysi mahsulot qayerda saqlanayotganligi ko'rsatilgan. Bu tizim ob'ektlarni tez topish, inventarizatsiyani osonlashtirish, yangi xodimlarni tez o'rgatish imkonini beradi.

Xavfli va maxsus rejim talab qiladigan TMZ uchun qo'shimcha talablar mavjud. Yonuvchan materiallar (yoqilg'i, bo'yoqlar, erituvchilar) maxsus izolyatsiya qilingan xonalarda, portlovchi moddalar esa juda qattiq nazorat ostida va maxsus ruxsat asosida saqlanadi. Zaharli va kimyoviy xavfli moddalar maxsus belgilangan, ventilyatsiya qilingan va cheklangan kirishli joylarda bo'lishi kerak. Auditor bunday materiallar uchun maxsus tartib-qoidalar va instrutsiyalar mavjudligini, ularga rioya qilinishini, mas'ul xodimlar maxsus tayyorgarlikdan o'tganligini tekshiradi.

Uchinchi shaxslarda saqlanayotgan TMZ ham auditorning e'tibor ob'ekti bo'lishi kerak. Ba'zi hollarda korxonaning TMZ boshqa korxonalar omborlarida saqlanishi mumkin - komissiya asosida (sotish uchun berilgan), konsignatsiya asosida, ishlov berish yoki ta'mirlash uchun vaqtincha uzatilgan. Auditor bunday TMZ ni ham tekshiradi - shartnomalar va kelishuvlar mavjudmi, saqlanish shartlari qoniqarlimi va shartnoma talablariga mos keladimi, hisobda to'g'ri aks ettirilganmi (tashqi balans 002, 003, 004-hisoblarda), muntazam hisobotlar va tasdiqlar olinmoqdami. Uchinchi shaxslarda saqlanayotgan TMZ ustidan nazoratni yo'qotish xavfi yuqori, shuning uchun alohida e'tibor kerak.

Sug'urta himoyasi ham risklar boshqaruvi strategiyasining muhim elementi. Qimmatli, katta miqdordagi yoki xavfli TMZ sug'urtalash tavsiya etiladi yoki ba'zan majburiydir. Auditor sug'urta polislari mavjudligini, sug'urtalangan summa TMZ ning haqiqiy qiymatiga yaqin yoki yetarli ekanligini, sug'urta muddati amal qilayotganligini, sug'urta to'lovlari o'z vaqtida to'lanayotganligini tekshiradi. Sug'urta yo'q bo'lsa, katta yo'qotishlar (yong'in, suv toshqini, o'g'irlik) holida korxona jiddiy moliyaviy zararga duchor bo'ladi.

To'g'ri va yaxshi tashkil etilgan hisob yuritish tizimi tovar-moddiy zaxiralarni samarali boshqarish, operativ nazorat qilish va ishonchli moliyaviy hisobot tayyorlash uchun asosiy talab hisoblanadi. Zaif yoki noto'g'ri tashkil etilgan hisob tizimi xatolarga, yo'qotishlarga, nazoratni boy berishga va moliyaviy hisobotlarning buzilishiga olib keladi.

Auditor buxgalteriya hisobining tashkil etilishini har tomonlama tekshiradi va baholaydi. Hisob rejasi va sintetik hisoblar - tovar-moddiy zaxiralar O'zbekiston hisob rejasida bir nechta sintetik hisoblarda aks ettiriladi va har bir hisob o'ziga xos maqsadga xizmat qiladi. 10-hisob "Materiallar" xom-ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, ehtiyot qismlar, tara va boshqa materiallarga mo'ljallangan. Bu hisob sub-hisoblarga bo'linadi: 1010 "Xom-ashyo va materiallar", 1020 "Sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va komplektlovchi buyumlar", 1030 "Yoqilg'i", 1060 "Tara va qadoqlash materiallari", 1040 "Ehtiyot qismlar", 1090 "Boshqa materiallar" va hokazo.

2010-hisob "Asosiy ishlab chiqarish" joriy ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan, hali tayyor bo'lmagan mahsulotni (ishlab chiqarilayotgan mahsulot) hisobga olish uchun ishlatiladi. Bu hisobda barcha ishlab chiqarish xarajatlari (materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar) to'planadi va mahsulot tayyor bo'lganda 2810-hisobga o'tkaziladi. 2010-hisob "Yarim tayyor mahsulotlar" ishlab chiqarish jarayonining ma'lum bosqichlaridan o'tgan, lekin hali to'liq tayyor bo'lmagan mahsulotlar uchun mo'ljallangan. 2310-hisob "Yordamchi ishlab chiqarish" yordamchi ishlab chiqarish bo'limlarining (energetika, ta'mirlash, transport) xarajatlarini to'plash uchun ishlatiladi.

2810-hisob "Tayyor mahsulot chiqimi" normativ (reja) tannarx usulini qo'llaydigan korxonalarda vaqtincha hisob sifatida ishlatiladi. Bu hisobda tayyor mahsulot avval me'yoriy tannarx bo'yicha qayd etiladi, keyin haqiqiy tannarx aniqlanib, farqlar tuzatiladi. 2910-hisob "Tovarlar" savdo korxonalari uchun asosiy hisob bo'lib, qayta sotish uchun sotib olingan tovarlarni hisobga oladi. 2810-hisob "Tayyor mahsulot" ishlab chiqarish korxonalarining tayyor mahsulotini hisobga oladi.

Auditor hisob rejasi to'g'ri qo'llanilishini, har bir TMZ turi tegishli hisobda aks ettirilishini, zarur sub-hisoblar ochilganligini va mantiqiy tuzilganligini tekshiradi. Noto'g'ri hisob tanlash yoki chalkashlik moliyaviy hisobotlarda xatolarga olib keladi.

Analitik hisob tizimi sintetik hisobdan ham muhimroq, chunki u boshqaruv qarorlar qabul qilish uchun batafsil ma'lumot beradi. Har bir TMZ turi, nomi, o'lchami, artikuli uchun alohida analitik hisob yuritiladi. Analitik hisob ikki asosiy usulda yuritilishi mumkin. Birinchi usul - miqdoriy-summaviy usul, bunda har bir ob'ekt uchun ham miqdor (dona, kg, metr), ham summa (so'm) qayd etiladi. Bu usul to'liq nazorat imkonini beradi, lekin ko'p mehnat talab qiladi va katta hajmdagi TMZ uchun og'ir bo'lishi mumkin. Ikkinchi usul - summaviy usul, bunda buxgalteriyada faqat summalar (qiymat) hisobga olinadi, miqdoriy hisob esa omborchilar tomonidan alohida yuritiladi. Bu usul buxgalteriya ishini soddalashtiradi, lekin miqdor va summa o'rtasidagi moslikni muntazam tekshirishni talab qiladi.

Auditor analitik hisob usuli korxonaning hajmi, TMZ turlari soni, mavjud resurslar hisobga olingan holda maqsadga muvofiq tanlanganligini, izchil qo'llanilishini, analitik ma'lumotlar aniq va dolzarb ekanligini tekshiradi. Zaif analitik hisob boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi va xatolar ehtimolini oshiradi.

Sintetik va analitik hisobning o'zaro mosligi buxgalteriya hisobining asosiy prinsipidir. Sintetik hisobda TMZ guruhlar bo'yicha yig'indi summada aks ettiriladi (masalan, barcha materiallarning umumiy qiymati 10-hisobda), analitik hisobda esa har bir alohida material turi uchun batafsil ma'lumot saqlanadi. Auditor bu ikki darajadagi hisobning o'zaro mos kelishini tekshiradi - barcha analitik ma'lumotlarning yig'indisi (masalan, 500 xil material turidagi barcha qiymatlar yig'indisi) sintetik hisob summasiga (10-hisob qoldig'iga) aynan teng bo'lishi kerak. Agar nomuvofiqlik topilsa, bu jiddiy xatolarga yoki firibgarliklarga dalil bo'lishi mumkin va chuqur tekshirishni talab qiladi.

Omborxona hisobi TMZ hisobining muhim tarkibiy qismidir. Omborchilar va materialga mas'ul shaxslar TMZ ning miqdoriy hisobini yuritadilar - kirim-chiqim jurnallari, material hisobi kartalari (M-17 shakli) yordamida har bir material turining harakatini qayd etadilar. Auditor omborxona hisobi muntazam va to'g'ri yuritilishini, omborchilar har bir material turi bo'yicha aniq ma'lumotlarga ega ekanligini, omborxona hisobi buxgalteriya hisobi bilan muntazam solishtirilib turilishini tekshiradi. Omborchilar materialga javobgar shaxslar hisoblanadi va ular bilan material javobgarlik shartnomalari imzolanishi kerak - auditor bu shartnomalar mavjudligini va amal qilayotganligini tekshiradi.

Birlamchi hujjatlar hisob yuritishning asosi va dalilidir. Har bir tovar-moddiy zaxira operatsiyasi (kirim, chiqim, ichki ko'chirish) tegishli birlamchi hujjat bilan tasdiqlanishi majburiydir. Kirim operatsiyalari uchun: tovar-tashish xati (TTX) yetkazib beruvchi tomonidan beriladi va tovarning jo'natilganligini tasdiqlovchi asosiy hujjatdir, tovar cheki yoki schyot-faktura narx va miqdor to'g'risidagi rasmiy hujjatdir, qabul qilish aktlari (M-4 "Tovarlarni qabul qilish akti" yoki M-7 "Materiallarni qabul qilish akti" shakllari) korxona tomonidan

tuziladi va tovarning qabul qilinganligini, miqdor va sifat tekshirilganligini tasdiqlovchi ichki hujjatdir.

Chiqim operatsiyalari uchun asosiy hujjatlar: talab-chiqarish varaqasi (M-11 shakli) materiallarni ishlab chiqarishga yoki boshqa maqsadlarga chiqarish uchun asosiy hujjat bo'lib, unda chiqariladigan material, miqdor, maqsad, tasdiqlash imzolari ko'rsatiladi, limit-zabor kartasi (M-8 shakli) muntazam va takrorlanuvchi chiqarish uchun ishlatiladi va bir oy davomida ma'lum bir materialning ma'lum miqdorgacha chiqarilishiga ruxsat beradi, ichki ko'chirish varaqasi (M-11 yoki ichki shakl) materiallarni bir ombordan ikkinchisiga yoki bir bo'limdan ikkinchisiga ko'chirish uchun ishlatiladi. Mahsulot qaytarish akti ishlab chiqarishdan yoki sotishdan qaytgan materiallar va tovarlarni rasmiylashtirish uchun ishlatiladi.

Auditor birlamchi hujjatlar mavjudligini, to'liqligini va to'g'ri to'ldirilganligini har bir operatsiya uchun tekshiradi. Hujjatlarda barcha majburiy rekvizitlar (sana, raqam, nomi, miqdori, narxi, imzolar, muhrlar) to'liq va aniq ko'rsatilgan bo'lishi, hujjatlar rasmiylashtirilgan blanklar yoki shakllarda tuzilgan bo'lishi, imzolar vakolatli shaxslar tomonidan qo'yilgan bo'lishi, tuzatishlar va o'chirishlar minimal yoki to'g'ri rasmiylashtirilgan bo'lishi kerak. Hujjatsiz operatsiyalar yoki noto'g'ri hujjatlashtirilgan operatsiyalar hisobda tan olinmasligi kerak.

Buxgalteriya registrlari operatsiyalarni tizimli va tartibli yozib borishni ta'minlaydi. Registrlar turli shakllarda bo'lishi mumkin: jurnallar (masalan, materiallar kirim-chiqim jurnali), vedomostlar (masalan, materiallar bo'yicha aylanma vedomost), kartonkalar (har bir material turi uchun alohida karta), avtomatlashtirilgan tizimlar (kompyuter dasturlarida registrlar). Auditor registrlar muntazam, o'z vaqtida va to'g'ri yuritilishini, registrlardagi ma'lumotlar birlamchi hujjatlar bilan to'liq mos kelishini, registrlar o'rtasida ziddiyatlar yo'qligini tekshiradi.

Samarali ichki nazorat tizimi tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha xatolar, yo'qotishlar, firibgarliklar va samarasizliklarning oldini oladi, TMZ ning xavfsizligini ta'minlaydi va boshqaruv qarorlar qabul qilish

uchun ishonchli ma'lumot beradi. Zaif ichki nazorat korxonani jiddiy risklarga duchor qiladi va auditor bu tizimni batafsil baholashi kerak.

Auditor ichki nazorat tizimini COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) yoki o'xshash framework asosida baholaydi. COSO frameworki ichki nazoratning besh komponentini aniqlaydi: nazorat muhiti, risk baholash, nazorat faoliyati, axborot va kommunikatsiya, monitoring. Har bir komponent TMZ boshqaruvi kontekstida baholanishi kerak.

Nazorat muhiti - bu ichki nazoratning asosi, korxona madaniyati va ruhidir. Rahbariyat halollik, etika va javobgarlikka qanday munosabatda? Tashkiliy tuzilma aniq va samarali qurilganmi? Xodimlar malakasi va mas'uliyat darajasi qanday? Yaxshi nazorat muhiti qolgan barcha nazorat elementlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Vakolatlarning ajratilishi (segregation of duties) ichki nazoratning eng muhim prinsipilaridan biridir. Tovar-moddiy zaxiralar bilan bog'liq turli funksiyalar turli shaxslar yoki bo'limlar tomonidan bajarilishi kerak, bu bir shaxsning operatsiyaning barcha bosqichlarini nazorat qilishi va firibgarlik qilish imkoniyatini kamaytiradi. Asosiy ajratish quyidagilarni o'z ichiga oladi: sotib olish funksiyasi (buyurtmalar berish, yetkazib beruvchilarni tanlash) ta'minot yoki xarid bo'limi tomonidan bajariladi, qabul qilish funksiyasi (tovarlarni qabul qilish, miqdor va sifatni tekshirish) qabul qilish bo'limi, omborchilar yoki maxsus tekshiruvchilar tomonidan amalga oshiriladi, saqlash funksiyasi (TMZ ni saqlash, himoya qilish) omborchilar tomonidan bajariladi, hisobga olish funksiyasi (operatsiyalarni qayd etish, hisobotlar tayyorlash) buxgalteriya bo'limi tomonidan amalga oshiriladi, to'lov funksiyasi (yetkazib beruvchilarga to'lov) moliya yoki kassa bo'limi tomonidan bajariladi.

Auditor bir shaxs bir nechta nomuvofiq funksiyani bajarmasligini tekshiradi. Masalan, agar bir xodim ham buyurtma bersa, ham tovarni qabul qilsa, ham to'lovni amalga oshirsa, firibgarlik qilish uchun juda qulay sharoit yaratilgan bo'ladi - u mavjud bo'lmagan tovarlar uchun buyurtma berishi va to'lovni o'ziga yo'naltirishi mumkin. Kichik korxonalarda vakolatlarni to'liq ajratish qiyin bo'lishi mumkin, bunday

hollarda kompensatsiya qiluvchi nazorat choralari (masalan, eganing shaxsiy nazorati, tez-tez inventarizatsiya) zarur.

Tasdiqlash tartibi (authorization) ham muhim nazorat elementidir. Barcha muhim operatsiyalar va qarorlar tegishli darajadagi rahbar tomonidan oldindan tasdiqlanishi kerak. Sotib olish operatsiyalari - har qanday xarid buyurtmasi tasdiqlangan budjet va sotib olish rejasiga muvofiq bo'lishi, ma'lum summa chegaragacha bo'lim rahbari tasdiqlashi mumkin, undan yuqori summalar uchun yuqori rahbariyat yoki direktor tasdig'i kerak. Chiqarish operatsiyalari - materiallarni ishlab chiqarishga chiqarish ishlab chiqarish bo'limi yoki texnolog tomonidan tasdiqlangan talab-chiqarish varaqasi asosida amalga oshirilishi kerak, normadan ortiq chiqarish maxsus tasdiqlashni talab qiladi. Narx o'zgarishlari, chegirmalar, qarzlarni kechirim - bunday operatsiyalar doimo yuqori rahbariyat tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Auditor tasdiqlash tartibi aniq belgilangan (vakolatlar matritsasi yoki ichki qoidalar mavjud), amalda qat'iy bajarilayotganligini (har bir tasdiqlash kerak operatsiya haqiqatan tasdiqlangan), tasdiqlashlar hujjatlarda aniq aks ettirilayotganligini (imzo, sana, lavozim) tekshiradi.

Hujjatli nazorat har bir operatsiyaning to'liq va to'g'ri hujjatlashtirilganligini ta'minlaydi. Auditor hujjatlar to'plami to'liq ekanligini (masalan, sotib olish uchun: shartnoma + buyurtma + TTX + schyot-faktura + qabul qilish akti + to'lov hujjati), hujjatlar bir-biriga mos kelishini (schyot-fakturadagi summa to'lov hujjatidagi summaga teng), hujjatlar ketma-ket raqamlangan va saqlanadigan ekanligini, hujjatlarda barcha zarur imzolar va muhrlar mavjudligini tekshiradi.

Fizik nazorat TMZ ning xavfsizligini ta'minlaydi. Muntazam inventarizatsiyalar - yiliga kamida bir marta to'liq inventarizatsiya va yil davomida ba'zi qismlarda yoki to'satdan inventarizatsiyalar o'tkazilishi kerak. To'satdan tekshiruvlar firibgarlik oldini olish uchun samarali vosita - agar omborchilar bilsa ki, har qanday vaqtda kutilmagan tekshiruv bo'lishi mumkin, ular ehtiyotkorroq bo'lishadi. Kirish nazorati - ombor va saqlash joylariga kirishni cheklash, faqat vakolatli shaxslar kiritish, kirish-chiqish jurnali yuritish. Videokuzatuv va signalizatsiya tizimlari qo'shimcha fizik nazorat va xavfsizlik ta'minlaydi.

Hisobot va tahlil rahbariyatni TMZ holati haqida xabardor qiladi va o'z vaqtida qaror qabul qilish imkonini beradi. Rahbariyat muntazam (kunlik, haftalik, oylik) quyidagi hisobotlarni olishi va tahlil qilishi kerak: TMZ qoldiqlari bo'yicha hisobot (qancha material, tayyor mahsulot, tovar bor), TMZ harakati bo'yicha hisobot (qancha kirim bo'ldi, qancha chiqarildi, qancha sotildi), kamomadlar va ortiqchalar bo'yicha hisorot (inventarizatsiya natijalari), eskirgan va buzilgan TMZ bo'yicha hisobot, TMZ aylanmasi va samaradorlik ko'rsatkichlari. Auditor bunday hisobotlar muntazam tayyorlanib, rahbariyatga yetkazilayotganligini, rahbariyat bu hisobotlarni tahlil qilib, zarur qarorlar qabul qilayotganligini tekshiradi.

IT nazorati zamonaviy sharoitda tobora muhimroq bo'lmoqda. Agar TMZ hisobi avtomatlashtirilgan tizimda yuritiladigan bo'lsa, auditor IT nazoratlarni ham baholaydi: kirish nazorati (faqat vakolatli xodimlar tizimga kirishi, har bir foydalanuvchi faqat o'z funksiyalari uchun zarur ma'lumotlarga kirish huquqiga ega), o'zgarishlar nazorati (hisobdagi ma'lumotlarni kim o'zgartira oladi, o'zgarishlar logi yuritiladi), zaxira nusxalari (ma'lumotlar muntazam zaxiralanadi), tizim yaxlitligi (dastur to'g'ri ishlaydi, xatolar minimal).

Zaif tomonlarni aniqlash va baholash auditor vazifasining muhim qismidir. Auditor yuqorida sanab o'tilgan barcha nazorat elementlarini tekshirib, quysi jihatlari zaif yoki mavjud emasligini aniqlaydi: bir shaxsga bir nechta nomuvofiq funksiyalarning yuklatilganligi, tasdiqlashsiz yoki noto'g'ri tasdiqlash bilan o'tgan operatsiyalar, inventarizatsiyaning yo'qligi yoki sifatsiz o'tkazilishi, hujjatlashtirishning zaif yoki to'liq bo'lmaganligi, analitik hisobning yuritilmasligi yoki sintetik hisob bilan mos kelmasligi, fizik nazoratning zaif ekanligi (xavfsizlik, kirish cheklash yo'q), rahbariyat hisobotlari va tahlillarining yo'qligi.

Har bir zaif tomon uchun auditor riskning ehtimolligi va ta'sirini baholaydi va tuzatish tavsiyalarini beradi. Yuqori riskli zaif tomonlar (masalan, vakolatlar ajratilmasligi, inventarizatsiya o'tkazilmasligi) darhol tuzatilishni talab qiladi, o'rta va past riskli zaif tomonlar esa o'rta va uzoq muddatli rejalar doirasida hal qilinishi mumkin.

5.2. Tovar-moddiy zaxiralarning baholanishi va harakatini audit qilish

Tovar-moddiy zaxiralarning to'g'ri baholanishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlaydi, tannarx hisoblashning to'g'riligini belgilaydi va soliq majburiyatlariga bevosita ta'sir qiladi. Noto'g'ri baholash moliyaviy hisobotlarda jiddiy buzilishlarga olib kelishi mumkin, shuning uchun auditor baholash jarayonini juda diqqat bilan tekshiradi.

Auditor sotib olingan tovar-moddiy zaxiralarning boshlang'ich qiymatini qanday shakllantirilganligini batafsil tekshiradi. IFRS 2 "Tovar-moddiy zaxiralar" standartiga va O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq, sotib olish qiymati quyidagi komponentlardan tashkil topadi va har bir komponent hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak.

Birinchi va asosiy komponent - yetkazib beruvchiga to'langan summa, ya'ni tovar yoki materiallarning o'zi uchun to'langan narx. Bu narx QQS (qo'shilgan qiymat solig'i) ni hisobga olmagan holda olinadi, chunki QQS alohida hisobga olinadi va ko'pchilik hollarda qo'shib olinadi. Auditor shartnomada kelishilgan narx, yetkazib beruvchi tomonidan berilgan schyot-fakturada ko'rsatilgan narx va haqiqiy to'lov hujjatidagi summa o'rtasida to'liq moslik borligini tekshiradi. Agar narxlar farq qilsa (masalan, shartnomada bir narx, schyot-fakturada boshqa narx), bu xato yoki manipulyatsiya belgisi bo'lishi mumkin va chuqur tekshirishni talab qiladi.

Ikkinchi komponent - yetkazib berish va tashish xarajatlari. Bu tovarlarni yetkazib beruvchi omboridan xaridor omboriga yetkazib berish uchun sarflangan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi: transport xizmatlari (avtomobil, temir yo'l, havo yoki dengiz transporti), yukni tushirish va ko'tarish ishlari xizmatlari, tovarlarni tashish paytida sug'urtalash to'lovlari (agar qo'llanilsa). Auditor bu xarajatlar haqiqatan ham sotib olinayotgan TMZ ni yetkazib berish bilan bog'liqligini tasdiqlovchi hujjatlar (transport shartnomasi, yuk xati, transport schyot-fakturasi, to'lov hujjatlari) mavjudligini va to'g'riligini tekshiradi. Muhim jihati - agar bir transportda bir nechta xil tovarlar yetkazilgan bo'lsa,

transport xarajatlari har bir tovar turiga mantiqiy (masalan, og'irligi yoki hajmi bo'yicha) taqsimlanishi kerak.

Uchinchidan - bojxona rasmiylashtiruvi bilan bog'liq xarajatlar import qilinadigan tovarlar uchun. Bu bojxona to'lovlari (import bojlari), aksizlar (agar tovar aksizli bo'lsa - alkogol, tamaki, neft mahsulotlari), bojxona rasmiylashtiruv xizmatlari, sertifikatlashtirish va boshqa ruxsatlar olish xarajatlari. Auditor bojxona deklaratsiyasini, bojxona to'lovlari to'g'risidagi rasmiy hujjatlarni, to'lov hujjatlarini tekshiradi va bu summalar to'g'ri TMZ qiymatiga kiritilganligini nazorat qiladi.

To'rtinchidan - tovarlarni foydalanishga tayyor holatga keltirish uchun zarur bo'lgan tayyorgarlik-xo'jalik xarajatlari. Bu sortlashtirish, qadoqlash, belgilash, zarur bo'lsa o'rnatish yoki yig'ish xarajatlari. Masalan, agar kompyuter texnikasi sotib olingan bo'lsa va uni o'rnatish va sozlash kerak bo'lsa, bu xarajatlar sotib olish qiymatiga kiritiladi.

Auditor sotib olish qiymatiga kiritilmasligi kerak bo'lgan xarajatlarni ham tekshiradi va agar bunday xarajatlar noto'g'ri kiritilgan bo'lsa, tuzatish talab qiladi. Kiritilmasligi kerak bo'lgan xarajatlar: QQS (agar korxona QQS to'lovchi bo'lsa va QQS ni qo'shib olish huquqiga ega bo'lsa, QQS alohida 19-hisobda qayd etiladi va sotib olish qiymatiga kirmaydi), tabiiy yo'qotish me'yoridan ortiq yo'qotishlar (masalan, tashish paytida buzilish, to'kilish me'yordan oshib ketsa), tovarlarni omborxonada saqlash xarajatlari (sotib olingandan keyingi saqlash xarajatlari operatsion xarajatlar), umumiy ma'muriy xarajatlar (buxgalteriya, marketing, boshqaruv xarajatlari sotib olish qiymatiga kirmaydi, balki davr xarajatlari sifatida tan olinadi).

Auditor sotib olish operatsiyalarining to'liq tsiklini tekshiradi va har bir bosqichda zarur hujjatlar mavjudligi va to'g'riligini nazorat qiladi. Shartnoma yoki kelishuv - yetkazib beruvchi bilan rasmiy tuzilgan shartnoma mavjud bo'lishi kerak, unda aniq va to'liq shartlar ko'rsatilgan bo'lishi zarur: tovarlarning aniq nomi, tavsifi, sifat standartlari, miqdori va o'lchov birligi, narx (birlik narxi va umumiy summa), yetkazib berish shartlari (Incoterms - FOB, CIF, DAP va boshqalar), yetkazib berish muddati va joyi, to'lov shartlari va tartibi (avans, keyingi to'lov, bo'lib-bo'lib to'lov), sifat kafolatlari va reklamatsiya tartibi, javobgarlik va

jarimalar shartlari. Auditor shartnomaning rasmiy imzolangan va muhrlarangan ekanligini, imzolangan shaxslar vakolatli ekanligini tekshiradi.

Sotib olish buyurtmasi - korxona ichida tasdiqlangan rasmiy buyurtma hujjati bo'lishi kerak. Buyurtma nima uchun kerak, qancha kerak, qachongacha kerak ekanligini asoslab beradi va tegishli rahbar tomonidan tasdiqlanadi. Auditor buyurtma tasdiqlash tartibi mavjud va bajarilganligini (vakolatlar matritsasi bo'yicha), buyurtma shartnoma shartlariga mos kelishini tekshiradi.

Qabul qilish jarayoni va hujjatlashtiruvi - tovarlar yetib kelganda, ular diqqat bilan tekshirilishi va qabul qilish akti tuzilishi kerak. Qabul qilish komissiyasi yoki omborchilar tovarlarning miqdorini sanaydi (TTXdagi miqdor bilan taqqoslaydi), sifatini tekshiradi (vizual ko'rikdan o'tkazadi, zarur bo'lsa sertifikat va sifat deklaratsiyalarini tekshiradi), qadoqlash holatini nazorat qiladi (qadoqlar buzilmagan, tovarlar himoyalangan), kerakli hujjatlarni oladi (sertifikatlar, kafolat xatlari, texnik pasportlar). Qabul qilish akti (M-4 yoki M-7 shakllari) tuziladi va unda qabul qilingan tovarlarning to'liq tavsifi, haqiqiy miqdor, sifat holati, nomuvofiqliklar (agar bo'lsa) qayd etiladi. Auditor qabul qilish jarayoni to'g'ri amalga oshirilganligini, barcha zarur imzolar (qabul qiluvchi, omborchi, buxgalter) mavjudligini tekshiradi.

To'lov jarayoni va hujjatlari - tovarlar uchun to'lov shartnoma shartlariga muvofiq amalga oshiriladi. Auditor to'lov summalari schyot-faktura bilan mos kelishini, to'lov o'z vaqtida (shartnomada belgilangan muddatda) amalga oshirilganligini, to'lov hujjatlari (bank ko'chirmasi, kassa cheki) mavjud va to'g'ri rasmiylashtirilganligini, to'lov tasdiqlangan ekanligini (moliya bo'limi rahbari yoki direktor imzosi) tekshiradi. Agar to'lovda kechikish bo'lgan bo'lsa, jarima yoki penyalar hisoblanganmi va to'langanmi?

Buxgalteriya yozuvlari to'g'riligi va to'liqligi ham muhim. Sotib olish operatsiyasi uchun standart yozuvlar quyidagicha bo'lishi kerak:

Debet 1010 "Materiallar" yoki 2910 "Tovarlar" - Kredit 6010 "Yetkazib beruvchilar va pudratchilar"

(TMZ sotib olingan, QQS ni hisobga olmaganda)

Debet 4410 "Kiruvchi QQS" - Kredit 6010
(kiruvchi QQS alohida qayd etilgan)

Debet 6010 - Kredit 5110 "Hisoblashish schyotlari" yoki 5210 "Valyuta schyotlari"
(yetkazib beruvchiga to'lov amalga oshirilgan)

Debet 6410 "Soliqlar bo'yicha hisob-kitoblar" - Kredit 4410
(kiruvchi QQS qo'shib olingan, agar huquq bo'lsa)

Auditor yozuvlar to'g'ri hisoblarга kiritilganligini, summalar hujjatlar bilan mos kelishini, yozuvlar o'z vaqtida amalga oshirilganligini (operatsiya bo'lgan oy yoki kvartalda) tekshiradi.

Tovar-moddiy zaxiralarning ishlab chiqarishga yoki boshqa maqsadlarga chiqarilishi korxonaning kundalik faoliyatining muhim qismidir va bu operatsiyalar to'g'ri hujjatlashtirilishi hamda hisobga olinishi zarur. Noto'g'ri chiqarish operatsiyalari tannarx hisoblashning buzilishiga, zaxiralarning yo'qolishiga va moliyaviy hisobotlardagi xatolarga olib keladi.

Auditor chiqarish operatsiyalarining to'liq tsiklini va har bir bosqichini batafsil tekshiradi. Asosiy chiqarish hujjati - talab-chiqarish varaqasi (M-11 shakli) bo'lib, bu materiallarni ombordan chiqarish uchun rasmiy asos hisoblanadi. Har bir materiallar chiqarilishi uchun alohida talab varag'i tuzilishi kerak yoki bir nechta o'xshash materiallar uchun birgalikda tuzilishi mumkin. Auditor talab-chiqarish varag'ining to'g'ri va to'liq to'ldirilganligini tekshiradi: varaqa raqami va sanasi aniq ko'rsatilgan, chiqariladigan materialning to'liq nomi, kodi, artikuli, texnik tavsifi batafsil yozilgan, miqdor va o'lchov birligi aniq (masalan, 150 kg, 200 dona, 50 metr), birlik narxi va umumiy summa to'g'ri hisoblanган, chiqarish maqsadi aniq ko'rsatilgan (qaysi buyurtma, qaysi mahsulot, qaysi ishlab chiqarish bo'limi), chiqarishni tasdiqlovchi imzolar mavjud (ishlab chiqarish bo'limi rahbari, texnolog, buxgalter), oluvchining (ishlab chiqarish ustasi, brigadir) imzosi va omborchining imzosi bor.

Auditor shuningdek talab varaqalarining ketma-ket raqamlanganligini, hech bir varaq yo'qolmagan yoki tushirib qoldirilmaganligini, bekor qilingan varaqalar ham saqlanib, tegishli belgi bilan belgilanganligini tekshiradi. Varaqalardagi summalar to'g'ri hisoblanganmi (miqdor × narx = summa), umumiy yig'indi to'g'rimi?

Limit-zabor kartalari (M-8 shakli) muntazam va takrorlanuvchi chiqarishlar uchun ishlatiladi va samaradorlikni oshirish maqsadida joriy qilinadi. Masalan, agar har kuni ma'lum bir material ishlab chiqarishga kerak bo'lsa, har safar alohida talab varag'i tuzish o'rniga, oy boshida bitta limit-zabor kartasi tuziladi va unda bir oy davomida chiqarila oladigan maksimal miqdor (limit) ko'rsatiladi. Oy davomida har bir chiqarish karta ustiga belgilanadi va umumiy limit oshib ketmasligi nazorat qilinadi. Auditor limitlar qanday belgilanishini (ishlab chiqarish rejasi, normativlar asosida), limitlar ishlab chiqarish ehtiyojlariga mos kelishini, haqiqiy chiqarish limitdan oshib ketmaganligini yoki agar oshib ketgan bo'lsa - bu maxsus tasdiqlangan va asoslanganligini, oy oxirida karta yakunlanganda umumiy summa to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi.

Chiqarish maqsadi va yo'nalishi ham auditning muhim ob'ektidir. Tovar-moddiy zaxiralar turli maqsadlarga chiqarilishi mumkin va har bir yo'nalish uchun to'g'ri buxgalteriya hisob kerak. Asosiy ishlab chiqarishga chiqarish - mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur materiallar asosiy ishlab chiqarish bo'limlariga chiqariladi va 20-hisob "Asosiy ishlab chiqarish" debetiga kiritiladi. Bu eng keng tarqalgan yo'nalish. Yordamchi ishlab chiqarishga chiqarish - energiya ta'minoti, transport, ta'mirlash bo'limlari uchun materiallar 23-hisob "Yordamchi ishlab chiqarish" debetiga kiritiladi. Umumxo'jalik ehtiyojlariga chiqarish - ma'muriy binolarni saqlash, tozalash, ofis ehtiyojlari uchun materiallar 26-hisob "Umumxo'jalik xarajatlari" debetiga kiritiladi. Sotish xarajatlariga chiqarish - qadoqlash materiallari, tovarlarni tashish uchun materiallar 44-hisob "Sotish xarajatlari" debetiga kiritiladi. Ta'mirlash maqsadlariga - asosiy vositalarni ta'mirlash uchun materiallar va ehtiyot qismlar tegishli xarajat hisoblariga yoki kapitallashtiriladi.

Auditor chiqarish maqsadi talab-chiqarish varaqasida to'g'ri ko'rsatilganligini, haqiqatan materiallar o'sha maqsadda ishlatilganligini (masalan, mahsulot ishlab chiqarishda qo'llanilgan), tegishli buxgalteriya hisobiga to'g'ri kiritilganligini tekshiradi. Agar materiallar noto'g'ri hisobga kiritilgan bo'lsa (masalan, ishlab chiqarish uchun chiqarilgan materiallar ma'muriy xarajatlar hisobiga kiritilgan), bu tannarx hisoblashning buzilishiga va moliyaviy hisobotlardagi xatolarga olib keladi.

Buxgalteriya yozuvlari chiqarish operatsiyalari uchun quyidagicha bo'lishi kerak:

Debet 2010 "Asosiy ishlab chiqarish" - Kredit 1010 "Materiallar"

(materiallar asosiy ishlab chiqarishga chiqarilgan)

Debet 2310 "Yordamchi ishlab chiqarish" - Kredit 1010

(materiallar yordamchi ishlab chiqarishga chiqarilgan)

Debet 2510 "Umumxo'jalik xarajatlari" - Kredit 1010

(materiallar ma'muriy maqsadlarga chiqarilgan)

Debet 9410 "Sotish xarajatlari" - Kredit 1010

(qadoqlash materiallari sotish xarajatlariga)

Auditor yozuvlar to'g'ri amalga oshirilganligini, summalar talab-chiqarish varaqalari bilan mos kelishini, yozuvlar o'z vaqtida (materiallar chiqarilgan oyda) amalga oshirilganligini tekshiradi.

Ishlab chiqarish me'yorlari va normativlar ko'pchilik ishlab chiqarish korxonalarida qo'llaniladi va ular materiallar sarfini nazorat qilishning muhim vositasidir. Ishlab chiqarish texnologiyasi asosida har bir mahsulot birligi uchun materiallar sarfi me'yorlari ishlab chiqiladi - masalan, bir dona mebel uchun 2 m² yog'och, 0.5 litr lak, 10 dona vint kerak. Auditor bu me'yorlar mavjudligini, ular texnik hujjatlarga (texnologik kartalar, konstruktorlik hujjatlari) asoslanganligini, me'yorlar dolzarb va o'z vaqtida yangilanayotganligini (texnologiya o'zgarganda me'yorlar ham o'zgartiriladi) tekshiradi.

Haqiqiy materiallar sarfi me'yorlar bilan muntazam taqqoslanishi kerak. Auditor haqiqiy sarflar (talab-chiqarish varaqalariga asosan) va me'yoriy sarflar (ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori × me'yor) o'rtasidagi farqni tahlil qiladi. Agar haqiqiy sarflar me'yordan sezilarli

oshib ketgan bo'lsa, sabablarni chuqur o'rganish kerak - bu quyidagi holatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin: ishlab chiqarish texnologiyasi buzilgan, materiallar sifati past bo'lib, ko'proq chiqindi paydo bo'lgan, ishchilarning malakasi yetarli emas, uskunalar eskirgan yoki noto'g'ri sozlangan, me'yorlar eskirgan va haqiqatga mos kelmaydi, hisobda xato yoki materiallar o'g'irlangan.

Me'yordan kamroq sarflash ham tahlil qilinishi kerak - bu yaxshi (tejamkorlik) yoki yomon (mahsulot sifati pasaygan) bo'lishi mumkin. Me'yordan og'ishlar aniq sabablar bilan asoslanishi va rahbariyat tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Bir xil tovar-moddiy zaxiralar turli vaqtlarda turli narxlarda sotib olinishi mumkin va bu keng tarqalgan holat, ayniqsa bozor narxlari o'zgaruvchan sharoitda. Chiqarish vaqtida qaysi narxni qo'llash kerak - bu muhim savol bo'lib, uning javobi moliyaviy hisobotlar, tannarx, foyda va soliq majburiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli turli baholash usullari ishlab chiqilgan va qo'llanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va IFRS 2 "Tovar-moddiy zaxiralar" standartiga muvofiq, quyidagi asosiy baholash usullari qo'llanilishi mumkin va korxona o'ziga eng muvofiq usulni tanlash huquqiga ega.

FIFO usuli (First In, First Out - birinchi kirgan, birinchi chiqadi) eng keng tarqalgan va intuitiv tushunarli usuldir. Bu usulda eng qadimgi (avval sotib olingan) xaridlarning narxi birinchi bo'lib chiqarishga qo'llaniladi, ya'ni qoldiqda eng yangi xaridlar qoladi. FIFO usulining mantiqiy asosi - tovarlar fizik harakatiga mos keladi, chunki ko'pchilik korxonalar eskirish va buzilishning oldini olish uchun eski tovarlarni avval ishlatadi yoki sotadi.

Keling, FIFO usulini batafsil misolda ko'rib chiqaylik:

Yanvar oyida quyidagi xaridlar amalga oshirilgan:

- 1-yanvar: 100 dona @ 10,000 so'm = 1,000,000 so'm
- 15-yanvar: 150 dona @ 12,000 so'm = 1,800,000 so'm
- 25-yanvar: 200 dona @ 13,000 so'm = 2,600,000 so'm Jami: 450 dona, 5,400,000 so'm

Agar 28-yanvarda 280 dona chiqarilsa, FIFO bo'yicha hisoblash:

- Birinchi 100 dona 1-yanvar xaridan @ 10,000 = 1,000,000 so'm
- Keyingi 150 dona 15-yanvar xaridan @ 12,000 = 1,800,000 so'm
- Keyingi 30 dona 25-yanvar xaridan @ 13,000 = 390,000 so'm

Jami chiqarish: 280 dona, 3,190,000 so'm

Qoldiq: 170 dona (25-yanvar xaridan), 2,210,000 so'm

FIFO usulining afzalliklari: sodda va tushunarli, fizik tovarlar harakatiga mos keladi, narxlar o'sayotgan davrda (inflyatsiya) qoldiq qiymatini yuqori ko'rsatadi (yangi, qimmatroq narxlar qoldiqda qoladi), nazariy jihatdan bozor qiymatiga yaqinroq qoldiq beradi. Kamchiliklari: narxlar o'sayotgan davrda tannarxni past ko'rsatadi (eski, arzonroq narxlar chiqarishga ketadi), natijada foyda ko'p ko'rsatiladi va soliq yuqi oshadi, har bir xarid partiyasini alohida kuzatib borish kerak.

O'rtacha narx usuli (Weighted Average Cost) barcha xaridlarning o'rtacha tortilgan narxini hisoblab, uni barcha chiqarishlarga qo'llaydi. Bu usul hisoblashda sodda va narxlar o'zgaruvchanligini silliqlashtiradi.

O'rtacha narx = Umumiy qiymat / Umumiy miqdor

Yuqoridagi misoldan foydalanib: Jami: 450 dona, 5,400,000 so'm O'rtacha narx = 5,400,000 / 450 = 12,000 so'm/dona

280 dona chiqarish: 280 × 12,000 = 3,360,000 so'm Qoldiq: 170 dona × 12,000 = 2,040,000 so'm

O'rtacha narx ikki xil qo'llanilishi mumkin: harakatli o'rtacha (har bir yangi xariddan keyin qayta hisoblanadi) va davr o'rtachasi (oy yoki kvartal oxirida bir marta hisoblanadi). O'rtacha usulining afzalliklari: oson va sodda, hisobga olish mexanik, narxlar tebranishlarini silliqlaydi, FIFO va LIFO o'rtasida muvozanatli natija beradi. Kamchiliklari: narxlar keskin o'zgarganda haqiqiy holatni aks ettirmaydi, qoldiq narxi joriy bozor narxidan farq qilishi mumkin.

Aniq identifikatsiya usuli har bir aniq ob'ektning o'z sotib olish narxini qo'llaydi. Bu usul faqat qimmatbaho, noyob yoki aniq identifikatsiya qilinadigan aktivlar uchun maqsadga muvofiq - masalan, avtomobillar, qimmatbaho toshlar, san'at asarlari, ko'chmas mulk. Har bir ob'ekt seriya raqami, inventar raqami yoki boshqa unikal identifikator bilan belgilanadi va uning aniq xaridi ma'lum. Keng qo'llanilmaydi,

chunki ko'pchilik materiallar va tovarlar bir-biridan farqlanmaydi (fungiable).

Auditor korxonada qo'llanilayotgan baholash usulini batafsil tekshiradi va bir nechta muhim jihatlarni nazorat qiladi. Qaysi usul tanlanganligi aniq belgilangan va hujjatlashtirilgan bo'lishi kerak - bu buxgalteriya siyosatida (учетная политика) yozilgan bo'lishi shart. Auditor buxgalteriya siyosati hujjatini ko'rib chiqadi va TMZ baholash usuli aniq ko'rsatilganligini tekshiradi. Tanlangan usul barcha TMZ turlari uchun bir xilmi yoki turli guruhlar uchun turli usullar qo'llanilmoqdami? IFRS ruxsat beradi turli TMZ turlari uchun turli usullar qo'llash, lekin o'xshash xususiyat va foydalanishga ega TMZ uchun bir xil usul qo'llanilishi kerak.

Usul izchil va uzluksiz qo'llanayaptimi - tanlangan usul yildan-yilga o'zgarmay, doimiy qo'llanilishi zarur. Agar usul o'zgartirilsa, bu muhim hisobiy siyosat o'zgarishi hisoblanadi va maxsus tartibda rasmiylashtirilishi, o'zgarishning sabablari asoslanishi, o'zgarishning moliyaviy hisobotlarga ta'siri hisoblab chiqilishi va oshkor etilishi kerak. Auditor agar usul o'zgartirilgan bo'lsa, bu to'g'ri rasmiylashtirilganligini, o'zgarish asosli ekanligini (masalan, yangi IFRS talablari yoki biznes modeli o'zgarishi), o'tgan davr ma'lumotlari qayta hisoblangan yoki o'zgarish ta'siri ko'rsatilganligini tekshiradi.

Usul amalda to'g'ri qo'llanayaptimi - nazariy tanlangan usul amalda ham to'g'ri amalga oshirilishi kerak. Auditor namuna sifatida bir nechta chiqarish operatsiyalarini oladi va hisoblashlarni qayta amalga oshiradi, qo'llangan narxlar tanlangan usulga mos kelishini tekshiradi, hisoblashlarda xatolar yo'qligini nazorat qiladi. Masalan, agar FIFO usuli tanlangan bo'lsa, lekin amalda o'rtacha narxlar qo'llanilayotgan bo'lsa, bu jiddiy xato.

Tanlangan usul korxona xususiyatiga va faoliyat turiga mos keladimi - auditor usul tanlashning mantiqiy asosini ham baholaydi. Masalan, tez buziladigan oziq-ovqat mahsulotlari uchun FIFO eng maqsadga muvofiq (eski mahsulotlar avval sotilishi kerak), narxlari barqaror bo'lgan materiallar uchun o'rtacha usul sodda va samarali, qimmatbaho va noyob tovarlar uchun aniq identifikatsiya zarur.

Tayyor mahsulot va tovarlar tovar-moddiy zaxiralarning alohida va muhim qismi bo'lib, ular bevosita savdo operatsiyalari va daromad olish bilan bog'liq, shuning uchun ularning harakati va hisobi alohida e'tibor talab qiladi.

Tayyor mahsulot harakati ishlab chiqarish korxonalari uchun muhimdir. Tayyor mahsulot - bu ishlab chiqarish jarayoni to'liq tugallangan, barcha sifat nazorat bosqichlaridan muvaffaqiyatli o'tgan, qadoqlangan va sotishga yoki foydalanishga to'liq tayyor bo'lgan mahsulotlardir.

Ishlab chiqarishdan chiqishi va omborga topshirilishi - tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo'limidan (sexdan, tsexdan) tayyor mahsulot omboriga topshiriladi va bu jarayon rasmiy topshirish-qabul qilish akti bilan tasdiqlanadi. Auditor topshirish-qabul qilish aktlari mavjudligini va to'g'ri tuzilganligini tekshiradi: aktda tayyor mahsulotning nomi, turi, o'lchami, miqdori aniq va to'liq ko'rsatilgan, mahsulot sifati tasdiqlangan (OTK - texnik nazorat bo'limi belgisi yoki imzosi), topshiruvchi (ishlab chiqarish ustasi, sexdan mas'ul) va qabul qiluvchi (omborchi) imzolari mavjud, sana va akt raqami ko'rsatilgan.

Tayyor mahsulotni baholash ikki asosiy usulda amalga oshiriladi. Birinchi usul - haqiqiy ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha baholash. Bu usulda tayyor mahsulotga sarf qilingan barcha xarajatlar (materiallar, ish haqi, bilvosita xarajatlar) aniq hisobga olinadi va yig'indisi mahsulot tannarxini tashkil qiladi. Bu usul aniq va ishonchli, lekin murakkab va ko'p mehnat talab qiladi, ayniqsa ko'p xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda. Ikkinchi usul - normativ (reja) tannarx bo'yicha baholash. Bu usulda tayyor mahsulot avvaldan belgilangan me'yoriy narx bo'yicha baholanadi va hisobga olinadi, oy yoki kvartal oxirida haqiqiy tannarx aniqlanadi va farqlar (og'ishlar) alohida hisobga olinadi va taqsimlanadi. Bu usul sodda va operativ, lekin me'yorlar dolzarb va to'g'ri bo'lishini talab qiladi.

Auditor qaysi baholash usuli qo'llanilishini, usul to'g'ri amalga oshirilishini, haqiqiy tannarx yoki me'yoriy tannarx to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi. Agar normativ usul qo'llanilsa, me'yorlar

asosli va dolzarb ekanligini, og'ishlar to'g'ri hisoblanib taqsimlanganligini nazorat qiladi.

Buxgalteriya yozuvi tayyor mahsulot ishlab chiqarilganda:

Debet 2810 "Tayyor mahsulot" - Kredit 2010 "Asosiy ishlab chiqarish"

(tayyor mahsulot omborga qabul qilingan, tannarx bo'yicha)

Agar normativ usul qo'llanilsa:

Debet 2810 - Kredit 2810"Tayyor mahsulot chiqimi"

(tayyor mahsulot normativ tannarx bo'yicha)

Debet 2810 - Kredit 2010

(haqiqiy tannarx)

Oy oxirida farqlar:

Debet 9010 "Sotish" - Kredit 2810 (agar haqiqiy > normativ)

yoki

Debet 2810 - Kredit 9010 (agar haqiqiy < normativ)

Tayyor mahsulotni sotish - bu asosiy daromad operatsiyasi. Mahsulot xaridorga sotilganda, u ombordan chiqariladi va xaridorga yetkazib beriladi yoki xaridor tomonidan olib ketiladi. Auditor sotish operatsiyalarini batafsil tekshiradi: sotish shartnomasi yoki kelishuvi mavjud, tovar-tashish xati (TTX) tuzilgan va xaridor imzolagan, schyot-faktura berilgan va QQS to'g'ri hisoblangan, chiqarish akti omborchi tomonidan imzolangan, to'lov hujjatlari mavjud va to'lov amalga oshirilgan yoki debitorlik qarzi to'g'ri qayd etilgan.

Buxgalteriya yozuvi sotish operatsiyasi uchun:

Debet 6010 "Xaridorlar va buyurtmachilar" - Kredit 9010 "Sotish" sub-hisob "Daromad"

(sotish daromadi tan olingan, QQS bilan)

Debet 9010 sub-hisob "QQS" - Kredit 6410 "QQS bo'yicha hisob-kitoblar"

(sotish bo'yicha QQS)

Debet 9010 sub-hisob "Sotilgan mahsulot tannarxi" - Kredit 9110
(sotilgan mahsulotning tannarxi xarajatlarga kiritilgan)

Debet 5110 "Hisoblashish schyotlari" - Kredit 6010
(xaridordan to'lov olingan)

Auditor daromad to'g'ri tan olinganligini (IFRS 15 standartiga muvofiq - nazorat o'tganda), tannarx to'g'ri hisoblanib xarajatlarga kiritilganligini, QQS to'g'ri hisoblangan va budjetga o'z vaqtida to'langanligini tekshiradi.

Tovarlar harakati savdo korxonalari uchun asosiy faoliyat bo'lib, tovarlar qayta sotish maqsadida sotib olinadi va qayta ishlanmasdan xaridorlarga sotiladi.

Tovarlarni sotib olish - savdo korxonalari tovarlarni yetkazib beruvchilardan yoki ishlab chiqaruvchilardan sotib oladi. Sotib olish jarayoni materiallar sotib olishga o'xshash, ammo ba'zi o'ziga xos jihatlari mavjud. Auditor sotib olish hujjatlarini (shartnoma, buyurtma, qabul qilish akti, schyot-faktura, to'lov) tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi:
Debet 2910 "Tovarlar" - Kredit 6010 "Yetkazib beruvchilar"
(tovarlar sotib olingan)

Debet 4410 "Kiruvchi QQS" - Kredit 6010
(kiruvchi QQS)

Debet 6010 - Kredit 5110
(yetkazib beruvchiga to'lov)

Debet 6410 - Kredit 4410
(QQS qo'shib olingan)

Tovarlarni sotish - savdo korxonalarining asosiy daromad manbai. Sotish jarayoni ishlab chiqarish korxonalaridagi tayyor mahsulot sotishiga o'xshash. Auditor sotish operatsiyalarini, daromad tan olishni, tannarxni tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvi:

Debet 4010 - Kredit 9010 "Daromad"
(tovarlar sotildi)

Debet 9010 - Kredit 6010
(QQS)

Debet 9110 - Kredit 2910
(sotilgan tovarlar tannarxi)

Savdo ustamasi sotish narxi va sotib olish narxi orasidagi farqdir va savdo korxonasining asosiy daromad manbai hisoblanadi.

Savdo nachogi = Sotish narxi - Sotib olish narxi - QQS

Auditor savdo nachogining to'g'ri hisoblanganligini, nachog foizi maqbul diapazondaligini (juda yuqori - xaridorlar ketadi, juda past - zarar), nachog turli tovar turlari bo'yicha tahlil qilinishini tekshiradi. Ayrim tovarlar uchun past yoki manfiy nachog bo'lishi mumkin (chegirmali sotish, aksiya), lekin umumiy nachog ijobiy bo'lishi kerak.

Vaqt o'tishi bilan ba'zi tovar-moddiy zaxiralar o'z qiymatini yo'qotishi yoki qiymati kamayishi mumkin - bu turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi va moliyaviy hisobotlarda to'g'ri aks ettirilishi zarur. Qiymatini pasaytirish (impairment yoki write-down) IFRS 2 "Tovar-moddiy zaxiralar" standartining muhim talabi bo'lib, TMZ balansda hisob qiymati va sof amalga oshirish qiymati (net realizable value - NRV) dan pastroq bo'lgan qiymatda aks ettirilishi kerakligini belgilaydi.

Auditor qiymatini pasaytirish belgilerini va holatlarini jiddiy qidiradi va tekshiradi, chunki korxonalar ko'pincha qiymatini pasaytirish zarurligini tan olishni xohlamaydilar (bu foydani kamaytiradi va balansni zaiflashtiradi) va shu sababli bu muammo yetarlicha e'tibor berilmaydi.

Qiymatini pasaytirish belgilari va sabablari turli xil bo'lishi mumkin. Eskirish va moda o'tishi - ayniqsa kiyim-kechak, electronics, mebel sohasida keng tarqalgan muammo. Yangi modellar, yangi dizaynlar, yangi texnologiyalar paydo bo'lganda, eski tovarlar iste'molchilar tomonidan kamroq qiziqish uyg'otadi va ularning qiymati tushadi. Masalan, o'tgan yil modeli bo'lgan smartfonlar yoki kompyuterlar, o'tgan mavsum kiyim-kechaklari. Buzilish va

yaroqsizlikka aylanish - oziq-ovqat mahsulotlari, dorilar, kimyoviy moddalar, organik materiallar uchun keng tarqalgan. Muddati o'tgan yoki muddati tugash arafasida turgan mahsulotlar qiymati sezilarli kamayadi yoki umuman nolga teng bo'lishi mumkin. Shuningdek, noto'g'ri saqlash natijasida buzilgan tovarlar (masalan, namlik ta'sirida, harorat rejimi buzilganda).

Bozor narxlarining tushishi - xom-ashyo va materiallar uchun muhim omil. Agar sotib olish paytida narx yuqori bo'lgan, lekin keyinchalik bozor narxi sezilarli tushgan bo'lsa, qoldiqdagi materiallar narxini tushirish kerak. Masalan, neft narxi tushganda yoqilg'i va neft mahsulotlari qiymati tushadi, metall narxi tushganda metall buyumlar qiymati kamayadi. Sotish imkoniyatining yo'qolishi yoki kamayishi - ba'zi tovarlar uchun bozor talabi sezilarli kamayishi yoki butunlay yo'qolishi mumkin. Masalan, pandemiya paytida ba'zi tovarlar (sport anjomlari, turistik buyumlar) kamroq sotilgan, yoki raqobat kuchayib, mahsulot sotilmay qolishi mumkin.

Texnik nuqsonlar va sifat muammolari - agar mahsulot yoki materialda texnik nuqson topilsa, sifat standartlariga javob bermasa, ishlatish xavfli bo'lsa, bunday TMZ qiymati pasaytirilishi yoki hisobdan chiqarilishi kerak. Hukumat qarorlari va qonun o'zgarishlari - ba'zan qonunchilik o'zgarishi ma'lum tovarlar yoki materiallarni ishlatishni cheklashi yoki taqiqlashi mumkin (masalan, ekologik talablar, xavfsizlik standartlari), bunday hollarda TMZ qiymati keskin tushadi.

Auditor korxonaning TMZ holatini diqqat bilan o'rganadi va qiymatini pasaytirish belgilari mavjudligini aniqlaydi. Bu uchun auditor quyidagi protseduralarni amalga oshiradi: inventarizatsiya paytida yoki omborlarni ko'zdan kechirish paytida eskirgan, buzilgan, zarar ko'rgan tovarlarni vizual aniqlaydi, muddati o'tgan yoki tugash arafasida turgan mahsulotlar ro'yxatini oladi, bir necha oydan beri harakatlanmayotgan (sotilmayotgan yoki ishlatilmayotgan) TMZ larni aniqlaydi, joriy bozor narxlari bilan hisob narxlarini taqqoslaydi, rahbariyat va omborchilar bilan suhbat o'tkazib, muammoli TMZ lar haqida so'raydi.

Sof amalga oshirish qiymati (NRV) IFRS 2 standartida quyidagicha ta'riflanadi:

NRV = Kutilayotgan sotish narxi - Sotishni tugallash xarajatlari - Sotishdan oldin zarur ishlov berish xarajatlari

Bu formulaning har bir komponenti diqqat bilan aniqlanishi kerak. Kutilayotgan sotish narxi - bu tovar yoki mahsulotni oddiy biznes faoliyati doirasida sotishdan kutilayotgan narx. Bu joriy bozor narxi, shartnomalar bo'yicha kelishilgan narxlar, o'xshash tovarlarning so'nggi sotish narxlari asosida baholanadi. Muhimi, bu chegirma yoki maxsus sotish narxi emas, balki real kutilayotgan narx. Sotishni tugallash xarajatlari - bu tovarni sotish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha xarajatlar: savdo komissiyalari, reklama va marketing xarajatlari (agar mahsulot qiyin sotiladigan bo'lsa), qadoqlash va tashish xarajatlari, yuridik va boshqa sotish bilan bog'liq xizmatlar. Sotishdan oldin zarur ishlov berish xarajatlari - agar tovar yoki mahsulotni sotishdan oldin qo'shimcha ishlov berish, ta'mirlash, qayta qadoqlash yoki boshqa ishlar bajarish kerak bo'lsa, bu xarajatlar ham NRV dan ayiriladi.

Auditor NRV ning hisoblanishini batafsil tekshiradi va baholaydi: kutilayotgan sotish narxi asosli va real ekanligimi (optimistik emas), ishlatilgan bozor narxlari dolzarb ekanligimi (eski narxlar emas), sotishni tugallash xarajatlari to'liq hisobga olinganmi, hisoblashda xatolar yo'qmi. Agar NRV hisob qiymatidan past bo'lsa, farq qiymatini pasaytirish zarari sifatida tan olinishi kerak.

Qiymatini pasaytirish zarari quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

Qiymatini pasaytirish zarari = Hisob qiymati - NRV

Bu zarar moliyaviy hisobotlarda tan olinishi va TMZ qiymati pasaytirilishi kerak. O'zbekistonda ikki yondashuv qo'llanilishi mumkin: to'g'ridan-to'g'ri qiymatni kamaytirish yoki zaxira (rezerv) shakllanturish.

To'g'ridan-to'g'ri kamaytirish usulida:

Debet 9430 "Boshqa xarajatlar" - Kredit 1010, 2810, 2910

(TMZ qiymati to'g'ridan-to'g'ri kamaytirilgan)

Zaxira shakllanturish usulida (afzalroq, chunki dastlabki qiymat saqlanadi):

Debet 9430 "Boshqa xarajatlar" - Kredit 1510 "Tovar-moddiy zaxiralar qiymatini pasaytirish bo'yicha zaxira"

(qiymatini pasaytirish zaxirasi shakllangan)

Balansda TMZ qiymati quyidagicha ko'rsatiladi:

TMZ (balansda) = Hisob qiymati - Qiymatini pasaytirish zaxirasi

Auditor qiymatini pasaytirish zarar sifatida to'g'ri tan olinganligini, summa to'g'ri hisoblanganligini, buxgalteriya yozuvlari to'g'ri amalga oshirilganligini, balansda to'g'ri aks ettirilganligini, tushuntirish xatida oshkor etilganligini tekshiradi.

Qiymatini pasaytirish zaxirasining qaytarilishi kelajakda sharoitlar yaxshilanganda amalga oshirilishi mumkin. Agar avval qiymati pasaytirilgan TMZ keyinchalik sotilsa, ishlatilsa yoki sharoitlar o'zgarib, NRV yana oshsa, zaxira to'liq yoki qisman qaytariladi (lekin dastlabki hisob qiymatidan oshmasligi kerak):

Debet 1510 - Kredit 9310 "Boshqa daromadlar"

(zaxira qaytarilgan yoki bekor qilingan)

Auditor zaxira qaytarish asosli ekanligini, summalar to'g'riligini, dastlabki hisob qiymatidan oshib ketilmaganligini tekshiradi.

Tovar-moddiy zaxiralar bilan bog'liq turli tomonlar bilan hisob-kitoblar mavjud bo'lib, ular to'g'ri yuritilishi moliyaviy hisobotlar uchun muhim va pul oqimlari boshqaruvi uchun zarur.

Yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar (6010-hisob "Yetkazib beruvchilar va pudratchilar") TMZ sotib olish bilan bog'liq asosiy hisob-kitob hisoblanadi. Bu hisobda korxonaning yetkazib beruvchilar oldidagi kreditorlik qarzlari (tovarlar olingan, lekin hali to'lanmagan) va avans to'lovlar (to'lov qilingan, lekin tovarlar hali olinmagan) aks ettiriladi.

Auditor yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarni har tomonlama tekshiradi. Barcha yetkazilgan TMZ uchun tegishli hujjatlar (shartnomalar, TTX, schyot-fakturalar, qabul qilish aktlari) mavjudmi? Hujjatlar bir-biriga mos keladimi (miqdor, narx, summa)? To'lovlar o'z vaqtida va to'liq amalga oshirilyaptimi, to'lovda kechikishlar bormi? Agar to'lov kechikishi bo'lsa, sabablar nima, jarimalar hisoblanganmi va to'langanmi? Kreditorlik qarzlari mavjudmi va agar mavjud bo'lsa - qaysi

yetkazib beruvchilarga, qancha summa, nima uchun to'lanmagan (pul yetishmovchiligi, tovarlar sifatsiz, nizo)?

Yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar uchun analitik hisob juda muhim - har bir yetkazib beruvchi uchun alohida analitik karta yuritilishi, unda barcha operatsiyalar (tovarlar yetkazilishi, to'lovlar, qaytarishlar) qayd etilishi kerak. Auditor analitik hisob to'g'ri yuritilishini, har bir yetkazib beruvchi bo'yicha qarz summasi aniq ekanligini tekshiradi.

Yetkazib beruvchilardan tashqi tasdiqlash (konfirmasiya) olish auditorning muhim protsedurasi hisoblanadi. Auditor yetkazib beruvchilarga rasmiy so'rov xati yuboradi va ularga ma'lum sana holatiga qarz summalarini tasdiqlab, javob berishlarini so'raydi. Keyin auditor olingan javoblarni korxona hisob ma'lumotlari bilan taqqoslaydi. Agar nomuvofiqlik topilsa, sabablarini o'rganadi (vaqt farqi, tranzitdagi tovarlar, hisobda xato).

Avans to'lovlar ham auditorning e'tiborida bo'lishi kerak. Agar korxona yetkazib beruvchilarga avans to'lagan bo'lsa, bu avanslar to'g'ri hisobga olinishi (6010-hisobning alohida sub-hisobi yoki 6010 hisobning krediti sifatida emas, balki debeti sifatida), avanslar uzoq muddatdan beri "osilib" turmasligi (tovarlar olinmagan, avans qaytarilmagan), shubhali avanslar uchun zaxira shakllantirilishi kerak.

Xaridorlar bilan hisob-kitoblar (4010-hisob "Xaridorlar va buyurtmachilar") sotish operatsiyalari bilan bog'liq va korxonaning xaridorlar tomonidan olinadigan debitorlik qarzlarini aks ettiradi.

Auditor xaridorlar bilan hisob-kitoblarni ham batafsil tekshiradi. Sotilgan barcha TMZ uchun tegishli hujjatlar (shartnomalar, TTX, schyot-fakturalar, yetkazib berish aktlari) mavjudmi? Xaridorlar o'z vaqtida to'layaptimi, to'lovda kechikishlar bormi? Debitorlik qarzlari mavjudmi, qaysi xaridorlarda, qancha summa, necha vaqtdan beri to'lanmagan? Qarzlarni undirish bo'yicha qanday choralar ko'rilmoqda (eslatmalar yuborish, jarima hisoblash, sud da'vosi)?

Debitorlik qarzlari yoshi (aging) tahlili auditorning muhim protsedurasi. Qarzlar muddati bo'yicha guruhlarga bo'linadi: joriy qarzlar (muddati o'tmagan, masalan, 0-30 kun), muddati o'tgan qarzlar (30-60 kun, 60-90 kun, 90+ kun). Qancha ko'p vaqt o'tsa, qarzni undirish

ehtimoli shuncha past. Auditor qarzlar yoshini tahlil qiladi va uzoq muddatli qarzlar sabablarini o'rganadi.

Shubhali qarzlar uchun zaxira shakllantirilishi kerak. IFRS 9 standartiga muvofiq, kutilayotgan kredit yo'qotishlari modeli qo'llaniladi - qarzni undirish ehtimoli baholanadi va yo'qotish riziko bo'yicha zaxira shakllantiriladi. O'zbekistonda odatda qarzlar muddatiga qarab zaxira foizlari belgilanadi (masalan, 90 kundan ortiq - 50% zaxira, 180 kundan ortiq - 100% zaxira). Auditor shubhali qarzlar zaxirasi to'g'ri hisoblanganligini, barcha muammoli qarzlar uchun zaxira shakllantirilganligini tekshiradi:

Debet 9430 "Boshqa xarajatlar" - Kredit 4910 "Shubhali qarzlar bo'yicha zaxira"

(shubhali qarzlar zaxirasi shakllangan)

Xaridorlardan ham tashqi tasdiqlash olish foydali - auditor xaridorlarga xat yuborib, qarz summalarini tasdiqlab berishlarini so'raydi va javoblarni hisob ma'lumotlari bilan taqqoslaydi.

Omborchilar va materialga mas'ul shaxslar bilan hisob-kitoblar ham auditor e'tiborida bo'lishi kerak. Omborchilar va boshqa materialga mas'ul shaxslar (do'kon sotuvchilari, omborxona mudiri) TMZ uchun material javobgarlikka ega. Ular bilan material javobgarlik shartnomalari imzolanishi kerak va kamomad yoki yo'qotish hollarida mas'ul shaxslardan qiymat undiriladi.

Auditor material javobgarlik shartnomalari barcha zarur shaxslar bilan imzolangan ekanligini, shartnomalar amal qilayotganligini tekshiradi. Agar inventarizatsiya natijasida kamomad aniqlangan bo'lsa va mas'ul shaxs topilgan bo'lsa, undirish jarayoni to'g'ri amalga oshirilishi kerak:

Debet 9430 "Kamomad va yo'qotishlar" - Kredit 1010, 2810, 2910

(kamomad aniqlangan)

Debet 4710"Moddiy zarar uchun xodimlar bilan hisob-kitoblar" - Kredit 9430

(mas'ul shaxsdan undirish)

Debet 6710 "Xodimlar bilan ish haqi bo'yicha hisob-kitoblar" yoki 5010 "Kassa" - Kredit 4710

(xodim ish haqidan ushlab qolish yoki kassaga to'lash orqali undirish)

Auditor undirish jarayoni to'g'ri rasmiylashtirilganligini, xodimning roziligi olinganligini (yozma), undirish to'liq amalga oshirilganligini yoki amalga oshirilayotganligini tekshiradi.

Komissiya va konsignatsiya operatsiyalari maxsus hisob-kitob tartibini talab qiladi. Komissiya - bu bir tomon (komissioner) boshqa tomon (komitent) nomidan va hisobidan tovarlarni sotish yoki sotib olish. Konsignatsiya - bu tovarlarni komissioner omborlarida saqlash va sotishdan keyin hisob-kitob qilish. Bu operatsiyalarda tovarlar bir vaqtning o'zida ikki tomonning hisobida aks ettirilishi mumkin - fizik jihatdan bir joyda, lekin egasi boshqa tomon.

Auditor komissiya va konsignatsiya shartnomalarini tekshiradi: shartnoma shartlari aniq va to'liq ekanligimi (komission foizi, hisob-kitob tartibi, tovarlar xavfsizligi uchun javobgarlik), komissioner tomonidan muntazam hisobotlar taqdim etilayotganmi, hisob-kitoblar o'z vaqtida amalga oshirilayotganmi, tovarlar to'g'ri hisobda aks ettirilganmi (komitent balansida yoki tashqi balans 004-hisobda "Komissiyaga qabul qilingan tovarlar").

5.3. Tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish va hisobotda aks ettirishni audit qilish

Tovar-moddiy zaxiralarning samarali boshqarilishi korxonaning moliyaviy salohiyatini va rentabelligini sezilarli darajada belgilaydi. TMZ aylanmasi - bu tovar-moddiy zaxiralar qanchalik tez sotib olinib, ishlatilishi yoki sotilib, pul shakliga qaytishi. Tez aylanma yaxshi (kamroq kapital muzlatiladi, saqlash xarajatlari kam), sekin aylanma yomon (ko'p kapital muzlatilgan, saqlash xarajatlari yuqori, eskirish xavfi).

Auditor TMZ aylanmasini tavsiflovchi bir nechta muhim moliyaviy ko'rsatkichlarni hisoblaydi va chuqur tahlil qiladi.

Aylanma koeffitsienti (Inventory Turnover Ratio) TMZ yil davomida necha marta to'liq yangilanganligini ko'rsatadi:

Aylanma koeffitsienti = Sotilgan mahsulot tannarxi / TMZ ning o'rtacha yillik qoldig'i

TMZ ning o'rtacha yillik qoldig'i = (Yil boshidagi TMZ + Yil oxiridagi TMZ) / 2

Masalan, agar sotilgan mahsulot tannarxi 120 mln so'm, yil boshida TMZ 15 mln so'm, yil oxirida 25 mln so'm bo'lsa:

O'rtacha TMZ = (15 + 25) / 2 = 20 mln so'm Aylanma koeffitsienti = 120 / 20 = 6

Bu shuni anglatadiki, TMZ yil davomida 6 marta to'liq yangilangan. Yuqori koeffitsient (masalan, 10-15) tez aylanmani, past koeffitsient (masalan, 2-3) sekin aylanmani ko'rsatadi. Aylanma koeffitsienti sanoat va faoliyat turiga qarab juda katta farq qiladi - oziq-ovqat savdosi uchun 15-20 normal, avtomobil savdosi uchun 4-6 normal.

Aylanma davri (kunlarda) TMZ bir marta to'liq aylanishi uchun o'rtacha necha kun kerakligini ko'rsatadi:

Aylanma davri = 365 / Aylanma koeffitsienti

yoki

Aylanma davri = (TMZ ning o'rtacha qoldig'i / Sotilgan mahsulot tannarxi) × 365

Yuqoridagi misolda: Aylanma davri = 365 / 6 ≈ 61 kun

Bu shuni anglatadiki, TMZ sotib olinishidan sotilishigacha o'rtacha 61 kun o'tadi. Qisqa davr (masalan, 15-20 kun) juda yaxshi, uzun davr (masalan, 120+ kun) muammoli.

Auditor bu ko'rsatkichlarni hisoblaydi va chuqur tahlil qiladi: o'tgan yillar bilan taqqoslash - aylanma tezlashganmi yoki sekinlashganmi? Agar sekinlashgan bo'lsa, bu salbiy tendensiya va sabablarni o'rganish kerak. Sanoat o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslash - korxonaning aylanmasi sanoat o'rtachasidan yaxshimi yoki yomonmi? Agar yomonroq bo'lsa, nima uchun? Aylanmaning o'zgarishi sabablari - tashqi sabablar (bozor talab kamayishi, iqtisodiy inqiroz) yoki ichki sabablar (samarasiz boshqaruv, ortiqcha zaxiralar, marketing zaif)?

Aylanma tezlashishi bo'lsa (koeffitsient oshdi, davr qisqardi), bu ijobiy belgi va quyidagi ijobiy natijalarni beradi: kamroq kapital TMZ da muzlatilgan va bu kapital boshqa maqsadlarga ishlatilishi mumkin, saqlash xarajatlari kamayadi (ombor, xavfsizlik, sug'urta), eskirish va buzilish xavfi kamayadi, pul oqimi yaxshilanadi, rentabellik oshadi.

Aylanma sekinlashishi bo'lsa, bu salbiy belgi va sabablarini chuqur o'rganish kerak: savdo hajmi kamaygan (mahsulotga talab kamaydi, marketing zaif, narxlar yuqori), ortiqcha zaxiralar to'plangan (xarid rejalashtirish yomon, ehtiyot zaxiralar haddan tashqari ko'p), sotilmaydigan yoki sekin sotiladigan TMZ ko'p (assortiment noto'g'ri tanlangan, eskirgan tovarlar), samarasiz boshqaruv (zaxiralar nazorat qilinmaydi, tahlil qilinmaydi).

Zaxiralar yetarliligi baholash uchun zaxiralar kunlarda ko'rsatkichi ishlatiladi:

Zaxiralar kunlarda = (TMZ qoldig'i / Kunlik o'rtacha sarflar)

Kunlik o'rtacha sarflar = Yillik sarflar / 365

Masalan, agar joriy TMZ qoldig'i 25 mln so'm, yillik sarflar 120 mln so'm bo'lsa:

Kunlik sarflar = 120 / 365 ≈ 0.329 mln so'm/kun Zaxiralar kunlarda = 25 / 0.329 ≈ 76 kun

Bu shuni anglatadiki, joriy zaxiralar taxminan 76 kunga yetadi (agar yangi xarid bo'lmasa).

Auditor zaxiralar yetarliligi maqbulmi yoki yo'qligini baholaydi: juda kam (masalan, 10-15 kun) - ishlab chiqarish to'xtab qolish, yetkazib berishda kechikishlar xavfi, xaridorlar ehtiyojini qondira olmaslik, juda ko'p (masalan, 120+ kun) - ortiqcha kapital muzlatilgan, saqlash xarajatlari yuqori, eskirish xavfi oshgan. Optimal zaxiralar darajasi faoliyat turiga, yetkazib beruvchilar ishonchliligi va yetkazib berish muddatiga, savdo yoki ishlab chiqarish o'zgaruvchanligiga, moliyaviy imkoniyatlarga bog'liq. Ishlab chiqarish korxonalari odatda 30-60 kun, savdo korxonalari 20-45 kun zaxira saqlaydi.

ABC tahlili tovar-moddiy zaxiralarni qiymat bo'yicha guruhlarga bo'lish va boshqaruv e'tiborini to'g'ri yo'naltirish uchun ishlatiladi. Pareto

printsipi (80/20 qoidasi)ga asoslanadi - odatda TMZ nomdorlarining 20% umumiy qiymatning 80% ni tashkil qiladi.

TMZ larni qiymat (yillik sarflar × birlik narxi) bo'yicha kamayish tartibida saralash, umumiy qiymatni hisoblash, har bir element qaysi guruhga kirishini aniqlash:

- **A guruh (yuqori qiymat)** - odatda 10-20% nomdor, 70-80% qiymat. Bu eng muhim va qimmat TMZ. Masalan, ishlab chiqarish korxonasida asosiy xom-ashyo, savdo korxonasida bestseller tovarlar. A guruh uchun eng yuqori e'tibor, qat'iy nazorat, aniq rejalashtirish, tez-tez inventarizatsiya, minimal zaxiralar (JIT printsiplari).
- **B guruh (o'rta qiymat)** - 20-30% nomdor, 15-20% qiymat. O'rtacha ahamiyatli TMZ. B guruh uchun o'rtacha e'tibor, muntazam nazorat, standart rejalashtirish.
- **C guruh (past qiymat)** - 50-70% nomdor, 5-10% qiymat. Arzon, lekin ko'p nomdagi TMZ (vintlar, gaykalar, kichik aksessuarlar). C guruh uchun minimal e'tibor, soddalashtirilgan boshqaruv, katta zaxiralar saqlash mumkin (arzon).

Auditor korxonada ABC tahlili qo'llanilishini, A guruh TMZ larga yetarlicha e'tibor berilishini, C guruh uchun ortiqcha murakkab nazorat o'rnatilmaganligini tekshiradi.

Ishlab chiqarish korxonalarida tovar-moddiy zaxiralar tannarx hisoblashning asosiy elementi bo'lib, to'g'ri tannarx hisoblash rentabellikni baholash, narx belgilash, boshqaruv qarorlar qabul qilish uchun zarur.

Auditor tannarxning tuzilishini va har bir komponentini batafsil tekshiradi. Ishlab chiqarish tannarxi quyidagi asosiy elementlardan iborat:

To'g'ridan-to'g'ri materiallar xarajatlari (Direct Materials) - bu tayyor mahsulot tarkibiga bevosita kiradigan va aniq identifikatsiya qilinadigan materiallardir. Masalan, mebel uchun yog'och, avtomobil uchun metall, kiyim uchun mato. Auditor materiallar sarfi me'yorlari ishlab chiqilgan va amal qilyaptimi, me'yorlar texnik hujjatlarga (texnologik kartalar, konstruktor hujjatlari, retsepturalar) asoslangan va dolzarb ekanligimi, haqiqiy sarflar me'yorlar bilan muntazam

taqqoslanib turiladimi va og'ishlar tahlil qilinadimi, materiallar narxlari to'g'ri hisobga olinganmi (sotib olish qiymati, tanlangan baholash usuli - FIFO, o'rtacha - to'g'ri qo'llanilganmi) tekshiradi.

Agar haqiqiy sarflar me'yordan sezilarli og'ish ko'rsatsa, auditor sabablarini o'rganadi: texnologiya buzilishi, materiallar sifati past, ishchilar malakasi yetarli emas, uskunalar eski yoki noto'g'ri sozlangan, me'yorlar eskirgan, hisobda xato yoki o'g'irlash.

To'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari (Direct Labor) - bu mahsulotni ishlab chiqarishda bevosita band bo'lgan ishchilarning ish haqi va tegishli yig'imlar. Auditor ish haqi to'g'ri hisoblanganmi (ish vaqti to'liq qayd etilgan, tarif stavkalari to'g'ri, ustama to'lovlar asoslangan), ish haqi to'g'ri mahsulotlarga taqsimlanganmi (har bir buyurtma yoki mahsulot turi bo'yicha), ijtimoiy yig'imlar (pensiya, tibbiy sug'urta) to'g'ri hisoblanib, hisobga olinganmi tekshiradi.

Bilvosita (overhead) ishlab chiqarish xarajatlari - bu ishlab chiqarish bilan bog'liq, lekin aniq bir mahsulotga to'g'ridan-to'g'ri biriktirib bo'lmaydigan xarajatlar. Bular quyidagilarni o'z ichiga oladi: yordamchi materiallar (moylab-moylash, tozalash vositalari), uskunalar va binolar amortizatsiyasi, energiya (elektr, suv, gaz), yordamchi ishchilarning ish haqi (ta'mirchilar, omborchilar, nazoratchilar), ishxona rahbariyati ish haqi, texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash, boshqa umumiy ishlab chiqarish xarajatlari.

Bilvosita xarajatlar mahsulotlarga taqsimlanishi kerak va taqsimlash bazasi to'g'ri tanlanishi muhim. Taqsimlash bazalari quyidagilar bo'lishi mumkin: to'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari (eng keng tarqalgan), to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari, mashina-soatlari (avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish uchun maqsadga muvofiq), to'g'ridan-to'g'ri materiallar xarajatlari, ishlab chiqarish hajmi (birliklar soni).

Auditor tanlangan taqsimlash bazasining korxona ishlab chiqarish jarayoniga mos kelishini, taqsimlash to'g'ri amalga oshirilishini, taqsimlash stavkalari to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi:

Taqsimlash stavkasi = Umumiy bilvosita xarajatlar / Taqsimlash bazasi umumiy qiymati

Masalan, agar umumiy bilvosita xarajatlar 50 mln so'm, umumiy mehnat soatlari 25,000 soat bo'lsa:

Stavka = 50,000,000 / 25,000 = 2,000 so'm/soat

Agar mahsulot A ga 10 soat sarflangan bo'lsa, unga taqsimlanishi kerak bo'lgan bilvosita xarajatlar:

10 soat × 2,000 = 20,000 so'm

Yarim tayyor va ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxi hisoblab chiqish ham auditorning e'tiborida bo'lishi kerak. Har bir hisobot davri oxirida (oy, kvartal) ishlab chiqarish liniyalarida va jarayonida bo'lgan, hali tayyor bo'lmagan mahsulotlarning miqdori va qiymati aniqlanishi kerak. Auditor ishlab chiqarilayotgan mahsulot inventarizatsiya qilinganligini, miqdor to'g'ri aniqlanganligini, tannarx hisoblash usuli mantiqiy va izchil qo'llanilganligini (ekvivalent birliklar usuli, tayyor bo'lganlik darajasi bo'yicha baholash) tekshiradi.

Me'yoriy (standart) va haqiqiy tannarx tizimi ishlab chiqarish korxonalarida keng qo'llaniladi. Me'yoriy tannarx tizimida har bir mahsulot uchun avvaldan me'yoriy (standart) tannarx belgilanadi - materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar uchun me'yorlar va narxlar asosida. Ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlar me'yoriy tannarx bo'yicha hisobga olinadi, haqiqiy xarajatlar esa alohida to'planadi. Davr oxirida haqiqiy va me'yoriy tannarx taqqoslanadi va og'ishlar (variances) aniqlanadi va tahlil qilinadi:

- Materiallar og'ishlari (narx og'ishi, sarflash og'ishi)
- Mehnat og'ishlari (stavka og'ishi, samaradorlik og'ishi)
- Bilvosita xarajatlar og'ishlari

Og'ishlar ijobiy (haqiqiy < me'yoriy, tejamkorlik) yoki salbiy (haqiqiy > me'yoriy, ortiqcha sarflash) bo'lishi mumkin. Auditor me'yorlar asosli va dolzarb ekanligini, og'ishlar to'g'ri hisoblanib tahlil qilinishini, sezilarli og'ishlar sabablarini tushuntirish mavjudligini, og'ishlar to'g'ri buxgalteriya hisobida aks ettirilishini tekshiradi.

Moliyaviy hisobotlarda tovar-moddiy zaxiralar to'g'ri, to'liq va tushunarli aks ettirilishi zarurkki, bu foydalanuvchilarga (investorlar, kreditorlar, rahbariyat) to'g'ri ma'lumot berish uchun muhim.

Buxgalteriya balansi (Forma №1) da TMZ II-bo'lim "Aylanma aktivlar" da aks ettiriladi. O'zbekiston moliyaviy hisobot shakllarida TMZ quyidagicha ko'rsatiladi:

210-qator "Zaxiralar" = Materiallar + Tayyor mahsulot + Tovarlar + Ishlab chiqarilayotgan mahsulot + Boshqa TMZ

yoki alohida qatorlarda:

- 211 "Materiallar" (10-hisob qoldig'i)
- 212 "Ishlab chiqarilayotgan mahsulot" (20, 21, 23-hisoblar qoldig'i)
- 213 "Tayyor mahsulot" (43-hisob qoldig'i)
- 214 "Tovarlar" (41-hisob qoldig'i)
- 215 "Boshqa zaxiralar"

Auditor balansda ko'rsatilgan TMZ summasi hisob ma'lumotlariga (10, 20, 21, 23, 40, 41, 43-hisoblar) to'liq mos kelishini tekshiradi. Agar TMZ uchun qiymatini pasaytirish zaxirasi (14-hisob) shakllantirilgan bo'lsa, u TMZ qiymatidan ayiriladi:

TMZ (balansda) = TMZ (hisob qiymati) - Qiymatini pasaytirish zaxirasi (14-hisob)

Balans summasi inventarizatsiya natijalariga mos kelishini ham tekshirish kerak.

Tushuntirish xati (Moliyaviy hisobotga ilova) da TMZ to'g'risida batafsil ma'lumotlar bo'lishi kerak va IFRS va O'zbekiston standartlari talab qiladi. Auditor tushuntirish xatida quyidagi ma'lumotlar to'liq va to'g'ri aks ettirilganligini tekshiradi:

TMZ guruhlarga bo'linishi - har bir guruh (materiallar, tayyor mahsulot, tovarlar, ishlab chiqarilayotgan mahsulot) bo'yicha boshlang'ich qoldiq, yil davomida kirim, yil davomida chiqim, oxirgi qoldiq ko'rsatilishi kerak. Bu jadval TMZ harakatining to'liq tasvirini beradi.

TMZ baholash usuli - qo'llanilgan baholash usullari (FIFO, o'rtacha narx, aniq identifikatsiya) aniq ko'rsatilishi kerak. Agar turli TMZ turlari uchun turli usullar qo'llanilsa, bu ham tushuntirilishi kerak.

Qiymatini pasaytirish - agar yil davomida qiymatini pasaytirish amalga oshirilgan bo'lsa, uning sabablari (eskirish, buzilish, bozor narxi

tushishi), summalari, qaysi TMZ guruhlari ta'sirlanganligi, qiymatini pasaytirish zaxirasi boshlanishi va oxiridagi qoldig'i batafsil ko'rsatilishi kerak.

Garov qo'yilgan TMZ - agar TMZ (yoki uning bir qismi) kreditorlarga garov qo'yilgan bo'lsa, garovning summasi, qaysi kreditorga, qaysi kredit uchun garov qo'yilganligi oshkor etilishi kerak. Bu moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilari uchun muhim ma'lumot, chunki garov qo'yilgan aktivlar ustida cheklashlar mavjud.

Uchinchi shaxslarda saqlanayotgan TMZ - agar korxonaning TMZ boshqa korxonalar omborlarida (komissiyada, ishlov berishda, konsignatsiyada) saqlanayotgan bo'lsa, bu ma'lumot va summalar oshkor etilishi kerak.

Boshqa tomonlarga tegishli, lekin korxonada bo'lgan TMZ - agar korxona boshqa tomonlarning TMZ ni o'z omborlarida saqlayotgan bo'lsa (komissiyaga qabul qilingan tovarlar), bu ma'lumot ham oshkor etilishi kerak, garchi ular balansda emas, tashqi balansda (002, 003, 004-hisoblar) hisobga olingan bo'lsa ham.

Sug'urta - agar TMZ sug'urtalangan bo'lsa, sug'urta summasi va shartlari haqida ma'lumot berilishi foydali.

Auditor tushuntirish xatidagi barcha ma'lumotlar to'liq, aniq, tushunarli va hujjatlar bilan tasdiqlanganligini, standartlar talablariga to'liq javob berishini tekshiradi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot (Forma №2) da TMZ ga tegishli asosiy ko'rsatkich - sotilgan mahsulot tannarxidir:

020-qator "Sotilgan mahsulot (tovarlar, ishlar, xizmatlar) tannarxi" = Sotilgan TMZ ning tannarxi

Bu ko'rsatkich sotilgan mahsulot yoki tovarlarning tannarxini aks ettiradi va u sotish daromadidan ayirilganda, brutto foyda (savdo nachogi) hosil bo'ladi:

Brutto foyda = Sotish daromadi - Sotilgan mahsulot tannarxi

Auditor sotilgan mahsulot tannarxi to'g'ri hisoblanganligini, faqat haqiqatan sotilgan mahsulotlar tannarxi kiritilganligini (sotilmagan, omborда qolgan mahsulotlar emas), tannarx to'g'ri baholash usuli

bo'yicha hisoblanganligini, daromad bilan mos kelishini (bir xil davr, bir xil mahsulotlar) tekshiradi.

Tovar-moddiy zaxiralar soliq hisobida ham muhim rol o'ynaydi va bir nechta soliqlar TMZ bilan bog'liq.

Foyda solig'i (Daromad solig'i) uchun TMZ xarajatlari soliq bazasini kamaytiruvchi xarajat hisoblanadi. Auditor buxgalteriya hisobi va soliq hisobidagi TMZ xarajatlari to'liq mos kelishini yoki farqlar mavjud bo'lsa, ular to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi.

Ishlatilgan yoki sotilgan TMZ tannarxi foyda solig'i uchun soliq bazasini kamaytiradi. Soliq hisobida ham baholash usullari qo'llaniladi, lekin soliq qonunchiligi ba'zan o'z qoidalarini belgilashi mumkin (masalan, faqat FIFO yoki o'rtacha usulga ruxsat berilishi). Agar buxgalteriya hisobida bir usul, soliq hisobida boshqa usul qo'llanilsa, vaqtinchalik farqlar yuzaga keladi va kechiktirilgan soliq aktivlari/majburiyatlari hisoblanishi kerak.

TMZ qiymatini pasaytirish zarari buxgalteriya hisobida tan olinadi, lekin soliq hisobida tan olinmasligi yoki faqat ba'zi shartlarda tan olinishi mumkin. Auditor soliq qonunchiligi talablariga rioya qilinganligini, agar buxgalteriya va soliq hisobi farq qilsa, vaqtinchalik farqlar to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi.

QQS (Qo'shilgan qiymat solig'i) TMZ bilan bog'liq eng muhim soliqlardan biri:

TMZ sotib olishda - kiruvchi QQS yetkazib beruvchi tomonidan schyot-fakturada alohida ko'rsatiladi va korxona (agar QQS to'lovchi bo'lsa) bu QQS ni qo'shib olish (зачесть, offset) huquqiga ega. Auditor kiruvchi QQS to'g'ri hisobga olinganligini (19-hisob), qo'shib olish huquqi mavjudligini va amalga oshirilganligini, qo'shib olish uchun barcha zarur hujjatlar (schyot-faktura, to'lov hujjati, qabul qilish akti) mavjudligini, QQS deklaratsiyasida to'g'ri aks ettirilganligini tekshiradi.

TMZ sotishda - chiquvchi QQS sotish narxiga qo'shiladi va xaridordan olinadi, keyin budjetga to'lanadi. Auditor chiquvchi QQS to'g'ri hisoblanganligini (joriy stavka bo'yicha, odatda 12% yoki 15%), schyot-fakturalarda to'g'ri ko'rsatilganligini, QQS o'z vaqtida budjetga

to'langanligini, QQS deklaratsiyasida to'g'ri aks ettirilganligini tekshiradi.

QQS bo'yicha balans - har oy oxirida chiquvchi QQS va kiruvchi QQS taqqoslanadi va farq budjetga to'lanadi yoki qo'shib olinadi:

Agar chiquvchi QQS > kiruvchi QQS → budjetga to'lash Agar chiquvchi QQS < kiruvchi QQS → budjetdan qo'shib olish yoki keyingi oylarga o'tkazish

Auditor QQS hisob-kitoblarining to'g'riligini, QQS registrlarining (sotib olish va sotish jurnallari) to'g'ri yuritilishini tekshiradi.

Aksiz solig'i aksizli tovarlar (alkogol, tamaki mahsulotlari, neft mahsulotlari, avtomobillar) uchun qo'llaniladi. Agar korxona aksizli tovarlar bilan ishlasa, auditor aksiz to'g'ri hisoblanganligini, o'z vaqtida to'langanligini, maxsus litsenziyalar va ruxsatlar mavjudligini, aksiz markalari mavjud va to'g'ri qo'llanilganligini (alkogol va tamaki uchun) tekshiradi.

Yo'qotishlar va kamomadlar tovar-moddiy zaxiralar boshqaruvidagi muammolarning belgisi bo'lib, ular sezilarli moliyaviy yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

Auditor yo'qotishlar turlarini batafsil tekshiradi va har bir turning sabablarini o'rganadi.

Tabiiy yo'qotish - bu tashish, saqlash, ishlatish jarayonida qochilmas va texnologik jihatdan zarur yo'qotishlardir. Masalan, suyuqliklar bug'lanishi, quyuq moddalar quritishi, donli mahsulotlar to'kilishi, mevalar og'irligi kamayishi. Tabiiy yo'qotish uchun davlat organları tomonidan tasdiqlanган me'yorlar mavjud (masalan, oziq-ovqat mahsulotlari uchun Sog'liqni saqlash vazirligi, kimyoviy moddalar uchun Standartlashtirish agentligi).

Auditor tabiiy yo'qotish me'yorlari mavjud va qo'llanilganligini, haqiqiy yo'qotishlar me'yorlar ichida qolganligini, me'yor ichidagi yo'qotishlar to'g'ri hisobga olinganligini (ishlab chiqarish xarajatlari yoki sotilgan tovarlar tannarxiga kiritiladi) tekshiradi:

Debet 2010- Kredit 1010

(me'yor ichidagi tabiiy yo'qotish xarajatlarga kiritilgan)

Me'yordan ortiq yo'qotish me'yordan oshgan yo'qotishlarni anglatadi va bu samarasiz boshqaruv yoki muammolarning belgisidir. Me'yordan ortiq yo'qotish quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin: noto'g'ri saqlash (harorat, namlik buzilishi), noto'g'ri tashish (qadoqlash yomon, himoya etarli emas), texnologiya buzilishi, materiallar sifati past (ko'p chiqindi), uskunalar eski yoki noto'g'ri ishlashi.

Auditor me'yordan ortiq yo'qotish sabablarini o'rganadi, mas'ul shaxslarni aniqlaydi, yo'qotish to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi:

Debet 9430 "Kamomad va yo'qotishlar" - Kredit 1010

(me'yordan ortiq yo'qotish aniqlangan)

Kamomadlar inventarizatsiya natijasida aniqlangan, hisobda mavjud lekin haqiqatda yo'q yoki kamroq bo'lgan TMZ. Kamomad paydo bo'lishining turli sabablari mavjud: o'g'irlangan yoki yo'qolgan (eng yomon holat, firibgarlik yoki xavfsizlik zaif), hisobda xato (operatsiyalar noto'g'ri qayd etilgan, hisoblash xatolari), hujjatlashtirilmagan chiqim (materiallar chiqarilgan, lekin talab-chiqarish varag'i tuzilmagan), buzilgan va utilizatsiya qilingan lekin hisobda aks ettirilmagan, haqiqiy sarflar me'yordan oshgan lekin bu rasmiylashtirilmagan, tashish yoki saqlash paytida yo'qolgan.

Auditor har bir kamomad uchun aniq sababini aniqlashga yordam beradi, chuqur tekshiruv o'tkazadi, mas'ul shaxslar aniqlansa - undirish jarayoni to'g'ri amalga oshirilishini nazorat qiladi. Agar o'g'irlash gumon qilinsa, politsiyaga ariza berilishi va tergov o'tkazilishi kerak.

Ortiqchalar inventarizatsiyada aniqlangan, haqiqatda mavjud lekin hisobda yo'q yoki kamroq bo'lgan TMZ. Ortiqcha sabablari: sotib olingan yoki ishlab chiqarilgan lekin hisobga olinmagan (hujjatlar yo'qolgan, unutilgan), bepul olingan lekin ro'yxatdan o'tkazilmagan, hisobda chiqarish operatsiyasida xato (aslida chiqarilmagan, lekin hisobda chiqarilgan), xodimlarning shaxsiy mulki korxona TMZ bilan aralashib ketgan, me'yordan kam sarflangan lekin bu hisobga olinmagan.

Auditor ortiqchalar sabablarini ham o'rganadi va to'g'ri hisobga olishni ta'minlaydi:

Debet 1010, 2810, 2910 - Kredit 9390 "Boshqa daromadlar"

(ortiqcha topilgan TMZ hisobga olingan, bozor qiymati bo'yicha)

Audit jarayoni to'liq tugagandan keyin auditor barcha topilgan ma'lumotlarni tizimlashtiradi, umumiy xulosalar chiqaradi va amaliy tavsiyalar tayyorlaydi.

Auditor topilgan xatolar va muammolarni quyidagi asosiy kategoriyalarga bo'lib tizimlashtiradi:

Mavjudlik va inventarizatsiya xatolari: kamomadlar aniqlangan (qancha dona, qancha summa, qaysi TMZ, sabablar), ortiqchalar topilgan (qancha, qaysi TMZ, sabablar), inventarizatsiya noto'g'ri yoki sifatsiz o'tkazilgan, saqlanish shartlari talablarga javob bermaydi, eskirgan, buzilgan, muddati o'tgan TMZ mavjud lekin hisobda aks ettirilmagan.

Baholash xatolari: sotib olish qiymati noto'g'ri shakllantirilgan (qo'shilishi kerak bo'lgan xarajatlar tushirib qoldirilgan), baholash usuli noto'g'ri qo'llanilgan (masalan, FIFO deb e'lon qilingan, lekin amalda o'rtacha qo'llanilgan), qiymatini pasaytirish hisobga olinmagan (eskirgan, buzilgan TMZ qiymati pasaytirilmagan), tannarx noto'g'ri hisoblangan (materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar noto'g'ri taqsimlangan).

Operatsiyalar va hujjatlar xatolari: kirim yoki chiqim noto'g'ri hujjatlashtirilgan (hujjatlar yo'q, noto'g'ri to'ldirilgan), buxgalteriya yozuvlari xato (noto'g'ri hisoblar, summa xatolari), tasdiqlash tartibi buzilgan (tasdiqlashsiz operatsiyalar), ichki nazorat zaif (vakolatlar ajratilmagan, fizik nazorat yo'q).

Hisobot xatolari: balans summalari hisob ma'lumotlariga mos kelmaydi, tushuntirish xatida ma'lumotlar to'liq emas yoki noto'g'ri, zaruriy ma'lumotlar oshkor etilmagan.

Soliq xatolari: QQS noto'g'ri hisoblangan yoki qo'shib olinmagan, foyda solig'i bazasi noto'g'ri aniqlangan, soliq deklaratsiyalarida xatolar.

Har bir xato uchun auditor quyidagi ma'lumotlarni taqdim etadi: xatoning batafsil tavsifi, xato summasi (agar miqdoriy bo'lsa), moliyaviy hisobotlarga ta'siri (balans, daromad to'g'risidagi hisobot), xatoning sabablari (texnik xato, bilim yetishmasligi, ichki nazorat zaif,

manipulyatsiya), xatoning jiddiylik darajasi (muhim, o'rtacha, kichik), tuzatish tavsiyalari.

Auditor umumiy xulosalar chiqaradi va asosiy savollarga javob beradi:

TMZ bo'yicha ichki nazorat tizimi qanday samarali? Zaif tomonlar nimalar? Qanday xavflar mavjud?

TMZ bo'yicha hisob yuritish qonunchilik, standartlar va korxonaning buxgalteriya siyosatiga mos keladimi?

Balans va hisobotlarda TMZ to'g'risidagi ma'lumotlar ishonchli va haqiqiy holatni to'g'ri aks ettiradimi? Jiddiy buzilishlar bormi?

TMZ dan foydalanish samaradorligi qanday? Aylanma maqbulmi? Ortiqcha yoki etishmayotgan zaxiralar mavjudmi?

Auditor korxonaga amaliy tavsiyalar beradi va ularni uchta vaqt oralig'iga bo'ladi:

Qisqa muddatli tavsiyalar (1-3 oy): barcha topilgan muhim xatolarni tuzatish va hisobotlarni qayta shakllantirish, kamomadlarni rasmiylashtirish va mas'ul shaxslardan undirish jarayonini boshlash, inventarizatsiya natijalarini to'liq rasmiylashtirish va tasdiqlash, eskirgan, buzilgan, muddati o'tgan TMZ ni qiymatini pasaytirish yoki utilizatsiya qilish, zarur hujjatlarni to'ldirish (shartnomalar, aktlar, tasdiqlashlar), soliq deklaratsiyalarini tuzatish va qo'shimcha to'lovlar amalga oshirish.

O'rta muddatli tavsiyalar (6-12 oy): ichki nazorat tizimini mustahkamlash (vakolatlarni ajratish, tasdiqlash tartibi, fizik nazorat), inventarizatsiya tartibini yaxshilash va muntazamlashtirish (yiliga 2-3 marta to'liq yoki qismli), omborxona hisobini avtomatlashtirish (dasturiy ta'minot joriy qilish), xodimlarni o'qitish va malakasini oshirish, baholash va tannarx hisoblash siyosatini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish, yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan ishlash jarayonlarini yaxshilash.

Uzoq muddatli strategik tavsiyalar: zamonaviy TMZ boshqarish tizimini joriy qilish (ERP sistema), ortiqcha zaxiralarni kamayturish va optimal zaxiralar darajasiga erishish, TMZ aylanmasini tezlashtirish chora-tadbirlari (assortimentni optimallashtirish, marketing, narxlar),

ta'minot zanjirini optimallashtirish va ishonchli yetkazib beruvchilar bilan uzoq muddatli shartnomalar tuzish, saqlash sharoitlarini yaxshilash (ombor infratuzilmasi, xavfsizlik tizimlari), ABC tahlilini joriy qilish va A guruh TMZ larga e'tiborni kuchaytirish.

Auditor o'z xulosalari va tavsiyalariida nafaqat muammolarni, balki ijobiy tomonlarni ham qayd etadi - yaxshi tashkil etilgan jarayonlar, kuchli nazorat mexanizmlari, samarali amaliyotlar, malakali xodimlar. Bu korxona motivatsiyasini oshiradi va yaxshi tajribalarni mustahkamlashga yordam beradi.

Tovar-moddiy zaxiralar auditi - bu murakkab, ko'p qirrali va katta mas'uliyat talab qiladigan jarayon bo'lib, korxonaning aylanma aktivlarini, ularning harakati, baholanishi, saqlanishi va hisobga olinishini har tomonlama tekshirishni o'z ichiga oladi. Ko'pchilik ishlab chiqarish va savdo korxonalari uchun tovar-moddiy zaxiralar eng katta aktiv guruhi bo'lib, biznes samaradorligi va moliyaviy barqarorlikni bevosita belgilaydi.

Professional va malakali auditor TMZ ning haqiqiy mavjudligi va to'liqligi, inventarizatsiya sifati, saqlanish sharoitlari, sotib olish va chiqarish operatsiyalari, baholash metodologiyasi, tannarx hisoblash, aylanma va samaradorlik, moliyaviy hisobotlarda aks ettirilish, soliq majburiyatlari, yo'qotishlar va kamomadlar kabi barcha muhim jihatlarni puxta va diqqat bilan tekshirishi, topilgan muammolar bo'yicha asosli tahlil va amaliy tavsiyalar berishi kerak.

To'g'ri o'tkazilgan tovar-moddiy zaxiralar auditi korxonaga o'z zaxiralarini samarali boshqarish, yo'qotishlarni minimallashtirish, aylanmani tezlashtirish, tannarxni kamaytirish, moliyaviy hisobotlar sifatini sezilarli oshirish, investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlar ishonchini mustahkamlash, risklar va firibgarlik ehtimolini kamaytirish, rentabellikni oshirish yo'llarini topishga katta yordam beradi va biznesning uzoq muddatli barqarorligi va rivojlanishiga hissa qo'shadi.

VI BOB. ISHLAB CHIQARISH JARAYONLARI, TAYYOR MAHSULOT VA UNING TANNARXI AUDITI

6.1. Ishlab chiqarish jarayonlari va xarajatlarni audit qilish.
6.2. Tayyor mahsulot va uning tannarxini audit qilish.
6.3. Tannarx hisoboti va moliyaviy natijalarni audit qilish.

Tayanch so‘z va iboralar: Ishlab chiqarish jarayonlari, ishlab chiqarish xarajatlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri materiallar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat, ishlab chiqarish ustama xarajatlari, tannarx, rejalashtirilgan tannarx, haqiqiy tannarx, yarim tayyor mahsulot, tayyor mahsulot, kalkulyatsiya, tannarx elementlari, mahsulot birligi tannarxi, normativ usul, buyurtma usuli, jarayon usuli, ichki nazorat, audit dalillari, audit riski, audit xulosasi.

6.1. Ishlab chiqarish jarayonlari va xarajatlarni audit qilish.

Ishlab chiqarish jarayonlari va tannarx auditi - bu ishlab chiqarish korxonalarining asosiy faoliyati, ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx hisoblashi va tayyor mahsulot ishlab chiqarish jarayonini tekshirishning tizimli, mustaqil va professional jarayonidir. Bu audit turi ishlab chiqarish korxonalari uchun alohida ahamiyatga ega, chunki ishlab chiqarish samaradorligi va tannarxning to'g'ri hisoblanishi to'g'ridan-to'g'ri rentabellik, raqobatbardoshlik va biznes muvaffaqiyatiga ta'sir qiladi.

Ishlab chiqarish jarayonlari auditi zamonaviy ishlab chiqarish korxonalari uchun eng murakkab va muhim audit sohalaridan biri hisoblanadi. Bu murakkablik bir nechta omillar bilan bog'liq. Birinchidan, ishlab chiqarish jarayoni ko'p bosqichli va murakkab texnologik zanjirdan iborat bo'lib, har bir bosqichda turli xil materiallar, uskunalar, ishchilar va texnologiyalar ishtirok etadi. Ikkinchidan, ishlab chiqarish xarajatlari ko'p komponentli - to'g'ridan-to'g'ri materiallar, to'g'ridan-to'g'ri mehnat, turli xil bilvosita xarajatlar - va ularning har birini to'g'ri hisobga olish va taqsimlash zarur. Uchinchidan, tannarx hisoblash metodologiyalari turli xil bo'lib, har bir korxona o'z xususiyatlariga mos metodologiyani tanlashi va to'g'ri qo'llashi kerak.

Ishlab chiqarish auditi bir nechta asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi va har biri chuqur professional bilim va tajribani talab qiladi. Ishlab chiqarish xarajatlarining to'g'ri hisobga olinishi - barcha ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar (materiallar, ish haqi, amortizatsiya, energiya, yordamchi materiallar va boshqalar) to'liq, to'g'ri va o'z vaqtida hisobga olinishi, tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanishi va to'g'ri buxgalteriya hisoblariga kiritilishi zarur. Tannarx hisoblashning to'g'riligi - mahsulot tannarxi to'g'ri metodologiya asosida hisoblanishi, barcha xarajatlar komponentlari to'liq hisobga olinishi, xarajatlar to'g'ri mahsulotlarga va davrlarga taqsimlanishi kerak.

Ishlab chiqarish samaradorligi va nazorati - ishlab chiqarish jarayonlari samarali tashkil etilganligi, materiallar va resurslar tejamkorlik bilan ishlatilishi, yo'qotishlar minimal bo'lishi, ichki nazorat tizimi ishlab chiqarish ustidan samarali nazorat qilishi kerak. Moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlash - ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha ma'lumotlar (ishlab chiqarilayotgan mahsulot, tayyor mahsulot, tannarx, daromad) moliyaviy hisobotlarda to'g'ri va ishonchli aks ettirilishi zarur.

Ishlab chiqarish auditi quyidagi asosiy maqsadlarga xizmat qiladi va har bir maqsad o'z navbatida bir nechta vazifalarni o'z ichiga oladi. Birinchi va asosiy maqsad - ishlab chiqarish xarajatlarining to'liqligi va to'g'riligini tasdiqlashdir. Auditor barcha ishlab chiqarish xarajatlari to'liq hisobga olinganligini, hech qanday muhim xarajat tushirib qoldirilmaganligini yoki noto'g'ri tasniflanganligini, xarajatlar to'g'ri summada qayd etilganligini, xarajatlar tegishli hujjatlar (schyot-fakturalar, aktlar, talab-chiqarish varaqlari, ish vaqti hisobi) bilan tasdiqlanganligini tekshiradi.

Ikkinchi maqsad - tannarx hisoblashning to'g'riligi va metodologiyaga muvofiqligini baholashdir. Auditor tanlangan tannarx hisoblash usuli (to'liq tannarx, o'zgaruvchan tannarx, normativ tannarx, pozitsion, poprotsess, ABC-costing va boshqalar) korxona xususiyatlariga mos kelishini, tannarx hisoblashda barcha zarur komponentlar (materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar) to'liq hisobga

olinganligini, bilvosita xarajatlar mantiqiy va asosli bazalar bo'yicha taqsimlanganligini, hisoblashda xatolar yo'qligini tekshiradi.

Uchinchi maqsad - ishlab chiqarish jarayonlari ustidan ichki nazorat tizimining samaradorligini baholashdir. To'g'ri tashkil etilgan ichki nazorat xatolar, yo'qotishlar, xarajatlarning ortiqcha bo'lishi va firibgarliklarning oldini oladi. Auditor ichki nazorat elementlarini (vakolatlarning ajratilishi, tasdiqlash tartibi, budjet nazorati, fizik nazorat, hisobot va tahlil) har tomonlama baholaydi.

To'rtinchi maqsad - ishlab chiqarish samaradorligi va resurslardan foydalanishni baholashdir. Auditor ishlab chiqarish jarayonlari qanchalik samarali ekanligini, resurslar (materiallar, mehnat, vaqt, energiya) tejamkorlik bilan ishlatilayotganligini, yo'qotishlar va chiqindilar maqbul darajada yoki haddan tashqari ko'pligini, me'yorlardan og'ishlar tahlil qilinib, sabablar aniqlanayotganligini baholaydi.

Beshinchi maqsad - ishlab chiqarish bilan bog'liq moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarining ishonchliligini tasdiqlashdir. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot (незавершенное производство - NZP), tayyor mahsulot qoldiqlari, sotilgan mahsulot tannarxi moliyaviy hisobotlarda to'g'ri summada aks ettirilishi, hisoblar (20, 21, 23, 40, 43, 90) to'g'ri qo'llanilishi, barcha muhim ma'lumotlar tushuntirish xatida oshkor etilishi kerak.

Ishlab chiqarish auditi bir nechta asosiy bosqichlardan iborat bo'lib, har bir bosqich o'z metodologiyasi va texnikalariga ega. Rejalashtirish va risklar baholash bosqichida auditor ishlab chiqarish jarayonlarini tushunadi, asosiy risklarni aniqlaydi, audit strategiyasini ishlab chiqadi. Ichki nazoratni tushunish va baholash bosqichida nazorat muhiti, nazorat protseduralar, axborot tizimlari baholanadi. Substantiv protseduralar bosqichida xarajatlar, tannarx hisoblash, operatsiyalar batafsil tekshiriladi. Analitik protseduralar bosqichida ko'rsatkichlar tahlili, trendlar, nisbatlar o'rganiladi. Xulosalar va tavsiyalar bosqichida topilmalar tizimlaştiriladi, audit hisoboti tayyorlanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining to'g'ri tasniflashtirilishi va hisobga olinishi tannarx hisoblash, moliyaviy tahlil va boshqaruv qarorlar qabul qilish uchun fundamental ahamiyatga ega. Noto'g'ri tasniflash

tannarxning buzilishiga, noto'g'ri boshqaruv qarorlariga va moliyaviy hisobotlardagi xatolarga olib keladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari bir nechta asosiy belgilarga ko'ra tasniflanadi va har bir tasniflash o'z maqsadiga xizmat qiladi. Mahsulot bilan bog'liqlik bo'yicha tasniflash eng muhim va keng qo'llaniladigan tasniflashdir. To'g'ridan-to'g'ri (direct) xarajatlar aniq bir mahsulot ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq va shu mahsulotga to'g'ridan-to'g'ri kiritilishi mumkin bo'lgan xarajatlardir. Ular ikki asosiy turga bo'linadi.

To'g'ridan-to'g'ri materiallar (direct materials) - bu tayyor mahsulot tarkibiga bevosita kiradigan va aniq identifikatsiya qilinadigan materiallardir. Masalan, mebel ishlab chiqarishda yog'och, DVP, MDF plitalari, lak, bo'yoqlar; avtomobil ishlab chiqarishda metall, plastmassa, shisha, rezina; kiyim ishlab chiqarishda mato, tugmalar, zamoklar, ip; oziq-ovqat ishlab chiqarishda un, shakar, yog', qo'shimchalar. Auditor to'g'ridan-to'g'ri materiallar xarajatlari to'g'ri identifikatsiya qilingan va hisobga olinganligini, materiallar sarfi me'yorlari mavjud va to'g'ri qo'llanilganligini, haqiqiy sarflar me'yorlar bilan muntazam taqqoslanilib, og'ishlar tahlil qilinishini, materiallar qiymati to'g'ri baholash usuli (FIFO, o'rtacha) bo'yicha hisobga olinganligini tekshiradi.

To'g'ridan-to'g'ri mehnat (direct labor) - bu mahsulotni ishlab chiqarishda bevosita band bo'lgan ishchilarning ish haqi va tegishli yig'imlardir. Bu ishchilar to'g'ridan-to'g'ri mahsulotni ishlab chiqaradi - tokarchilar, payvandchilar, yig'uvchilar, operatorlar. Auditor to'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari to'g'ri hisobga olinganligini, ish vaqti to'liq va aniq qayd etilganligini (ish varaqalari, ish vaqti tabellari), ish haqi to'g'ri hisoblangan va tasdiqlangan ekanligini, ish haqi to'g'ri mahsulotlarga yoki buyurtmalarga bog'langanligini, ijtimoiy yig'imlar to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi.

Bilvosita (indirect yoki overhead) xarajatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq, lekin aniq bir mahsulotga to'g'ridan-to'g'ri biriktirib bo'lmaydigan xarajatlardir. Ular juda ko'p va turli xil bo'lib, bir nechta asosiy guruhlarga bo'linadi.

Bilvosita materiallar - ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladi, lekin tayyor mahsulot tarkibiga bevosita kirmaydi yoki kichik miqdorda

bo'lgani uchun to'g'ridan-to'g'ri kiritish samarasiz. Masalan, moylab-moylash materiallari, tozalash vositalari, yordamchi reagentlar, kichik asbob-uskunalar, qadoqlash materiallari (ichki). Uskunalar va binolar amortizatsiyasi - ishlab chiqarish uskunalari (dastgohlar, mashinalar, liniyalar), ishlab chiqarish binolari va inshootlari amortizatsiyasi ishlab chiqarish xarajatlariga kiradi.

Energiya va kommunal xizmatlar - ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan elektr energiyasi, suv, gaz, issiqlik energiyasi, havo kompressorlari. Yordamchi ishchilar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning ish haqi - bevosita mahsulot ishlab chiqarmaydi, lekin ishlab chiqarish jarayonini ta'minlaydi: ta'mirchilar, sozlovchilar, elektriklar, omborchilar, nazoratchilar, texnologlar. Ishxona va sexdan rahbariyat ish haqi - sex boshliqlari, ustalar, brigadirlar, ishlab chiqarish menejerlari.

Ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish - uskunalarni ta'mirlash, profilaktik xizmat ko'rsatish, ehtiyot qismlar almashturish. Boshqa bilvosita xarajatlar - ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq boshqa xarajatlar: asbob-uskunalar amortizatsiyasi, ishlab chiqarish xavfsizligi xarajatlari, sifat nazorati xarajatlari, laboratoriya xarajatlari.

Auditor bilvosita xarajatlar to'g'ri tasniflangan va to'liq hisobga olinganligini, bilvosita xarajatlar ishlab chiqarish bilan bog'liq ekanligini (ishlab chiqarish xarajatlari va ma'muriy xarajatlar o'rtasida to'g'ri farq qo'yilganligini), bilvosita xarajatlarning taqsimlanish bazasi va usuli mantiqiy va asosli ekanligini, taqsimlash to'g'ri amalga oshirilganligini tekshiradi.

Xarajatlarning o'zgaruvchanlik darajasiga ko'ra tasniflash boshqaruv hisobi va tahlil uchun juda muhim. O'zgaruvchan (variable) xarajatlar ishlab chiqarish hajmiga to'g'ri mutanosib ravishda o'zgaradi - ishlab chiqarish ko'paysa, xarajatlar ham ko'payadi, kamaysa - kamayadi. Asosiy misollar: to'g'ridan-to'g'ri materiallar (ko'proq mahsulot - ko'proq material kerak), to'g'ridan-to'g'ri mehnat (pul-ishli to'lov tizimida), energiya (ishlab chiqarish uchun), ba'zi yordamchi materiallar.

Doimiy (fixed) xarajatlar ishlab chiqarish hajmidan mustaqil ravishda deyarli o'zgarmaydi. Ular ma'lum vaqt davri uchun doimiy

bo'lib qoladi. Asosiy misollar: ishlab chiqarish binolari va uskunalar amortizatsiyasi, ishxona rahbariyat ish haqi (oylik), kommunal to'lovlarning doimiy qismi, ijara to'lovlari, sug'urta to'lovlari.

Yarim o'zgaruvchan (semi-variable) xarajatlar qisman o'zgaruvchan, qisman doimiy - ular ishlab chiqarish hajmiga qarab o'zgaradi, lekin mutanosib emas. Asosiy misollar: elektr energiyasi (doimiy qism + ishlab chiqarishga bog'liq qism), ta'mirlash xarajatlari, ba'zi yordamchi ishchilar ish haqi.

Auditor xarajatlarning o'zgaruvchanlik darajasi to'g'ri aniqlanganligini, bu ma'lumot CVP (cost-volume-profit) tahlil uchun ishlatilayotganligini, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar o'rtasida to'g'ri farq qo'yilganligini tekshiradi.

Hisobot davriga mansubligi bo'yicha tasniflash moliyaviy hisobotlar uchun muhim. Joriy davr xarajatlari - bu davr ichida to'liq tan olinadi va xarajatlarga o'tkaziladi. Kapitallashtirilgan xarajatlar - aktivlar qiymatiga kiritiladi va vaqt o'tishi bilan amortizatsiya yoki tannarx orqali xarajatlarga o'tadi. Kelajak davrlarga qoldirilgan xarajatlar - hali tan olinmaydi, aktivlarda (masalan, ishlab chiqarilayotgan mahsulot) saqlanadi.

Buxgalteriya hisobida ishlab chiqarish xarajatlari asosan 2010, 2310, 2510, 2610-hisoblarda aks ettiriladi. 2010-hisob "Asosiy ishlab chiqarish" korxonaning asosiy mahsulotini ishlab chiqarish xarajatlarini to'plash uchun asosiy hisob hisoblanadi. Bu hisobning debetida barcha ishlab chiqarish xarajatlari to'planadi va kreditida tayyor bo'lgan mahsulot tannarxi 2010-hisobga yoki 9110-hisobga o'tkaziladi. 2310-hisob "Yordamchi ishlab chiqarish" yordamchi bo'limlarning (energetika, ta'mirlash, transport, instrumentalka) xarajatlarini to'playdi. Bu xarajatlar keyinchalik asosiy ishlab chiqarishga (2010-hisob) yoki boshqa xarajat hisoblariga taqsimlanadi.

25-hisob "Umum ishlab chiqarish xarajatlari" sexdan yoki ishxonalarning xarajatlarini to'playdi (sex boshliqlari ish haqi, sex binolari amortizatsiyasi, sex umumiy ta'mirlash va h.k.). Bu xarajatlar davriy ravishda (oy, kvartal oxirida) 2010-hisobga taqsimlanadi. 2510-hisob "Umumxo'jalik xarajatlari" korxonaning umumiy ma'muriy

xarajatlarini to'playdi (direktor va boshqaruv apparati ish haqi, ma'muriy bino amortizatsiyasi, ofis xarajatlari va h.k.). Bu xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlariga kirmaydi va to'g'ridan-to'g'ri 9010-hisob "Sotish" ga o'tkaziladi (davr xarajatlari sifatida).

Auditor ishlab chiqarish xarajatlari to'g'ri hisoblarda aks ettirilganligini, 2010-hisobda faqat asosiy ishlab chiqarish xarajatlari to'planganligini, 2510 va 2610-hisoblarning to'g'ri ajratilganligini va taqsimlanganligini, xarajatlar tushirib qoldirilmagan yoki ikki marta hisobga olinmaganligini tekshiradi.

Ishlab chiqarish me'yorlari va budjetlash samarali boshqarish va nazoratning asosiy vositalaridir. Ular xarajatlarni rejalashtirish, nazorat qilish va tahlil qilish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish me'yorlari - bu bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslar (materiallar, mehnat vaqti, energiya, boshqalar) ning ilmiy asoslangan yoki tajribaga asoslangan miqdoriy ko'rsatkichlaridir. Me'yorlar bir nechta asosiy turlarga bo'linadi.

Materiallar sarfi me'yorlari - bir birlik mahsulot uchun kerakli materiallarning miqdori va turi. Masalan, bir dona stul uchun 2.5 m² yog'och, 0.3 litr lak, 8 dona vint. Me'yorlar texnologik kartalarda, konstruktor hujjatlarida, retsepturalarda (oziq-ovqat sanoati uchun) belgilanadi. Auditor materiallar sarfi me'yorlari barcha asosiy mahsulotlar uchun ishlab chiqilganligini, me'yorlar texnik hujjatlarga asoslanganligini, me'yorlar dolzarb ekanligini (texnologiya yoki materiallar o'zgarganda yangilanishi), me'yorlarda chiqindilar va yo'qotishlar hisobga olinganligini tekshiradi.

Mehnat vaqti me'yorlari (norma-soat yoki norma-minut) - bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun kerakli ish vaqti. Masalan, bir dona detalini ishlab chiqarish uchun 0.5 soat. Me'yorlar texnologik jarayon tahlili, vaqt o'lchash, me'yorlash usullari asosida belgilanadi. Auditor mehnat vaqti me'yorlari asosli ekanligini, me'yorlar haqiqiy ishlab chiqarish sharoitiga mos kelishini, me'yorlar ishchilar malakasini hisobga olganligini tekshiradi.

Energiya sarfi me'yorlari - bir birlik mahsulot uchun elektr, gaz, suv, bug' sarfi. Bu ayniqsa energiyani ko'p iste'mol qiladigan ishlab chiqarish

uchun muhim (metallurgiya, kimyo sanoati). Uskunalar ishlatilish me'yorlari - bir birlik mahsulot uchun dastgoh-soat, mashina-soat. Bu kapital sig'imli ishlab chiqarish uchun muhim.

Haqiqiy ko'rsatkichlarni me'yorlar bilan taqqoslash ishlab chiqarish nazoratining asosiy usuli. Auditor haqiqiy sarflar me'yorlar bilan muntazam taqqoslanishini (kunlik, haftalik, oylik), og'ishlar aniqlanib, tahlil qilinishini, og'ishlar sabablari o'rganilishini, ijobiy og'ishlar (tejamkorlik) rag'batlantirishini, salbiy og'ishlar (ortiqcha sarflash) sabablari bartaraf etilishini tekshiradi.

Og'ishlar turli sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin: narx og'ishi (materiallar narxi o'zgargan), miqdor og'ishi (haqiqiy sarflar me'yordan farq qilgan), samaradorlik og'ishi (ishchilar tezroq yoki sekinroq ishlagan), sifat og'ishi (materiallar sifati boshqacha), texnologiya og'ishi (texnologik jarayon o'zgargan).

Budjetlash tizimi xarajatlarni rejalashtirish va nazorat qilishning professional vositasi bo'lib, zamonaviy korxonalarda keng qo'llaniladi. Asosiy budjetlar turlari quyidagilarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish budjeti - qancha mahsulot ishlab chiqarish rejalashtirilganligi, qaysi davrlarda. Materiallar xarajatlari budjeti - qancha va qaysi materiallar kerak bo'ladi, ularning tannarxi qancha. Mehnat xarajatlari budjeti - qancha ish soati kerak, ish haqi fondi qancha. Bilvosita xarajatlar budjeti - bilvosita xarajatlar turi va miqdori. Master budjet (Asosiy budjet) - barcha alohida budjetlar yig'indisi, umumiy moliyaviy prognoz.

Auditor budjetlash tizimi mavjud va ishlaydigan ekanligini, budjetlar realistik va asosli ekanligini (optimistik emas, pesimistik emas), budjetlar tasdiqlangan ekanligini, haqiqiy ko'rsatkichlar budjet bilan muntazam taqqoslanishini, budjetdan og'ishlar tahlil qilinib, tegishli choralar ko'rilishini, budjetlar egiluvchan ekanligini (sharoitlar o'zgarganda qayta ko'rib chiqilishini) tekshiradi.

Budjet nazorati (budget control) budjetning muhim qismi. Bu haqiqiy natijalarni budjet bilan taqqoslash va og'ishlarga tez javob berishni o'z ichiga oladi. Budjet hisoboti (budget report) muntazam (haftalik, oylik) tayyorlanishi va rahbariyatga taqdim etilishi kerak.

Hisobotda rejalashtirilgan va haqiqiy ko'rsatkichlar, og'ishlar, og'ishlar sabablari ko'rsatilishi zarur.

Ishlab chiqarish tsikli - bu xom-ashyodan tayyor mahsulotgacha bo'lgan jarayonning to'liq zanjiridir. Auditor bu zanjirning har bir bosqichini tekshiradi.

Ishlab chiqarish tsiklining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat. Rejalashtirish va tayyorgarlik bosqichi - ishlab chiqarish rejalarini tuzish (yillik, oylik, kunlik), buyurtmalar olish va tahlil qilish, zarur materiallar va resurslarni aniqlash, ta'minot rejasini tuzish, ishchi kuchini rejalashtirish. Auditor ishlab chiqarish rejasi mavjud va asosli ekanligini, reja bozor talabi va korxona imkoniyatlariga asoslanganligini, reja tasdiqlangan ekanligini tekshiradi.

Materiallar tayyorlash bosqichi - zarur materiallarni sotib olish yoki zaxiradan olish, materiallarni saralash, tayyorlash, kerakli o'lchamda kesish yoki shakllantirish, materiallar sifatini tekshirish. Auditor materiallar o'z vaqtida tayyorlanishini, materiallar sifati talablarga javob berishini, materiallar yo'qotilmasligi va oqilona ishlatilishini tekshiradi.

Asosiy ishlab chiqarish jarayoni korxonaning asosiy faoliyati bo'lib, turli operatsiyalardan iborat. Mexanik ishlov berish - kesish, burghulash, silliqlash, payvandlash va boshqa operatsiyalar. Yig'ish (montaj) - alohida qismlardan tayyor mahsulotni yig'ish. Kimyoviy yoki issiqlik ishlov berish - bo'yash, qizdirish, sovutish, quritish. Qadoqlash - tayyor yoki yarim tayyor mahsulotni qadoqlash. Auditor ishlab chiqarish jarayoni texnologiyaga mos kelib borilishini, texnologik intizom saqlanishini, uskunalar to'g'ri ishlatilishini, sifat nazorati amalga oshirilishini tekshiradi.

Sifat nazorati ishlab chiqarish jarayonining ajralmas qismi. Kiruvchi nazorat (xom-ashyo va materiallar qabul qilishda), jarayon ichidagi nazorat (ishlab chiqarish bosqichlarida), chiquvchi nazorat (tayyor mahsulotni tekshirish). Auditor sifat nazorati tizimi mavjud va ishlaydiganligini, barcha muhim bosqichlarda nazorat amalga oshirilishini, nosoz mahsulotlar aniqlangan va bartaraf etilishini, sifat ko'rsatkichlari qayd etilishini tekshiradi.

Tayyor mahsulotni qabul qilish va saqlash - tayyor mahsulot ishlab chiqarishdan omborga topshiriladi, topshirish-qabul qilish akti tuziladi, mahsulot omborga joylashtiriladi va katalogga kiritiladi, saqlanishi ta'minlanadi. Auditor tayyor mahsulot to'g'ri qabul qilinib, hisobga olinishini, omborga joylashturish tartibli ekanligini, saqlash shartlari buzilmasligini tekshiradi.

Ishlab chiqarish tsikli uzunligi - xom-ashyo kiritilganidan tayyor mahsulot chiqqunga qadar o'tadigan vaqt. Bu muhim ko'rsatkich bo'lib, uning qisqarishi foydali (kapital kamroq muzlatiladi, tezroq daromad olinadi). Auditor ishlab chiqarish tsikli uzunligini hisoblaydi va tahlil qiladi, tsikl qisqartirish imkoniyatlarini izlaydi (texnologiyani takomillashtirish, tashkiliy yaxshilashlar, tor joylarni yo'qotish).

Ishlab chiqarish jarayonlarining hujjatlashtirilishi ham auditorning e'tibor ob'ektidir. Texnologik hujjatlar - texnologik kartalar (har bir operatsiya uchun), texnologik jarayon xaritasi, sifat standartlari va instrutsiyalar. Ishlab chiqarish hujjatlari - ishlab chiqarish buyurtmalari, ish varaqalari (ish vaqtini qayd etish), materiallar talab-chiqarish varaqlari, mahsulot qabul qilish aktlari, nosozlik va chiqindilar aktlari.

Auditor barcha zarur hujjatlar mavjudligini, hujjatlar to'g'ri va o'z vaqtida to'ldirilishini, hujjatlar tasdiqlangan ekanligini, hujjatlar arxivlanishi va saqlanishini tekshiradi.

Yordamchi ishlab chiqarish bo'limlari asosiy ishlab chiqarishni ta'minlaydi va ularning xarajatlari to'g'ri hisobga olinib, taqsimlanishi kerak.

Yordamchi ishlab chiqarish bo'limlari turli xil bo'lishi mumkin. Energetika bo'limi - elektr energiyasi, bug', siqilgan havo, suv ta'minoti ishlab chiqaradi va taqsimlaydi. Ta'mirlash bo'limi - uskunalarni ta'mirlaydi, profilaktika qiladi, ehtiyot qismlar tayyorlaydi. Transport bo'limi - ichki transport xizmatlarini ko'rsatadi, yuklarni tashiydi. Instrumental bo'lim - asbob-uskunalar, qoliplar tayyorlaydi va ta'mirlaydi. Laboratoriya - sifat nazorati, tahlillar o'tkazadi.

Auditor yordamchi ishlab chiqarish bo'limlarining xarajatlari to'g'ri hisobga olinishini (2310-hisobda), xarajatlar bo'limlar bo'yicha

ajratilganligini, xarajatlar asosiy ishlab chiqarishga to'g'ri taqsimlanishini tekshiradi.

Bilvosita xarajatlarni taqsimlash tannarx hisoblashning eng murakkab va muhim qismi. Bilvosita xarajatlar aniq bir mahsulotga to'g'ridan-to'g'ri bog'lab bo'lmagani uchun, ular mantiqiy baza bo'yicha taqsimlanadi.

Taqsimlash bazalari turli xil bo'lishi mumkin va korxona o'ziga eng mos bazani tanlaydi. To'g'ridan-to'g'ri mehnat soatlari - eng keng tarqalgan baza. Qancha ko'p mehnat sarflangan mahsulotga shuncha ko'p bilvosita xarajat taqsimlanadi. To'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari (so'm) - mehnat soatlariga o'xshash, lekin summa asosida. Mashina-soatlari - avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish uchun maqsadga muvofiq, chunki bilvosita xarajatlarning ko'p qismi (amortizatsiya, energiya, ta'mirlash) uskunalar bilan bog'liq.

To'g'ridan-to'g'ri materiallar xarajatlari - materialga sig'imli ishlab chiqarish uchun qo'llanilishi mumkin. Ishlab chiqarish hajmi (birliklar soni) - oddiy, lekin faqat bir xil yoki o'xshash mahsulotlar ishlab chiqarilganda qo'llanilishi mumkin. ABC-costing (Activity Based Costing) - zamonaviy va aniqroq usul, bilvosita xarajatlarni faoliyat turlariga, keyin faoliyat turlarini mahsulotlarga bog'laydi.

Taqsimlash jarayoni quyidagicha bo'ladi. Birinchi qadam - taqsimlash stavkasini hisoblash:

Stavka = Umumiy bilvosita xarajatlar / Taqsimlash bazasining umumiy qiymati

Masalan, agar umumiy bilvosita xarajatlar 100 mln so'm, umumiy mehnat soatlari 50,000 soat bo'lsa:

Stavka = 100,000,000 / 50,000 = 2,000 so'm/soat

Ikkinchi qadam - har bir mahsulotga taqsimlash. Agar mahsulot A ga 20 soat sarflangan bo'lsa:

Taqsimlanishi kerak bilvosita xarajatlar = 20 × 2,000 = 40,000 so'm

Auditor taqsimlash bazasi mantiqiy va korxona xususiyatiga mos kelishini, bazaning barcha mahsulotlar uchun bir xil qo'llanilishini, taqsimlash stavkasi to'g'ri hisoblanganligini, taqsimlash to'g'ri amalga

oshirilganligini, taqsimlash hujjatlashtirilganligini (hisoblash ma'lumotnomalari) tekshiradi.

Ko'p mahsulotli ishlab chiqarishda taqsimlash yanada murakkab. Ikki bosqichli taqsimlash ko'pincha qo'llaniladi: Birinchi bosqich - bilvosita xarajatlarni ishlab chiqarish bo'limlariga (sexlarga) taqsimlash. Ikkinchi bosqich - har bir sex xarajatlarini o'sha sexda ishlab chiqarilgan mahsulotlarga taqsimlash. Har bir bosqichda o'z bazasi qo'llanilishi mumkin.

Samarali ichki nazorat ishlab chiqarish xarajatlari ustidan nazoratni, xatolar va firibgarliklarning oldini olishni ta'minlaydi.

Auditor ishlab chiqarish bo'yicha ichki nazoratning asosiy elementlarini baholaydi. Vakolatlarning ajratilishi ishlab chiqarish jarayonida turli funksiyalar turli shaxslar tomonidan bajarilishi kerakligini nazarda tutadi. Ishlab chiqarishni rejalashtirish (rejalashtirish bo'limi), materiallarni sotib olish (ta'minot bo'limi), materiallarni qabul qilish va saqlash (omborchilar), ishlab chiqarish jarayoni (ishlab chiqarish ustalar, ishchilar), sifat nazorati (OTK bo'limi), hisobga olish (buxgalteriya), to'lov (moliya bo'limi).

Auditor bir shaxs bir nechta nomuvofiq funksiyani bajarmasligini, masalan, bir xodim ham materiallarni buyurtma qilishi, ham qabul qilishi va ham to'lovni amalga oshirishi mumkin emasligini tekshiradi. Kichik korxonalarda to'liq ajratish qiyin bo'lishi mumkin, bunday hollarda kompensatsiya qiluvchi nazorat choralari (rahbarning shaxsiy nazorati, tez-tez tekshiruvlar) zarur.

Tasdiqlash tartibi barcha muhim operatsiyalar va qarorlar tegishli darajadagi rahbar tomonidan oldindan tasdiqlanishini nazarda tutadi. Ishlab chiqarish rejalari rahbariyat tomonidan tasdiqlangan bo'lishi, materiallar sotib olish ta'minot rahbari yoki direktor tomonidan tasdiqlangan bo'lishi, ortiqcha xarajatlar (me'yordan ortiq) maxsus tasdiqlashni talab qilishi, tayyor mahsulotni chiqarish sexdan boshlig'i tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak.

Budjet nazorati ishlab chiqarish xarajatlarini budjet bilan taqqoslashni o'z ichiga oladi. Har bir xarajat turi (materiallar, mehnat, energiya, boshqalar) uchun budjet belgilanishi, haqiqiy xarajatlar

muntazam budjet bilan taqqoslanishi, og'ishlar aniqlanishi va tahlil qilinishi, sezilarli og'ishlar sabablarini tushuntirish talab qilinishi zarur.

Fizik nazorat ishlab chiqarish resurslari va mahsulotlari ustidan fizik nazoratni ta'minlaydi. Materiallar va tayyor mahsulot omborlarga kirish cheklangan bo'lishi, uskunalar va asbob-uskunalar xavfsizligi ta'minlanishi, muntazam inventarizatsiya o'tkazilishi, videokuzatuv va signalizatsiya tizimi bo'lishi foydali.

Me'yorlar va standartlar nazorati ishlab chiqarish me'yorlariga rioya qilinishini nazorat qiladi. Materiallar sarfi me'yorlar doirasida bo'lishi, mehnat vaqti sarfi me'yorlar doirasida bo'lishi, chiqindilar va yo'qotishlar maqbul darajada bo'lishi, sifat standartlariga rioya qilinishi kerak.

Hisobot va tahlil rahbariyatni ishlab chiqarish jarayonlari haqida xabardor qiladi. Kunlik ishlab chiqarish hisobotlari (qancha ishlab chiqarildi, qancha material sarflandi), haftalik tahlil hisobotlari (rejadan og'ishlar, muammolar), oylik to'liq hisobotlar (ishlab chiqarish, xarajatlar, samaradorlik ko'rsatkichlari) muntazam tayyorlanishi va rahbariyatga taqdim etilishi zarur.

Auditor ichki nazoratning zaif tomonlarini aniqlaydi: vakolatlar ajratilmagan, tasdiqlash yo'q yoki formal, budjet nazorati amalga oshirilmaydi, fizik nazorat zaif, me'yorlar aniqlanmagan yoki nazorat qilinmaydi, hisobotlar yo'q yoki tahlil qilinmaydi. Har bir zaif tomon uchun risklarni baholaydi va mustahkamlash tavsiyalarini beradi.

6.2. Tayyor mahsulot va uning tannarxini audit qilish

Tayyor mahsulot tannarxini to'g'ri hisoblash korxonaning moliyaviy natijalarini aniqlash, narx belgilash siyosatini ishlab chiqish va strategik qarorlar qabul qilish uchun fundamental ahamiyatga ega. Tannarx hisoblash metodologiyasi korxonaning ishlab chiqarish xususiyatlariga, mahsulot turlariga va boshqaruv ehtiyojlariga qarab tanlanadi va professional auditor bu metodologiyaning to'g'riligi va izchil qo'llanilishini tekshirishi zarur.

Tannarx hisoblashning asosiy usullari ishlab chiqarish xususiyatlariga qarab turlicha bo'ladi va har birining o'z afzalliklari va kamchiliklari mavjud. Pozitsion (buyurtma bo'yicha) usul har bir

buyurtma yoki pozitsiya uchun alohida tannarx hisoblaydigan usul bo'lib, individual yoki kichik seriyali ishlab chiqarish uchun qo'llaniladi. Bu usul qurilish, maxsus uskunalar ishlab chiqarish, matbaa ishlari, ta'mirlash xizmatlari uchun ideal hisoblanadi.

Pozitsion usulda har bir buyurtma (pozitsiya) uchun alohida hisobvaraq ochiladi va unga barcha xarajatlar (materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar) to'planadi. Buyurtma tugagandan keyin, umumiy xarajatlar ishlab chiqarilgan birliklar soniga bo'linib, birlik tannarxi aniqlanadi. Masalan, agar buyurtma №1234 bo'yicha 10 dona maxsus detal ishlab chiqarish kerak bo'lsa, bu buyurtmaga sarflangan barcha xarajatlar yig'iladi: materiallar - 500,000 so'm, mehnat - 300,000 so'm, bilvosita xarajatlar - 200,000 so'm. Jami: 1,000,000 so'm. Birlik tannarxi: 1,000,000 / 10 = 100,000 so'm/dona.

Auditor pozitsion usul qo'llaniladigan korxonalarda quyidagilarni tekshiradi: har bir buyurtma uchun alohida hisobvaraq yuritilganligini va barcha xarajatlar to'g'ri buyurtmalarga bog'langanligini, xarajatlar aniq identifikatsiya qilingan va to'g'ri buyurtmaga kiritilganligini (bir buyurtmaning xarajati boshqa buyurtmaga kiritilmaganligini), bilvosita xarajatlar mantiqiy baza bo'yicha buyurtmalarga taqsimlanganligini, tugallanmagan buyurtmalar (ishlab chiqarilayotgan mahsulot) to'g'ri baholanganligini va hisobda aks ettirilganligini, buyurtma tugaganda tannarx to'g'ri hisoblanib, tayyor mahsulot hisobiga o'tkazilganligini.

Poprotsess (jarayon bo'yicha) usul ommaviy yoki seriyali ishlab chiqarishda qo'llaniladi va ma'lum davr (oy, kvartal) uchun barcha xarajatlarni yig'ib, ishlab chiqarilgan mahsulot birliklariga bo'lish orqali tannarx hisoblanadi. Bu usul kimyo sanoati, oziq-ovqat ishlab chiqarish, metallurgiya, to'qimachilik uchun mos keladi - ya'ni bir xil yoki bir necha xil mahsulotlar doimiy va katta hajmda ishlab chiqariladigan joylar uchun.

Poprotsess usulda oy yoki davr oxirida barcha xarajatlar yig'iladi, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori aniqlanadi, o'rtacha tannarx hisoblanadi: Birlik tannarxi = Davr xarajatlari / Ishlab chiqarilgan birliklar soni. Masalan, yanvar oyida materiallar - 50 mln so'm, mehnat - 30 mln so'm, bilvosita xarajatlar - 20 mln so'm. Jami: 100 mln so'm.

Ishlab chiqarildi: 10,000 birlik. Birlik tannarxi: 100,000,000 / 10,000 = 10,000 so'm/birlik.

Agar oy oxirida ishlab chiqarilayotgan (tugallanmagan) mahsulot bo'lsa, uni hisobga olish kerak. Ekvivalent birliklar usuli qo'llaniladi - tugallanmagan mahsulot tayyor bo'lganlik darajasi (50%, 70% va h.k.) bo'yicha ekvivalent birliklarga aylantiriladi. Masalan, oy oxirida 1,000 birlik 60% tayyor mahsulot bor. Ekvivalent birliklar: 1,000 × 60% = 600 birlik. Umumiy ekvivalent: 10,000 (tayyor) + 600 (NZP) = 10,600 birlik. Birlik tannarxi: 100,000,000 / 10,600 ≈ 9,434 so'm/birlik.

Auditor poprotsess usul qo'llaniladigan korxonalarda davr xarajatlari to'liq va to'g'ri hisobga olinganligini, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori to'g'ri aniqlanganligini, ishlab chiqarilayotgan mahsulot to'g'ri baholanganligini (ekvivalent birliklar usuli to'g'ri qo'llanilganligini), bir necha xil mahsulot ishlab chiqarilsa, xarajatlar to'g'ri taqsimlanganligini tekshiradi.

To'liq tannarx (absorption costing) usuli barcha ishlab chiqarish xarajatlarini (to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita, o'zgaruvchan va doimiy) mahsulot tannarxiga kiritadi. Bu an'anaviy va keng tarqalgan usul bo'lib, moliyaviy hisobot tayyorlash uchun IFRS va O'zbekiston standartlari tomonidan talab qilinadi. To'liq tannarx = To'g'ridan-to'g'ri materiallar + To'g'ridan-to'g'ri mehnat + Bilvosita ishlab chiqarish xarajatlari (o'zgaruvchan va doimiy).

Auditor to'liq tannarx usulida barcha ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritilganligini, bilvosita xarajatlar (ayniqsa doimiy) to'g'ri taqsimlanganligini, ma'muriy va sotish xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritilmaganligini (ular davr xarajatlari) tekshiradi.

O'zgaruvchan tannarx (variable costing yoki direct costing) usuli faqat o'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot tannarxiga kiritadi, doimiy ishlab chiqarish xarajatlarini esa davr xarajatlari sifatida to'g'ridan-to'g'ri foyda-zarar hisobotiga o'tkazadi. Bu usul ichki boshqaruv hisobi uchun juda foydali, chunki u mahsulot haqiqiy o'zgaruvchan tannarxini ko'rsatadi va CVP (cost-volume-profit) tahlilni osonlashtiradi.

O'zgaruvchan tannarx = To'g'ridan-to'g'ri materiallar + To'g'ridan-to'g'ri mehnat + O'zgaruvchan bilvosita xarajatlar. Doimiy ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot tannarxiga kirmaydi va davr xarajatlari sifatida tan olinadi. Auditor o'zgaruvchan tannarx usuli ichki boshqaruv maqsadlarida qo'llanilishini (tashqi moliyaviy hisobot uchun emas), o'zgaruvchan va doimiy xarajatlar o'rtasida to'g'ri farq qo'yilganligini, moliyaviy hisobotlar tayyorlashda to'liq tannarxga o'tkazish tuzatishlari amalga oshirilganligini tekshiradi.

Normativ tannarx (standard costing) usuli avvaldan belgilangan me'yoriy (standart) tannarxni qo'llaydi va haqiqiy tannarx bilan farqlarni (og'ishlarni) alohida hisobga oladi. Bu usul nazorat va tahlil uchun juda samarali. Har bir mahsulot uchun normativ tannarx belgilanadi (materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar uchun me'yorlar va narxlar asosida). Ishlab chiqarish jarayonida mahsulot normativ tannarx bo'yicha hisobga olinadi. Haqiqiy xarajatlar alohida to'planadi. Davr oxirida normativ va haqiqiy tannarx taqqoslanadi va og'ishlar aniqlanadi.

Og'ishlar turli xil bo'lishi mumkin: materiallar og'ishlari (narx og'ishi, miqdor og'ishi), mehnat og'ishlari (stavka og'ishi, samaradorlik og'ishi), bilvosita xarajatlar og'ishlari (budjet og'ishi, hajm og'ishi, samaradorlik og'ishi). Auditor normativ tannarx usulida me'yorlar asosli va dolzarb ekanligini, normativ tannarx to'g'ri hisoblanganligini, og'ishlar to'g'ri aniqlanib tahlil qilinishini, sezilarli og'ishlar sabablarini tushuntirish mavjudligini, og'ishlar to'g'ri buxgalteriya hisobida aks ettirilishini (40-hisob ishlatilishi) tekshiradi.

ABC-costing (Activity Based Costing) zamonaviy va aniq usul bo'lib, bilvosita xarajatlarni faoliyat turlari (activities) orqali mahsulotlarga bog'laydi. Bu murakkab, ko'p mahsulotli ishlab chiqarish uchun to'liq tannarxdan aniqroq natija beradi. ABC usulida faoliyat turlari aniqlanadi (masalan, materiallarni buyurtma qilish, uskunani sozlash, sifat nazorati, qadoqlash), har bir faoliyat turi uchun xarajatlar va xarajat drayver (cost driver) aniqlanadi, mahsulotlar har bir faoliyat turidan qancha foydalanishi hisoblanadi, bilvosita xarajatlar faoliyat turlari orqali mahsulotlarga taqsimlanadi.

Tayyor mahsulot tannarxi bir nechta asosiy komponentlardan tashkil topadi va har bir komponentning to'g'ri hisoblanishi muhim.

To'g'ridan-to'g'ri materiallar xarajatlari tannarxning odatda eng katta qismini tashkil qiladi va auditor bu komponentni juda diqqat bilan tekshiradi. Materiallar sarfi me'yorlari mavjud va to'g'ri qo'llanilganligini, haqiqiy sarflar me'yorlarga mos kelishini yoki og'ishlar asoslanganligini, materiallar qiymati to'g'ri baholash usuli (FIFO, o'rtacha) bo'yicha hisobga olinganligini, chiqindilar va yo'qotishlar to'g'ri hisobga olinganligini - me'yoriy chiqindilar tannarxga kiradi, me'yordan ortiq yo'qotishlar alohida hisoblanadi, qaytariladigan chiqindilar (metallolom, qog'oz) qiymatga qaytariladi tekshiradi.

Materiallar tannarxiga kirishi kerak bo'lgan elementlar: asosiy materiallarning qiymati (sotib olish qiymati), yordamchi materiallar (mahsulot uchun zarur, lekin asosiy emas), komplektlovchi buyumlar (boshqa korxonalardan sotib olingan tayyor qismlar), qadoqlash materiallari (ichki, mahsulot tarkibiga kiradi). Materiallar tannarxiga kirmasligi kerak: tashqi qadoqlash (sotish xarajatlari), umumxo'jalik maqsadlari uchun materiallar, me'yordan ortiq yo'qotishlar.

To'g'ridan-to'g'ri mehnat xarajatlari mahsulotni bevosita ishlab chiqarayotgan ishchilarning ish haqi va yig'imlaridan iborat. Auditor mehnat vaqti to'g'ri va to'liq qayd etilganligini (ish varaqlari, tabeller), ish haqi to'g'ri hisoblangan va tasdiqlangan ekanligini (tarif stavkalari, ustama to'lovlar, bonuslar), ish haqi to'g'ri mahsulot yoki buyurtmalarga bog'langanligini, ijtimoiy yig'imlar (pensiya, tibbiy sug'urta, ishsizlikdan sug'urta) to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi.

Mehnat tannarxiga kirishi kerak: asosiy ish haqi (vaqt-ishli yoki pul-ishli), qo'shimcha ish haqi (ustama ish, tungi ish, bayram kunlari), bonuslar va mukofotlar (ishlab chiqarish natijalari uchun), ijtimoiy yig'imlar. Mehnat tannarxiga kirmasligi kerak: ma'muriy xodimlar ish haqi, sotish bo'limi xodimlar ish haqi, dam olish haqi (ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan qism).

Bilvosita ishlab chiqarish xarajatlari tannarxning uchinchi komponenti bo'lib, to'g'ri taqsimlash muhim. Auditor bilvosita xarajatlar to'liq hisobga olinganligini, taqsimlash bazasi mantiqiy tanlanganligini,

taqsimlash to'g'ri amalga oshirilganligini, oy oxirida yoki yil oxirida haqiqiy va rejalashtirilgan bilvosita xarajatlar taqqoslanilib, tuzatishlar amalga oshirilganligini tekshiradi.

Bilvosita xarajatlarga kiradi: yordamchi materiallar, uskunalar amortizatsiyasi, ishlab chiqarish binolari amortizatsiyasi, energiya (elektr, gaz, suv), yordamchi ishchilar ish haqi, sex rahbariyati ish haqi, ta'mirlash va texnik xizmat, boshqa ishlab chiqarish xarajatlari. Bilvosita xarajatlarga kirmasligi kerak: ma'muriy bino amortizatsiyasi va xarajatlari (26-hisob), sotish xarajatlari (44-hisob), moliyaviy xarajatlar (foizlar).

Tannarx tuzilishi tahlili auditorning muhim vazifasi. Auditor tannarx tuzilishini tahlil qiladi va sanoat o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslaydi. Materialga sig'imli ishlab chiqarishda materiallar 60-70%, mehnat 15-20%, bilvosita xarajatlar 15-20% bo'lishi mumkin. Mehnatga sig'imli ishlab chiqarishda mehnat 40-50%, materiallar 30-40%, bilvosita xarajatlar 15-20%. Kapitalga sig'imli (avtomatlashtirilgan) ishlab chiqarishda bilvosita xarajatlar (amortizatsiya, energiya) 40-50%, materiallar 30-40%, mehnat 10-20%.

Agar tannarx tuzilishi noodatiy bo'lsa (masalan, mehnat 70%), auditor sabablarini o'rganadi - bu xato, mos kelmaydigan tasniflash yoki korxona haqiqiy xususiyati bo'lishi mumkin.

Tayyor mahsulot ishlab chiqarish jarayoni tugagandan keyin ishlab chiqarish bo'limidan (sex) tayyor mahsulot omboriga topshiriladi va bu jarayon to'g'ri hujjatlashtirilishi va hisobga olinishi zarur.

Tayyor mahsulotni qabul qilish jarayoni bir nechta muhim bosqichlardan iborat. Sifat nazorati - mahsulot ishlab chiqarishdan chiqishidan oldin, u texnik nazorat bo'limi (OTK) tomonidan tekshiriladi. Mahsulot sifat standartlariga, texnik shartlarga javob berishini tekshirish, vizual ko'zdan kechirish, zarur bo'lsa - o'lchash, test qilish amalga oshiriladi. Sifatga mos kelgan mahsulotga OTK belgisi yoki sertifikati beriladi, sifatga mos kelmaydigan mahsulot nosoz deb tan olinadi va alohida qayta ishlash yoki utilizatsiya qilinadi.

Auditor sifat nazorati tizimi mavjud va ishlaydiganligini, barcha tayyor mahsulot sifat nazoratidan o'tganligini, nosoz mahsulotlar

aniqlangan va to'g'ri qayd etilganligini, nosoz mahsulotlar tannarxi alohida hisoblanib, mas'ullar aniqlanganligini tekshiradi.

Topshirish-qabul qilish hujjatlashtiruvi - mahsulot sifat nazoratidan o'tgandan keyin, u rasmiy ravishda ishlab chiqarish bo'limidan tayyor mahsulot omboriga topshiriladi. Topshirish-qabul qilish akti tuziladi (odatda korxonaning ichki shakli yoki MX-18 shakli "Tayyor mahsulotni qabul qilish akti"), aktda mahsulotning to'liq nomi, turi, o'lchami, artikuli ko'rsatiladi, miqdor va o'lchov birligi aniq belgilanadi, tannarx (normativ yoki haqiqiy) ko'rsatiladi yoki keyinchalik kiritiladi, topshiruvchi tomon (sex boshlig'i, usta) imzolaydi, qabul qiluvchi tomon (omborchi) imzolaydi, OTK vakili (sifat tasdiqlangan) imzolaydi, sana va akt raqami ko'rsatiladi.

Auditor topshirish-qabul qilish aktlari barcha tayyor mahsulot uchun tuzilganligini, aktlar to'g'ri va to'liq to'ldirilganligini, barcha zarur imzolar mavjudligini, aktlar raqamlangan va saqlanganligini, aktlar buxgalteriya hisobi uchun asos bo'lganligini tekshiradi.

Omborga joylashtirish - qabul qilingan tayyor mahsulot omborga tartibli joylashtiriladi, mahsulot turi, o'lchami bo'yicha guruhlanadi, joy kataloqda yoki omborxona tizimida qayd etiladi, saqlash shartlari (harorat, namlik) ta'minlanadi, mahsulotga inventar yorlig'i yoki kodi berilishi mumkin.

Buxgalteriya hisobida aks ettirish tayyor mahsulot ishlab chiqarishdan chiqishi 2810-hisob "Tayyor mahsulot" va 2010-hisob "Asosiy ishlab chiqarish" o'rtasidagi operatsiya orqali amalga oshiriladi. Agar haqiqiy tannarx usuli qo'llanilsa:

Debet 2810 "Tayyor mahsulot" - Kredit 2010 "Asosiy ishlab chiqarish"

(tayyor mahsulot omborga qabul qilingan, haqiqiy tannarx bo'yicha)

Agar normativ tannarx usuli qo'llanilsa:

Debet 2810 "Tayyor mahsulot" - Kredit 9110 "Tayyor mahsulot chiqimi"

(tayyor mahsulot normativ tannarx bo'yicha)

Debet 2810 - Kredit 2010

(haqiqiy tannarx)

Oy oxirida og'ishlar:

Debet 9110 "Sotish tannarxi" - Kredit 2810 (agar haqiqiy > normativ)

yoki

Debet 2810 - Kredit 9110 (agar haqiqiy < normativ)

Auditor buxgalteriya yozuvlari to'g'ri hisoblar va summalar bilan amalga oshirilganligini, yozuvlar topshirish-qabul qilish aktlari bilan mos kelishini, yozuvlar o'z vaqtida (ishlab chiqarish tugagan oyda) amalga oshirilganligini, 43-hisob qoldig'i omborxona hisobi bilan mos kelishini tekshiradi.

Tayyor mahsulotning to'g'ri saqlanishi va muntazam inventarizatsiya qilinishi uning sifatini saqlash, yo'qotishlarni oldini olish va hisobning ishonchliligini ta'minlash uchun zarur.

Tayyor mahsulot omborining tashkil etilishi bir nechta muhim talablarni bajarishi kerak. Alohida joy - tayyor mahsulot maxsus omborда yoki omborning alohida qismida saqlanishi kerak, materiallar va ishlab chiqarilayotgan mahsulot bilan aralashmasligi zarur. Tartibli joylashtirish - mahsulot turlari, o'lchamlari, artikullari bo'yicha guruhlanib, aniq joylarda saqlanishi, har bir joy yorliq yoki kod bilan belgilanishi kerak. Saqlash shartlari - ba'zi mahsulotlar maxsus sharoitni talab qiladi (harorat, namlik, yorug'lik), bu shartlar ta'minlanishi kerak. Xavfsizlik - ombor begona shaxslardan himoyalangan, qulflangan, zarur bo'lsa signalizatsiya o'rnatilgan bo'lishi kerak.

Auditor tayyor mahsulot omborining holati va tashkil etilishini bevosita ko'rib chiqadi, omborga kirishni tekshiradi, tartib va tozalikni baholaydi, saqlash shartlarini nazorat qiladi, omborxona hisobi yuritilishini tekshiradi.

Tayyor mahsulot inventarizatsiyasi yiliga kamida bir marta (yil oxirida) o'tkazilishi shart, ba'zi hollarda yil davomida ham inventarizatsiya o'tkazilishi mumkin. Inventarizatsiya jarayoni tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyasiga o'xshash, lekin tayyor mahsulot xususiyatlarini hisobga oladi.

Inventarizatsiya komissiyasi tuziladi, inventarizatsiya rejasi ishlab chiqilanadi, haqiqiy sanash o'tkaziladi - har bir mahsulot turi, o'lchami, artikuli bo'yicha, miqdor aniq sanab chiqiladi, mahsulot holati baholanadi (yaxshi, shikastlangan, eskirgan), inventarizatsiya varaqlari to'ldiriladi. Natijalar hisobdagi ma'lumotlar bilan taqqoslanadi, nomuvofiqliklar (kamomad, ortiqcha) aniqlanadi va rasmiylashtiriladi.

Auditor inventarizatsiya o'tkazilganligini (oxirgi inventarizatsiya sanasi), inventarizatsiya sifatini (to'liqmi, to'g'rimi), inventarizatsiya natijalarini tekshiradi - kamomad yoki ortiqchalar bormi, agar bor bo'lsa, sabablari nima, kamomadlar sabablari o'rganilgan va mas'ullar aniqlanganmi, inventarizatsiya natijalari hisobda aks ettirilganligini nazorat qiladi.

Tayyor mahsulotning sifat holati ham muhim. Eskirgan yoki zarar ko'rgan mahsulot mavjudligini, muddati o'tgan mahsulot (agar mavjud bo'lsa) borligini, sekin sotiladigan yoki sotilmaydigan mahsulot mavjudligini auditor tekshiradi. Bunday mahsulotlar qiymati pasaytirilishi yoki chegirmalar bilan sotilishi kerak.

Tayyor mahsulot sotilganda, uning tannarxi xarajatlarga o'tkaziladi va bu jarayon to'g'ri amalga oshirilishi muhim.

Sotish operatsiyasi hujjatlashtiruvi bir nechta asosiy hujjatlarni o'z ichiga oladi. Sotish shartnomasi - xaridor bilan tuzilgan shartnoma mavjud bo'lishi, unda mahsulot nomi, miqdori, narxi, yetkazib berish shartlari aniq ko'rsatilishi kerak. Buyurtma - xaridordan rasmiy buyurtma olinishi yoki korxona tomonidan buyurtma tasdiqlanishi. Tovar-tashish xati (TTX) - mahsulot xaridorga yetkazib berilganda yoki u tomonidan olib ketilganda TTX tuziladi va imzolanadi. Schyot-faktura - sotish narxi va QQS ko'rsatilgan rasmiy hujjat.

Chiqarish akti - mahsulot tayyor mahsulot omboridan chiqarilganda omborchi tomonidan imzolangan akt. To'lov hujjatlari - xaridor to'lovni amalga oshirgan (bank ko'chirmasi) yoki to'lash majburiyatini tan olgan (debitorlik qarz).

Auditor sotish operatsiyasi uchun barcha zarur hujjatlar mavjud va to'g'ri ekanligini, hujjatlar bir-biriga mos kelishini (miqdor, narx,

summa), hujjatlar tasdiqlangan ekanligini, hujjatlar tartibli arxivlanganligini tekshiradi.

Buxgalteriya yozuvlari sotish operatsiyasi uchun quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

Debet 4010 "Xaridorlar va buyurtmachilar" - Kredit 9010 "Sotish" sub-hisob "Daromad"

(sotish daromadi tan olingan, QQS bilan birga)

Debet 9010 "Sotish" sub-hisob "QQS" - Kredit 6410 "QQS bo'yicha hisob-kitoblar"

(sotilgan mahsulot bo'yicha QQS budjetga majburiyat)

Debet 9110 "Sotish" sub-hisob "Tannarx" - Kredit 2810 "Tayyor mahsulot"

(sotilgan mahsulotning tannarxi xarajatlarga o'tkazilgan)

Debet 5110 "Hisoblashish schyotlari" - Kredit 4010

(xaridordan to'lov olingan)

Auditor yozuvlar to'g'ri hisoblar va summalar bilan amalga oshirilganligini, daromad to'g'ri tan olinganligini (IFRS 15 standartiga muvofiq - nazorat xaridorga o'tganda), tannarx to'g'ri hisoblanib xarajatlarga kiritilganligini, QQS to'g'ri hisoblanganligini, yozuvlar bir vaqtda amalga oshirilganligini (daromad tan olinganda tannarx ham tan olinishi kerak) tekshiradi.

Tannarxni aniqlash sotishda bir nechta usul bilan amalga oshirilishi mumkin. Agar mahsulot buyurtma (pozitsion) usulida ishlab chiqarilgan bo'lsa, har bir buyurtmaning aniq tannarxi ma'lum va o'sha tannarx ishlatiladi. Agar mahsulot poprotsess usulida ishlab chiqarilgan bo'lsa, o'rtacha tannarx yoki FIFO usuli qo'llaniladi - xuddi materiallar kabi. Agar normativ tannarx tizimi qo'llanilsa, mahsulot normativ tannarx bo'yicha xarajatlarga o'tkaziladi, og'ishlar alohida hisobga olinadi.

Auditor sotilgan mahsulot tannarxi to'g'ri aniqlanganligini, tanlangan usul (FIFO, o'rtacha) izchil qo'llanilganligini, sotilgan miqdor

va tannarx to'g'ri hisoblanganligini, tannarx omborxona hisobi bilan mos kelishini tekshiradi.

Tahliliy protseduralar auditorga umumiy holatni tushunish, g'ayritabiiy trendlar va nisbatlarni aniqlash, potentsial muammoli sohalarni topish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish hajmi tahlili bir nechta ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Ishlab chiqarish dinamikasi - joriy yil ishlab chiqarish hajmini o'tgan yillar bilan taqqoslash, o'sish yoki kamayish tendentsiyalarini aniqlash. Reja va haqiqat taqqoslash - rejalashtirilgan ishlab chiqarish hajmi bilan haqiqiy natijalarni taqqoslash, og'ishlar sabablarini o'rganish. Mavsumiy trendlar - ba'zi mahsulotlar mavsumiy bo'ladi, auditor bu trendlarni hisobga oladi.

Auditor ishlab chiqarish hajmi ma'qul o'zgarmoqdami yoki kamaymoqdami, agar kamayish bo'lsa - sabablari nima (bozor talabi, ishlab chiqarish quvvati, ta'minot muammolari), ishlab chiqarish imkoniyatlari to'liq ishlatilmoqdami tekshiradi.

Tannarx tahlili bir nechta yo'nalishda amalga oshiriladi. Tannarx dinamikasi - birlik tannarxi vaqt o'tishi bilan o'zgarmoqdami, agar oshayotgan bo'lsa - sabablari (materiallar narxi oshgan, samaradorlik pasaygan, bilvosita xarajatlar oshgan). Tannarx tuzilishi - tannarx komponentlari (materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar) qanday nisbatda, bu nisbat o'zgarmoqdami. Sanoat taqqoslash - korxona tannarxi sanoat o'rtacha tannarxi bilan taqqoslash, agar yuqori bo'lsa - sabablari nima.

Rentabellik tahlili ishlab chiqarish samaradorligini baholaydi. Brutto rentabellik = (Sotish daromadi - Sotilgan mahsulot tannarxi) / Sotish daromadi × 100%. Bu ko'rsatkich sotish narxi va tannarx o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Yuqori rentabellik yaxshi, past rentabellik muammoli. Tannarx rentabelligi = Foyda / Tannarx × 100%. Mahsulot rentabelligi = (Sotish narxi - Tannarx) / Tannarx × 100%.

Auditor rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblaydi, o'tgan davr va sanoat o'rtacha bilan taqqoslaydi, past rentabellik sabablarini o'rganadi (tannarx yuqori, narx past, samarasizlik), rentabellik yaxshilash imkoniyatlarini tahlil qiladi.

Xarajatlar samaradorligi tahlili resurslardan qanchalik samarali foydalanilayotganligini baholaydi. Materiallar sarfi samaradorligi - me'yorlar va haqiqiy sarflar farqi, chiqindilar darajasi, qaytariladigan chiqindilar foizi. Mehnat samaradorligi - mehnat unumdorligi (bir ishchi bir kunda qancha ishlab chiqaradi), mehnat vaqti yo'qotishlari, ortiqcha vaqt to'lovlari. Uskunalar samaradorligi - uskunalarning ishlatilish koeffitsienti, to'xtab turish vaqti, ta'mirlash xarajatlari.

Auditor xarajatlar samarasiz sarflanayotgan joylarni aniqlaydi, yo'qotishlar va chiqindilar haddan tashqari ko'pmi, resurslardan foydalanishni yaxshilash imkoniyatlari bormi tekshiradi.

6.3. Tannarx hisoboti va moliyaviy natijalarni audit qilish

Ishlab chiqarish xarajatlari va tayyor mahsulot tannarxi moliyaviy hisobotlarning bir nechta muhim komponentlarida aks ettiriladi va ularning to'g'ri taqdim etilishi moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilari uchun juda muhim ahamiyatga ega.

Buxgalteriya balansida (Forma №1) ishlab chiqarish bilan bog'liq bir nechta muhim ob'ektlar aks ettiriladi va auditor ularning har birini batafsil tekshirishi zarur. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot II-bo'lim "Aylanma aktivlar" da "Zaxiralar" tarkibida 212-qatorda yoki umumiy "Zaxiralar" qatorida ko'rsatiladi. Bu hisobот sanasi holatiga ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan, hali tayyor bo'lmagan mahsulotlarning qiymatidir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati = 2010-hisob qoldig'i + 2310-hisob qoldig'i + 2510-hisob qoldig'i (agar mavjud bo'lsa)

Auditor tugallanmagan ishlab chiqarish qiymati summasi hisob ma'lumotlariga mos kelishini, tugallanmagan ishlab chiqarish inventarizatsiya o'tkazilganligini va haqiqiy miqdor bilan mos kelishini, tugallanmagan ishlab chiqarish baholash usuli to'g'ri qo'llanilganligini (ekvivalent birliklar, tayyor bo'lganlik darajasi), tugallanmagan ishlab chiqarish miqdori mantiqiy ekanligini (juda yuqori yoki juda past bo'lmasligi) tekshiradi.

Tayyor mahsulot ham "Zaxiralar" tarkibida 213-qatorda yoki umumiy "Zaxiralar" qatorida ko'rsatiladi. Bu hisobot sanasi holatiga omborda mavjud bo'lgan, sotilmagan tayyor mahsulotlarning qiymatidir.

Tayyor mahsulot qiymati = 2810-hisob qoldig'i

Auditor tayyor mahsulot summasi hisob ma'lumotlariga mos kelishini, tayyor mahsulot inventarizatsiya qilinganligini, tayyor mahsulot baholash usuli to'g'ri qo'llanilganligini, tayyor mahsulot miqdori mantiqiy ekanligini (ortiqcha zaxiralar yo'qmi, eskirgan mahsulotlar yo'qmi), agar qiymatini pasaytirish zaruri bo'lsa, u amalga oshirilganligini tekshiradi.

Balansda tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot qiymati qoldiq qiymat (hisob qiymati minus qiymatini pasaytirish zaxirasi) bo'yicha ko'rsatilishi kerak, agar qiymatini pasaytirish zaxirasi shakllantirilgan bo'lsa.

Daromad to'g'risidagi hisobotda (Forma №2) ishlab chiqarish va tannarx bilan bog'liq eng muhim ko'rsatkichlar aks ettiriladi va bu hisobot korxonaning moliyaviy natijalarini to'liq tasvirlaydi.

Sotish daromadi (010-qator "Sotishdan tushgan tushumlar") - bu sotilgan mahsulotlar uchun xaridorlardan olingan yoki olinishi kerak bo'lgan summa (QQS bilan). Bu ko'rsatkich 9010 hisob "Sotish - Daromad" sub-hisobidan olinadi.

Auditor sotish daromadi to'g'ri tan olinganligini (IFRS 15 talablariga muvofiq), daromad faqat haqiqatan sotilgan mahsulot uchun tan olinganligini (konsignatsiya, shartli sotish to'g'ri hisobga olingan), daromad summalari sotish hujjatlari (TTX, schyot-fakturalar) bilan mos kelishini, QQS to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi.

Sotilgan mahsulot tannarxi (020-qator) - bu sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi. Bu asosiy xarajat ko'rsatkichi bo'lib, sotish daromadidan ayirilganda brutto foyda (yalpi daromad) hosil bo'ladi.

Sotilgan mahsulot tannarxi = 9110 hisob "Sotish - Tannarx" sub-hisobi

Auditor sotilgan mahsulot tannarxi to'g'ri hisoblanganligini, faqat sotilgan mahsulot tannarxi kiritilganligini (sotilmagan mahsulot tannarxi

kiritilmagan), tannarx to'g'ri baholash usuli bo'yicha hisoblanganligini, tannarx daromad bilan mos kelishini (bir xil davr, bir xil mahsulotlar), tannarx komponentlari to'liq hisobga olinganligini tekshiradi.

Brutto foyda (yalpi daromad) = Sotish daromadi - Sotilgan mahsulot tannarxi

Bu ko'rsatkich to'g'ridan-to'g'ri hisobotda ko'rsatilmasligi mumkin, lekin u juda muhim bo'lib, korxonaning asosiy faoliyat samaradorligini ko'rsatadi. Auditor brutto foyda foizini hisoblaydi:

Brutto foyda foizi = (Brutto foyda / Sotish daromadi) × 100%

va o'tgan davrlar hamda sanoat o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslaydi.

Boshqaruv xarajatlari (040-qator) - bu korxonaning umumiy ma'muriy xarajatlari (9400-hisob). Ular ishlab chiqarish tannarxiga kirmaydi va to'g'ridan-to'g'ri davr xarajatlari sifatida tan olinadi.

Auditor boshqaruv xarajatlari to'g'ri tasniflangan (ishlab chiqarish xarajatlari bilan aralashtirilmagan), boshqaruv xarajatlari mantiqiy darajada (juda yuqori emas), boshqaruv xarajatlari to'liq 9400-hisobdan olinganligini tekshiradi.

Sotish xarajatlari (030-qator) - mahsulotlarni sotish bilan bog'liq xarajatlar (9410-hisob) - reklama, marketing, yetkazib berish, sotish bo'limi xodimlari ish haqi va boshqalar.

Operatsion foyda = Brutto foyda - Boshqaruv xarajatlari - Sotish xarajatlari

Bu korxonaning asosiy faoliyatidan foyda yoki zarar ko'rsatkichi.

Tushuntirish xatida (Moliyaviy hisobotga ilova) ishlab chiqarish va tannarx to'g'risida batafsil va to'liq ma'lumotlar bo'lishi zarur va auditor bu ma'lumotlarning mavjudligi va to'liqligini tekshiradi.

Ishlab chiqarish hajmi haqida ma'lumot - qaysi mahsulotlar ishlab chiqarilgan, qancha hajmda (dona, tonna, litr), yil davomida o'zgarishlar (o'sish, kamayish). Ishlab chiqarish xarajatlari tuzilishi - xarajatlar kategoriyalar bo'yicha (materiallar, mehnat, bilvosita xarajatlar), har bir kategoriya ulushi, o'zgarishlar.

Tannarx hisoblash usuli - qaysi usul qo'llaniladi (pozitsion, poprotsess, to'liq, o'zgaruvchan, normativ), usul tanlashning asoslari.

Asosiy mahsulotlar tannarxi - eng muhim mahsulotlar uchun birlik tannarxi, tannarx tuzilishi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot - tugallanmagan ishlab chiqarish baholash usuli, tugallanmagan ishlab chiqarish miqdori va qiymati, tugallanmagan ishlab chiqarish o'zgarishlari yil davomida.

Tayyor mahsulot zaxiralari - tayyor mahsulot qoldiqlari, qoldiqlarda o'zgarishlar, sekin sotiladigan yoki eskirgan mahsulotlar mavjudligi, qiymatini pasaytirish (agar amalga oshirilgan bo'lsa) - sabablari, summalari, ta'sir.

Ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichlari - mehnat unumdorligi, materiallar sarfi samaradorligi, uskunalardan foydalanish koeffitsienti. Me'yorlar va budjetlar - me'yorlardan og'ishlar, budjetdan og'ishlar, og'ishlar sabablari va ta'siri.

Auditor tushuntirish xatidagi barcha zarur ma'lumotlar mavjud va to'liq ekanligini, ma'lumotlar aniq va tushunarli ekanligini, ma'lumotlar hisob ma'lumotlari bilan mos kelishini, ma'lumotlar IFRS va O'zbekiston standartlari talablariga javob berishini tekshiradi.

Sotilgan mahsulot tannarxi daromad to'g'risidagi hisobotning eng muhim ko'rsatkichilaridan biri bo'lib, u to'g'ridan-to'g'ri foydaga ta'sir qiladi va shuning uchun auditor bu ko'rsatkichni juda diqqat bilan tekshirishi zarur.

Sotilgan mahsulot tannarxini hisoblash quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

Sotilgan mahsulot tannarxi = Davr boshida tayyor mahsulot qoldig'i + Davr davomida ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi - Davr oxirida tayyor mahsulot qoldig'i

yoki

Sotilgan mahsulot tannarxi = Sotilgan mahsulot miqdori × Birlik tannarxi (baholash usuli bo'yicha - FIFO, o'rtacha)

Auditor sotilgan mahsulot tannarxi to'g'ri hisoblanganligini, formuladagi barcha komponentlar to'g'ri ekanligini, davr boshida qoldiq to'g'ri (o'tgan davr oxiri bilan mos keladi), ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi to'g'ri hisoblanганligi (20-hisobdan 43-hisobga o'tkazilgan

summa), davr oxirida qoldiq to'g'ri (inventarizatsiya bilan mos keladi), baholash usuli to'g'ri qo'llanilganligini tekshiradi.

Sotilgan mahsulot va sotish daromadi o'rtasidagi bog'liqlik to'g'ri bo'lishi zarur va bu auditorning muhim tekshiruv ob'ekti. Har bir sotilgan mahsulot uchun daromad tan olingan bo'lishi kerak va aksincha, daromad tan olingan har bir mahsulot uchun tannarx xarajatlarga o'tkazilgan bo'lishi kerak.

Auditor namuna usulida bir nechta sotish operatsiyalarini tanlab, har birini batafsil tekshiradi: sotish hujjatlari (TTX, schyot-faktura, shartnoma) mavjudmi, daromad to'g'ri tan olinganmi (9010 hisobda), tannarx to'g'ri xarajatlarga o'tkazilganmi (9110 hisobda), daromad va tannarx bir vaqtda tan olinganmi, daromad va tannarx bir xil mahsulot va miqdorga tegishlimi.

Agar nomuvofiqlik topilsa (masalan, daromad tan olingan, lekin tannarx o'tkazilmagan yoki aksincha), bu jiddiy xato bo'lib, foydaning noto'g'ri ko'rsatilishiga olib keladi.

Brutto foyda (gross profit) tahlili korxonaning asosiy faoliyat samaradorligini baholaydi. Brutto foyda = Sotish daromadi - Sotilgan mahsulot tannarxi. Brutto foyda foizi (margin) = (Brutto foyda / Sotish daromadi) × 100%.

Auditor brutto foyda foizini hisoblaydi va tahlil qiladi: o'tgan davrlar bilan taqqoslash - brutto foyda foizi o'smoqdami, kamaymoqdami, agar kamayayotgan bo'lsa - sabablari (tannarx oshgan, narxlar pasaygan), sanoat o'rtacha bilan taqqoslash - korxona brutto foyda foizi sanoat o'rtachasidan yuqorimi yoki pastmi, mahsulot turlari bo'yicha tahlil - qaysi mahsulotlar yuqori brutto foyda beradi, qaysilari past yoki zarar keltiradi.

Past brutto foyda sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin: tannarx juda yuqori (samarasiz ishlab chiqarish, ortiqcha xarajatlar, zaif nazorat), sotish narxlari juda past (kuchli raqobat, noto'g'ri narx siyosati, chegirmalar ko'p), mahsulot strukturasi noto'g'ri (past rentabelli mahsulotlar ko'p).

Operatsion foyda (operating profit) tahlili korxonaning umumiy operatsion faoliyat samaradorligini ko'rsatadi. Operatsion foyda = Brutto

foyda - Boshqaruv xarajatlari - Sotish xarajatlari. Operatsion foyda foizi = (Operatsion foyda / Sotish daromadi) × 100%.

Auditor operatsion foyda foizini tahlil qiladi, boshqaruv va sotish xarajatlarining daromadga nisbatini baholaydi - ular mantiqiy darajadami, haddan tashqari yuqori emasmi, operatsion foyda yaxshilash yo'llarini tahlil qiladi - xarajatlarni kamaytirish, daromadni oshirish, samaradorlikni oshirish.

Foyda-zarar hisobotining izchiligi ham auditorning e'tibor ob'ekti. Hisobotdagi barcha ko'rsatkichlar bir-biriga mantiqiy bog'langan va izchil bo'lishi kerak. Auditor quyidagi mantiqiy tekshiruvlarni amalga oshiradi: sotish daromadi > sotilgan mahsulot tannarxi (aks holda zarar), brutto foyda > 0 (agar salbiy - asosiy faoliyat zararda), operatsion foyda brutto foydadan kam (boshqaruv va sotish xarajatlari qo'shilgandan keyin), yillik hisobotda to'rt kvartal yig'indisi yillik ko'rsatkichlarga teng, oylik hisobotlarda kvartal va yillik ma'lumotlar bilan izchillik.

Ishlab chiqarish xarajatlari va tannarx soliq hisobida ham muhim rol o'ynaydi va bir nechta soliqlar ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, auditor ularning to'g'ri hisoblanishi va to'lanishini tekshiradi.

Foyda solig'i (daromad solig'i) uchun ishlab chiqarish xarajatlari va sotilgan mahsulot tannarxi soliq bazasini kamaytiradigan asosiy xarajatlar hisoblanadi. Auditor buxgalteriya hisobi va soliq hisobidagi xarajatlar va tannarx to'liq mos kelishini yoki agar farqlar mavjud bo'lsa, ular to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi.

Buxgalteriya hisobida tan olingan barcha ishlab chiqarish xarajatlari soliq hisobida ham tan olinishi kerak. Ammo ba'zi farqlar yuzaga kelishi mumkin: amortizatsiya - buxgalteriya va soliq hisobida turli muddatlar yoki usullar qo'llanilishi mumkin, bu vaqtinchalik farqlar, badavlat ta'minlash xarajatlari - soliq hisobida cheklovlar mavjud bo'lishi mumkin, jubilelar, sovg'alar - soliq hisobida tan olinmasligi yoki cheklanishi mumkin, jarima va pensiya - soliq hisobida tan olinmaydi.

Auditor soliq hisobida xarajatlar to'g'ri hisobga olinganligini, soliq qonunchiligi talablariga rioya qilinganligini, agar buxgalteriya va soliq hisobi farq qilsa, vaqtinchalik va doimiy farqlar to'g'ri aniqlanib,

kechiktirilgan soliq aktivlari/majburiyatlari hisoblanganligini, soliq deklaratsiyasi to'g'ri va o'z vaqtida taqdim etilganligini tekshiradi.

QQS (qo'shilgan qiymat solig'i) ishlab chiqarish bilan bog'liq eng muhim soliq bo'lib, har bir bosqichda qo'llaniladi. Materiallar va xizmatlar sotib olishda - kiruvchi QQS yetkazib beruvchilardan olinadi va qo'shib olinadi (agar korxona QQS to'lovchi bo'lsa). Tayyor mahsulotni sotishda - chiquvchi QQS xaridorlardan olinadi va budjetga to'lanadi.

QQS balansi = Chiquvchi QQS - Kiruvchi QQS

Agar musbat - budjetga to'lash, agar manfiy - budjetdan qaytarish yoki keyingi davrlarga o'tkazish.

Auditor kiruvchi QQS to'g'ri hisobga olinganligini (19-hisob), kiruvchi QQS faqat ishlab chiqarish maqsadlari uchun sotib olingan tovarlar va xizmatlar bo'yicha qo'shib olinganligini, chiquvchi QQS to'g'ri hisoblanganligini, QQS deklaratsiyasi to'g'ri to'ldirilganligini, QQS o'z vaqtida budjetga to'langanligini tekshiradi.

Ijtimoiy soliqlar va yig'imlar mehnat xarajatlari bilan bog'liq. Ish haqi fondidan quyidagi yig'imlar to'lanadi: pensiya jamg'armasi yig'imi, tibbiy sug'urta yig'imi, ishsizlikdan sug'urta yig'imi. Stavkalar qonun bilan belgilanadi va muntazam o'zgarishi mumkin.

Auditor ijtimoiy yig'imlar to'g'ri hisoblanganligini, stavkalar to'g'ri qo'llanilganligini, yig'imlar baza (ish haqi) to'g'ri aniqlanganligini, yig'imlar o'z vaqtida to'langanligini, deklaratsiyalar to'g'ri taqdim etilganligini tekshiradi.

Mahsulotning o'ziga xos soliqlar ba'zi mahsulotlar uchun qo'llaniladi. Aksiz solig'i - alkogol, tamaki, benzin, avtomobillar uchun. Eksport yoki import bojlari - xorijga eksport yoki import qilinadigan mahsulotlar uchun.

Agar korxona bunday maxsus soliqlarga tortilsa, auditor maxsus soliqlar to'g'ri hisoblanrahligini, zarur litsenziyalar va ruxsatlar mavjudligini, maxsus hujjatlar (aksiz markalari) mavjud va to'g'ri qo'llanilganligini tekshiradi.

Ishlab chiqarish samaradorligi va rentabellik ko'rsatkichlari korxonaning qanchalik samarali ishlayotganligini baholash uchun

muhim vositalar bo'lib, auditor bu ko'rsatkichlarni hisoblash va tahlil qilish orqali qimmatli xulosalar chiqaradi.

Mehnat unumdorligi ishchilar qanchalik samarali ishlayotganligini ko'rsatadi. Mehnat unumdorligi = Ishlab chiqarish hajmi / Ishchilar soni yoki Ishlab chiqarish hajmi / Jami mehnat soatlari.

Masalan, agar yil davomida 100,000 birlik mahsulot ishlab chiqarilgan va 50 ta ishchi ishlagan bo'lsa: Mehnat unumdorligi = 100,000 / 50 = 2,000 birlik/ishchi

Auditor mehnat unumdorligi o'smoqdami yoki kamaymoqdami, o'sish yaxshi belgi (samaradorlik oshgan, texnologiya yaxshilangan, ishchilar malakasi oshgan), kamayish yomon belgi (samarasizlik, motivatsiya past, uskunalar eski), sanoat o'rtacha bilan taqqoslash - korxona unumdorligi qandayligini baholaydi.

Materiallar sarfi samaradorligi materiallardan qanchalik samarali foydalanilayotganligini ko'rsatadi. Materiallar sarfi koeffitsienti = Haqiqiy materiallar sarfi / Normativ (me'yoriy) sarfi.

Agar koeffitsient < 1.0 - tejamkorlik (yaxshi), agar > 1.0 - ortiqcha sarflash (yomon). Materiallar tannarxining mahsulot qiymatiga nisbati = Materiallar tannarxi / Mahsulot qiymati × 100%.

Auditor materiallar sarfi samaradorligini tahlil qiladi, ortiqcha sarflashlar sabablarini o'rganadi, chiqindilar va yo'qotishlar darajasini baholaydi, qaytariladigan chiqindilar foizini hisoblaydi.

Uskunalardan foydalanish samaradorligi uskunalar qanchalik to'liq va samarali ishlatilayotganligini ko'rsatadi. Uskunalardan foydalanish koeffitsienti = Haqiqiy ishlab chiqarish vaqti / Mavjud (kalendar) vaqt.

Masalan, agar dastgoh yiliga 300 kun, kuniga 8 soat ishlashi mumkin bo'lsa: Mavjud vaqt = 300 × 8 = 2,400 soat Agar haqiqatan 2,000 soat ishlagan bo'lsa: Koeffitsient = 2,000 / 2,400 = 0.83 yoki 83%

To'xtab turish vaqti tahlili - uskunalar nima uchun ishlamaydi (ta'mirlash, buyurtma yo'qligi, materiallar yo'qligi, tanaffuslar).

Auditor uskunalar to'liq ishlatilmoqdami, to'xtab turish vaqti kamaytirilishi mumkinmi, uskunalar eskirgan va yangilash kerakmi, texnik xizmat ko'rsatish muntazammi tekshiradi.

Ishlab chiqarish tsikli uzunligi xom-ashyo kiritilganidan tayyor mahsulot chiqqunga qadar o'tadigan o'rtacha vaqt. Qisqa tsikl yaxshi - kapital kamroq muzlatiladi, tezroq aylanma, zamonaviy trendlarga tez javob berish. Uzun tsikl yomon - ko'p kapital muzlatilgan, sekin aylanma, risklarning oshishi.

Auditor ishlab chiqarish tsikli qancha, tsikl qisqartirilishi mumkinmi, tor joylar qaerda (eng uzoq bosqichlar), tsikl qisqartirish bo'yicha takliflar beradi.

Rentabellik ko'rsatkichlari korxonaning foydadorligini turli burchaklardan baholaydi. Sotishdan rentabellik = Sof foyda / Sotish daromadi × 100%. Tannarx rentabelligi = Sof foyda / Sotilgan mahsulot tannarxi × 100%. Ishlab chiqarish rentabelligi = Operatsion foyda / Ishlab chiqarish xarajatlari × 100%. Mahsulot rentabelligi = (Sotish narxi - Tannarx) / Tannarx × 100%.

Auditor barcha rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblaydi, o'tgan davr va sanoat o'rtacha bilan taqqoslaydi, past rentabellik sabablarini o'rganadi, rentabellikni oshirish yo'llarini tavsiya qiladi - tannarxni kamaytirish, narxlarni oshirish (agar mumkin bo'lsa), samaradorlikni oshirish, mahsulot strukturasini optimallashtirish.

Nosoz mahsulot va chiqindilar ishlab chiqarish jarayonining tabiiy, lekin noxush qismi bo'lib, ularning to'g'ri hisobga olinishi va minimallashtirish choralarini auditor tekshiradi.

Nosoz mahsulot - bu sifat standartlariga javob bermaydigan, nuqsonli yoki xaridorga sotilishi mumkin bo'lmagan mahsulotdir. Nosoz mahsulot ikki turga bo'linadi: tuzatiladigan nosozlik - mahsulotni qayta ishlash, ta'mirlash orqali normal holatga keltirish mumkin, tuzatib bo'lmaydigan nosozlik - mahsulotni tuzatish mumkin emas, u utilizatsiya qilinadi yoki arzon narxda sotiladi.

Nosoz mahsulot sabablari turli xil bo'lishi mumkin: materiallar sifati past, ishchilar malakasi yetarli emas yoki ehtiyotsizlik, uskunalar noto'g'ri sozlangan yoki nosoz, texnologiya buzilgan, sifat nazorati zaif.

Auditor nosoz mahsulot darajasini tahlil qiladi - nosozlik foizi = (Nosoz mahsulot / Jami ishlab chiqarish) × 100%, nosozlik foizi maqbul diapazondaligimi (odatda 1-3% normal, undan yuqori - muammo),

nosozlik sabablari aniqlanib, bartaraf etilmoqdami, nosoz mahsulot to'g'ri hisobga olinganligini tekshiradi.

Nosoz mahsulot tannarxi alohida hisoblanadi va zarar yoki qo'shimcha xarajat sifatida tan olinadi. Tuzatiladigan nosozlik uchun: qayta ishlash xarajatlari (qo'shimcha materiallar, mehnat) alohida hisoblanadi va yig'iladi, bu xarajatlar 2010 hisob debetiga kiritiladi va mahsulot tannarxini oshiradi, agar mas'ul shaxs aniqlansa, undan undirish mumkin. Tuzatib bo'lmaydigan nosozlik uchun: nosoz mahsulot tannarxi 2610-hisob "Nosoz mahsulot"ga o'tkaziladi, agar nosoz mahsulotni arzon narxda sotish mumkin bo'lsa, olingan summa 2610-hisobni kamaytiradi, qolgan zarar 2010-hisobga yoki 9110-hisobga o'tkaziladi.

Buxgalteriya yozuvi:

Debet 2610 "Nosoz mahsulot" - Kredit 2010 "Asosiy ishlab chiqarish"

(nosoz mahsulot tannarxi)

Debet 1010 "Materiallar" - Kredit 2610

(nosoz mahsulotdan olingan foydalaniladigan materiallar yoki chiqindilar)

Debet 4710 "Xodimlar bilan hisob-kitoblar" - Kredit 2610

(agar mas'ul shaxs aniqlansa, undan undirish)

Debet 2010 yoki 9110 - Kredit 2610

(qolgan zarar)

Chiqindilar ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan, asosiy mahsulot bo'lmagan moddiy qoldiqlardir. Chiqindilar turlari: qaytariladigan chiqindilar - qayta ishlanishi yoki sotilishi mumkin bo'lgan qimmatli chiqindilar (metallolom, qog'oz, plastmassa), qaytarilmaydigan chiqindilar - qiymati yo'q yoki juda kam, utilizatsiya qilinadigan.

Auditor chiqindilar darajasini tahlil qiladi - chiqindilar foizi = (Chiqindilar / Jami materiallar sarfi) × 100%, chiqindilar foizi me'yorlar

doirasidami, chiqindilar to'g'ri hisobga olinganligini, qaytariladigan chiqindilar to'g'ri baholanib, omborga qabul qilinganligini tekshiradi.

Qaytariladigan chiqindilar tannarxni kamaytiradi:

Debet 1010 "Materiallar" - Kredit 2010 "Asosiy ishlab chiqarish"

(qaytariladigan chiqindilar qabul qilingan va mahsulot tannarxini kamaytirgan)

Chiqindilarni minimallashtirish choralari auditor tomonidan tavsiya etiladi: texnologiyani takomillashtirish, materiallarni tejamkor kesish va ishlatish, chiqindilarni qayta ishlash imkoniyatlarini o'rganish, ishchilarni o'qitish.

Ishlab chiqarish jarayonlari, tayyor mahsulot va tannarx auditi tugagandan keyin, auditor barcha topilgan ma'lumotlarni tizimlashtiradi, umumiy xulosalar chiqaradi va korxonaga amaliy tavsiyalar beradi.

Topilgan xatolar va muammolar tizimlashtirish auditor tomonidan quyidagi asosiy kategoriyalarga bo'linadi:

Ishlab chiqarish xarajatlari xatolari: xarajatlar to'liq yoki to'g'ri hisobga olinmagan, xarajatlar noto'g'ri tasniflangan (materiallar va mehnat aralashtirilgan, ishlab chiqarish va ma'muriy xarajatlar aralashtirilgan), bilvosita xarajatlar noto'g'ri taqsimlangan, xarajatlar uchun hujjatlar yo'q yoki noto'g'ri.

Tannarx hisoblash xatolari: tannarx hisoblash usuli noto'g'ri tanlangan yoki noto'g'ri qo'llanilgan, tannarx komponentlari to'liq emas (ba'zi xarajatlar tushirib qoldirilgan), bilvosita xarajatlar noto'g'ri taqsimlangan, normativ tannarx sistemasida og'ishlar tahlil qilinmagan.

Tayyor mahsulot xatolari: tayyor mahsulot to'g'ri hisobga olinmagan, tayyor mahsulot inventarizatsiya qilinmagan yoki noto'g'ri, tayyor mahsulot qiymati noto'g'ri (baholash usuli xato), eskirgan yoki nosoz mahsulot qiymati pasaytirilmagan.

Sotilgan mahsulot tannarxi xatolari: sotilgan mahsulot tannarxi noto'g'ri hisoblangan, daromad va tannarx o'rtasida nomuvofiqlik (sotilgan, lekin tannarx o'tkazilmagan yoki aksincha), baholash usuli noto'g'ri qo'llanilgan.

Hisobot xatolari: balans va daromad to'g'risidagi hisobotda xatolar, tushuntirish xatida ma'lumotlar to'liq emas yoki noto'g'ri, soliq deklaratsiyalarida xatolar.

Ichki nazorat zaif tomonlari: vakolatlar ajratilmagan, tasdiqlash tartibi yo'q, budjet nazorati amalga oshirilmaydi, me'yorlar yo'q yoki nazorat qilinmaydi, hisobot va tahlil yetarli emas.

Umumiy xulosalar auditor tomonidan quyidagi asosiy savollarga javob berishni o'z ichiga oladi:

Ishlab chiqarish jarayonlari qanchalik samarali tashkil etilgan? Tor joylar, muammolar qaerda?

Tannarx hisoblash tizimi to'g'ri va ishonchli natija beradimi?

Ishlab chiqarish xarajatlari ustidan ichki nazorat qanchalik samarali?

Moliyaviy hisobotlardagi ishlab chiqarish va tannarx ma'lumotlari ishonchli va haqiqiy holatni aks ettiradimi?

Ishlab chiqarish rentabelli va samaradormi? Yaxshilash imkoniyatlari bormi?

Tavsiyalar auditor tomonidan uchta vaqt oralig'iga bo'linadi:

Qisqa muddatli tavsiyalar (1-3 oy): barcha topilgan muhim xatolarni tuzatish, etishmayotgan hujjatlarni to'ldirish, noto'g'ri buxgalteriya yozuvlarini tuzatish, inventarizatsiya o'tkazish (agar kerak bo'lsa), eskirgan yoki nosoz mahsulotni qiymatini pasaytirish yoki chiqarish.

O'rta muddatli tavsiyalar (6-12 oy): tannarx hisoblash metodologiyasini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish, ichki nazorat tizimini mustahkamlash, me'yorlar va budjetlar tizimini joriy qilish yoki yaxshilash, xodimlarni o'qitish va malakasini oshirish, dasturiy ta'minotni yangilash yoki joriy qilish (ERP sistema).

Uzoq muddatli strategik tavsiyalar: ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va zamonaviylashtirish, tannarxni kamaytirish strategiyasini ishlab chiqish, rentabellikni oshirish yo'llarini amalga oshirish, uskunalarni yangilash, texnologiyani takomillashtirish, mahsulot strukturasini optimallashtirish (yuqori rentabelli mahsulotlar ulushini oshirish), nosozlik va chiqindilarni minimallashtirish dasturi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish (lean manufacturing, six sigma).

Ijobiy tomonlar ham auditor tomonidan qayd etiladi: yaxshi tashkil etilgan jarayonlar, kuchli nazorat mexanizmlari, samarali amaliyotlar, professional xodimlar, yuqori sifat standartlari. Bu korxona motivatsiyasini oshiradi va yaxshi tajribalarni mustahkamlashga yordam beradi.

Yakuniy xulosa

Ishlab chiqarish jarayonlari, tayyor mahsulot va tannarx auditi - bu murakkab, ko'p qirrali va chuqur bilimlarni talab qiladigan audit sohasi bo'lib, ishlab chiqarish korxonalarining markaziy faoliyatini har tomonlama tekshirishni o'z ichiga oladi. Bu audit turi nafaqat moliyaviy hisobotlar ishonchliligini ta'minlash, balki korxonaga o'z ishlab chiqarish jarayonlarini yaxshilash, tannarxni optimallashtirish va rentabellikni oshirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar berish imkonini yaratadi.

Professional va tajribali auditor ishlab chiqarish xarajatlarining to'liqligi va to'g'riligi, tannarx hisoblash metodologiyasining mosлigi va to'g'ri qo'llanilishi, ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligi, ichki nazorat tizimining kuchli va zaif tomonlari, tayyor mahsulot hisobi va inventarizatsiyasi, sotilgan mahsulot tannarxi va moliyaviy natijalar, soliq majburiyatlarining to'g'riligi, ishlab chiqarish samaradorligi va rentabellik kabi barcha muhim jihatlarni puxta va professional tekshirishi, topilgan muammolar va xatolar bo'yicha asosli tahlil va amaliy, amalga oshirilishi mumkin bo'lgan tavsiyalar berishi zarur.

To'g'ri o'tkazilgan ishlab chiqarish auditi korxonaga o'z ishlab chiqarish jarayonlarini tubdan tushunish, tannarx hisoblashning aniqligini oshirish, xarajatlarni nazorat qilish va optimallashtirish, yo'qotishlar va nosozliklarni kamaytirish, rentabellikni sezilarli oshirish, moliyaviy hisobotlar sifatini yaxshilash, investorlar va kreditorlar ishonchini mustahkamlash, raqobat ustunligini oshirish yo'llarini topishga katta yordam beradi va biznesning uzoq muddatli barqarorligi, samaradorligi va rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Ishlab chiqarish jarayonlari auditining asosiy maqsadi va vazifalari nimadan iborat?
2. Mahsulot tannarxini shakllantiruvchi asosiy xarajat elementlarini tushuntiring.
3. Tayyor mahsulot va yarim tayyor mahsulot auditida auditor nimalarga e’tibor qaratadi?
4. Tannarxni kalkulyatsiya qilish usullari audit jarayonida qanday tekshiriladi?
5. Ishlab chiqarish jarayonlari va tannarx auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Ishlab chiqarish tannarxiga qaysi xarajatlar kiradi?

A) Marketing va reklama xarajatlari
B) To‘g‘ridan-to‘g‘ri materiallar, mehnat va ustama xarajatlar
C) Moliyaviy xarajatlar
D) Dividend to‘lovlari

2. Tayyor mahsulot deb nimaga aytiladi?

A) Ishlab chiqarish jarayonidagi yarim tayyor buyum
B) Sotishga tayyor bo‘lgan va barcha texnologik bosqichlardan o‘tgan mahsulot
C) Xomashyo va materiallar
D) Asosiy vositalar

3. Buyurtma usulida tannarx qachon aniqlanadi?

A) Oy boshida
B) Buyurtma yakunlangandan so‘ng
C) Yil oxirida
D) Har kuni

4. Normativ tannarx nima asosida belgilanadi?

A) Bozor narxlari asosida
B) O‘tgan yil ko‘rsatkichlari asosida

C) Oldindan belgilangan me’yor va normalar asosida
D) Auditor qarori asosida

5. Ishlab chiqarish jarayonlari auditida ichki nazorat tizimi nima uchun muhim?

A) Faqat hisobotlarni tayyorlash uchun
B) Xarajatlarning to‘g‘ri hisobga olinishi va tannarxning haqqoniyligini ta’minlash uchun
C) Xodimlar sonini ko‘paytirish uchun
D) Soliqni kamaytirish uchun

VII BOB. TOVAR OPERATSIYALARI BO‘YICHA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLAR AMALIY AUDITI

7.1. Tovar operatsiyalari bo‘yicha debitorlik qarzlar amaliy auditi.

7.2. Tovar operatsiyalari bo‘yicha kreditorlik qarzlar amaliy auditi.

Tayanch so‘z va iboralar: Tovar operatsiyalari, debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, hisob-kitoblar, shartnomalar, hisob-faktura, yetkazib beruvchilar, xaridorlar, to‘lov intizomi, qarzlarning muddati, tasdiqlash xatlari, muvofiqlashtirish dalolatnomalari, zaxira (rezerv), shubhali qarzlar, ichki nazorat, hujjatlashtirish, audit dalillari, audit riski, balans moddalari, audit xulosasi.

7.1. Tovar operatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar amaliy auditi

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning moliyaviy barqarorligi va likvidligi ko'p jihatdan debitorlik qarzlarini samarali boshqarishga bog'liq. Tovar operatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar korxonaning aylanma mablag'larining muhim qismini tashkil etadi va ularning audit tekshiruvi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi hamda korxona moliyaviy ahvolining to'g'ri baholanishini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Debitorlik qarzlari - bu korxonaning boshqa yuridik va jismoniy shaxslar oldidagi talab huquqlari majmuidir. Tovar operatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar asosan tovarlar yetkazib berilgandan keyin, lekin to'lov hali olinmagan holatlarda yuzaga keladi. Bu qarzlarning auditi nafaqat hisob-kitob to'g'riligini, balki korxonaning real moliyaviy holatini ham aks ettiradi.

Debitorlik qarzlarining auditi jarayonida auditor bir qator muhim vazifalarni amalga oshiradi: qarzlarning mavjudligini va haqiqiyligini tasdiqlash, to'g'ri baholash va hisobda aks ettirishni tekshirish, shubhali va umidsiz qarzlarni aniqlash, shuningdek, ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash. Auditning asosiy maqsadi korxonaning

debitorlik qarzlari bo'yicha moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarining ishonchliligi to'g'risida mustaqil xulosani shakllantirishdan iborat.

Debitorlik qarzlarini tekshirishda auditor bir necha asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi. Birinchi navbatda, qarzlarning paydo bo'lishi va hisobda aks ettirilishiga sabab bo'lgan hujjatlar tekshiriladi. Bunga shartnomalar, tovar-transport hujjatlari, hisob-fakturalar, qabul-topshirish aktlari kiradi. Har bir hujjat rasmiylashtirish talablariga muvofiqligini tekshirish zarur, chunki noto'g'ri rasmiylashtirilgan hujjatlar qarzlarni undirish jarayonida qonuniy asos bo'lmasligi mumkin.

Auditor debitorlik qarzlarining sintetik va analitik hisobini tekshirishda alohida e'tibor beradi. Sintetik hisob ma'lumotlari buxgalteriya balansi ma'lumotlariga to'liq mos kelishi kerak. Analitik hisobda esa har bir debitor bo'yicha alohida ma'lumotlar saqlanishi va ular sintetik hisobga mosligini ta'minlash lozim. Bu muvofiqlikning yo'qligi jiddiy xatolar va moliyaviy hisobotlar buzilishi belgisi bo'lishi mumkin.

Debitorlik qarzlarini inventarizatsiya qilish audit jarayonining muhim elementi hisoblanadi. Inventarizatsiya paytida debitorlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha aktlar tuziladi va qarzlarning haqiqiy mavjudligi tasdiqlanadi. Auditor inventarizatsiya o'tkazish tartibi va natijalarini diqqat bilan o'rganadi, chunki bu jarayon qarzlarning real holatini aniqlashning eng ishonchli usuli hisoblanadi.

Qarzlarning yosh tuzilmasini tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega. Auditor qarzlarni paydo bo'lish muddatiga qarab tasniflaydi: joriy qarzlar, muddati o'tgan qarzlar, uzoq muddatli qarzlar. Muddati o'tgan qarzlar alohida e'tiborni talab qiladi, chunki ular umidsiz qarzlarga aylanish xavfi yuqori. Bunday qarzlar bo'yicha korxona zaruriy choralar ko'rganligini va zahiralar (rezervlar) shakllantirilganligini tekshirish zarur.

Shubhali va umidsiz qarzlarni aniqlash va ular bo'yicha zahiralar shakllantirishni tekshirish auditorning mas'uliyatli vazifalaridan biri. Qonunchilikka muvofiq, korxona shubhali qarzlar bo'yicha zahiralar shakllantirishi shart. Auditor zahiralar miqdorining to'g'ri hisoblanganligini, ularning moliyaviy hisobotlarda to'g'ri aks

ettirilganligini va shu orqali korxonaning moliyaviy natijalarining real holatini ko'rsatishini tekshiradi.

7.1-jadval

Debitorlik qarzlarining yosh tuzilmasi tahlili

Qarz muddati	Summa (mln so'm)	Ulushi (%)	Risk darajasi	Zarur choralar
30 kungacha	150.0	45.5	Past	Muntazam monitoring
31-60 kun	80.0	24.2	O'rtacha	Eslatmalar yuborish
61-90 kun	50.0	15.2	Yuqori	To'lov talabi yuborish
91-180 kun	30.0	9.1	Juda yuqori	Huquqiy choralar ko'rish
180 kundan ortiq	20.0	6.0	Kritik	Zahira shakllantirish
Jami	330.0	100.0	-	-

Debitorlik qarzlari auditining amaliy bosqichi bir necha muhim elementlarni o'z ichiga oladi. Auditor avvalo tovar yetkazib berish shartnomalarini batafsil o'rganadi. Shartnomada to'lov shartlari, muddatlari, javobgarlik choralari aniq ko'rsatilganligi tekshiriladi. Shartnoma shartlarining buzilishi hollari alohida tahlil qilinadi va bunday holatlarda korxona qanday choralar ko'rganligini baholash amalga oshiriladi.

Tovar-transport hujjatlarini tekshirishda auditor tovarlarning haqiqatan ham yetkazib berilganligini tasdiqlashga e'tibor beradi. Yuk xatlari, qabul-topshirish aktlari, tovarni qabul qilish sertifikatlari to'liq rasmiylashtirilganligini va ular o'rtasida qarama-qarshiliklar yo'qligini tekshirish zarur. Hisob-fakturalar summalar, miqdorlar va narxlarning to'g'riligi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi.

Buxgalteriya hisoblari tizimida debitorlik qarzlari asosan 4010-hisob "Xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar"da aks ettiriladi. Auditor bu hisobning debet va kredit oborotlarini, qoldiqlarni tekshiradi. Hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlar, tovarlar qaytarilishi, chegirmalar berilishi to'g'ri aks ettirilganligini nazorat qiladi. Hisobdagi ma'lumotlar moliyaviy hisobotlar ma'lumotlariga to'liq mos kelishi kerak.

7.1-rasm. Debitorlik qarzlari audit jarayonining sxemasi.

Debitorlik qarzlari bo'yicha ichki nazorat tizimini baholash auditning muhim qismi hisoblanadi. Auditor korxonada qarzlarni boshqarish bo'yicha qanday tartib-taomillar joriy etilganligini, mas'ul shaxslar tayinlanganligini, monitoring tizimi mavjudligini tekshiradi. Ichki nazorat zaif bo'lgan hollarda qarzlar o'z vaqtida undirilmaydi va umidsiz qarzlarga aylanish xavfi oshadi.

Valyuta hisobida bo'lgan debitorlik qarzlari alohida e'tiborni talab qiladi. Auditor valyuta kursidagi o'zgarishlar ta'sirida vujudga kelgan

kurs farqlarining to'g'ri hisoblanganligini va aks ettirilganligini tekshiradi. Kurs farqlari korxonaning moliyaviy natijalariga bevosita ta'sir qiladi, shuning uchun ularning to'g'ri hisoblanishi juda muhim.

Audit jarayonida auditor barcha tekshiruv natijalari to'g'risida ishchi hujjatlar yuritadi. Bu hujjatlarda topilgan kamchiliklar, xatolar, buzilishlar batafsil tavsiflanadi. Auditor o'z xulosalarini qonunchilik hujjatlari, buxgalteriya standartlari va audit standartlariga asoslaydi. Ishchi hujjatlar audit xulosasining asosiy dalili hisoblanadi va uzoq muddat saqlanishi kerak.

7.2-jadval

Debitorlik qarzlari auditi davomida aniqlangan kamchiliklar

Kamchilik turi	Aniqlangan miqdor	Moliyaviy ta'siri (mln so'm)	Muhimlik darajasi	Tuzatish muddati
Hujjatlar noto'liq rasmiylashtirilgan	12 holat	25.0	O'rtacha	15 kun
Inventarizatsiya o'tkazilmagan	Umumiy	-	Yuqori	30 kun
Zahiralar kam shakllangan	5 debitor	8.5	Yuqori	10 kun
Analitik hisobda farqlar	8 hisob raqami	3.2	Past	7 kun
Muddati o'tgan qarzlar bo'yicha choralar ko'rilmagan	15 debitor	42.0	Juda yuqori	Zudlik bilan

Audit xulosasi rasmiy hujjat bo'lib, unda auditor korxonaning debitorlik qarzlari bo'yicha moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarining ishonchliligi to'g'risida o'z fikrini bildiradi. Xulosa ijobiy, shartli ijobiy, salbiy yoki fikr bildirishdan voz kechish turlaridan biriga mansub bo'lishi mumkin. Ijobiy xulosa debitorlik qarzlari to'g'ri aks ettirilganligini va moliyaviy hisobotlar ishonchli ekanligini tasdiqlaydi.

Shartli ijobiy xulosada auditor ayrim kichik kamchiliklarni qayd etadi, lekin umuman olganda moliyaviy hisobotlar ishonchli deb hisoblaydi. Salbiy xulosada jiddiy buzilishlar va xatolar mavjudligi

ta'kidlanadi. Fikr bildirishdan voz kechish auditor yetarli dalillarga ega bo'lmagan holatlarda beriladi.

Audit jarayonida aniqlangan kamchiliklar asosida auditor korxona rahbariyatiga amaliy tavsiyalar beradi. Bu tavsiyalar debitorlik qarzlarini samarali boshqarish va ularning umidsiz qarzlarga aylanishini oldini olishga qaratilgan bo'lishi kerak. Birinchi navbatda, ichki nazorat tizimini mustahkamlash, mas'uliyatni taqsimlash, qarzlarni muntazam monitoring qilish tizimini joriy etish tavsiya etiladi.

Xaridorlarni tanlash va baholash tizimini yaratish muhim tavsiyalardan biridir. Yangi xaridorlar bilan shartnomalar tuzishdan oldin ularning moliyaviy ahvoli, to'lov qobiliyati, oldingi faoliyati to'g'risida ma'lumot to'plash zarur. Riski yuqori bo'lgan xaridorlar bilan ishlashda oldindan to'lov yoki kafolat talabi qo'yish maqsadga muvofiq.

Qarzlarni undirish bo'yicha aniq tartib-taomillar ishlab chiqish zarur. Bunga debitorlarga eslatmalar yuborish, to'lov talabnomalari berish, muzokaralar olib borish, so'nggi choralar sifatida sudga murojaat qilish kiradi. Har bir bosqichda aniq muddatlar va mas'ul shaxslar belgilanishi kerak. Qarz muddati qanchalik uzoq bo'lsa, uni undirish imkoniyati shunchalik kamayadi.

Qarzlarni faktoringga berish yoki sug'urtalash zamonaviy boshqarish usullari sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Faktoring orqali korxona debitorlik qarzlarini moliyaviy tashkilotga sotadi va darhol pul mablag'larini oladi, bu aylanma mablag'lar muammosini hal qilishga yordam beradi. Eksport operatsiyalarida debitorlik qarzlarini sug'urtalash ham keng qo'llaniladi.

Tovar operatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar auditi korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Sifatli audit nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini tasdiqlaydi, balki qarzlarni samarali boshqarish bo'yicha qimmatli tavsiyalar beradi. Auditor professional ravishda yondashishi, barcha muhim jihatlarni qamrab olishi va ob'ektiv xulosalar berishi zarur.

Zamonaviy sharoitda debitorlik qarzlarini boshqarish avtomatlashtirilgan tizimlar, analitik dasturlar, sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida takomillashtirilmoqda. Auditor ham bu yangi

texnologiyalardan foydalanishi va o'z tavsiyalarida ularni hisobga olishi kerak. Raqamli texnologiyalar debitorlik qarzlarini monitoring qilish, tahlil qilish va prognozlash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

7.2. Tovar operatsiyalari bo'yicha kreditorlik qarzlar amaliy auditi

Kreditorlik qarzlari korxonaning moliyaviy majburiyatlarining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ularning to'g'ri hisobda aks ettirilishi va samarali boshqarilishi korxonaning moliyaviy barqarorligi uchun katta ahamiyatga ega. Tovar operatsiyalari bo'yicha kreditorlik qarzlar asosan yetkazib beruvchilar va pudratchilarga tovarlar, xomashyo, materiallar uchun to'lanishi kerak bo'lgan majburiyatlarni ifodalaydi.

Kreditorlik qarzlarining auditi - bu korxonaning kreditorlar oldidagi majburiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarning ishonchliligini mustaqil tekshirish va baholash jarayonidir. Bu audit nafaqat qarzlarning mavjudligini va to'g'ri baholanishini, balki ularning o'z vaqtida to'lanishi, shartnoma majburiyatlarining bajarilishi, ichki nazorat tizimining samaradorligini ham tekshirishni o'z ichiga oladi.

Kreditorlik qarzlarining auditi debitorlik qarzlari auditiga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Agar debitorlik qarzlari korxonaning aktivlari bo'lsa, kreditorlik qarzlari uning passivlari, ya'ni majburiyatlaridir. Kreditorlik qarzlarini kam ko'rsatish korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshiroq qilib ko'rsatishga, ortiqcha ko'rsatish esa foyda miqdorini kamaytirish orqali soliq majburiyatlarini pasaytirishga olib kelishi mumkin.

Kreditorlik qarzlarini tekshirishda auditor bir qator maxsus metodlar va usullardan foydalanadi. Birinchi navbatda, kreditorlar bilan tuzilgan shartnomalar batafsil o'rganiladi. Shartnomada tovarlar yetkazib berish shartlari, narxlari, to'lov tartibi va muddatlari, javobgarlik choralari aniq belgilanganligi tekshiriladi. Shartnoma shartlarining amalga oshirilishi monitoring qilinadi.

Tovarlarni qabul qilish jarayoni va hujjatlari alohida e'tiborni talab qiladi. Auditor tovar-transport hujjatlarini, qabul qilish aktlarini, sifat sertifikatlarini tekshiradi. Qabul qilingan tovarlar miqdori, sifati va

narxlari shartnoma shartlariga mos kelishini ta'minlash zarur. Tovarlarni qabul qilish paytida yuzaga kelgan kamomadlar, nuqsonlar to'g'ri hujjatlashtirilganligini tekshirish ham muhim.

Kreditorlik qarzlarining buxgalteriya hisobida aks ettirilishi asosan 6010-hisob "Yetkazib beruvchilar va pudratchlar bilan hisob-kitoblar"da amalga oshiriladi. Auditor bu hisobning kredit oborotlarini (qarzning paydo bo'lishi), debet oborotlarini (to'lovlar) va qoldiqlarini tekshiradi. Hisobdagi ma'lumotlar haqiqiy hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak.

7.3-jadval

Kreditorlik qarzlarining tarkibiy tuzilishi

Kreditor turi	Summa (mln so'm)	Ulushi (%)	To'lov muddati	Ustuvor daraja
Asosiy yetkazib beruvchilar	450.0	56.3	30-60 kun	Yuqori
Xomashyo ta'minlovchilari	180.0	22.5	15-30 kun	O'rta
Transport xizmatlari	70.0	8.8	7-15 kun	O'rta
Kommunal xizmatlar	45.0	5.6	Oylik	Past
Boshqa kreditorlar	55.0	6.8	Turlicha	Past
Jami	800.0	100.0	-	-

Kreditorlar bilan hisob-kitoblarni mutabiqlashtirish audit jarayonining eng muhim elementi hisoblanadi. Mutabiqlashtirish aktlari tuzish orqali kreditorlarning hisobi bilan korxonaning hisobi o'rtasidagi farqlar aniqlanadi. Bunday farqlar hisob xatolaridan, hujjatlarning o'z vaqtida aks ettirilmaganidan yoki boshqa sabablardan kelib chiqishi mumkin. Barcha farqlar aniqlanishi va tushuntirilishi zarur.

Kreditorlik qarzlarini tekshirishning amaliy bosqichida auditor to'lovlarning amalga oshirilishi va hujjatlashtirilishini diqqat bilan o'rganadi. To'lov topshiriqlari, bank ko'chirmalari, kvitansiyalar va boshqa to'lov hujjatlari tekshiriladi. To'lovlar shartnoma shartlariga muvofiq amalga oshirilganligini, to'lov muddatlari buzilmaganligini nazorat qilish zarur.

Muddati o'tgan kreditorlik qarzlari alohida tahlil qilinadi. Bunday qarzlar korxonaning moliyaviy intizomining buzilishi belgisi bo'lishi

mumkin va jarima sanktsiyalariga olib keladi. Auditor muddati o'tgan qarzlar bo'yicha kreditorlar bilan muzokaralar olib borilganligini, to'lovlarni qayta rejalashtirishga erishilganligini yoki boshqa choralar ko'rilganligini tekshiradi.

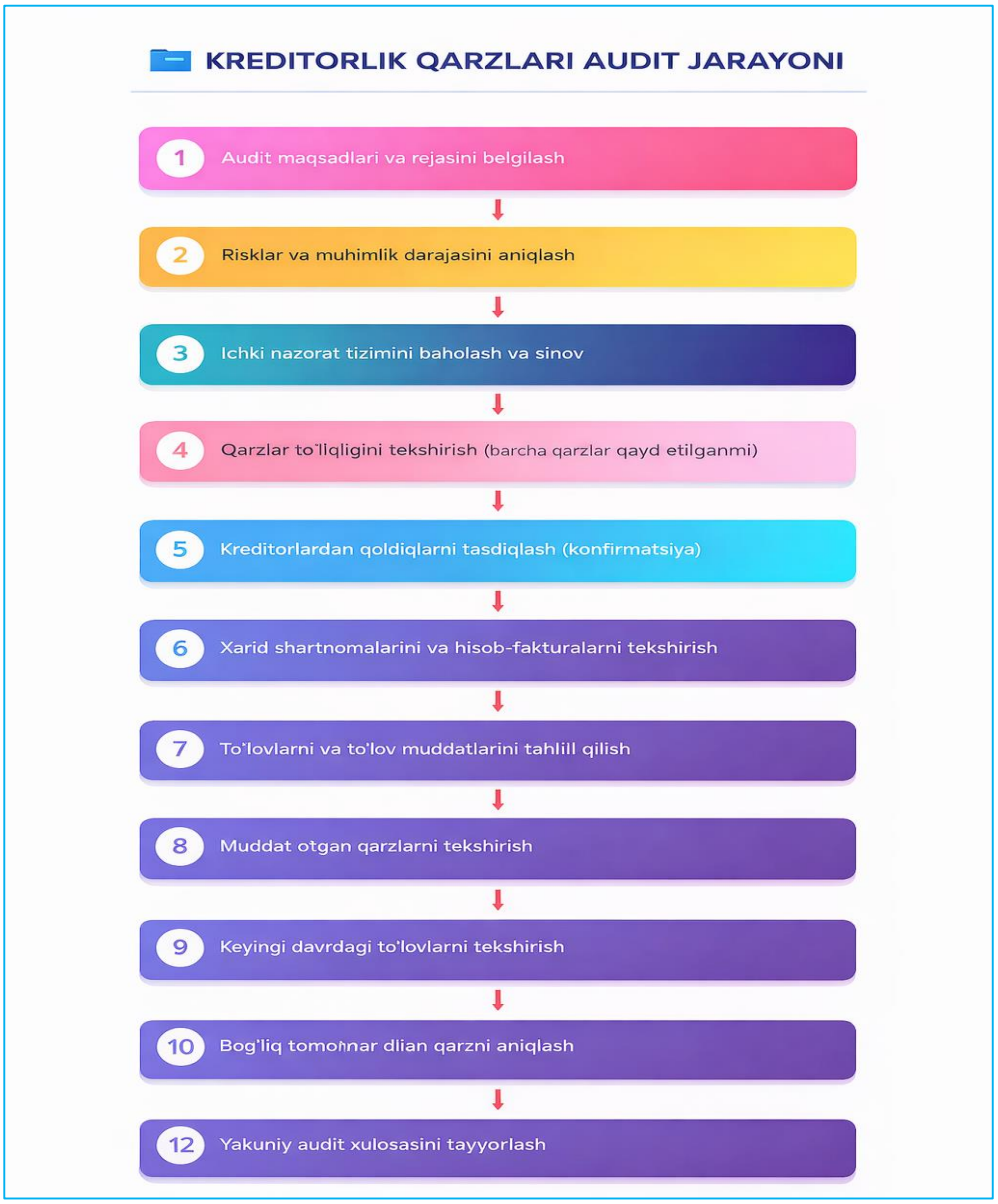

7.3-rasm. Kreditorlik qarzlari audit jarayonining bosqichlari.

Kreditorlik qarzlari bo'yicha jarima va peniyalar hisobini tekshirish ham auditorning vazifasidir. Shartnoma shartlarini buzish natijasida kreditorlarga to'lanishi kerak bo'lgan jarima va peniyalar to'g'ri hisoblanganligini va aks ettirilganligini tekshirish zarur. Bu xarajatlar korxonaning moliyaviy natijalariga ta'sir qiladi va soliq hisobida ham hisobga olinishi kerak.

Valyutada bo'lgan kreditorlik qarzlari bo'yicha kurs farqlari hisobi alohida murakkablikka ega. Auditor valyuta kursidagi o'zgarishlar natijasida vujudga kelgan kurs farqlarining to'g'ri hisoblanganligini, ularning moliyaviy natijalarda to'g'ri aks ettirilganligini tekshiradi. Kurs farqlari musbat yoki manfiy bo'lishi mumkin va ular korxonaning daromadi yoki xarajatiga hisoblanadi.

Kreditorlik qarzlari bo'yicha ichki nazorat tizimi korxonaning moliyaviy intizomini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Auditor ichki nazorat tizimining mavjudligini va samaradorligini baholaydi. Bu tizim shartnomalarni tuzish, tovarlarni qabul qilish, hujjatlarni tasdiqlash, to'lovlarni amalga oshirish jarayonlarida nazoratni o'z ichiga oladi.
Vazifalarning ajratilishi prinsipi ichki nazoratning muhim elementidir. Shartnoma tuzish, tovarlarni qabul qilish, to'lovni tasdiqlash va amalga oshirish turli shaxslar tomonidan bajarilishi kerak. Bu printsipning buzilishi xatolar va suiiste'mollik xavfini oshiradi. Auditor vazifalarning to'g'ri taqsimlanganligini va mas'uliyat sohalarining aniq belgilanganligini tekshiradi.

7.4-jadval

Kreditorlik qarzlari bo'yicha ichki nazorat elementlari

Nazorat elementi	Mas'ul shaxs	Chastota	Hujjatlashtirish	Samaradorlik baholash
Shartnomalarni tasdiqlash	Direktor	Har bir shartnoma	Tasdiqlash vizasi	Yuqori
Tovarlarni qabul qilish	Omborchi	Har bir partiya	Qabul aktlari	Yuqori
Hujjatlar mutaboqati	Bosh hisobchi	Haftalik	Tekshiruv daftari	O'rtacha
To'lovlarni tasdiqlash	Moliyaviy direktor	Har bir to'lov	Elektron tasdiqlash	Yuqori
Kreditorlar bilan mutabiqlashtirish	Buxgalter	Choraklik	Mutabiqlik aktlari	O'rtacha

Hujjatlarni tasdiqlash va ruxsat berish tartibi ham ichki nazoratning muhim qismidir. Auditor barcha kreditorlik qarzlarini vujudga keltiradigan hujjatlar vakolatli shaxslar tomonidan tasdiqlanganligini tekshiradi. Tasdiqsiz yoki noto'g'ri tasdiqlangan hujjatlar asosida to'lovlar amalga oshirilmasligi kerak.

Kreditorlik qarzlari korxonaning likvidligi va moliyaviy barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi. Auditor kreditorlik qarzlarining korxonaning joriy likvidligiga ta'sirini baholaydi. Qisqa muddatli kreditorlik qarzlarining yuqori darajasi likvidlik muammolariga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, kreditorlik qarzlari korxonaga o'z aylanma mablag'larini boshqa maqsadlarda ishlatish imkonini beradi.

Kreditorlik qarzlarining tarkibi va tuzilmasi tahlil qilinadi. Qisqa muddatli va uzoq muddatli qarzlarning nisbati, asosiy kreditorlarning ulushi, bir kreditorga bog'liqlik darajasi kabi ko'rsatkichlar o'rganiladi. Bir kreditorga ortiqcha bog'liqlik riskli hisoblanadi, chunki u bilan munosabatlar buzilishi korxona faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Kreditorlik qarzlarining davr oxiridagi holati moliyaviy hisobotlarda to'g'ri aks ettirilishi kerak. Auditor balans kuni holatiga kreditorlik qarzlari to'liq va to'g'ri ko'rsatilganligini, yashirin majburiyatlar mavjud emasligini tekshiradi. Yashirin majburiyatlar moliyaviy hisobotlarning ishonchliligiga jiddiy zarar yetkazadi.

Kreditorlik qarzlari auditi yakunida auditor to'plangan barcha dalillarni tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Aniqlangan kamchiliklar va buzilishlar muhimlik darajasiga qarab tasniflangan. Jiddiy buzilishlar, masalan, yashirin majburiyatlarning mavjudligi, qarzlarning kam ko'rsatilishi, hujjatlarning noto'g'ri rasmiylashtrilishi alohida e'tiborga olinadi.

Auditor korxona rahbariyatiga kreditorlik qarzlarini samarali boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi. Bu tavsiyalar ichki nazorat tizimini mustahkamlash, to'lovlarni rejalashtirish tizimini yaratish, kreditorlar bilan munosabatlarni yaxshilash yo'nalishlarini qamrab oladi. Tavsiyalar korxonaning real imkoniyatlari va sharoitlarini hisobga olgan holda berilishi kerak.

Kreditorlik qarzlarini optimallashtirish bo'yicha tavsiyalar orasida to'lov muddatlarini maqbul tarzda boshqarish muhim o'rin tutadi. Kreditorlardan maksimal davrdagi to'lov muddatlarini olish aylanma mablag'larni tejashga yordam beradi, lekin shartnoma shartlariga rioya

qilish ham zarur. Oldindan to'lov uchun beriladigan chegirmalardan foydalanish iqtisodiy jihatdan maqbul bo'lgan hollarda tavsiya etiladi.

Pul harakatini rejalashtirish tizimini joriy etish kreditorlik qarzlarini to'g'ri boshqarish uchun zarurdir. Korxona o'z daromadlari va xarajatlarini prognoz qilib, to'lovlarni maqbul tarzda rejalashtirishga erishishi mumkin. Bu to'lov intizomini ta'minlaydi va jarima sanktsiyalaridan qochishga yordam beradi.

Hozirgi kunda kreditorlik qarzlarini boshqarish va audit qilishda zamonaviy axborot texnologiyalari keng qo'llanilmoqda. ERP tizimlari, maxsus buxgalteriya dasturlari, tahliliy platformalar audit jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi va samaradorligini oshiradi. Auditor bu texnologiyalardan foydalanish darajasini baholaydi va ularni joriy etish bo'yicha tavsiyalar berishi mumkin.

Elektron hujjat aylanishi tizimi hujjatlarni qayta ishlash tezligini oshiradi va xatolar ehtimolini kamaytiradi. Kreditorlar bilan elektron hisob-kitoblar, elektron hisob-fakturalar, elektron to'lovlar jarayonlarni avtomatlashtiradi. Auditor bu tizimlarning ishonchliligini, ma'lumotlar xavfsizligini, ichki nazorat mexanizmlarining mavjudligini tekshiradi.

Sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalari kreditorlik qarzlarini tahlil qilish va prognoz qilishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu texnologiyalar to'lov muddatlarini optimallashtirish, riski yuqori kreditorlarni aniqlash, moliyaviy muammolarni oldindan aniqlash imkonini beradi. Auditor korxonaning bu yangi texnologiyalardan foydalanish darajasini baholaydi.

Tovar operatsiyalari bo'yicha kreditorlik qarzlar auditi korxonaning moliyaviy majburiyatlarini to'g'ri aks ettirish va samarali boshqarishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Sifatli audit nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi to'g'risida xulosani beradi, balki kreditorlik qarzlarini optimallashtirish, to'lov intizomini yaxshilash, ichki nazorat tizimini takomillashtirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar taqdim etadi.

Auditor professional yondashish, ob'ektivlik, mustaqillik prinsiplarini qat'iy rioya qilishi kerak. Barcha audit protseduralarini to'liq va sifatli amalga oshirish, yetarli dalillar to'plash, to'g'ri xulosalar berish auditorning asosiy mas'uliyatidir. Zamonavir texnologiyalardan

foydalanish, xalqaro standartlarga rioya qilish, doimiy malaka oshirish auditorning professional faoliyatining ajralmas qismi hisoblanadi.

Kreditorlik qarzlarini samarali boshqarish korxonaning moliyaviy barqarorligini, yetkazib beruvchilar bilan yaxshi munosabatlarni, biznes obro'sini ta'minlaydi. Audit jarayonida berilgan tavsiyalarni amalga oshirish korxonaning umumiy samaradorligini oshirishga va uzoq muddatli rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Tovar operatsiyalari bo‘yicha debitorlik va kreditorlik qarzlar auditining asosiy maqsadi nimadan iborat?
2. Debitorlik qarzlarining haqqoniyligi va qaytarilish ehtimoli audit jarayonida qanday baholanadi?
3. Kreditorlik qarzlar auditi davomida auditor qaysi hujjatlar asosida tekshiruv o‘tkazadi?
4. Shubhali qarzlar bo‘yicha zaxira shakllantirilishini audit qilishning ahamiyati nimada?
5. Debitorlik va kreditorlik qarzlar auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Debitorlik qarzlari deganda nima tushuniladi?

A) Korxonaning boshqa shaxslarga bo‘lgan majburiyatlari

B) Korxonaning boshqa shaxslardan olishi lozim bo‘lgan summalari

C) Korxonaning ustav kapitali

D) Soliq majburiyatlari

2. Kreditorlik qarzlari auditi asosan nimani tekshiradi?

A) Foyda miqdorini

B) Korxonaning majburiyatlarining to‘liqligi va haqqoniyligini

C) Ishlab chiqarish hajmini

D) Marketing xarajatlarini

3. Tasdiqlash xatlari (confirmation) qaysi maqsadda qo‘llaniladi?

A) Auditorlik xulosasini tuzish uchun

B) Hisobotlarni qayta tuzish uchun

C) Qarzdorlik summalarini uchinchi shaxslar orqali tasdiqlash uchun

D) Ichki hujjatlarni almashtirish uchun

4. Shubhali qarzlar bo‘yicha zaxira nimani ta’minlaydi?

A) Daromadlarni oshiradi

B) Xarajatlarni yashiradi

C) Debitorlik qarzlarining ehtiyotkorlik bilan baholanishini

D) Soliqni kamaytirishni

5. Debitorlik va kreditorlik qarzlar auditida muvofiqlashtirish dalolatnomalari nimani ko‘rsatadi?

A) Auditorning shaxsiy fikrini

B) Qarzlarning ikki tomonlama mosligini

C) Korxona foydasini

D) Soliq stavkalarini

VIII BOB. NOTOVAR XARAKTERIDAGI OPERATSIYALARI BO‘YICHA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLAR AMALIY AUDITI

8.1. Notovar xarakteridagi operatsiyalari bo‘yicha debitorlik qarzlar amaliy auditi.

8.2. Notovar xarakteridagi operatsiyalari bo‘yicha kreditorlik qarzlar amaliy auditi.

Tayanch so‘z va iboralar: Notovar operatsiyalar, debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, moliyaviy majburiyatlar, xizmatlar, foizlar, jarimalar, penya, ijara to‘lovlari, kommunal to‘lovlar, hisob-kitoblar, shartnomalar, hisob-fakturalar, to‘lov muddati, shubhali qarzlar, zaxiralar, ichki nazorat, audit dalillari, audit riski, audit xulosasi.

8.1. Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha debitorlik qarzlar amaliy auditi

Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha debitorlik qarzlar korxona faoliyatining muhim, ammo ko'pincha murakkab qismini tashkil etadi. Tovar operatsiyalaridan farqli o'laroq, notovar operatsiyalari turli xil moliyaviy-xo'jalik faoliyatini qamrab oladi va ularning auditi maxsus yondashuvni talab qiladi. Notovar xarakteridagi debitorlik qarzlar bu korxonaning asosiy faoliyatidan tashqari operatsiyalar natijasida vujudga kelgan majburiyatlardir.

Notovar operatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar turli manbalardan kelib chiqadi: xodimlarga berilgan qarzlar va avanslar, budjet va budjetdan tashqari fondlar bilan hisob-kitoblar, tashkilot rahbar va xodimlari hisobidan tovon va jarima to'lovlari, boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar, hamkorchilik shartnomalariga ko'ra qarzlar, davlat va ijtimoiy fond'lar bilan hisoblar. Bunday qarzlarning xilma-xilligi ularni audit qilishda keng qamrovli yondashuvni talab qiladi.

Notovar debitorlik qarzlarining auditi moliyaviy hisobotlarning to'liq va ishonchli bo'lishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu qarzlar ko'pincha unchalik katta hajmlarga ega bo'lmasada, ularning noto'g'ri aks ettirilishi yoki nazorat etilmasligi korxonaning umumiy moliyaviy

holatini buzishi, soliq majburiyatlarini noto'g'ri hisoblashga olib kelishi mumkin. Shuning uchun notovar operatsiyalar bo'yicha debitorlik qarzlarni puxta tekshirish zarur.

Notovar xarakteridagi debitorlik qarzlarning asosiy turlarini batafsilroq ko'rib chiqamiz. Xodimlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik qarzlar eng keng tarqalgan turlardan biridir. Bu guruhga xodimlarga berilgan qisqa muddatli ssudalar, xizmat safari uchun berilgan avanslar, moddiy yordam, hisobdan ko'proq berilgan maosh summalari kiradi. Bu qarzlarni tekshirishda auditor har bir qarz turining maxsus qonuniy asoslarini, hujjatlashtirish tartibini va qaytarish muddatlarini hisobga olishi kerak.

Budjet va budjetdan tashqari fondlar bilan hisob-kitoblar alohida murakkablikka ega. Bu yerga soliqlar bo'yicha ortiqcha to'langan summalar, subsidiyalar, grantlar, budjetdan qaytarilishi kerak bo'lgan mablag'lar kiradi. Auditor bu qarzlarning haqiqiyligini, to'g'ri hujjatlashtrilganligini va o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash choralarini tekshiradi. Budjet tizimi bilan bog'liq qarzlar qat'iy tartibga solingan bo'lib, ularning noto'g'ri hisoblanishi jiddiy qonuniy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

8.1-jadval

Notovar debitorlik qarzlarining tarkibi va tuzilmasi

Qarz turi	Summa (mln so'm)	Ulushi (%)	O'rtacha muddati	Undirish qiyinligi
Xodimlar bilan hisob-kitoblar	45.5	32.4	1-3 oy	Past
Budjet bilan hisob-kitoblar	38.2	27.2	3-6 oy	O'rtacha
Sug'urta tashkilotlari bilan	22.8	16.2	1-2 oy	Past
Boshqa debitorlar	18.6	13.2	Turlicha	Yuqori
Tovon va jarimalar	10.4	7.4	6-12 oy	Juda yuqori
Hamkorchilik shartnomasi bo'yicha	4.9	3.6	2-4 oy	O'rtacha
Jami	140.4	100.0	-	-

Sug'urta tashkilotlari bilan hisob-kitoblar ko'pincha sug'urta to'lovlarining qaytarilishi, sug'urta holatlari bo'yicha kompensatsiyalar olish bilan bog'liq. Auditor sug'urta shartnomalari shartlarini, sug'urta hodisalarining rasmiylashtrilishini, to'lovlar va kompensatsiyalar hisobini tekshiradi. Sug'urta kompensatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar muddati uzoq cho'zilishi va undirish jarayoni murakkab bo'lishi mumkin.

Tovon, jarima va peniyalar bo'yicha debitorlik qarzlar maxsus e'tiborni talab qiladi. Bu qarzlar shartnoma shartlarining buzilishi, tovarlar yoki xizmatlar sifatsizligi, boshqa majburiyatlarning bajarilmasligi natijasida vujudga keladi. Auditor bunday qarzlarning qonuniy asosini, hisoblash to'g'riligini, undirish imkoniyatini baholaydi. Tovon va jarimalar bo'yicha qarzlar ko'pincha sudda ko'rib chiqiladi va ularni undirish uzoq vaqt talab qilishi mumkin.

Notovar debitorlik qarzlarini tekshirishda auditor maxsus metodologiyadan foydalanadi. Birinchi navbatda, har bir qarz turining paydo bo'lishiga asosiy hujjatlar tekshiriladi. Xodimlar bilan hisob-kitoblar uchun bu xizmat safari buyruqlari, avans hisobotlari, qarz shartnomasi; budjet bilan hisob-kitoblar uchun soliq deklaratsiyalari, to'lov hujjatlari, budjet tashkilotlari bilan shartnomalar; tovon va jarimalar uchun talablar, sud qarorlari, arbitraj qarorlari bo'lishi mumkin.

Hujjatlarning rasmiylashtrilishi va qonuniyligini tekshirish notovar qarzlar auditi uchun juda muhim. Auditor har bir hujjat qonunchilikka mos kelishini, zarur imzolar va muhrlar mavjudligini, hujjat mazmuni qonuniy talablarga javob berishini nazorat qiladi. Noto'g'ri rasmiylashtirilgan hujjatlar asosida vujudga kelgan qarzlar qonuniy kuchga ega bo'lmasligi va ularni undirish imkonsiz bo'lishi mumkin.

Buxgalteriya hisobini tekshirish notovar debitorlik qarzlari auditi uchun asosiy qismdir. Notovar qarzlar turli buxgalteriya hisoblarida aks ettiriladi: 6110-hisob "Qaram xo’jaliklari bilan hisob-kitoblar" xodimlar bilan hisob-kitoblar uchun, 68-hisob "Budjet bilan hisob-kitoblar", 6520-hisob "Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha hisob-kitoblar", 6900-hisob "Turli debitor va kreditorlar bilan hisob-kitoblar". Auditor har bir

hisobning to'g'ri qo'llanilishini, qarzlarning to'liq aks ettirilishini tekshiradi.

Analitik hisobning to'g'riligi va to'liqligi alohida tekshiriladi. Har bir debitor bo'yicha alohida analitik hisob yuritilishi, qarzning paydo bo'lishi va qaytarilishi to'liq hujjatlashtirilishi kerak. Auditor analitik hisob ma'lumotlarining sintetik hisob ma'lumotlariga, hisobvaraq ma'lumotlariga va moliyaviy hisobotlar ma'lumotlariga to'liq mos kelishini tekshiradi.

Xodimlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik qarzlar keng tarqalgan va auditor bu qarzlarni batafsil tekshirishi kerak. Xizmat safari uchun berilgan avanslarni tekshirishda auditor safari buyrug'ini, avans miqdorining asoslanganligini, safari muddatini, avans hisobotining o'z vaqtida taqdim etilganligini nazorat qiladi. Avans hisoboti to'liq va to'g'ri rasmiylashtirilgan, barcha xarajatlar tegishli hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak.

Xodimlarga berilgan qarzlar alohida tartibga solingan. Auditor qarz shartnomasi mavjudligini, qarz miqdori va muddati korxona ichki qoidalariga mos kelishini, foiz stavkasi to'g'ri belgilanganligini tekshiradi. Qarzning qaytarilishi tartib-tartibi, to'lovlar grafigi bajarilishi monitoring qilinadi. Muddati o'tgan yoki qaytarilmagan qarzlar bo'yicha korxona qanday choralar ko'rganligini aniqlash zarur.

Moddiy yordam, mukofotlar, imtiyozlar bo'yicha avanslar ham xodimlar bilan hisob-kitoblar tarkibiga kiradi. Auditor bunday to'lovlarning qonuniyligi, to'g'ri hujjatlashtrilishi, soliq va ijtimoiy to'lovlar to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi. Xodimlardan ortiqcha to'langan summalarni ushlab qolish yoki qaytarish tartibi qonunchilikka muvofiq amalga oshirilganligini nazorat qilish muhim.

Hisobdan ortiqcha berilgan maosh summalari, xatolik yoki boshqa sabablar bilan ortiqcha to'langan summalar ham debitorlik qarzlarini vujudga keltiradi. Auditor bunday hollarni aniqlashda, ularning sabablari, xodimlardan summalarni qaytarib olish tartibi qonuniyligini tekshiradi. Mehnat qonunchiligiga ko'ra, xodimlardan summalarni qaytarib olish faqat ma'lum hollarda va belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

Budjet bilan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik qarzlar maxsus e'tiborni talab qiladi, chunki ular davlat organlari bilan munosabatlarni aks ettiradi. Auditor soliqlar bo'yicha ortiqcha to'langan summalarni tekshirishda soliq deklaratsiyalari, to'lov topshiriqlari, soliq organlaridan tasdiqlovchi hujjatlarni o'rganadi. Ortiqcha to'lovlar qaytarib olinishi yoki keyingi to'lovlarga hisoblanishi mumkin, va bu jarayon to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirish zarur.

Budjetdan olinadigan subsidiyalar, dotatsiyalar, grantlar bo'yicha debitorlik qarzlar ham bu guruhga kiradi. Auditor bunday mablag'larni olish asoslari, shartnomalar shartlari, mablag'larning maqsadli ishlatilishi shartlari bajarilganligini tekshiradi. Budjet mablag'larining noto'g'ri ishlatilishi yoki hisobotlarning taqdim etilmasligi qarzlarni qaytarish majburiyatini keltirib chiqaradi.

8.2-jadval

Budjet bilan hisob-kitoblar bo'yicha debitorlik qarzlar tahlili

Qarz turi	Summa (mln so'm)	Paydo bo'lish sanasi	Qaytarish muddati	Holati	Choralar
QQS bo'yicha ortiqcha to'lov	15.4	15.03.2024	30.06.2024	Jarayonda	Qaytarish arizasi
Foyda solig'i bo'yicha qaytarish	8.7	20.04.2024	31.07.2024	Tekshiruvda	Hujjatlar to'ldirish
Innovatsiya granti	10.5	01.02.2024	31.05.2024	Hisobotda	Yakuniy hisobot
Eksport subsidiyasi	3.6	10.05.2024	30.08.2024	Kutilmoqda	Monitoring
Jami	38.2	-	-	-	-

Ijtimoiy fondlar bilan hisob-kitoblar - pension fondi, tibbiy sug'urta fondi, mehnat kasbi fondi - ham notovar debitorlik qarzlarini yuzaga keltirishi mumkin. Auditor sug'urta badallari bo'yicha ortiqcha to'lovlar, kompensatsiyalar, nafaqalar bo'yicha qaytarishlar to'g'ri hisoblanganligini va hujjatlashtirilganligini tekshiradi. Bu fondlar bilan

hisob-kitoblar qat'iy tartibga solingan va xatolar jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Davlat va mahalliy budjet bilan boshqa turdagi hisob-kitoblar ham mavjud bo'lishi mumkin: ekologik to'lovlar, yerdan foydalanish to'lovlari, litsenziya to'lovlari va boshqalar. Auditor har bir to'lov turining to'g'ri hisoblanganligini, o'z vaqtida to'langanligini, ortiqcha to'lovlar mavjud bo'lsa, ularning qaytarilishi choralarini tekshiradi.

Tovon, jarima va peniyalar bo'yicha debitorlik qarzlar ko'pincha shartnomaviy munosabatlar buzilganda yuzaga keladi. Auditor bunday qarzlarning qonuniy asoslarini batafsil o'rganadi: shartnoma shartlari, buzilish faktlari, hisoblash formulalari to'g'riligi. Tovon va jarimalar hisoblashda ko'pincha xatolar bo'ladi, shuning uchun auditor hisoblarni qayta tekshiradi va to'g'riligini tasdiqlaydi.

Sud va arbitraj qarorlari asosida vujudga kelgan debitorlik qarzlar maxsus status'ga ega. Auditor sud qarorlarini o'rganadi, ijro muddatlari, ijro varaqalarining mavjudligini, qarzni undirish choralarini tekshiradi. Sud qarorlari ijrosi davlat ijro organlari orqali amalga oshirilishi mumkin va bu jarayon uzoq muddat davom etishi mumkin.

Hamkorchilik shartnomalari bo'yicha debitorlik qarzlar ko'pincha qo'shma faoliyat, konsorsium, birgalikda investitsiya loyihalari natijasida vujudga keladi. Auditor hamkorchilik shartnomalarini, har bir ishtirokchining majburiyatlarini, hissa ulushlarini, moliyaviy natijalarni taqsimlash tartibini tekshiradi. Bu qarzlar murakkab bo'lib, ularni tekshirish maxsus bilimlarni talab qiladi.

Sug'urta kompensatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar sug'urta hodisalari ro'y berganda paydo bo'ladi. Auditor sug'urta shartnomasini, sug'urta hodisasi ro'y berganligini tasdiqlovchi hujjatlarni, kompensatsiya miqdorining to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi. Sug'urta kompensatsiyalarini olish ko'pincha uzoq vaqt talab qiladi va murakkab protseduralarni o'z ichiga oladi.

Notovar debitorlik qarzlar bo'yicha ichki nazorat tizimi to'g'ri tashkil etilishi korxonaning moliyaviy xavfsizligi uchun muhim. Auditor ichki nazorat tizimining mavjudligini, samaradorligini baholaydi. Ichki

nazorat qarzlarning paydo bo'lishi, hisobda aks ettirilishi, undirish choralarini qamrab olishi kerak.

Xodimlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha nazorat avans berish, avans hisobotlarini qabul qilish, qarzlar berish tartibini tartibga soluvchi ichki hujjatlar mavjudligini nazarda tutadi. Auditor bu hujjatlarning qonunchilikka mos kelishini, amalda qo'llanilishini tekshiradi. Avans hisobotlarini o'z vaqtida taqdim etmaslik, qarzlarni qaytarmaslik hollari uchun javobgarlik choralari aniq belgilangan bo'lishi kerak.

Budjet va fondlar bilan hisob-kitoblar bo'yicha nazorat soliq va majburiy to'lovlarni to'g'ri hisoblash, o'z vaqtida to'lash, ortiqcha to'lovlarni aniqlash va qaytarish tartibini o'z ichiga oladi. Auditor mas'ul xodimlarning malakasi, maxsus dasturlardan foydalanish, soliq organlaridan konsultatsiyalar olish amaliyotini baholaydi.

Tovon va jarimalar bo'yicha nazorat shartnoma majburiyatlarini monitoring qilish, buzilishlarni o'z vaqtida aniqlash, to'g'ri hisoblash va undirish choralarini tezkor ko'rish tizimini talab qiladi. Auditor korxonada yuridik xizmat mavjudligini, shartnomalarni yuridik ekspertizadan o'tkazish amaliyotini, nizolarni hal qilish tajribasini tekshiradi.

Notovar debitorlik qarzlari auditi yakunida auditor to'plangan barcha ma'lumotlarni tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Aniqlangan kamchiliklar turli kategoriyalarga bo'linadi: hujjatlashtirish kamchiliklari, hisoblash xatolari, ichki nazorat zaifliклари, qonunchilik buzilishlari. Har bir kamchilik muhimlik darajasi, moliyaviy ta'siri, tuzatish muddati ko'rsatilib baholanadi.

Auditor korxona rahbariyatiga notovar debitorlik qarzlarini samarali boshqarish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi. Birinchi navbatda, har bir qarz turi bo'yicha aniq tartib-taomillar ishlab chiqish tavsiya etiladi: avanslar berish va hisobotlarni qabul qilish tartibi, qarzlar berish va qaytarish shartlari, tovon va jarimalarni hisoblash va undirish tartibi.

Ichki nazorat tizimini mustahkamlash bo'yicha tavsiyalar ichki me'yoriy hujjatlarni takomillashtirish, mas'uliyatni aniq taqsimlash, avtomatlashtirish darajasini oshirish yo'nalishlarini qamrab oladi. Xususan, xodimlar bilan hisob-kitoblar uchun avtomatlashtirilgan avans

hisobotlari tizimini joriy etish, budjet bilan hisob-kitoblar uchun maxsus soliq dasturlaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Qarzlarni undirish samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar muddatlarni qat'iy nazorat qilish, o'z vaqtida choralar ko'rish, zarur hollarda yuridik choralar qo'llash yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Umidsiz qarzlarni aniqlash va zahiralar shakllantirish tartibi ham auditor tomonidan tavsiya etiladi.

Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha debitorlik qarzlar auditi korxonaning moliyaviy holatini to'liq baholash uchun zarurdir. Garchi bu qarzlar hajmi tovar operatsiyalari qarzlariga nisbatan kichik bo'lsa ham, ularning turli-tumanligi, har bir qarz turining o'ziga xos qonuniy tartibga solinishi maxsus e'tibor va chuqur bilimlarni talab qiladi.

Sifatli audit nafaqat mavjud kamchiliklarni aniqlaydi, balki kelajakda xatolar va nizolarni oldini olish, ichki nazoratni yaxshilash, qonunchilikka rioya qilish darajasini oshirish imkonini beradi. Auditor professional yondashish, ob'ektivlik, qonunchilikni yaxshi bilish asosida ishonchli xulosalar berishi va korxona rivojlanishiga hissa qo'shuvchi tavsiyalar taqdim etishi zarur.

8.2. Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha kreditorlik qarzlar amaliy auditi

Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha kreditorlik qarzlar korxonaning moliyaviy majburiyatlarining muhim qismini tashkil etadi va ularning to'g'ri hisobda aks ettirilishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi uchun zarurdir. Tovar operatsiyalaridan farqli o'laroq, notovar operatsiyalari bo'yicha kreditorlik qarzlar turli xil moliyaviy-xo'jalik munosabatlarini qamrab oladi va ko'pincha murakkab qonuniy tartibga solinishga ega.

Notovar kreditorlik qarzlar korxonaning xodimlar, budjet va budjetdan tashqari fondlar, sug'urta tashkilotlari, sud va arbitraj organlari, boshqa kreditorlar oldidagi majburiyatlarini ifodalaydi. Bu qarzlar korxonaning asosiy faoliyatidan tashqari operatsiyalar natijasida vujudga keladi, ammo ularning to'liq va o'z vaqtida to'lanishi

korxonaning obro'si, moliyaviy barqarorligi va qonunchilikka rioya qilish uchun juda muhim.

Notovar kreditorlik qarzlarining auditi maxsus ahamiyatga ega, chunki bu qarzlarning noto'g'ri aks ettirilishi nafaqat moliyaviy hisobotlarning buzilishiga, balki soliq majburiyatlarini kam yoki ko'p ko'rsatishga, mehnat va ijtimoiy qonunchilik buzilishlariga, budjet oldidagi majburiyatlarni to'lamaslikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun notovar kreditorlik qarzlarni puxta va har tomonlama tekshirish zarur.Notovar kreditorlik qarzlarning eng muhim turi - xodimlar oldidagi majburiyatlar. Bu guruhga maosh to'lash bo'yicha qarzlar, ta'tillar uchun to'lovlar, ishdan bo'shatish to'lovlari, moddiy yordam, mukofotlar, kompensatsiyalar kiradi. Xodimlar oldidagi qarzlar mehnat qonunchiligi bilan qat'iy tartibga solingan va ularning to'lanmasligi yoki kechiktirilishi jiddiy qonuniy oqibatlarga olib keladi.

Budjet va budjetdan tashqari fondlar oldidagi majburiyatlar maxsus e'tiborni talab qiladi. Bu guruhga soliqlar (foyda solig'i, QQS, mulk soliqlari, transport solig'i va boshqalar), ijtimoiy sug'urta badallari, pension fondi to'lovlari, tibbiy sug'urta to'lovlari kiradi. Budjet oldidagi qarzlar bo'yicha qonunchilik juda qat'iy bo'lib, muddatini o'tkazish yoki to'lamaslik peniya, jarima va boshqa sanktsiyalarga olib keladi.

8.3-jadval

Notovar kreditorlik qarzlarining tarkibi

Kreditor turi	Summa (mln so'm)	Ulushi (%)	To'lov muddati	Qonuniy asos
Xodimlar bo'yicha maosh	125.6	42.8	5-10 ish kuni	Mehnat kodeksi
Budjet (soliqlar)	86.3	29.4	Oylik/choraklik	Soliq kodeksi
Ijtimoiy fondlar	45.8	15.6	Oylik	Ijtimoiy qonunlar
Sug'urta tashkilotlari	18.4	6.3	Shartnoma bo'yicha	Sug'urta qonuni
Sudga to'lovlar	10.2	3.5	Sud qaroriga ko'ra	Protsessual kodeks
Boshqa kreditorlar	6.9	2.4	Turlicha	Shartnomalar
Jami	293.2	100.0	-	-

Sug'urta tashkilotlari oldidagi majburiyatlar turli sug'urta turlari bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi: transport vositalari majburiy sug'urtasi, mulkning ixtiyoriy sug'urtasi, mas'uliyat sug'urtasi, xodimlarning hayoti va sog'lig'ini sug'urtalash. Auditor sug'urta shartnomalarini, to'lov muddatlarini, summalarning to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi.

Sud va arbitraj qarorlari bo'yicha majburiyatlar nizolar natijasida yuzaga keladi. Bu guruhga sud tomonidan tayinlangan to'lovlar, kompensatsiyalar, tovon va jarimalar kiradi. Bunday majburiyatlar majburiy ijro kuchiga ega va ularni o'z vaqtida bajarmaslik davlat ijro organlari tomonidan majburiy ijroga olib keladi.

Notovar kreditorlik qarzlarini tekshirishda auditor har bir qarz turining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda maxsus metodologiyadan foydalanadi. Auditning boshlang'ich bosqichida barcha notovar kreditorlik qarzlar to'liq aniqlanadi, ularning tarkibi va hajmi baholanadi. Auditor korxonaning analitik va sintetik hisobini, balansini, boshqa moliyaviy hisobotlarni o'rganadi.

Har bir qarz turi bo'yicha tegishli hujjatlar to'plamini tekshirish amalga oshiriladi. Xodimlar oldidagi majburiyatlar uchun bu mehnat shartnomalari, ish haqi jadvallari, davomat varaqalari, hisob-kitob vedomostlari; budjet uchun soliq deklaratsiyalari, to'lov topshiriqlari, hisob ma'lumotnomalar; sug'urta uchun sug'urta shartnomalari, polis'lar, to'lov aktlari bo'lishi mumkin.

Buxgalteriya hisoblarini tekshirish notovar kreditorlik qarzlari auditining asosiy qismi hisoblanadi. Notovar qarzlar turli hisoblar'da aks ettiriladi: 6710-hisob "Ish haqi bo'yicha hisob-kitoblar", 6410-hisob "Budjet bilan hisob-kitoblar", 6520-hisob "Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha hisob-kitoblar", 6900-hisob "Turli kreditorlar bilan hisob-kitoblar". Auditor har bir hisobning to'g'ri qo'llanilishini, qarzlarning to'liq va o'z vaqtida aks ettirilishini nazorat qiladi.

Hisoblashlarning to'g'riligi alohida tekshiriladi. Maosh hisoblashlarda stavkalar, tarif razryadlari, ishlanган vaqt, ushlashlar to'g'riligi; soliq hisoblashlarida soliq bazasi, stavkalar, imtiyozlar to'g'riligi; ijtimoiy badal hisoblashlarida asoslar, stavkalar, chegirmalar

to'g'riligi tekshiriladi. Hisoblash xatolari korxonaga moliyaviy yo'qotishlarga yoki budjet oldida qarz paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Maosh bo'yicha kreditorlik qarzlarni tekshirish auditning eng muhim qismidir. Auditor maosh hisoblashning to'g'riligini tekshirishda mehnat shartnomalari, shtab jadvali, ish haqi jadvallari (tarifikatsiya), davomat varaqalari (tabellar), hisob-kitob vedomostlarini o'rganadi. Har bir xodim uchun maosh to'g'ri hisoblanganligini, barcha qo'shimcha to'lovlar (kechki ish haqi, bayram kunlari ishlash, ustama vaqt) qonunchilikka muvofiq hisobga olinganligini tekshiradi.

Maoshdan ushlashlar to'g'riligini tekshirish ham muhim. Auditor daromadlar solig'i, pension fondi badallarini, ijtimoiy sug'urta badalni, sud qaroriga ko'ra ushlashlarni, boshqa ushlashlarnig to'g'ri hisoblanganligini nazorat qiladi. Ushlashlarda xatolar xodimlarga yoki budjetga zarar yetkazishi mumkin.

Maosh to'lash muddatlariga rioya qilish qat'iy nazorat qilinadi. Mehnat qonunchiligiga ko'ra, maosh oyda kamida ikki marta - oyning 1-15 kunlari va 16-30 kunlari to'lanishi kerak. Maosh to'lashda kechikish har bir kechiktirilgan kun uchun jarimaga olib keladi. Auditor maosh to'lash muddatlarini, kechikishlar holatlarini, jarima hisoblashlarini tekshiradi.

Ta'til uchun to'lovlar, ishdan bo'shatish to'lovlari, moddiy yordam va boshqa majburiyatlar ham xodimlar bilan hisob-kitoblar tarkibiga kiradi. Auditor bu to'lovlarning qonuniy asoslarini, to'g'ri hisoblanganligini, o'z vaqtida to'langanligini tekshiradi. Mehnat qonunchiligi bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi nafaqat moliyaviy, balki jinoiy javobgarlikka ham olib kelishi mumkin.

Soliqlar bo'yicha kreditorlik qarzlar auditi maxsus e'tiborni talab qiladi. Auditor barcha soliq turlarini - foyda solig'i, QQS, jismoniy shaxslarning daromad solig'i, mulk solig'i, yer solig'i, transport solig'i, sug'urta badallari va boshqalarni tekshiradi. Har bir soliq turi bo'yicha soliq bazasi to'g'ri aniqlanganligini, imtiyozlar qo'llanilganligini, soliq summasi to'g'ri hisoblanganligini nazorat qiladi.

Soliq deklaratsiyalarini tekshirish auditorning muhim vazifasidir. Auditor deklaratsiyalardagi ma'lumotlarning buxgalteriya hisobi ma'lumotlariga mos kelishini, barcha kerakli ilovalar taqdim etilganligini, deklaratsiyalar o'z vaqtida topshirilganligini tekshiradi. Noto'g'ri yoki kechiktirilgan deklaratsiyalar jarima sanktsiyalariga olib keladi.

8.4-jadval

Budjet va fondlar oldidagi majburiyatlar tahlili

Majburiyat turi	Oy summasi (mln so'm)	To'lov muddati	Peniya stavkasi	Joriy holat	Xavf darajasi
Foyda solig'i	28.5	Har chorak 25-kuni	0.06% kuniga	To'langan	Past
QQS	35.7	Har oy 20-kuni	0.06% kuniga	To'langan	Past
Daromad solig'i	18.3	Har oy 14-kuni	0.06% kuniga	To'langan	Past
Pension fondi badali	22.4	Har oy 15-kuni	0.06% kuniga	To'langan	Past
Ijtimoiy sug'urta badali	10.8	Har oy 15-kuni	0.06% kuniga	3 kun kechikish	O'rtacha
Mulk solig'i	3.2	Har chorak	0.06% kuniga	Kutilmoqda	Past
Jami	118.9	-	-	-	-

Ijtimoiy fondlar oldidagi majburiyatlar - pension fondi, tibbiy sug'urta fondi, ishsizlik fondi - ham qat'iy tartibga solingan. Auditor sug'urta badallari to'g'ri hisoblanganligini tekshirishda badallarni hisoblash bazasi (maosh fondi), stavkalar, chegirmalar va imtiyozlar to'g'riligini nazorat qiladi. Badallar oylik to'lanishi kerak va kechikish peniyaga olib keladi.

Soliq va badallar bo'yicha to'lovlarni tekshirish ham auditning muhim qismi. Auditor to'lov topshiriqlari, bank ko'chirmalari, kvitansiyalarni o'rganadi, to'lovlar o'z vaqtida amalga oshirilganligini, summalar deklaratsiyalardagi summalar'ga mos kelishini tekshiradi.

To'lovlarda xatolar yoki kechikishlar budjet oldida qarz paydo bo'lishiga va jarima sanktsiyalariga olib keladi.

Sug'urta tashkilotlari oldidagi majburiyatlarni tekshirishda auditor sug'urta shartnomalarini batafsil o'rganadi. Shartnomada sug'urtalanuvchi ob'ekt, sug'urta qiymati, sug'urta to'lovlari (premiyalar) summasi va to'lash muddatlari aniq ko'rsatilganligini tekshiradi. Sug'urta to'lovlari o'z vaqtida to'lanmagan holda sug'urta shartnomasi bekor qilinishi mumkin.

Transport vositalari majburiy sug'urtasi (OSAGO) alohida e'tiborni talab qiladi, chunki bu majburiy sug'urta hisoblanadi. Auditor barcha transport vositalari sug'urtalanganligini, sug'urta muddatlari tugamagan ligini, to'lovlar o'z vaqtida amalga oshirilganligini tekshiradi. Majburiy sug'urtasiz transport vositasidan foydalanish qonun buzilishi hisoblanadi.

Sud va arbitraj qarorlari bo'yicha majburiyatlar maxsus tartibga ega. Auditor sud qarorini, ijro varag'ini, to'lovlar grafikini o'rganadi. Sud qarori bo'yicha to'lovlar belgilangan muddatlarda amalga oshirilishi kerak, aks holda majburiy ijro choral'ri qo'llanilishi mumkin. Sud qarorlari bo'yicha majburiyatlar eng yuqori ustuvorlikka ega.

Boshqa notovar kreditorlar - xeyriya fondlari, kasaba uyushmalari, professional birlashmalar - bilan hisob-kitoblar ham tekshiriladi. Auditor bu tashkilotlar bilan shartnomalarni, a'zolik to'lovlarini, xeyriya badlarni to'g'ri hujjatlashtrilganligini va o'z vaqtida to'langanligini nazorat qiladi.

Notovar kreditorlik qarzlar bo'yicha ichki nazorat tizimi korxonaning barqaror faoliyati uchun juda muhim. Auditor ichki nazorat tizimining mavjudligini va samaradorligini baholaydi. Ichki nazorat majburiyatlarning paydo bo'lishi, hisoblanishi, aks ettirilishi va to'lanishi jarayonlarini qamrab olishi kerak.

Maosh hisoblash va to'lash bo'yicha ichki nazorat maxsus ahamiyatga ega. Auditor maosh bo'limi faoliyatini, maosh hisoblashda qo'llaniladigan dasturiy ta'minotni, hisoblashlarni nazorat qilish tartibini tekshiradi. Maoshni ikki yoki undan ortiq xodim hisoblashi va o'zaro tekshirishi tavsiya etiladi. Maosh to'lashdan oldin bosh hisobchi yoki boshqa vakolatli shaxs tomonidan tasdiqlanishi zarur.

Soliqlar va badallarni hisoblash va to'lash bo'yicha nazorat qat'iy tartibga solingan bo'lishi kerak. Auditor soliq hisobi yurituvchi xodimlarning malakasini, maxsus dasturlardan foydalanishni, soliq organlaridan konsultatsiyalar olish amaliyotini baholaydi. Soliq deklaratsiyalarini topshirishdan oldin ichki tekshiruvdan o'tkazish, ikki yoki undan ortiq xodim tomonidan tasdiqlash tavsiya etiladi.

To'lovlarni amalga oshirish bo'yicha nazorat bank operatsiyalarini nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Auditor to'lov topshiriqlarini tasdiqlash tartibini, elektron bank'dan foydalanish xavfsizligini, to'lovlar grafigini bajarish nazoratini tekshiradi. To'lovlarni bir necha shaxs tomonidan tasdiqlash prinsipi qo'llanilishi kerak.

Notovar kreditorlik qarzlari auditi yakunida auditor barcha aniqlangan kamchiliklarni va buzilishlarni tizimlashtiradi. Kamchiliklar muhimlik darajasiga ko'ra tasniflangan: kritik (qonunchilik buzilishlari, katta moliyaviy ta'sir), muhim (to'lovlarda kechikishlar, hisoblash xatolari), kichik (hujjatlashtirish kamchiliklari). Har bir kamchilik uchun moliyaviy ta'siri, tuzatish muddati, mas'ul shaxslar ko'rsatiladi.

Auditor korxona rahbariyatiga notovar kreditorlik qarzlarini samarali boshqarish bo'yicha tavsiyalar beradi. Birinchi navbatda, to'lovlar grafigini tuzish va qat'iy bajarish tizimini joriy etish tavsiya etiladi. Grafik majburiyatlarning ustuvorligini hisobga olishi kerak: xodimlar, budjet, ijtimoiy fondlar, boshqalar.

Ichki nazoratni mustahkamlash bo'yicha tavsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: maosh hisoblashni avtomatlashtirish, soliq hisobini yuritish uchun maxsus dasturlardan foydalanish, hisoblashlarni ikki yoki undan ortiq xodim tomonidan tekshirish, to'lovlarni bir necha bosqichda tasdiqlash, muntazam ichki audit o'tkazish.

Qonunchilikka rioya qilish darajasini oshirish bo'yicha tavsiyalar xodimlar malakasini oshirish, qonunchilik o'zgarishlarini monitoring qilish, soliq va mehnat konsultantlaridan foydalanish, tashqi yuridik xizmatlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Qonunchilik buzilishlarining oldini olish jiddiy moliyaviy yo'qotishlardan qochishga yordam beradi.

Hozirgi kunda notovar kreditorlik qarzlarini boshqarish va audit qilishda zamonaviy axborot texnologiyalari muhim rol o'ynaydi. Auditor korxonada qo'llaniladigan buxgalteriya va maosh hisoblash dasturlarini, elektron bank'ni, soliq hisobi dasturlarini baholaydi. Avtomatlashtirish xatolarni kamaytiradi, hisoblashlarni tezlashtiradi, nazoratni yaxshilaydi.

Integratsiyalashgan boshqaruv tizimlari (ERP) barcha hisob-kitoblarni bir joyda birlashtiradi va ularning bir-biri bilan bog'liqligini ta'minlaydi. Auditor ERP tizimi to'g'ri sozlanganligini, ma'lumotlar bazasi xavfsizligini, ichki nazorat mexanizmlari mavjudligini tekshiradi. ERP tizimlari real vaqt rejimida monitoring olib borishga, xatolarni tezda aniqlashga imkon beradi.

Elektron hujjat aylanishi tizimi hujjatlarni qayta ishlashni tezlashtiradi, saqlashni yengillashtiradi, nazoratni yaxshilaydi. Auditor elektron imzolar qonuniyligi, hujjatlar arxivlash tizimi, ma'lumotlar zahira nusxalari mavjudligini tekshiradi. Elektron hujjat aylanishi qog'oz hujjatlar bilan ishlashni sezilarli darajada kamaytiradi.

Sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalari notovar qarzlarni tahlil qilish va prognoz qilishda qo'llanilmoqda. Bu texnologiyalar to'lovlar grafikini optimallashtirish, muddati o'tgan qarzlarni oldini olish, moliyaviy riskları aniqlash imkonini beradi. Auditor korxonaning innovatsion texnologiyalardan foydalanish darajasini baholaydi va ularni joriy etish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha kreditorlik qarzlar auditi korxonaning moliyaviy majburiyatlarini to'liq baholash va qonunchilikka rioya qilishni ta'minlash uchun zarurdir. Garchi bu qarzlar tovar operatsiyalari qarzlariga nisbatan kichik hajmga ega bo'lsa ham, ularning to'g'ri boshqarilishi va o'z vaqtida to'lanishi korxonaning obro'si, moliyaviy barqarorligi va qonuniy faoliyati uchun juda muhim.

Sifatli audit nafaqat mavjud kamchiliklarni aniqlaydi, balki kelajakda qonunchilik buzilishlarini, moliyaviy yo'qotishlarni, mehnat va soliq nizolarini oldini olish imkonini beradi. Auditor professional yondashish, ob'ektivlik, qonunchilikni chuqur bilish asosida ishonchli xulosalar berishi va korxonaning rivojlanishiga hissa qo'shuvchi amaliy tavsiyalar taqdim etishi zarur. Zamonaviy texnologiyalardan

foydalanish, ichki nazoratni mustahkamlash, xodimlar malakasini oshirish notovar kreditorlik qarzlarini samarali boshqarishning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Notovar xarakteridagi operatsiyalar tushunchasi va ularning tovar operatsiyalaridan farqi nimada?
2. Notovar operatsiyalar bo‘yicha debitorlik qarzlar auditida auditor qaysi hujjatlarga tayanadi?
3. Kreditorlik qarzlarning to‘liqligi va haqqoniyligini tekshirishda qanday auditorlik usullari qo‘llaniladi?
4. Shubhali va muddati o‘tgan notovar qarzlar auditining ahamiyati nimadan iborat?
5. Notovar operatsiyalar bo‘yicha debitorlik va kreditorlik qarzlar auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Notovar xarakteridagi operatsiyalarga qaysi misol to‘g‘ri keladi?
A) Tayyor mahsulot sotish
B) Xomashyo xaridi
C) Ijara to‘lovlari va foizlar
D) Tovarlarni omborga qabul qilish

2. Notovar operatsiyalar bo‘yicha debitorlik qarzlari nimani bildiradi?
A) Korxonaning tovar yetkazib beruvchilarga bo‘lgan qarzlari
B) Korxonaning xizmatlar va boshqa notovar operatsiyalar bo‘yicha olishi lozim bo‘lgan summalari
C) Korxonaning ustav kapitali
D) Soliq majburiyatlari

3. Kreditorlik qarzlar auditi jarayonida eng muhim auditorlik dalili qaysi?
A) Og‘zaki tushuntirishlar

B) Shartnomalar va hisob-kitob hujjatlari
C) Reklama materiallari
D) Statistik hisobotlar

4. Muddati o‘tgan notovar kreditorlik qarzlar aniqlanganda auditor nima qiladi?

A) Qarzlarni hisobdan chiqaradi
B) Holatni hujjatlashtiradi va baholaydi
C) Daromad sifatida tan oladi
D) Hisobotdan chiqarib tashlaydi

5. Notovar operatsiyalar bo‘yicha debitorlik va kreditorlik qarzlar auditining asosiy maqsadi nima?

A) Foydani oshirish
B) Soliq yukini kamaytirish
C) Hisob-kitoblarning haqqoniyligi va qonuniyligini ta’minlash
D) Marketing faoliyatini baholash

IX BOB. PUL MABLAG‘LARI AUDITI

9.1. Kassadagi pul mablag'larining auditi.

9.2. Bank hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi.

9.3. Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlardagi pul mablag'larining auditi.

9.4. Valyuta hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi.

Tayanch so‘z va iboralar: Pul mablag‘lari, naqd pul, bank hisobvaraqlari, kassadagi qoldiq, bank ko‘chirmalari, kassa intizomi, to‘lov hujjatlari, kirim-chiqim orderlari, to‘lov topshiriqnomalari, inkassatsiya, pul oqimlari, muvofiqlashtirish, bank bilan solishtirish, ichki nazorat, vakolatlar taqsimoti, firibgarlik riski, audit dalillari, audit riski, moliyaviy hisobot, audit xulosasi.

9.1. Kassadagi pul mablag'larining auditi

Kassadagi pul mablag'larining auditi korxonaning moliyaviy nazorat tizimining eng muhim qismlaridan biridir. Kassa operatsiyalari bevosita naqd pul bilan bog'liq bo'lgani uchun, ular suiiste'mollik va xatolar uchun eng xavfli hisoblarda hisoblanadi. Kassadagi pul mablag'larining auditi nafaqat pul mablag'larining mavjudligini va to'g'ri hisobda aks ettirilishini tekshirish, balki kassa intizomiga rioya qilish, ichki nazorat tizimining samaradorligini baholashni ham o'z ichiga oladi.

Kassa operatsiyalari qat'iy tartibga solingan va ko'plab qonuniy normativ hujjatlarga bo'ysunadi. O'zbekiston Respublikasining qonunchiligiga muvofiq, korxonalar naqd pul bilan ishlashda ma'lum chegaralar va qoidalarga rioya qilishlari kerak. Kassa limitlari belgilanadi, katta summalarni naqd to'lash cheklanadi, kassadagi pul mablag'lari kunlik bank hisobvarag'iga o'tkazilishi zarur. Bu qoidalarga rioya qilmaslik jarima va boshqa sanktsiyalarga olib kelishi mumkin.

Kassadagi pul mablag'larining auditi jarayonida auditor bir qator muhim vazifalarni amalga oshiradi. Bunga kassadagi pul mablag'larining haqiqiy mavjudligini tekshirish, kassa operatsiyalarini hujjatlashtirishning to'g'riligini nazorat qilish, kassa hisoblari va

moliyaviy hisobotlar o'rtasidagi muvofiqlikni tasdiqlash, ichki nazorat protseduralarining samaradorligini baholash kiradi. Auditning maqsadi kassadagi pul mablag'lari bo'yicha moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarining ishonchliligi to'g'risida mustaqil professional xulosani shakllantirishdir.

Kassa operatsiyalari korxonaning kundalik faoliyatida muhim o'rin tutadi. Kassa orqali xodimlar maoshi to'lanadi, ish safari uchun avanslar beriladi, kichik xarajatlar amalga oshiriladi, tovarlar sotishdan tushgan naqd pul qabul qilinadi, bankdan naqd pul olinadi va bankga topshiriladi. Har bir operatsiya qat'iy belgilangan tartibda hujjatlashtirilishi va buxgalteriya hisobida aks ettirilishi kerak.

Kassa intizomi deb ataladigan qoidalar majmuasiga qat'iy rioya qilish zarur. Kassada saqlanishi mumkin bo'lgan maksimal pul summasi - kassa limiti - har bir korxona uchun alohida belgilanadi. Bu limit odatda korxonaning bir kunlik naqd pul oboroti asosida hisoblanadi va bank tomonidan tasdiqlanadi. Kassa limitidan ortiq pul mablag'lari har kuni bank hisobvarag'iga topshirilishi kerak, istisno hollar maosh to'lash kunlari hisoblanadi.

Naqd pul bilan hisob-kitoblar hajmi ham cheklangan. Bir xaridor bilan bir shartnoma bo'yicha bir kunda amalga oshiriladigan naqd to'lov summasi belgilangan maksimal chegaradan oshmasligi kerak. Bu chegara Markaziy bank tomonidan belgilanadi va o'zgarishi mumkin. Katta summalarni naqd to'lash ehtiyoji bo'lgan hollarda, bank hisob-kitoblaridan foydalanish majburiy.

9.1-jadval

Kassa operatsiyalarining asosiy turlari va hujjatlari

Operatsiya turi	Asosiy hujjat	Ilova hujjatlar	Buxgalteriya yozuvi	Nazorat nuqtalari
Bankdan pul olish	Chek (chek daftarchasi)	Bank ko'chirishi	Dt 50 Kt 51	Kassirning shaxsiyati, summa to'g'riligi
Maosh to'lash	Maosh vedomosti	Hisob-kitob vedomosti	Dt 70 Kt 50	Shaxsni tasdiqlovchi hujjat, imzo

Xizmat safari avansi	Xizmat safari buyrug'i	Avans so'rovi	Dt 71 Kt 50	Buyruq mavjudligi, summa asoslanganligi
Xo'jalik xarajatlari	Xarajat so'rovi	Hisob-faktura, kvitansiya	Dt 60,76 Kt 50	Rahbarlik ruxsati, hujjatlar to'liqligi
Tovar sotishdan tushum	KKM cheki	Savdo hisoboti	Dt 50 Kt 90	KKM registratsiyasi, cheklarning ketma-ketligi
Bankga topshirish	Inkassatsiya vedomosti	Bank kvitansiyasi	Dt 51 Kt 50	Summa mos kelishi, bank tasdiqlovchisi

Kassa operatsiyalari bilan bog'liq hujjatlar aniq shakllarga ega va to'ldirilish qoidalari qat'iy belgilangan. Asosiy kassa hujjatlari - bu kirish va chiqish kassir orderlari (PKO va RKO). Kirish orderi naqd pul kassaga kirganda, chiqish orderi kassadan chiqarilganda rasmiylashtiriladi. Har bir order raqamlanishi, kassir va bosh hisobchi tomonidan imzolanishi, korxona muhri bilan tasdiqlanishi kerak.

Kassa kitobi - kassadagi barcha operatsiyalarning kundalik yozuvi. Kassa kitobi kassir tomonidan yuritiladi va har bir operatsiya - kirish yoki chiqish - o'z vaqtida kiritilishi kerak. Kassa kitobi kunning oxirida yakunlanadi, qoldiq hisoblanadi va bosh hisobchi tomonidan tekshiriladi. Zamonaviy sharoitda kassa kitobi elektron shaklda yuritilishi mumkin, ammo zarur hollarda qog'oz nusxasi ham chop etiladi.

Kassadagi pul mablag'larini tekshirishda auditor bir necha asosiy bosqichlarni amalga oshiradi. Birinchi va eng muhim bosqich - bu kassaning inventarizatsiyasi, ya'ni kassadagi pul mablag'larining haqiqiy mavjudligini to'g'ridan-to'g'ri sanash orqali tekshirish. Inventarizatsiya kutilmagan vaqtda, kassirning ishtirokida amalga oshiriladi. Auditor kassadagi barcha naqd pulni, qimmatli qog'ozlarni, chegirmabonlarni hisoblaydi va inventarizatsiya aktini tuzadi.

Inventarizatsiya paytida topilgan haqiqiy qoldiq kassa kitobi va buxgalteriya hisobidagi qoldiq bilan solishtiriladi. Agar farqlar aniqlansa, ularning sabablari aniqlanadi: ortiqcha yoki kamomad,

xatolar, hujjatlashtirilmagan operatsiyalar. Ortiqcha pul kassir xatosi natijasi bo'lishi mumkin va u korxona daromadiga hisoblanadi. Kamomad esa kassirning mas'uliyatini keltirib chiqaradi va u etishmayotgan summani to'lashi kerak.

9.1-rasm. Kassa auditi jarayonining bosqichlari

Kassa hujjatlarini tekshirish auditning ikkinchi muhim bosqichidir. Auditor ma'lum davr uchun (masalan, bir chorak yoki yil) barcha kirish va chiqish kassa orderlarini tanlab tekshiradi. Hujjatlarning to'g'ri to'ldirilganligini, zarur imzolar mavjudligini, raqamlarning ketma-ketligini, o'chirish va tuzatishlar yo'qligini nazorat qiladi. Har bir kassa orderi tegishli ilova hujjatlar bilan tasdiqlanganligini tekshirish zarur.

Kassa kitobi yozuvlarining to'g'riligi va to'liqligi ham batafsil tekshiriladi. Auditor kassa kitobidagi yozuvlarni kassa orderlari bilan solishtiradi, kunlik qoldiqlarning to'g'ri hisoblanganligini, bosh hisobchi tomonidan tekshirilganligini nazorat qiladi. Kassa kitobida tuzatishlar bo'lsa, ular to'g'ri rasmiylashtirilganligini - tuzatish ustidan chizilgan, yangi ma'lumot yoniga yozilgan, kassir va bosh hisobchi imzolagan - tekshiradi.

Buxgalteriya hisobini tekshirish kassadagi pul mablag'lari auditining uchinchi bosqichidir. Auditor 50-hisob "Kassa"ning debet va kredit oborotlarini, qoldiqlarini tahlil qiladi. Hisob kartochkasidagi ma'lumotlar kassa kitobi va moliyaviy hisobotlar ma'lumotlariga mos kelishi kerak. Auditor sintetik va analitik hisob o'rtasidagi muvofiqlikni, hisobvaraqlar to'g'riligini, oborotli vedomost ma'lumotlarini tekshiradi.

Kassa intizomiga rioya qilishni tekshirish auditorning muhim vazifasidir. Auditor kassada saqlanayotgan pul summasi belgilangan kassa limitidan oshmasligini nazorat qiladi. Buning uchun bir necha kunlik kassa qoldiqlari tahlil qilinadi va limit buzilish holatlari aniqlanadi. Agar limit tez-tez buzilsa, bu ichki nazoratning zaifligini ko'rsatadi va korxonaga jarima solish asosi bo'lishi mumkin.

Naqd pul bilan hisob-kitoblarning maksimal summaga rioya qilinishi ham tekshiriladi. Auditor katta miqdordagi naqd to'lovlarni aniqlash uchun chiqish kassa orderlarini tahlil qiladi. Agar bir shartnoma bo'yicha belgilangan chegaradan oshiq naqd to'lov qilingan bo'lsa, bu qonunchilik buzilishidir. Bunday hollarda auditor qo'shimcha dalillar to'playdi va auditda aks ettiradi.

9.2-jadval

Kassada aniqlangan kamchiliklar va ularning ta'siri

Kamchilik turi	**Aniqlangan hollari soni**	**Moliyaviy ta'siri (mln so'm)**	**Qonuniy oqibatlar**	**Tuzatish choralari**
Kassa limiti buzilgan	15 kun	Jarima: 0.5	Ma'muriy javobgarlik	Har kuni bankga topshirish
Hujjatlar noto'liq	8 operatsiya	2.3	Soliq xavfi	Hujjatlarni to'ldirish
Inventarizatsiya o'tkazilmagan	Umumiy	-	Ichki nazorat buzilishi	Oylik inventarizatsiya
Kassa orderlari xatolik	12 ta	0.8	Buxgalteriya xatosi	Kassir o'qitish
Naqd to'lov chegarasi oshgan	3 holat	25.0	Jarima: 1.2	Bank to'lovlariga o'tish

Kassaning xavfsizligi va saqlanishi ham auditor e'tiboridan chetda qolmaydi. Auditor kassa xonasining jihozlanganligini - panjara, temir shkaf, signalizatsiya mavjudligini - tekshiradi. Kassirning shaxsiy mas'uliyati to'g'risida shartnoma mavjudligini, kassir ish bilan ta'minlanayotganligini nazorat qiladi. Kassa kalitlari faqat kassirda saqlanishi va boshqa shaxslarga berilmasligi kerak.

Ichki nazorat tizimini baholash kassadagi pul mablag'lari auditining muhim qismidir. Auditor vazifalarning to'g'ri ajratilganligini tekshiradi: kassir faqat naqd pul qabul qilish va to'lash bilan shug'ullanishi, buxgalteriya hisobini yuritish bosh hisobchi mas'uliyati bo'lishi kerak. Kassir bir vaqtning o'zida buxgalter bo'lishi ichki nazorat prinsipini buzadi va suiiste'mollik xavfini oshiradi.

Kassadagi pul mablag'larini muntazam tekshirish tizimi mavjudligi ham baholanadi. Ichki audit yoki reviziya komissiyasi tomonidan kamida oyda bir marta kassaning kutilmagan tekshiruvi o'tkazilishi tavsiya etiladi. Bunday tekshiruvlar natijalarini hujjatlashtirish, aniqlangan kamchiliklarni tuzatish choralari ko'rish zarur. Auditor oldingi tekshiruvlar natijalari bilan tanishadi va takrorlanuvchi muammolarni aniqlaydi.

Hozirgi kunda ko'plab korxonalar kassa operatsiyalarini avtomatlashtirish uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanmoqda. Naqd pul hisoblash apparatlari, nazorat-kassa mashinalari (NKM), elektron kassa kitoblari, buxgalteriya dasturlari kassa ishini yengillashtiradi va xatolarni kamaytiradi. Auditor bu texnologiyalardan foydalanish to'g'riligini va samaradorligini baholaydi.

Nazorat-kassa mashinalari (NKM) savdo korxonalarida majburiy qo'llaniladi. Auditor NKM davlat registratsiyasidan o'tganligini, texnik ko'rikdan o'tkazilganligini, fiskal xotira mavjudligini tekshiradi. NKM cheklari soliq organlariga hisobotlar bilan mos kelishi, Z-hisobotlar har kuni rasmiylashtirilishi kerak. NKM bilan ishlashda buzilishlar jiddiy jarimalarga olib keladi.

Elektron kassa kitoblari va buxgalteriya dasturlari kassadagi operatsiyalarni avtomatik ravishda hisobga olishga imkon beradi. Auditor dasturiy ta'minotning litsenziyalanganligini, ma'lumotlar bazasi

xavfsizligini, zahira nusxalari olinishini tekshiradi. Elektron tizimda ma'lumotlarni o'zgartirish imkoniyati cheklangan bo'lishi, barcha o'zgarishlar jurnalda qayd etilishi kerak.

Kassadagi pul mablag'lari auditi yakunida auditor to'plangan barcha dalillarni tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Aniqlangan kamchiliklar muhimlik darajasiga qarab tasniflangan va har biri uchun tuzatish choralari tavsiya etiladi. Auditor korxona rahbariyatiga kassa intizomini yaxshilash, ichki nazoratni mustahkamlash, avtomatlashtirish darajasini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Kassa operatsiyalari bilan ishlashda eng muhim tavsiyalar quyidagilardir: kassir va bosh hisobchi o'rtasida vazifalarni qat'iy ajratish, kassa limitiga qat'iy rioya qilish, muntazam inventarizatsiyalar o'tkazish, hujjatlashtirish sifatini yaxshilash, kassirlarni muntazam o'qitish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Bu choralar kassa operatsiyalarining samaradorligini oshiradi va xatolar hamda suiiste'mollik xavfini kamaytiradi.

9.2. Bank hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi

Bank hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi korxonaning moliyaviy faoliyatini tekshirishning eng muhim qismlaridan biridir. Bank hisobvaraqlari orqali korxonaning asosiy moliyaviy operatsiyalarining aksariyati amalga oshiriladi: yetkazib beruvchilarga to'lovlar, xaridorlardan tushumlar, soliq to'lovlari, xodimlar maoshi, kreditlarni olish va qaytarish. Shuning uchun bank hisobvarag'laridagi pul mablag'larini to'g'ri hisobda aks ettirish va nazorat qilish moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi uchun juda muhim.

Bank hisobvaraqlari bilan ishlash bank va korxona o'rtasida shartnoma munosabatlarini o'rnatadi. Korxona bankda bir yoki bir necha hisob raqam ochishi mumkin: joriy hisob raqam, maxsus hisob raqamlar, depozit hisoblar, kredit hisoblar va boshqalar. Har bir hisob raqam turining o'z maqsadi va qo'llanish sohasi bor. Auditor barcha ochilgan hisob raqamlar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lishi va ularning har birini tekshirishi kerak.

Bank hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi bir necha asosiy vazifalarni o'z ichiga oladi: bank hisobvaraqlari qoldiqlari haqiqiyligini tasdiqlash, bank operatsiyalarini hujjatlashtirishning to'g'riligini tekshirish, bank ko'chirmalari va buxgalteriya hisobi o'rtasidagi muvofiqlikni nazorat qilish, bank xizmatlari to'lovlarining asoslanganligini baholash, ichki nazorat protseduralarining samaradorligini aniqlash. Auditning maqsadi bank hisobvarag'laridagi pul mablag'lari bo'yicha moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarining ishonchliligi to'g'risida professional xulosani shakllantirishdir.

Bank hisobvarag'lari orqali amalga oshiriladigan operatsiyalar juda xilma-xil. Eng asosiy operatsiyalar - bu yetkazib beruvchilarga tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlar, xaridorlardan mahsulot sotilgani uchun tushumlar, soliqlar va majburiy to'lovlar, xodimlar maoshini o'tkazish, bankdan kreditlar olish va qaytarish, depozitlarga mablag' qo'yish va olish, bank xizmatlari uchun to'lovlar. Har bir operatsiya turining o'z hujjatlashtirilish tartibi va buxgalteriya hisobida aks ettirilishi mavjud.

Bank operatsiyalarining asosiy hujjati - to'lov topshirig'i. To'lov topshirig'ida to'lovchi va oluvchining nomi, ularning hisob raqamlari, banklarining nomi va kodi, to'lov summasi, to'lov maqsadi aniq ko'rsatilishi kerak. To'lov topshirig'i korxonaning vakolatli shaxslari tomonidan imzolanadi va korxona muhri bilan tasdiqlanadi. Zamonaviy sharoitda to'lov topshiriqlari ko'pincha elektron shaklda yuboriladi.

9.3-jadval

Bank operatsiyalarining asosiy turlari va hujjatlari

Operatsiya turi	Asosiy hujjat	Ilova hujjatlar	Buxgalteriya yozuvi	Tekshirish nuqtalari
Yetkazib beruvchiga to'lov	To'lov topshirig'i	Shartnoma, hisob-faktura	Dt 6010 Kt 5110	To'lov maqsadi, summa mos kelishi
Xaridordan tushum	Bank ko'chirishi	Shartnoma, qabul akti	Dt 5110 Kt 4010	Tushum manbaini aniqlash
Soliq to'lovlari	To'lov topshirig'i	Soliq deklaratsiyasi	Dt 6410 Kt 5110	To'lov kodi, summa to'g'riligi

Maosh o'tkazish	To'lov topshirig'i	Maosh vedomosti	Dt 6710 Kt 5110	Xodimlar ro'yxati, kartalar
Kredit olish	Kredit shartnomasi	Bank qarori	Dt 5110 Kt 6810	Shartnoma shartlari
Bank xizmatlari	Bank ko'chirishi	Xizmat shartnomasi	Dt 9430 Kt 5110	Tarif asoslanganligi

Bank ko'chirmalari - bu bank tomonidan beriladigan hujjat bo'lib, korxonaning hisob raqamida amalga oshirilgan operatsiyalarni tasdiqlovchi. Har bir operatsiya - kirim yoki chiqim - bank ko'chirmalarida aks ettiriladi. Bank ko'chirmalari kundalik yoki ma'lum davrlarda korxonaga taqdim etiladi. Auditor bank ko'chirmalari to'liq va o'z vaqtida olinganligini, ulardagi ma'lumotlar buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilganligini tekshiradi.

Bank aylanmasi - bu ma'lum davr uchun (oy, chorak, yil) korxonaning hisob raqamidagi barcha operatsiyalarni o'z ichiga olgan to'liq hisobot. Bank aylanmasi boshlang'ich qoldiq, kirish va chiqish operatsiyalar, yakuniy qoldiqni ko'rsatadi. Auditor bank aylanmasini korxonaning buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan solishtiradi va farqlarni aniqlaydi.

Elektron bank xizmatlari hozirgi kunda keng qo'llanilmoqda. Korxonalar internet-banking yoki maxsus dasturlar orqali bank operatsiyalarini amalga oshiradilar. Bu tezlik va qulaylikni oshiradi, ammo elektron imzo va ma'lumotlar xavfsizligi talablari qat'iy bo'ladi. Auditor elektron bank'dan foydalanish tartibini, ruxsatlar tizimini, xavfsizlik choralarini tekshiradi.

Bank hisobvarag'laridagi pul mablag'larini tekshirishda auditor bir necha asosiy usullardan foydalanadi. Eng muhim usul - bu bankdan olingan ma'lumotlarni korxonaning buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan solishtirish. Auditor bankdan ma'lum sana holatiga qoldiq to'g'risida rasmiy tasdiqnoma so'raydi. Bu tasdiqnoma korxonaning 51-hisob "Hisob raqamlar"dagi qoldiq bilan solishtiriladi. Agar farq bo'lsa, uning sabablari aniqlanadi.

9.1-rasm. Bank hisobvaraqlari auditi jarayoni

Bank ko'chirmalari va to'lov topshiriqlarini solishtirish auditorning keyingi vazifasidir. Auditor tanlab to'lov topshiriqlarini oladi va ularni tegishli bank ko'chirmalari bilan solishtiradi. To'lov summasi, maqsadi, oluvchi ma'lumotlari mos kelishini tekshiradi. Har bir to'lov topshiriq tegishli ilova hujjatlar - shartnoma, hisob-faktura, qabul akti - bilan tasdiqlanganligini nazorat qiladi.

Buxgalteriya hisobini tekshirish bank hisobvaraqlari auditining asosiy qismidir. Auditor 5110-hisob "Hisob raqamlar"ning debet va kredit oborotlarini tahlil qiladi. Debet oboroti korxonaga kiradigan pul mablag'larini (xaridorlardan tushumlar, kreditlar, boshqa kirish mablag'lari), kredit oboroti chiqadigan mablag'larni (yetkazib

beruvchilarga to'lovlar, soliq to'lovlari, xodimlar maoshi) aks ettiradi. Oborotlar summasi bank aylanmasi ma'lumotlariga mos kelishi kerak. Analitik hisob ham tekshiriladi. Agar korxonaning bir nechta bank hisob raqamlari bo'lsa, har biri uchun alohida analitik hisob yuritilishi kerak. Auditor har bir hisob raqam bo'yicha qoldiq va oborotlarning to'g'riligini, ularning umumiy 51-hisob ma'lumotlariga mosligini nazorat qiladi. Analitik va sintetik hisob o'rtasidagi nomuvofiqlik jiddiy xatolarning belgisidir.

Bank hisobvarag'laridan chiqarilgan har bir to'lovning asosliligi va qonuniyligi tekshiriladi. Auditor yetkazib beruvchilarga qilingan to'lovlar uchun shartnomalar, hisob-fakturalar, tovar qabul qilish aktlari mavjudligini nazorat qiladi. To'lov summasi hisob-fakturadagi summaga, shartnoma shartlariga mos kelishi kerak. To'lov maqsadida nima uchun to'lov qilinayotgani aniq ko'rsatilganligini tekshiradi.

Soliq to'lovlari alohida e'tiborni talab qiladi. Auditor soliq to'lovlarining to'g'ri hisoblanganligini, o'z vaqtida to'langanligini, to'lov topshiriqlarida to'g'ri budjet kodlari ko'rsatilganligini tekshiradi. Soliq to'lovlari soliq deklaratsiyalari bilan mos kelishi kerak. To'lovlar muddatida kechikishlar peniya hisoblanishiga olib keladi.

9.4-jadval

Bank hisobvaraqlari bo'yicha aniqlangan kamchiliklar

Kamchilik turi	**Miqdori**	**Moliyaviy ta'siri (mln so'm)**	**Oqibatlar**	**Tuzatish choralari**
Bank va hisobdagi farq	5 operatsiya	12.5	Moliyaviy hisobot xatosi	Tuzatish yozuvlari
Hujjatsiz to'lovlar	3 ta	8.7	Soliq xavfi	Hujjatlar to'plash
To'lov maqsadi noaniq	7 ta	15.3	Buxgalteriya muammosi	To'lov topshiriqlarini qayta tuzish
Bank komissiyasi asossiz	2 ta	1.2	Moliyaviy yo'qotish	Bank bilan muzokara
Elektron imzo buzilishi	1 holat	-	Xavfsizlik xavfi	Imzo yangilash

Xodimlar maoshi uchun qilingan to'lovlarni tekshirishda auditor maosh vedomostlari, hisob-kitob vedomostlari mavjudligini nazorat qiladi. To'lovlar xodimlarning shaxsiy bank kartalariga o'tkazilishi kerak. Auditor to'lov summasi vedomostlardagi summaga mos kelishini, barcha xodimlar mablag' olganligini, qaytarilgan summalar to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi.

Bank hisobvarag'iga kiradigan mablag'larning manbaini aniqlash ham auditorning vazifasidir. Auditor xaridorlardan tushumlar shartnomalar, qabul aktlari bilan tasdiqlanganligini tekshiradi. Kreditlar kredit shartnomalari bilan, depozitlardan qaytarilgan mablag'lar depozit shartnomalari bilan tasdiqlanishi kerak. Noma'lum manba mablag'lari moliyaviy hisobotlar ishonchliligiga shubha tug'diradi.

Bank xizmatlari uchun to'lovlar - bu korxonaning xarajatlari bo'lib, ular asosli va to'g'ri hisoblanishi kerak. Auditor bank bilan tuzilgan xizmat ko'rsatish shartnomasini o'rganadi, tariflar jadvalini tekshiradi. Bank tomonidan hisobdan chiqarilgan komissiya to'lovlari shartnomadagi tariflarga mos kelishini nazorat qiladi.

Asosiy bank xizmatlari va to'lovlarga quyidagilar kiradi: hisob raqamni yuritish uchun oylik to'lov, to'lovlar amalga oshirish uchun komissiya, bank ko'chirmalari uchun to'lov, elektron bank xizmatlari uchun to'lov, kassa operatsiyalari uchun komissiya, valyuta operatsiyalari uchun to'lov. Har bir to'lov asoslanganligini tekshirish zarur.

Depozit hisoblar bo'yicha foizlar ham tekshiriladi. Auditor depozit shartnomasini o'rganadi, foiz stavkasi, hisoblash tartibi, to'lash muddatlarini aniqlaydi. Bank tomonidan hisoblangan foizlar shartnoma shartlariga mos kelishini, foizlardan soliq to'g'ri ushlab qolinganligini nazorat qiladi. Depozit bo'yicha foizlar korxonaning daromadiga hisoblanadi.

Kredit hisoblar bo'yicha foizlar esa korxonaning xarajatlaridir. Auditor kredit shartnomalarini, foiz stavkalarini, to'lov grafiklarini tekshiradi. Asosiy qarz va foizlar o'z vaqtida to'langanligini, bank tomonidan jarima va peniya hisoblanmaganligini nazorat qiladi. Kredit bo'yicha majburiyatlar moliyaviy hisobotlarda to'g'ri aks ettirilishi kerak.

Bank operatsiyalari bo'yicha ichki nazorat tizimi juda muhim, chunki bank hisobvaraqlari orqali katta summalar harakatlanadi. Auditor to'lov topshiriqlarini imzolash huquqiga ega shaxslar ro'yxati bankka rasmiy taqdim etilganligini tekshiradi. Imzo namunalari kartochkasi to'g'ri rasmiylashtirilgan va bankda saqlanishi kerak. Imzo huquqiga ega bo'lmagan shaxslar to'lov topshiriqlarini imzolamasligi kerak.

To'lov topshiriqlarini tasdiqlash tartibi ham tekshiriladi. Ko'pincha ikki yoki uch imzo prinsipi qo'llaniladi: to'lov topshiriq direktor va bosh hisobchi yoki boshqa vakolatli shaxslar tomonidan imzolanadi. Bu suiiste'mollik xavfini kamaytiradi. Auditor barcha to'lov topshiriqlar zarur imzolar bilan tasdiqlanganligini nazorat qiladi.

Elektron bankdan foydalanishda xavfsizlik choralari alohida ahamiyatga ega. Auditor elektron raqamli imzo sertifikatlari mavjudligi va amal qilish muddatini tekshiradi. Parollar murakkabligi, muntazam o'zgartirilishi, ruxsatlar tizimi to'g'ri sozlanganligini nazorat qiladi. Elektron bank tizimiga kirish loglari saqlanishi va tahlil qilinishi kerak.

Bank hisobvarag'laridagi pul mablag'lari auditi korxonaning moliyaviy faoliyatini to'liq baholash uchun zarur. Sifatli audit nafaqat bank operatsiyalarining to'g'ri hisobda aks ettirilishini tasdiqlaydi, balki ichki nazoratni yaxshilash, xavfsizlikni ta'minlash, bank xarajatlarini optimallashtirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar beradi. Auditor professional yondashish asosida ishonchli xulosalar berishi va korxonaning moliyaviy barqarorligiga hissa qo'shishi kerak.

9.3. Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlardagi pul mablag'larining auditi

Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlar korxonalarning moliyaviy operatsiyalarida muhim o'rin tutadi, ayniqsa katta hajmdagi shartnomalar, kapital qurilish, xalqaro savdo operatsiyalarida. Bu moliyaviy vositalar mablag'larni maxsus maqsadlarda ishlatishni ta'minlaydi va tomonlar uchun qo'shimcha kafolatlar yaratadi. Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlardagi pul mablag'larining auditi ularning to'g'ri qo'llanilishini, maqsadli ishlatilishini va hisobda aks ettirilishini tekshirishni o'z ichiga oladi.

Maxsus hisobvaraqlar turli maqsadlarda ochilishi mumkin: kapital qurilish uchun, depozitlar saqlash uchun, veksellar bo'yicha hisob-kitoblar uchun, grant va subsidiyalar olish uchun, xeyriya mablag'lari uchun. Har bir maxsus hisobvaraq turining o'z qonuniy asoslari, ochilish va foydalanish tartibi mavjud. Auditor barcha maxsus hisobvaraqlarni aniqlashi va ularning har birini alohida tekshirishi kerak.

Akkreditivlar esa to'lov vositasi sifatida, xususan xalqaro savdoda keng qo'llaniladi. Akkreditiv xaridor bankining sotuvchiga to'lovni kafolatlashidir. Akkreditivlar qimmat va murakkab moliyaviy vosita bo'lgani uchun, ularning to'g'ri qo'llanilishi va hisobda aks ettirilishi alohida ahamiyatga ega. Auditor akkreditiv shartnomalari, hujjatlar to'plami, to'lovlar tartibini batafsil tekshiradi.

Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlar auditining maqsadi bu moliyaviy vositalardan foydalanishning qonuniyligi, maqsadga muvofiqligi, samaradorligini baholash va moliyaviy hisobotlarda to'g'ri aks ettirilishini tasdiqlashdir. Auditor nafaqat raqamlar to'g'riligini, balki shartnoma majburiyatlari bajarilishi, mablag'lar maqsadli ishlatilishi, risklarning boshqarilishini ham tekshiradi.

Kapital qurilish bo'yicha maxsus hisobvaraqlar qurilish loyihalari uchun mablag'larni saqlash va sarflash uchun ochiladi. Bu hisobvaraqlardan faqat qurilish bilan bog'liq xarajatlar - pudratchilarga to'lovlar, materiallar sotib olish, loyihalash xizmatlari - uchun foydalaniladi. Auditor mablag'lar qurilish shartnomalari va smetalariga muvofiq sarflanganligini, boshqa maqsadlarda ishlatilmaganligini tekshiradi.

Depozit hisobvaraqlari korxonaning bo'sh mablag'larini muddatli depozitlarga joylashtirish uchun ochiladi. Depozit shartnomasi foiz stavkasini, muddatni, mablag'larni olish shartlarini belgilaydi. Auditor depozit shartnomalarini tekshiradi, foizlarni hisoblash to'g'riligini nazorat qiladi, muddatdan oldin olish holatlari va peniyalarni tahlil qiladi. Depozitlar moliyaviy investitsiyalar sifatida hisobda aks ettiriladi.

Grant va subsidiyalar bo'yicha maxsus hisobvaraqlar davlat yoki xalqaro tashkilotlardan olingan maqsadli mablag'larni boshqarish uchun ochiladi. Grant shartnomasi mablag'larni qanday maqsadlarda sarflash

mumkinligini aniq belgilaydi. Auditor mablag'larning faqat ruxsat etilgan maqsadlarda ishlatilganligini, hisobotlarning grant beruvchiga o'z vaqtida taqdim etilganligini tekshiradi. Grant shartlarini buzish mablag'larni qaytarish majburiyatini keltirib chiqaradi.

Veksel hisobvaraqlari veksellar bilan operatsiyalar - sotib olish, sotish, qaytarib olish - uchun ochiladi. Veksellar qimmatli qog'ozlar bo'lib, ular maxsus tartibga solingan. Auditor veksellarning qonuniy shakllarda bo'lishini, operatsiyalar to'g'ri hujjatlashtirilganligini, veksellar bo'yicha foizlar va diskontlar to'g'ri hisoblanganligini tekshiradi.

Akkreditiv - bu xaridor banki sotuvchi uchun to'lovni kafolatlashning moliyaviy vositasidir. Akkreditiv orqali to'lov shartnoma shartlari to'liq bajarilgandan keyingina amalga oshiriladi. Bu xaridor va sotuvchi uchun xavfsizlikni ta'minlaydi. Akkreditivlar ayniqsa xalqaro savdoda, noma'lum hamkorlar bilan ishlashda keng qo'llaniladi.

Akkreditivlarning asosiy turlari: qaytarib olinmaydigan (bezotzvotni) va qaytarib olinadigan (otzvotni) akkreditivlar, tasdiqlangan va tasdiqlanmagan akkreditivlar, rotatsion (aylanma) akkreditivlar, qisman (delebeli) akkreditivlar. Har bir tur o'zining xususiyatlari va qo'llanish sohasiga ega. Auditor qaysi turdagi akkreditiv ochilganligini aniqlaydi va uning shartlariga muvofiqligini tekshiradi.

Qaytarib olinmaydigan akkreditivlar eng ishonchli tur hisoblanadi. Bunday akkreditiv ochilgandan keyin xaridor uni bir tomonlama bekor qila olmaydi. Sotuvchi akkreditiv shartlarini bajarsa, to'lovni kafolatli oladi. Tasdiqlanagan akkreditivlarda ikkinchi bank (odatda sotuvchi banki) ham to'lovni kafolatlaydi, bu xavfsizlikni yanada oshiradi.

Akkreditivning asosiy elementlari: akkreditiv summasi, amal qilish muddati, to'lov shartlari, talab qilinadigan hujjatlar ro'yxati, yuk tashish shartlari. Auditor akkreditiv shartnomasi barcha zarur elementlarni o'z ichiga olganligini, shartlar sotish shartnomasi shartlariga mos kelishini tekshiradi. Akkreditiv shartlarining noaniq yozilishi nizolar va to'lovlarda kechikishga olib kelishi mumkin.

Maxsus hisobvaraqlarni tekshirishda auditor birinchi navbatda barcha ochilgan maxsus hisobvaraqlarni aniqlaydi. Korxona bir nechta

maxsus hisobvaraqlarga ega bo'lishi mumkin va ularning har biri alohida maqsadga xizmat qiladi. Auditor har bir hisobvaraq uchun ochilish asosini - shartnoma, qaror, ruxsatnoma - tekshiradi. Hisobvaraq qonuniy va asosli ochilganligini tasdiqlash zarur.

Mablag'lar harakatini tahlil qilish auditorning keyingi vazifasidir. Auditor maxsus hisobvaraqdagi kirish va chiqish operatsiyalarni batafsil o'rganadi. Kirish operatsiyalar: investor yoki grant beruvchi tomonidan o'tkazilgan mablag'lar, depozitga qo'yilgan mablag'lar, boshqa manbalar. Chiqish operatsiyalar: maqsadli xarajatlar, pudratchilarga to'lovlar, depozitdan mablag'larni olish.

Maqsadli sarflashni nazorat qilish maxsus hisobvaraqlar auditi uchun juda muhim. Auditor har bir chiqish operatsiya maqsadli xarajat ekanligini tekshiradi. Kapital qurilish hisobvarag'i uchun - bu qurilish xarajatlari, grant hisobvarag'i uchun - grant shartnomasi bo'yicha ruxsat etilgan xarajatlar. Maqsadsiz sarflangan mablag'lar shartnoma buzilishi hisoblanadi va qaytarilishi kerak.

Akkreditivlarni tekshirishda auditor akkreditiv ochish arizasini, akkreditiv shartnomasi shartlarini, talab qilinadigan hujjatlar ro'yxatini o'rganadi. Sotuvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatlar - qadoqlash ro'yxati, konosament, sertifikat, sug'urta polisi - akkreditiv shartlariga to'liq mos kelishini tekshiradi. Hujjatlardagi nomuvofiqlik to'lovni rad etishga olib kelishi mumkin.

Buxgalteriya hisobini tekshirish maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlar uchun ham amalga oshiriladi. Maxsus hisobvaraqlar 5510-hisob "Maxsus bank hisobvaraqlari"da, akkreditivlar 5530-hisob yoki 6900-hisob "Turli kreditorlar bilan hisob-kitoblar"da aks ettiriladi. Auditor bu hisoblarning to'g'ri qo'llanilishini, operatsiyalar to'liq va o'z vaqtida hisobda aks ettirilganligini nazorat qiladi.

Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlar bilan ishlashda bir qator tavakkalchiliklar mavjud. Maqsadli mablag'larni noto'g'ri sarflash eng katta risk hisoblanadi. Auditor bunday hollarni aniqlashda, sabablari - bilmaslik, e'tiborsizlik yoki qasddan noto'g'ri sarflash - ni aniqlaydi. Maqsadli mablag'larni noto'g'ri sarflash grant yoki investitsiyani qaytarish majburiyatini keltirib chiqaradi.

9.5-jadval

Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlar bo'yicha kamchiliklar

Kamchilik turi	Aniqlangan hollari	Moliyaviy ta'siri (mln so'm)	Oqibatlar	Bartaraf etish
Maqsadsiz sarflash	4 operatsiya	18.5	Grant qaytarish	Mablag'larni qaytarish
Hisobotlar kechiktirilgan	2 hisobot	-	Jarimalar	Hisobotlarni taqdim etish
Akkreditiv shartlari buzilgan	1 holat	45.0	To'lov rad etildi	Hujjatlarni to'ldirish
Hisoblash xatolari	3 operatsiya	5.2	Buxgalteriya xatosi	Tuzatish yozuvlari
Shartnoma muddati o'tgan	1 hisobvaraq	-	Hisobvaraqni yopish	Yangi shartnoma

Akkreditivlar bilan ishlashda hujjatlar noto'g'ri tayyorlanishi katta risk. Akkreditiv to'lovi faqat barcha talab qilinadigan hujjatlar to'liq va to'g'ri taqdim etilganda amalga oshiriladi. Hujjatlardagi kichik xatolar ham - nomlarning noto'g'ri yozilishi, sanalar mos kelmasligi, imzolar yo'qligi - to'lovni rad etishga olib keladi. Auditor hujjatlar tayyorlash jarayonini, nazorat mexanizmlarini baholaydi.

Muddatlar buzilishi ham muhim kamchilik hisoblanadi. Akkreditivning amal qilish muddati o'tsa, to'lov amalga oshirilmaydi. Grant hisobvarag'i bo'yicha hisobotlarni kechiktirish jarimalarga olib keladi. Depozitdan muddatdan oldin pul olish peniya to'lashni talab qiladi. Auditor muddatlarni nazorat qilish tizimini, eslatmalar mexanizmini baholaydi.

Bank xarajatlari ham tahlil qilinadi. Akkreditivlar ochish va yuritish, maxsus hisobvaraqlar xizmati qimmat bo'lishi mumkin. Auditor bank xarajatlari asosli va optimal ekanligini, turli banklar tariflarini solishtirish amalga oshirilganligini tekshiradi. Ba'zan arzonroq alternativalar mavjud bo'lishi mumkin.

Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlar bilan ishlashda mustahkam ichki nazorat tizimi zarur. Auditor vazifalarning ajratilishini tekshiradi:

shartnoma tuzish, hujjatlar tayyorlash, to'lovlarni tasdiqlash turli shaxslar tomonidan amalga oshirilishi kerak. Bu xatolar va suiiste'mollik xavfini kamaytiradi.Maqsadli xarajatlarni nazorat qilish mexanizmi alohida e'tiborni talab qiladi. Har bir to'lov oldin grant yoki investitsiya shartnomasi shartlariga muvofiqligini tekshirilishi kerak. Maxsus nazoratchi yoki komissiya tayinlash maqsadga muvofiq. Auditor bunday nazorat tizimi mavjudligini va samaradorligini baholaydi.

Hisobotlar tayyorlash va taqdim etish jarayoni ham tekshiriladi. Grant beruvchilar, investorlar muntazam hisobotlar talab qiladi. Hisobotlar to'liq, aniq va o'z vaqtida taqdim etilishi kerak. Auditor hisobotlar shablonlari mavjudligini, ma'lumotlar to'plash tizimini, javobgar shaxslarni baholaydi.Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlardagi pul mablag'lari auditi korxonaning moliyaviy operatsiyalarining murakkab qismlarini tekshirishni o'z ichiga oladi. Sifatli audit maqsadli mablag'larning to'g'ri ishlatilishini, akkreditivlarning samarali qo'llanilishini ta'minlaydi. Auditor professional yondashish, maxsus bilimlar asosida bu moliyaviy vositalarning to'g'ri boshqarilishi bo'yicha qimmatli tavsiyalar berishi kerak.

9.4. Valyuta hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi

Valyuta hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi xalqaro faoliyat yuritadigan korxonalar uchun juda muhim. Chet el valyutasida hisob-kitoblar o'tkazish qo'shimcha murakkabliklar va risklar yaratadi: valyuta kursi o'zgarishi, valyuta nazorati talablari, qo'shimcha soliq majburiyatlari, xalqaro standartlarga rioya qilish. Valyuta operatsiyalari auditining maqsadi bu operatsiyalarning qonuniyligini, to'g'ri hisobda aks ettirilishini va samarali boshqarilishini ta'minlashdir.

Valyuta hisobvaraqlari chet el valyutasida hisob-kitoblar uchun ochiladi. O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq, korxonalar valyuta operatsiyalarini amalga oshirish uchun maxsus ruxsat - litsenziya olishlari kerak bo'lgan hollari mavjud. Valyuta hisobvaraqlari mahalliy valyutadagi hisobvaraqlardan farqli tarzda tartibga solinadi va qo'shimcha nazoratga ega.Valyuta operatsiyalari quyidagilarni o'z ichiga

oladi: eksport va import operatsiyalari, xalqaro xizmatlar ko'rsatish, xorijiy investitsiyalar, kredit va qarzlar olish, dividendlar to'lash, roялtilar va litsenziya to'lovlari. Har bir operatsiya turi o'zining hujjatlashtirilishi va hisobda aks ettirilishi tartibiga ega. Auditor valyuta operatsiyalarining barcha jihatlarini - qonuniyligi, to'g'ri hujjatlashtrilishi, kurs farqlari hisoblash, soliq majburiyatlari - batafsil tekshiradi.

Valyuta operatsiyalari qat'iy davlat nazoratiga ega. O'zbekistonda Markaziy bank valyuta operatsiyalarini tartibga soladi, valyuta kursi belgilaydi, valyuta nazoratini amalga oshiradi. Korxonalar valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda bir qator qoidalarga rioya qilishlari kerak: valyuta tushumlarini repatriyatsiya qilish (mamlakatga qaytarish), eksport valyuta tushumlarining bir qismini sotish, valyuta operatsiyalarini tegishli hujjatlar bilan asoslash.

Eksport operatsiyalari bo'yicha valyuta tushumlarini repatriyatsiya qilish majburiy. Eksportyor tovarlarni yoki xizmatlarni eksport qilgandan keyin ma'lum muddat ichida (odatda 180 kun) valyuta tushumini O'zbekistonga qaytarishi kerak. Tushumlarni repatriyatsiya qilmaslik yoki kechiktirish jarima va boshqa sanktsiyalarga olib keladi. Auditor eksport shartnomalari va valyuta tushumlari o'rtasidagi muvofiqlikni tekshiradi.

9.6-jadval

Valyuta operatsiyalarining asosiy turlari

Operatsiya turi	**Valyuta hisobvaraqda aks etishi**	**Hujjatlar**	**Maxsus talablar**	**Nazorat organi**
Eksport tovarlar	Valyuta tushumi	Eksport shartnomasi, GTD, invoice	Repatriyatsiya 180 kun	Markaziy bank
Import tovarlar	Valyuta to'lovi	Import shartnomasi, GTD, invoice	Avans cheklangan	Bojxona
Xizmatlar eksporti	Valyuta tushumi	Xizmat shartnomasi, akt	Repatriyatsiya	Markaziy bank

Xizmatlar importi	Valyuta to'lovi	Xizmat shartnomasi, akt	Asoslash zarur	Soliq organlar
Xorijiy kredit	Valyuta olish	Kredit shartnomasi	Registratsiya zarur	Markaziy bank/Moliya vazirligi
Dividendlar to'lash	Valyuta to'lovi	Aksiyadorlar qarori	Soliq ushlab qolish	Soliq organlar

Import operatsiyalari ham nazorat ostida. Importyor tovarlarni import qilishdan oldin valyutani sotib olishi yoki o'z valyuta hisobvarag'idan foydalanishi mumkin. Import uchun avans to'lovlar cheklangan va asoslanishi kerak. Auditor import to'lovlarining shartnoma shartlariga, bojxona deklaratsiyalariga mos kelishini tekshiradi.

Valyuta kursi Markaziy bank tomonidan har kuni belgilanadi. Korxonalar valyuta operatsiyalarini hisoblashda rasmiy kursdan foydalanishlari kerak. Valyuta sotib olish yoki sotishda bozor kursi qo'llanilishi mumkin, ammo kurs farqlari hisoblanishi va hisobda aks ettirilishi zarur. Auditor kurs farqlarini hisoblashning to'g'riligini tekshiradi.

Valyuta hisobvarag'laridagi pul mablag'larini tekshirishda auditor bir necha bosqichlarni amalga oshiradi. Birinchi bosqich - valyuta hisobvaraqlarini aniqlash va ular to'g'risida to'liq ma'lumot olish. Korxona bir yoki bir nechta valyutada (AQSH dollari, Yevro, boshqa valyutalar) hisobvaraqlar ochgan bo'lishi mumkin. Har bir valyuta hisobvarag'i uchun bank bilan shartnoma, ochilish ruxsati, joriy holat haqida ma'lumotlar to'planadi.

Valyuta operatsiyalarini hujjatlashtirish to'liqligi va to'g'riligini tekshirish ikkinchi muhim bosqichdir. Har bir valyuta operatsiyasi quyidagi hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak: tashqi iqtisodiy shartnoma (eksport yoki import), invoice (hisob-faktura), packing list (qadoqlash ro'yxati), bojxona deklaratsiyasi (GTD), to'lov topshiriq, bank ko'chirishi. Auditor bu hujjatlarning mavjudligini, to'g'ri to'ldirilganligini, bir-biriga mos kelishini nazorat qiladi.

Kurs farqlarini hisoblash va hisobda aks ettirish valyuta operatsiyalari auditining eng murakkab qismidir. Kurs farqlari ikki turda bo'ladi: realizatsiyalangan (valyutani sotib olish/sotish paytida) va realizatsiya qilinmagan (balans kuni valyuta qoldiklarini qayta baholash).

Balans kuni valyuta qoldiklarini qayta baholash majburiy protsedura hisoblanadi. Balans kuni (chorak, yil oxiri) barcha valyutadagi aktivlar va passivlar o'sha kundagi rasmiy kurs bo'yicha qayta baholanadi. Qayta baholash natijasida vujudga kelgan kurs farqlari moliyaviy natijaga ta'sir qiladi. Auditor qayta baholash to'g'ri amalga oshirilganligini, rasmiy kurs to'g'ri qo'llanilganligini nazorat qiladi.
Buxgalteriya hisobini tekshirish valyuta hisobvaraqlari uchun ham amalga oshiriladi. Valyuta hisobvaraqlari 52-hisob "Valyuta hisobvaraqlari"da aks ettiriladi. Auditor bu hisobning debet va kredit oborotlarini tahlil qiladi, qoldiqlarni bank ma'lumotlari bilan solishtiradi. Valyutadagi summa va so'mdagi ekvivalenti har ikkalasi ham hisobda ko'rsatilishi kerak.

Valyuta nazorati davlat tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari ustidan nazorat tizimi. Markaziy bank va vakolatli banklar valyuta nazoratini amalga oshiradi. Korxonalar valyuta operatsiyalari to'g'risida muntazam hisobotlar taqdim etishlari, valyuta qonunchiliklariga rioya qilishlari kerak. Auditor valyuta nazorati talablariga rioya qilinganligini tekshiradi.

Eksport valyuta tushumlarini repatriyatsiya qilish valyuta nazoratining asosiy elementi. Eksportyor tovarlarni eksport qilgandan keyin 180 kun ichida valyuta tushumini O'zbekistonga qaytarishi kerak. Repatriyatsiya qilingan valyutaning bir qismi (foiz Markaziy bank tomonidan belgilanadi) majburiy ravishda so'mga ayirboshlanishi kerak bo'lgan. Auditor har bir eksport operatsiyasi bo'yicha repatriyatsiya muddati buzilmaganligini tekshiradi.

Repatriyatsiya muddatini buzish peniya to'lashni talab qiladi. Peniya miqdori kechikkan har bir kun uchun valyuta summasining ma'lum foizi sifatida hisoblanadi. Auditor repatriyatsiya buzilishlari bo'yicha peniya to'g'ri hisoblanganligini, to'langanligini yoki hisobda aks

ettirilganligini tekshiradi. Peniyalar korxonaning xarajatlariga hisoblanadi va foyda miqdorini kamaytiradi.

Passiv operatsiyalar - korxonadan valyuta chiqishi - ham nazorat ostida. Import to'lovlari, xizmatlar importi, kreditlar qaytarish, dividendlar to'lash kabi operatsiyalar tegishli hujjatlar bilan asoslanishi kerak. Auditor passiv operatsiyalar qonuniy va asosli ekanligini, zarur ruxsatlar olinganligini tekshiradi.

Valyuta operatsiyalari soliq majburiyatlariga bevosita ta'sir qiladi. Import operatsiyalarida QQS to'lash majburiyati paydo bo'ladi. Import qilinadigan tovarlar va xizmatlar uchun QQS bojxonada yoki keyinroq soliq organiga to'lanadi. Auditor import QQS to'g'ri hisoblanganligini, o'z vaqtida to'langanligini, soliq hisobotlarida aks ettirilganligini tekshiradi.

Xorijiy kompaniyalarga to'lanadigan dividendlar, roялti, litsenziya to'lovlaridan soliq ushlab qolinishi kerak. Soliq stavkasi xalqaro shartnomalar (ikki tomonlama soliqqa tortishning oldini olish to'g'risida) yoki milliy qonunchilikka muvofiq belgilanadi. Auditor to'g'ri soliq stavkasi qo'llanilganligini, soliq ushlab qolinganligini va budjetga o'tkazilganligini nazorat qiladi.

Kurs farqlari ham soliq hisobiga ta'sir qiladi. Musbat kurs farqlari (daromad) soliq solinadigan bazani oshiradi, manfiy kurs farqlari (zarar) kamaytiradi. Auditor kurs farqlari soliq hisobida to'g'ri aks ettirilganligini, ular foyda solig'i hisoblashda hisobga olinganligini tekshiradi. Kurs farqlarini noto'g'ri hisoblash soliq bazasining buzilishiga olib keladi.

Transfer narxlash valyuta operatsiyalarida alohida muammo. Agar korxona bog'liq shaxslar (ona kompaniya, filiallari) bilan valyuta operatsiyalarini amalga oshirsa, narxlarni bozor narxlari darajasida belgilash zarur. Transfer narxlashni buzish soliq organlarining e'tiroziga va qo'shimcha soliq hisoblanishiga olib kelishi mumkin. Auditor bog'liq shaxslar bilan operatsiyalarni aniqlaydi va narxlarning bozorga muvofiqligini baholaydi.

Valyuta operatsiyalari bir qator risklar bilan bog'liq. Eng asosiy risk - valyuta kursi o'zgarishi riski. Kurs keskin o'zgarishi korxonaga katta

moliyaviy yo'qotishlar keltirishi mumkin. Eksportyor uchun kurs pasayishi, importyor uchun kurs oshishi zarar keltiradi. Auditor korxonada valyuta risklarini boshqarish tizimi mavjudligini baholaydi.

Valyuta risklarini boshqarish usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi: tabiiy hedjirlash (eksport va import operatsiyalarini muvozanatlash), moliyaviy hedjirlash (fyuchers, opsionlar, svoplar), valyuta kursini belgilash (fiksatsiya qilish), diversifikatsiya (turli valyutalarda operatsiyalar). Auditor korxona qaysi usullardan foydalanayotganini, ularning samaradorligini baholaydi.

Valyuta likvidligi riski ham mavjud. Korxona zarur paytda valyutani sotib ola olmasligi yoki juda yuqori narxda sotib olishga majbur bo'lishi mumkin. Auditor valyuta likvidligini rejalashtirish tizimini, valyuta zahiralarini, bank kreditlari liniyalarini baholaydi.

Operatsion risk valyuta operatsiyalarida xatolar, hujjatlarni noto'g'ri tayyorlash, muddatlarni o'tkazib yuborish riski. Auditor ichki nazorat tizimini, xodimlar malakasini, operatsiyalar avtomatlashtirish darajasini baholaydi. Zaif ichki nazorat xatolar va moliyaviy yo'qotishlar ehtimolini oshiradi.

Valyuta hisobvarag'laridagi pul mablag'lari auditi korxonaning xalqaro faoliyatini to'liq baholash uchun zarur. Sifatli audit valyuta operatsiyalarining qonuniyligini, to'g'ri hisobda aks ettirilishini, valyuta risklarining boshqarilishini ta'minlaydi. Auditor valyuta qonunchiliklarini chuqur bilgan holda, professional xulosalar berishi va korxonaga qimmatli tavsiyalar taqdim etishi kerak.

Asosiy tavsiyalar: valyuta nazorati talablariga qat'iy rioya qilish, repatriyatsiya muddatlarini nazorat qilish tizimini yaratish, kurs farqlarini to'g'ri hisoblash va hisobda aks ettirish, valyuta risklarini boshqarish strategiyasini ishlab chiqish, xodimlarni valyuta operatsiyalari bo'yicha o'qitish, avtomatlashtirish darajasini oshirish, bank xarajatlarini optimallashtirish. Bu choralar valyuta operatsiyalarining samaradorligini oshiradi va riskları kamaytiradi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Pul mablag‘lari auditi tushunchasi va uning moliyaviy hisobotdagi ahamiyati nimadan iborat?
2. Kassa operatsiyalari auditida kassa intizomini tekshirish nima sababdan muhim?
3. Bank hisobvaraqlari auditi jarayonida auditor qaysi asosiy hujjatlarga tayanadi?
4. Pul mablag‘lari auditi davomida ichki nazorat tizimi qanday baholanadi?
5. Pul mablag‘lari auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Pul mablag‘lari auditi asosan nimani tekshiradi?

A) Asosiy vositalarni
B) Pul mablag‘larining mavjudligi, saqlanishi va to‘g‘ri hisobga olinishi
C) Ishlab chiqarish tannarxini
D) Kapital tuzilmasini

2. Kassa intizomi deganda nima tushuniladi?

A) Bank bilan munosabatlar
B) Kassa operatsiyalarining belgilangan qoidalarga muvofiq yuritilishi
C) Pul mablag‘larini investitsiyalash
D) Hisobotlarni tayyorlash

3. Bank ko‘chirmalari auditda qaysi maqsadda qo‘llaniladi?

A) Marketing xarajatlarini tekshirish uchun
B) Pul oqimlarini rejalashtirish uchun
C) Bank hisobvaraqlari bo‘yicha operatsiyalarni tasdiqlash uchun
D) Soliq hisobotlarini tuzish uchun

4. Pul mablag‘lari auditi davomida firibgarlik riski nimaga bog‘liq?

A) Faqat auditor tajribasiga

B) Ichki nazorat tizimining zaifligiga
C) Moliyaviy natijalarga
D) Bozor narxlariga

5. Pul mablag‘lari auditi natijasida aniqlangan kamchiliklar qayerda aks ettiriladi?

A) Marketing rejasida
B) Ishlab chiqarish hisobotida
C) Auditorlik ish hujjatlarida va audit xulosasida
D) Reklama materiallarida

X BOB. QISQA MUDDATLI INVESTITSIYALAR AUDITI

10.1. Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi.
10.2. Qisqa muddatli real investitsiyalar auditi.

Tayanch so‘z va iboralar: Qisqa muddatli investitsiyalar, moliyaviy aktivlar, qimmatli qog‘ozlar, aksiyalar, obligatsiyalar, depozitlar, adolatli qiymat, boshlang‘ich baholash, keyingi baholash, bozor qiymati, daromadlar, foiz daromadlari, dividendlar, qayta baholash, likvidlik, risklar, ichki nazorat, audit dalillari, audit riski, audit xulosasi.

10.1. Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi zamonaviy korxonalar uchun juda muhim ahamiyatga ega, chunki bu investitsiyalar korxonaning bo'sh mablag'larini samarali boshqarish va qo'shimcha daromad olish vositasi hisoblanadi. Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar - bu korxona tomonidan bir yilgacha bo'lgan muddatga qimmatli qog'ozlar, depozitlar va boshqa moliyaviy instrumentlarga kiritilgan mablag'lardir. Bu investitsiyalarning asosiy maqsadi bo'sh pul mablag'laridan foyda olish va ularning qiymatini saqlab qolishdir.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar turli shakllarda bo'lishi mumkin: davlat qimmatli qog'ozlari, korporativ aksiyalar va obligatsiyalar, qisqa muddatli banklar depozitlari, veksellar, investitsion fondlar ulushi, repo operatsiyalari. Har bir investitsiya turi o'zining xavf-xatar darajasi, daromadlilik ko'rsatkichi va likvidlik xususiyatlariga ega. Auditor bu investitsiyalarning har birini alohida tekshirishi va ularning korxona investitsiya strategiyasiga muvofiqligini baholashi kerak.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: investitsiyalarning haqiqiy mavjudligini va qonuniy egaligini tasdiqlash, investitsiyalarning to'g'ri baholanishini tekshirish, investitsiya daromadlari va xarajatlarining to'g'ri hisobda aks ettirilishini nazorat qilish, investitsiya risklarini baholash va boshqarish tizimini tekshirish, investitsiya operatsiyalarining qonuniyligini va maqsadga muvofiqligini aniqlash.

Auditning yakuniy maqsadi moliyaviy hisobotlarda aks ettirilgan investitsiyalar to'g'risidagi ma'lumotlarning ishonchliligini tasdiqlashdir.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u auditordan moliyaviy bozorlar, qimmatli qog'ozlar, investitsiya instrumentlari bo'yicha chuqur bilimlarni talab qiladi. Bundan tashqari, auditor xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (IFRS), mahalliy buxgalteriya standartlari, qimmatli qog'ozlar bozori qonunchiligi talablarini yaxshi bilishi zarur. Zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalar, onlayn trading platformalari, kriptovalyutalar kabi yangi investitsiya vositalari paydo bo'lishi audit jarayonini yanada murakkablashtirmoqda.

Davlat qimmatli qog'ozlari eng xavfsiz qisqa muddatli investitsiya turi hisoblanadi. Bunga davlat obligatsiyalari, davlat qisqa muddatli veksellari, davlat xazina bonolari kiradi. Davlat qimmatli qog'ozlari odatda past daromadlilikka ega, ammo ularning xavf-xatar darajasi minimal va likvidligi yuqori. Auditor davlat qimmatli qog'ozlarini tekshirishda ularning haqiqiyligini, nominal qiymatini, foiz stavkasini, to'lov muddatlarini, bozor qiymatini va hisobda aks ettirilish to'g'riligini nazorat qiladi.

Korporativ aksiyalar va obligatsiyalar yuqori daromadlilikka ega bo'lishi mumkin, ammo xavf-xatar darajasi ham yuqoriroq. Korxonalar o'z bo'sh mablag'larini yirik kompaniyalarning aksiyalariga yoki obligatsiyalariga investitsiya qilishlari mumkin. Auditor korporativ qimmatli qog'ozlarni tekshirishda emitent kompaniyasining moliyaviy ahvolini, qimmatli qog'ozlarning bozor narxini, likvidligini, dividendlar to'lash tarixini tahlil qiladi. Aksiyalar narxi bozorda tez o'zgarishi mumkin, shuning uchun ularning to'g'ri baholanishi juda muhim.

Bank depozitlari eng keng tarqalgan qisqa muddatli investitsiya shakli hisoblanadi. Korxonalar o'z bo'sh mablag'larini 1 oydan 12 oygacha muddatga bank depozitlariga joylashtiradilar. Depozitlar nisbatan xavfsiz, chunki ular depozitlarni sug'urtalash tizimi bilan himoyalangan. Auditor depozit shartnomasini, foiz stavkasini, to'lov shartlarini, depozit sertifikatini tekshiradi. Depozitdan muddatdan oldin pul olish peniya to'lashni talab qilishi mumkin.

10.1-jadval

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalarning turlari va xususiyatlari

Investitsiya turi	Xavf-xatar darajasi	O'rtacha daromadlilik	Likvidlik	Minimal investitsiya	Audit murakkabligi
Davlat obligatsiyalari	Juda past	8-12% yillik	Yuqori	10 mln so'm	Past
Korporativ obligatsiyalar	O'rtacha	12-18% yillik	O'rtacha	50 mln so'm	O'rtacha
Aksiyalar	Yuqori	15-25% yillik	Yuqori	5 mln so'm	Yuqori
Bank depozitlari	Past	10-14% yillik	Past	1 mln so'm	Past
Veksellar	O'rtacha	12-16% yillik	O'rtacha	10 mln so'm	O'rtacha
Investitsion fondlar	O'rtacha-yuqori	14-20% yillik	O'rtacha	5 mln so'm	Yuqori

Veksellar ham qisqa muddatli investitsiya vositasi sifatida ishlatiladi. Veksellar - bu ma'lum muddatda ma'lum summani to'lash majburiyatini bildiruvchi qimmatli qog'ozdir. Veksellar ikki turda bo'ladi: to'lov veksellari va o'tkazma veksellari. Auditor veksellarning qonuniy shaklda tuzilganligini, indossamentlar to'g'riligini, to'lov muddatlarini, diskont stavkasini tekshiradi. Veksellar narxi ularning nominal qiymatidan past bo'lishi mumkin (diskont).

Investitsion fondlar ulushiga investitsiya qilish ham ommalashgan. Investitsion fondlar turli aktivlarga - aksiyalar, obligatsiyalar, qimmatbaho metallar - investitsiya qiladilar va investorlarga fondning bir qismiga egalik huquqini beradilar. Auditor investitsion fond prospektini, ulushlarning qiymatini, daromad taqsimlash tartibini, fondning boshqaruvchilari haqida ma'lumotlarni tekshiradi. Investitsion fondlar orqali investitsiya qilish diversifikatsiya imkonini beradi.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditining boshlang'ich bosqichida auditor korxonaning investitsiya strategiyasi va siyosatini o'rganadi. Investitsiya siyosati hujjatida investitsiya maqsadlari, ruxsat etilgan investitsiya turlari, xavf-xatar chegaralari, investitsiya qarorlarini qabul qilish tartibi belgilanishi kerak. Auditor investitsiya siyosati

mavjudligini, u direktiv organlar tomonidan tasdiqlanganligini, amalda qo'llanilayotganligini tekshiradi.

Investitsiyalarning haqiqiy mavjudligini va qonuniy egaligini tasdiqlash auditning asosiy vazifasidir. Auditor qimmatli qog'ozlar sertifikatlarini, depozit shartnomalari va sertifikatlarini, investitsion fondlar guvohnomalari kabi hujjatlarni tekshiradi. Agar qimmatli qog'ozlar depozitariyda saqlanayotgan bo'lsa, depozitariydan tasdiqnoma olinadi. Elektron shaklda mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlar uchun elektron registrdan ma'lumotlar olinadi.

10.1-rasm. Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditining bosqichlari.

Investitsiyalarning baholash metodini tekshirish murakkab va muhim bosqichdir. Moliyaviy investitsiyalar turli usullar bilan baholanishi mumkin: dastlabki qiymat (sotib olish narxi), haqiqat qiymat (fair value), amortizatsiya qilingan qiymat, bozor qiymati. Auditor

korxona qaysi baholash metodidan foydalanayotganini aniqlaydi va bu metodning qo'llanilishi to'g'riligini tekshiradi. IFRS standartlariga ko'ra, savdo maqsadida ushlab turiladigan moliyaviy aktivlar haqiqat qiymat bo'yicha baholanishi kerak.

Bozor qiymatini aniqlash uchun auditor faol bozor narxlarini o'rganadi. Aksiyalar uchun fond birjasidagi kotировkalar, obligatsiyalar uchun obligatsiyalar bozori narxlari, depozitlar uchun bank stavkalari tahlil qilinadi. Agar faol bozor mavjud bo'lmasa, baholash modellari qo'llaniladi. Auditor baholash modellari to'g'riligini, ishlatilgan parametrlarning asosliligini tekshiradi.

Investitsiya daromadlari va xarajatlarini tekshirish ham auditning muhim qismidir. Daromadlar turli shakllarda bo'lishi mumkin: depozit foizlari, obligatsiyalar bo'yicha kupon to'lovlari, aksiyalar bo'yicha dividendlar, veksellar bo'yicha diskontlar, investitsiyalarni sotishdan foyda. Auditor daromadlar to'g'ri hisoblanganligini, o'z vaqtida olinganligini, tegishli hisoblarda aks ettirilganligini nazorat qiladi.

Investitsiya xarajatlari ham hisobga olinishi kerak. Bunga broker xizmatlari uchun komissiya to'lovlari, depozitariy xizmatlari, qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotishda yuzaga keladigan xarajatlar, investitsiyalarni sotishdan zarar kiradi. Auditor xarajatlar asosli va to'g'ri hujjatlashtirilganligini tekshiradi. Ortiqcha xarajatlar investitsiya samaradorligini pasaytiradi.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar turli risklarga duchor bo'lishi mumkin. Bozor riski - bu bozor narxlari o'zgarishi natijasida investitsiya qiymatining kamayishi riski. Aksiyalar narxi pasayishi, obligatsiyalar foiz stavkalari oshishi, valyuta kursining o'zgarishi bozor risklariga misol. Auditor korxonaning bozor riskini boshqarish usullarini - diversifikatsiya, hedjirlash, limit belgilash - baholaydi.

Kredit riski - bu qimmatli qog'ozlar emitenti yoki depozit banki o'z majburiyatlarini bajara olmasligi riski. Agar emitent kompaniya bankrot bo'lsa yoki bank litsenziyasini yo'qotsa, investorlar o'z mablag'larini yo'qotishlari mumkin. Auditor emitentlarning kredit reytinglarini, moliyaviy ahvolini, to'lov tarixini o'rganadi. Yuqori kredit riski bo'lgan emitentlarga investitsiya qilish tavsiya etilmaydi.

10.2-jadval

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar bo'yicha risklar va boshqarish choralari

Risk turi	Ta'rifi	Yuzaga kelish ehtimoli	Moliyaviy ta'siri	Boshqarish choralari	Nazorat ko'rsatkichlari
Bozor riski	Narxlar o'zgarishi	Yuqori	Juda yuqori	Diversifikatsiya, hedjirlash	Portfel volatilligi
Kredit riski	Emitent bankrotligi	O'rtacha	Yuqori	Kredit tahlili, limit	Kredit reytingi
Likvidlik riski	Tez sotish qiyinligi	O'rtacha	O'rtacha	Likvidli aktivlar tanlash	Sotish muddati
Operatsion risk	Ichki xatolar	Past	O'rtacha	Ichki nazorat, avtomatlashtirish	Xatolar soni
Protsent stavka riski	Foiz stavkalari o'zgarishi	Yuqori	O'rtacha	Muddat diversifikatsiyasi	Duration
Valyuta riski	Kurs o'zgarishi	O'rtacha	Yuqori	Valyuta hedjirlash	Valyuta pozitsiyasi

Likvidlik riski - bu zarurat tug'ilganda investitsiyalarni tezda va yaxshi narxda sotib bo'lmasligi riski. Ba'zi qimmatli qog'ozlar bozorda kam sotiladi va ularni sotish uzoq vaqt talab qilishi yoki katta chegirma bilan sotishga to'g'ri kelishi mumkin. Auditor investitsiya portfelining likvidlik tuzilmasini tahlil qiladi, yuqori likvidli aktivlar ulushini baholaydi.

Operatsion risk - bu ichki jarayonlardagi xatolar, tizimlar ishlamay qolishi, xodimlar xatolari natijasida yuzaga keladigan risk. Masalan, investitsiya qarorini noto'g'ri qabul qilish, hujjatlarni yo'qotish, savdo operatsiyalarini noto'g'ri bajarish. Auditor ichki nazorat tizimining mavjudligi va samaradorligini baholaydi. Kuchli ichki nazorat operatsion risklarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Investitsiyalar bo'yicha ichki nazorat tizimi bir necha asosiy elementlarni o'z ichiga olishi kerak. Birinchidan, vazifalarning ajratilishi prinsipi: investitsiya qarorlarini qabul qilish, operatsiyalarni bajarish, hisobni yuritish turli shaxslar tomonidan amalga oshirilishi kerak. Ikkinchidan, investitsiya qarorlarini tasdiqlash tartibi: katta investitsiyalar direktiv organlar yoki investitsiya qo'mitasi tomonidan tasdiqlanishi kerak.

Uchinchidan, investitsiya portfelini muntazam monitoring qilish va hisobotlar tayyorlash tizimi.

Auditor investitsiya bo'yicha qarorlar qabul qilish jarayonini tekshiradi. Investitsiya qarorlari tahlillarga, prognozlarga, risk baholashga asoslangan bo'lishi kerak. Qarorlar rasmiy hujjat - investitsiya bayonnoma, qaror protokoli - bilan rasmiylashtirilishi zarur. Auditor qarorlar asosliligini, tasdiqlanganligini, hujjatlashtirilganligini nazorat qiladi.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar buxgalteriya hisobida 5800-hisob "Moliyaviy investitsiyalar"da aks ettiriladi. Bu hisobning subhisoblari turli investitsiya turlariga ajratilishi mumkin: 5810 "Qimmatli qog‘ozlar", 5830 " Berilgan qisqa muddatli qarzlar" va hokazo. Auditor 5800-hisobning to'g'ri tuzilganligini, subhisoblar to'g'ri qo'llanilayotganligini tekshiradi.

Investitsiyalarni sotib olish quyidagi buxgalteriya yozuvi bilan rasmiylashtiriladi: Debet 5800-hisob, Kredit 5110-hisob (agar bank hisob raqamidan to'lansa) yoki 5200-hisob (agar valyuta hisob raqamidan to'lansa). Investitsiyalar sotib olish qiymati bo'yicha hisobga olinadi, unga qo'shimcha xarajatlar - broker komissiyasi, depozitariy xizmatlari - ham kiritilishi mumkin. Auditor investitsiyalarning boshlang'ich qiymati to'g'ri shakllantirilganligini tekshiradi.

Investitsiyalardan daromad olish ham to'g'ri hisobda aks ettirilishi kerak. Foizlar, dividendlar, diskontlar olinganda: Debet 5100-hisob (yoki 4800-hisob agar hali olinmagan bo'lsa), Kredit 9500-hisob subhisobi "Boshqa daromadlar". Auditor daromadlar summalari to'g'riligini, ular o'z vaqtida hisobda aks ettirilganligini nazorat qiladi. Daromadlar soliq solinadigan baza qismini tashkil qiladi.

Investitsiyalarni sotish ham to'g'ri hujjatlashtirilishi va hisobda aks ettirilishi kerak. Agar investitsiya sotilsa, uning balansdagi qiymati 5800-hisobdan chiqariladi va sotuv narxi hisobga olinadi. Sotuv narxi va balansdagi qiymat o'rtasidagi farq foyda yoki zarar sifatida 9600-9500-hisobda aks ettiriladi. Auditor investitsiyalarni sotish operatsiyalarini batafsil tekshiradi: sotish arizasi, broker hisoboti, pul tushumi, buxgalteriya yozuvlari.

Balans kunida investitsiyalarni qayta baholash ham amalga oshirilishi mumkin. IFRS standartlariga ko'ra, savdo maqsadida ushlab turiladigan moliyaviy aktivlar har bir hisobot davrining oxirida haqiqat qiymat bo'yicha qayta baholanadi. Qayta baholash natijasida vujudga kelgan foyda yoki zarar moliyaviy natijaga ta'sir qiladi. Auditor qayta baholash to'g'ri amalga oshirilganligini, bozor narxlari to'g'ri qo'llanilganligini tekshiradi.

Moliyaviy hisobotlarda investitsiyalar to'g'ri aks ettirilishi juda muhim. Balansda qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar aylanma aktivlar qismida, "Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar" yoki "Moliyaviy aktivlar" deb nomlangan qatorda ko'rsatiladi. Foyda-zarar to'g'risidagi hisobotda investitsiya daromadlari va xarajatlari moliyaviy faoliyat natijalari qismida aks ettiriladi. Auditor moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarining to'liqligi va to'g'riligini tasdiqlaydi.

Hozirgi kunda moliyaviy investitsiyalar sohasida raqamli texnologiyalar tez rivojlanmoqda. Onlayn trading platformalari, mobil ilovalar, robo-advisorlar investitsiya qilishni osonlashtirmoqda va kengroq auditoriyaga ochmoqda. Auditor korxona qaysi raqamli platformalardan foydalanayotganini o'rganadi, bu platformalarning ishonchliligi, xavfsizligi, nazorat mexanizmlarini baholaydi.

Kriptovalyutalar va blokcheyn texnologiyalari yangi investitsiya imkoniyatlarini yaratmoqda, ammo yangi risklar ham keltirib chiqarmoqda. Ba'zi korxonalar Bitcoin, Ethereum kabi kriptovalyutalarga investitsiya qilishmoqda. Kriptovalyutalar juda o'zgaruvchan (volatile) bo'lib, ularning narxi bir necha soat ichida sezilarli darajada o'zgarishi mumkin. Auditor kriptovalyuta investitsiyalarini tekshirishda maxsus yondashuv qo'llaydi: elektron hamyonlar xavfsizligi, blokcheyn tranzaksiyalar tasdiqlanishi, baholash usullari.

Tokenizatsiya - aktivlarni raqamli tokenlarga aylantirish - ham yangi trend hisoblanadi. Ko'chmas mulk, san'at asarlari, hatto kompaniya ulushi tokenlar shaklida chiqarilishi va savdo qilinishi mumkin. Bu investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, ammo auditni murakkablashtiradi. Auditor tokenlarning

qonuniy holatini, ularning balansdagi tasnifini, baholash metodlarini tekshirishi kerak.

Sun'iy intellekt va mashina o'rganish algoritmlari investitsiya qarorlarini qabul qilishda qo'llanilmoqda. Algoritmik trading, prediktiv tahlil, risk modellashtirish investitsiya samaradorligini oshirishga yordam beradi. Auditor korxonada qo'llaniladigan algoritmlar va modellarning mantiqiyligi, ma'lumotlar sifati, tizimlar xavfsizligini baholaydi. AI-ga asoslangan tizimlar ham xatolarga yo'l qo'yishi mumkin, shuning uchun ularni nazorat qilish zarur.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi korxonaning investitsiya faoliyatini to'liq baholash va moliyaviy hisobotlar ishonchliligini ta'minlash uchun zarur. Sifatli audit nafaqat mavjud kamchiliklarni aniqlaydi, balki investitsiya strategiyasini yaxshilash, riskları optimallashtirish, daromadlilikni oshirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar beradi.

Asosiy tavsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: aniq investitsiya siyosati ishlab chiqish va uni qat'iy amalda qo'llash, investitsiya portfelini diversifikatsiya qilish va bir turga yoki bir emitentga ortiqcha bog'liqlikdan qochish, investitsiya risklarini muntazam baholash va boshqarish tizimini yaratish, mustahkam ichki nazorat mexanizmlarini joriy etish, professional investitsiya menejerlaridan foydalanish yoki xodimlarni o'qitish, zamonaviy analitik vositalar va texnologiyalardan foydalanish, investitsiya natijalarini muntazam monitoring qilish va hisobotlar tayyorlash. Bu choralar investitsiya samaradorligini oshiradi va moliyaviy yo'qotishlar riskini kamaytiradi.

10.2. Qisqa muddatli real investitsiyalar auditi

Qisqa muddatli real investitsiyalar auditi korxonaning moddiy aktivlarga qilingan investitsiyalarini tekshirish va baholashni o'z ichiga oladi. Real investitsiyalar moliyaviy investitsiyalardan farqli ravishda, to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan yoki korxona faoliyatini ta'minlaydigan moddiy aktivlarga kiritilgan mablag'lardir. Qisqa muddatli real investitsiyalar odatda bir yilgacha

muddatda o'z qiymatini qaytaradigan yoki korxona faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan investitsiyalarni anglatadi.

Qisqa muddatli real investitsiyalar turli shakllarda bo'lishi mumkin: ishlab chiqarish uskunalarini modernizatsiya qilish, texnologiyalarni yangilash, yangi mahsulot liniyasini ishga tushirish, energiya tejamkor tizimlarni o'rnatish, xomashyo va materiallar zahiralarini yaratish, transport vositalarini sotib olish yoki ijara olish, dasturiy ta'minot va informatsion tizimlarni joriy etish. Har bir investitsiya turi o'zining maqsadi, kutilayotgan natijasi, samaradorlik ko'rsatkichiga ega.

Real investitsiyalar auditining asosiy maqsadlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: investitsiyalarning maqsadga muvofiqligi va iqtisodiy asosliligini baholash, investitsiya loyihalarini amalga oshirish jarayonini tekshirish, investitsiya xarajatlarining to'g'ri hisoblanishi va hisobda aks ettirilishini nazorat qilish, investitsiyalardan kutilayotgan samaradorlikka erishilganligini tahlil qilish, investitsiya qarorlarini qabul qilish jarayonining to'g'riligini tekshirish. Auditning yakuniy maqsadi real investitsiyalar samaradorligini baholash va kelajakda yaxshilash bo'yicha tavsiyalar berishdir.Real investitsiyalar auditi murakkab va ko'p tarmoqli jarayon bo'lib, u nafaqat moliyaviy, balki texnik, texnologik, boshqaruv jihatlarini ham qamrab oladi. Auditor moliyaviy tahlil bilan bir qatarda, investitsiya loyihalarining texnik asosliligini, bozor tadqiqotlarini, biznes-rejalarni, texnologik jarayonlarni ham tushunishi kerak. Zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirish, innovatsion yechimlar real investitsiyalar tarkibida muhim o'rin tutmoqda.

Uskunalarni modernizatsiya qilish va yangilash eng keng tarqalgan qisqa muddatli real investitsiya turi hisoblanadi. Korxonalar o'z ishlab chiqarish uskunalarini yangilash, samaradorligini oshirish, energiya sarfini kamaytirish maqsadida investitsiya qiladilar. Bu investitsiyalar odatda bir yil ichida o'z qiymatini qaytaradi - energiya tejash, ishlab chiqarish hajmini oshirish, nuqsonlarni kamaytirish orqali. Auditor modernizatsiya loyihasini, xarajatlar smetasini, kutilayotgan iqtisodiy samarani tekshiradi.Yangi mahsulot liniyasini ishga tushirish ham qisqa muddatli real investitsiya bo'lishi mumkin. Agar korxona mavjud ishlab

chiqarish bazasida yangi mahsulot ishlab chiqarishni boshlasa, zarur uskunalar va texnologiyalarni sotib olish uchun investitsiya kerak bo'ladi. Bu investitsiyalar bozor tadqiqotlariga, raqobat tahlillariga asoslanishi kerak. Auditor bozor tadqiqotlari sifatini, mahsulotga bo'lgan talab prognozlarini, investitsiya qaytarilish muddatini baholaydi.

10.3-jadval

Qisqa muddatli real investitsiyalarning turlari va iqtisodiy samarasi

Investitsiya turi	O'rtacha investitsiya hajmi	Amalga oshirish muddati	Kutilayotgan samara	Qaytarilish muddati	Risklap darajasi
Uskunalar modernizatsiyasi	100-500 mln so'm	2-6 oy	Energiya tejash 20-30%	8-14 oy	Past
Yangi mahsulot liniyasi	200-800 mln so'm	3-9 oy	Daromad 15-25% oshishi	10-18 oy	O'rtacha
Energiya tejash tizimlari	50-300 mln so'm	1-4 oy	Kommunal xarajatlar 25-40% kam	6-12 oy	Past
Transport vositalari	150-600 mln so'm	1-3 oy	Logistika xarajatlari 10-20% kam	12-24 oy	O'rtacha
IT-tizimlar joriy etish	80-400 mln so'm	2-8 oy	Samaradorlik 20-35% oshishi	8-16 oy	O'rtacha-yuqori
Xomashyo zahiralari	50-200 mln so'm	Darhol	Narxlar o'zgarishidan himoya	3-9 oy	O'rtacha

Energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish zamonaviy sharoitda juda dolzarb. Korxonalar energiya sarfini kamaytirish uchun yangi yoritish tizimlari, isitish-sovutish tizimlari, sun'iy energiya manbalari (quyosh panellari) o'rnatishadi. Bu investitsiyalar kommunal xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi va ekologik jihatdan foydali. Auditor energiya tejash hisob-kitoblarini, texnologiyalarning

samaradorligini, qonunchilik imtiyozlaridan foydalanish imkoniyatini tekshiradi.

Transport vositalarini sotib olish yoki yangilash ham real investitsiya hisoblanadi. Korxonalar logistika xarajatlarini kamaytirish, yetkazib berish tezligini oshirish, xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash maqsadida yangi transport vositalari sotib oladilar. Auditor transport vositalarining narxini bozor narxlari bilan solishtiradi, ishlatish xarajatlarini baholaydi, amortizatsiya hisoblashni tekshiradi.

Dasturiy ta'minot va informatsion tizimlarni joriy etish ham muhim real investitsiya. ERP tizimlari, CRM dasturlari, ishlab chiqarishni boshqarish tizimlari korxona samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu investitsiyalar nafaqat dastur litsenziyasi uchun to'lovni, balki joriy etish xizmatlari, xodimlarni o'qitish, texnik qo'llab-quvvatlashni ham o'z ichiga oladi. Auditor IT-investitsiyalarning to'liq xarajatlarini, kutilayotgan samarani, joriy etish jarayonini tekshiradi.

Xomashyo va materiallar zahiralarini yaratish ham qisqa muddatli real investitsiya sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Agar narxlar o'sishi kutilayotgan bo'lsa yoki xomashyo yetkazib beruvchilarida muammolar bo'lsa, korxona oldindan xomashyo zahirasini yaratishi mumkin. Bu investitsiya narxlar o'zgarishidan himoya qiladi va ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydi. Auditor zahiralar hajmini, ularni saqlash xarajatlarini, zahiralarning eskirish riskini baholaydi.

Real investitsiyalar loyihalarini baholashda bir necha asosiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi. Sof joriy qiymat (Net Present Value - NPV) investitsiya loyihasining barcha kelajakdagi pul oqimlarini joriy qiymatga keltirib hisoblanadi. NPV musbat bo'lsa, loyiha iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi. Auditor NPV hisoblashda qo'llaniladigan diskont stavkasini, pul oqimlari prognozlarini, hisoblash metodologiyasini tekshiradi.

Ichki daromadlilik stavkasi (Internal Rate of Return - IRR) investitsiya loyihasining daromadliligini foiz shaklida ifodalaydi. IRR korxonaning kapital narxidan yuqori bo'lishi kerak. Auditor IRR hisoblashning to'g'riligini, loyihani qabul qilish mezonlari bilan

solishtirilganligini tekshiradi. IRR loyihalarni solishtirish va eng samaralisini tanlash uchun ishlatiladi.

Qaytarilish muddati (Payback Period) investitsiya qachon o'z qiymatini qaytarishini ko'rsatadi. Qisqa muddatli real investitsiyalar uchun bu ko'rsatkich juda muhim, chunki korxonalar investitsiyalarini tez qaytarishni istaydi. Auditor qaytarilish muddati to'g'ri hisoblanganligini, pul oqimlari realistik ekanligini tekshiradi. Qaytarilish muddati qancha qisqa bo'lsa, investitsiya shuncha yaxshi hisoblanadi.

Rentabellik ko'rsatkichi (Profitability Index) investitsiyaning har bir so'miga necha so'm foyda kelishini ko'rsatadi. Rentabellik 1 dan yuqori bo'lishi kerak. Auditor rentabellik hisoblashda daromadlar va xarajatlar to'liq hisobga olinganligini tekshiradi. Yuqori rentabellik investitsiya samaradorligining belgisidir.

Bozor tahlili real investitsiya loyihasining asosi hisoblanadi. Loyiha mahsulot yoki xizmatga bozorda talab borligini, raqobat darajasini, narxlar dinamikasini baholashi kerak. Auditor bozor tadqiqotlari metodologiyasini, ma'lumotlar manbalarini, xulosalarning asosliligini tekshiradi. Noto'g'ri bozor tahlili investitsiya muvaffaqiyatsizligiga olib keladi.

Texnik-iqtisodiy asoslash (TIA) ham loyihaning muhim qismidir. TIA texnologiya tanlashni, uskunalar spetsifikatsiyasini, ishlab chiqarish quvvatlarini hisoblashni, smeta tuzishni o'z ichiga oladi. Auditor TIA to'liqligini, texnik yechimlarning zamonaviyligini, xarajatlar smetasining aniqligini baholaydi. Texnik jihatdan zaif asoslangan loyiha amalga oshirish jarayonida ko'p muammolarga duch keladi.

Real investitsiyalar auditining amaliy bosqichida auditor investitsiya qarorlarini qabul qilish jarayonini tekshiradi. Investitsiya qarorlari rasmiy qaror qabul qilish protseduralaridan o'tishi kerak: loyihani tayyorlash, tahlil qilish, muhokama qilish, tasdiqlash. Auditor barcha zarur hujjatlar - biznes-reja, moliyaviy model, risk tahlili - tayyorlanganligini, qaror vakolatli organlar tomonidan tasdiqlangan ligini nazorat qiladi.

Investitsiya xarajatlarini tekshirish auditning markaziy qismidir. Xarajatlar to'liq va to'g'ri hisoblanishi, shartnomalar va hisob-fakturalar

bilan tasdiqlanishi kerak. Auditor investitsiya xarajatlarini bir necha toifalarga bo'lib tekshiradi: uskunalar va materiallar, qurilish-montaj ishlari, loyihalash xizmatlari, xodimlarni o'qitish, majburiy litsenziyalar va ruxsatlar, qo'shimcha xarajatlar. Har bir xarajat turi asoslanganligini va to'g'ri hujjatlashtirilganligini talab qiladi.

10.4-jadval

Real investitsiya loyihasi bo'yicha xarajatlar tarkibi

Xarajat turi	Rejalashtirilgan (mln so'm)	Haqiqiy (mln so'm)	Farq (mln so'm)	Farq (%)	Sabablari
Uskunalar	250.0	268.5	+18.5	+7.4%	Valyuta kursi oshishi
Qurilish-montaj	120.0	115.8	-4.2	-3.5%	Pudratchining chegirmasi
Loyihalash	35.0	38.2	+3.2	+9.1%	Qo'shimcha ishlar
O'qitish	15.0	14.5	-0.5	-3.3%	Rejalashtirish yaxshilandi
Litsenziyalar	28.0	28.0	0	0%	Rejaga muvofiq
Boshqa xarajatlar	12.0	15.3	+3.3	+27.5%	Kutilmagan xarajatlar
Jami	**460.0**	**480.3**	**+20.3**	**+4.4%**	-

Shartnomalar va yetkazib beruvchilarni tekshirish ham zarur. Real investitsiyalar uchun uskunalar, materiallar, xizmatlar yetkazib beruvchilar bilan shartnomalar tuziladi. Auditor shartnomalarning to'liqligini, shartlar aniqligini, narxlar bozor narxlariga muvofiqligini tekshiradi. Yetkazib beruvchilarning ishonchliligini, yetkazib berish muddatlariga rioya qilinganligini baholaydi. Sifatsiz yetkazib beruvchilar loyiha muvaffaqiyatiga xavf soladi.

Loyihani amalga oshirish jarayonini nazorat qilish investitsiya muvaffaqiyati uchun muhim. Auditor loyiha jadvalini, milestone'larni, haqiqiy progress'ni solishtiradi. Kechikishlar, budjet oshishi, sifat muammolari aniqlansa, ularning sabablari tahlil qilinadi. Loyiha boshqaruvi metodologiyasi - Gantt diagrammasi, PERT, Agile - qo'llanilayotganligini baholaydi.

Investitsiya natijalarini baholash audit yakunida amalga oshiriladi. Auditor loyiha kutilgan natijalariga erishganligini tekshiradi: rejalashtirilgan quvvatlarga chiqildimi, ishlab chiqarish hajmi oshdi mi, xarajatlar kamaydimi, sifat yaxshilandimi. Haqiqiy ko'rsatkichlarni rejalashtilgan ko'rsatkichlar bilan solishtiradi va farqlar sabablarini tahlil qiladi. Agar kutilgan samara erishilmagan bo'lsa, sabablari aniqlanadi va tuzatish choralari tavsiya etiladi.

Real investitsiyalar natijasida qo'shilgan aktivlar buxgalteriya hisobida to'g'ri aks ettirilishi kerak. Asosiy vositalar 0100-hisob "Asosiy vositalar"da, nomoddiy aktivlar 0400-hisob "Nomoddiy aktivlar"da hisobga olinadi. Auditor aktivlar to'g'ri tasniflanganligini, boshlang'ich qiymati to'g'ri shakllanganligini tekshiradi. Boshlang'ich qiymat investitsiya xarajatlarining yig'indisi bo'lishi kerak.

Amortizatsiya hisoblash ham to'g'ri amalga oshirilishi zarur. Amortizatsiya usuli - chiziqli, qoldiq, ishlab chiqarish hajmiga qarab - aktivning xususiyatlariga mos kelishi kerak. Auditor amortizatsiya usulining to'g'ri tanlanganligini, amortizatsiya stavkasi to'g'riligini, amortizatsiya summasi to'g'ri hisoblanganligini nazorat qiladi. Amortizatsiya xarajatlar qismiga kiradi va foyda miqdoriga ta'sir qiladi.

Aktivlarni ishga tushirish ham rasmiy protsedura orqali amalga oshirilishi kerak. Uskunalar o'rnatilgandan, sinovdan o'tkazilgandan, ishga tayyor holatga keltirilgandan keyin ishga tushirish akti tuziladi. Auditor ishga tushirish aktlarini, texnik pasportlarni, kafolat hujjatlarini tekshiradi. Aktiv ishga tushirilgunga qadar amortizatsiya hisoblanmaydi.

Balansda real investitsiyalar natijasida qo'shilgan aktivlar asosiy vositalar yoki nomoddiy aktivlar qatorida ko'rsatiladi. Foyda-zarar hisobotida amortizatsiya xarajatlar qismida aks ettiriladi. Agar investitsiya natijasida daromad oshgan bo'lsa, bu daromadlar qismida ko'rinadi. Auditor moliyaviy hisobotlarda investitsiyalar to'g'ri va to'liq aks ettirilganligini tasdiqlaydi.

Real investitsiyalar loyihalari turli risklarga duchor. Texnik risklar - texnologiya ishlamasligi, uskunalar nuqsonlari, montaj xatolari - loyihani muvaffaqiyatsizlikka olib kelishi mumkin. Auditor texnik risklar baholash metodologiyasini, texnik ekspertiza o'tkazilganligini,

sifat kafolatlari mavjudligini tekshiradi. Texnik risklar kamaytirish uchun ishonchli yetkazib beruvchilar tanlash, kafolat shartlari yaxshilash tavsiya etiladi.

Bozor risklari - talab kamayishi, raqobatning kuchayishi, narxlarning pasayishi - investitsiya daromadliligini kamaytiradi. Auditor bozor risklar tahlili sifatini, stsenariy tahlillari o'tkazilganligini, risk strategiyalari ishlab chiqilganligini baholaydi. Bozor risklari diversifikatsiya, marketing strategiyasi, moslashuvchan biznes-model orqali kamaytiriladi.

Moliyaviy risklar - moliyalashtirish yetishmasligi, xarajatlarning oshishi, kurs o'zgarishi - loyiha budjetini buzadi. Auditor moliyaviy rejalashtirish sifatini, zahira fondlar mavjudligini, moliyaviy monitoring tizimini tekshiradi. Moliyaviy risklar boshqarish uchun aniq budjet, rezerv fondlar, tez qaror qabul qilish mexanizmi zarur.

Loyihani amalga oshirish risklari - kechikishlar, quruvchilarning mas'uliyatsizligi, rasmiylashtirish muammolari - loyiha kutilgan natijalarga erishishiga xalaqit beradi. Auditor loyiha boshqaruvi sifatini, nazorat mexanizmlarini, shartnomaviy kafolatlarni baholaydi. Samarali loyiha boshqaruvi risklar sezilarli darajada kamaytiradi.

Hozirgi kunda real investitsiyalarda bir qator zamonaviy trendlar kuzatilmoqda. Raqamli transformatsiya - korxonalarni raqamli texnologiyalarga o'tkazish - eng muhim trend hisoblanadi. Korxonalar ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, Industria 4.0 texnologiyalarini joriy etish, IoT (Internet of Things) tizimlarini o'rnatish uchun investitsiya qilmoqdalar. Auditor raqamli investitsiyalarning samaradorligini, texnologiyalar integratsiyasini baholaydi.

Yashil texnologiyalar va barqaror rivojlanish ham muhim yo'nalish. Korxonalar ekologik texnologiyalarga, qayta ishlanadigan energiya manbalariga, chiqindilarni kamaytirish tizimlariga investitsiya qilmoqdalar. Bu nafaqat ekologik, balki iqtisodiy jihatdan ham foydali - energiya xarajatlari kamayadi, davlat subsidiyalari olinadi, korporativ obro’ oshadi. Auditor yashil investitsiyalar samaradorligini, davlat qo'llab-quvvatlashidan foydalanishni baholaydi.

Sun'iy intellekt va robotexnika ishlab chiqarishda keng qo'llanilmoqda. Sanoat robotlari, intelligent boshqaruv tizimlari, prediktiv texnik xizmat ko'rsatish samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Auditor AI va robotexnikaga investitsiyalarning to'liq xarajatlarini - apparat, dastur, o'qitish - texnik va moliyaviy samarani baholaydi.

3D-bosib chiqarish (additive manufacturing) ham yangi imkoniyatlar yaratmoqda. 3D-printerlar murakkab detallarni tez va arzon ishlab chiqarishga, prototiplashtirishga imkon beradi. Auditor 3D-texnologiyalarga investitsiyalarning maqsadga muvofiqligini, qo'llanilish sohasini, iqtisodiy samarani baholaydi.

Qisqa muddatli real investitsiyalar auditi korxonaning ishlab chiqarish va operatsion samaradorligini oshirish uchun muhim vosita. Sifatli audit nafaqat investitsiyalar to'g'ri amalga oshirilganligini tasdiqlaydi, balki kelajakda investitsiya qarorlarini yaxshilash, loyihalarni samarali boshqarish, kutilgan natijalariga erishish bo'yicha qimmatli tavsiyalar beradi.

Asosiy tavsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: har bir investitsiya loyihasini puxta tahlil qilish va asoslash, bozor va texnik tadqiqotlar o'tkazish, moliyaviy modellashtirish va ko'p stsenariylar tahlili amalga oshirish, risklar boshqarish tizimini yaratish, professional loyiha boshqaruvi metodologiyasini qo'llash, ishonchli yetkazib beruvchilar va pudratchilar tanlash, loyihani amalga oshirish jarayonini qat'iy nazorat qilish, investitsiya natijalarini muntazam baholash va zarur tuzatishlar kiritish, zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish. Bu choralar real investitsiyalar samaradorligini oshiradi va korxonaning raqobatbardoshligini mustahkamlaydi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Qisqa muddatli investitsiyalar tushunchasi va ularning moliyaviy hisobotdagi o‘rni nimadan iborat?

2. Qisqa muddatli investitsiyalarni baholashda qo‘llaniladigan asosiy usullar qaysilar?

3. Qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha daromadlarning (foiz, dividend) to‘g‘ri hisobga olinishi auditda qanday tekshiriladi?

4. Qisqa muddatli investitsiyalar auditi jarayonida risklar qanday aniqlanadi va baholanadi?

5. Qisqa muddatli investitsiyalar auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Qisqa muddatli investitsiyalar qaysi aktivlar guruhiga kiradi?

A) Nomoddiy aktivlar
B) Uzoq muddatli aktivlar
C) Joriy (aylanma) aktivlar
D) Kapital

2. Qisqa muddatli investitsiyalar auditida eng muhim baholash mezoni qaysi?

A) Tarixiy qiymat
B) Adolatli (bozor) qiymat
C) Qoldiq qiymat
D) Amortizatsiya

3. Dividend daromadlari qachon tan olinadi?

A) Aksiyalar sotib olinganda
B) Pul tushganda
C) Dividend e’lon qilinganda
D) Audit tugagandan so‘ng

4. Qisqa muddatli investitsiyalar auditi davomida ichki nazorat nimani ta’minlaydi?

A) Investitsiyalarni ko‘paytirishni
B) Operatsiyalarning qonuniyligi va to‘g‘ri hisobga olinishini
C) Bozor narxlarini belgilashni
D) Soliq stavkalarini pasaytirishni

5. Qisqa muddatli investitsiyalar bo‘yicha aniqlangan xatolar qayerda aks ettiriladi?

A) Marketing rejasida

B) Investitsiya shartnomasida

C) Auditorlik ish hujjatlarida va audit xulosasida

D) Reklama materiallarida

XI BOB. XUSUSIY KAPITAL AUDITI

11.1. Ustav kapitali va qo'shilgan kapital auditi.
11.2. Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda auditi.
11.3. O'z aksiyalarini sotib olish va kapital o'zgarishlari auditi.

Tayanch so‘z va iboralar: Xususiy kapital, ustav kapitali, qo‘shimcha kapital, zahira kapitali, taqsimlanmagan foyda, aksiyalar, ulushlar, emissiya, kapital o‘zgarishlari, foyda va zarar, dividendlar, qayta baholash zaxirasi, ta’sis hujjatlari, mulkdorlar qarorlari, huquqiy muvofiqlik, ichki nazorat, audit dalillari, audit riski, moliyaviy hisobot, audit xulosasi.

11.1. Ustav kapitali va qo'shilgan kapital auditi

Ustav kapitali va qo'shimcha kapital auditi korxonaning xususiy kapitali tarkibidagi eng muhim elementlarni tekshirishni o'z ichiga oladi. Ustav kapitali - bu korxona ta'sischilar tomonidan qo'yilgan dastlabki kapital bo'lib, u korxonaning qonuniy va moliyaviy asosini tashkil etadi. Qo'shimcha kapital esa ta'sischilarning ustav kapitalidan tashqari qo'shimcha badallari, emissiya daromadi va boshqa kapital manbalari hisoblanadi. Bu kapital elementlarining to'g'ri shakllanishi va hisobda aks ettirilishi korxonaning qonuniy faoliyati, moliyaviy barqarorligi va investorlar ishonchi uchun juda muhim ahamiyatga ega.

Ustav kapitali korxona tuzilganda uning ta'sis hujjatlarida belgilanadi va davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Ustav kapitalining minimal hajmi korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga qarab qonun bilan belgilanadi. Masalan, aksiyadorlik jamiyatlari uchun minimal ustav kapitali miqdori Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda ko'rsatilgan. Ustav kapitali naqd pul, mulk, mulkiy huquqlar, nomoddiy aktivlar shaklida kiritilishi mumkin. Har bir shakldagi badal o'ziga xos baholash va hujjatlashtirish tartibiga ega.

Ustav kapitali auditi bir necha asosiy maqsadlarni ko'zlaydi: ustav kapitalining qonuniy shakllangan va ro'yxatdan o'tganligini tasdiqlash, ta'sischilarning badallarini to'liq va o'z vaqtida kiritganligini tekshirish, ustav kapitalining hajmi va tuzilmasi ta'sis hujjatlariga mos kelishini

nazorat qilish, ustav kapitali bilan bog'liq operatsiyalarning to'g'ri hujjatlashtirilishi va hisobda aks ettirilishini baholash. Auditning yakuniy maqsadi ustav kapitali to'g'risidagi moliyaviy hisobot ma'lumotlarining ishonchliligi va qonuniyligini tasdiqlashdir.

Qo'shimcha kapital auditi ham xuddi shunday muhim, chunki qo'shimcha kapital korxonaning moliyaviy zaxirasini mustahkamlaydi va uning moliyaviy mustaqilligini ta'minlaydi. Qo'shimcha kapital turli manbalardan shakllanadi: ta'sischilarning ustav kapitalidan yuqori badallar, aksiyalarni nominal qiymatdan yuqori narxda sotishdan olingan emissiya daromadi, mulkning qayta baholashdan olingan qiymati oshishi, davlat va boshqa manbaladan bepul olingan mulk qiymati. Har bir manba o'zining shakllash tartibi, hujjatlashtirish talablari va hisobda aks ettirish usullariga ega.

Ustav kapitali korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga qarab turli shakllarda bo'lishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatlarida ustav kapitali aksiyalar nominal qiymatlarining yig'indisiga teng. Aksiyalar oddiy va imtiyozli turlarga bo'linadi. Oddiy aksiyalar egalariga jamiyatni boshqarishda ishtirok etish va dividendlar olish huquqini beradi. Imtiyozli aksiyalar esa belgilangan miqdorda dividendlar olish huquqini kafolatlaydi, ammo odatda boshqaruv huquqi bermaydi. Auditor aksiyalar reestrini, nominal qiymatlarini, turlarini tekshiradi va ular ustav va davlat ro'yxatiga mos kelishini nazorat qiladi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda ustav kapitali ishtirokchilarning ulushlaridan tashkil topadi. Har bir ishtirokchining ulushi foiz yoki kasr shaklida ifodalanadi va ustav kapitalining ma'lum qismini tashkil etadi. Ishtirokchilarning huquq va majburiyatlari ulush hajmiga bog'liq. Auditor ishtirokchilar ro'yxatini, ularning ulushlarini, ulushlarga mos keladigan badallarni tekshiradi. Ishtirokchilarning badallarini to'lash tartibi ustav bilan belgilanadi va auditor bu tartibga rioya qilinganligini nazorat qiladi.

Ustav kapitaliga naqd pul badal sifatida kiritilganda, bu eng oddiy va shaffof shakl hisoblanadi. Auditor naqd pul badallarini bank hisobvarag'iga kiritilganligini tasdiqlash uchun bank ko'chirmalarini tekshiradi. Badallar to'liq va o'z vaqtida kiritilganligini, ular ustav

kapitaliga to'liq hisoblanganligini nazorat qiladi. Naqd pul badallarida qonunchilik buzilishi kam uchraydi, ammo muddatlarni buzish hollari bo'lishi mumkin.

11.1-jadval

Ustav kapitalining minimal hajmlari va shakllari

Tashkiliy-huquqiy shakl	Minimal ustav kapitali	Badal shakllari	Kiritish muddati	Qonuniy asos
Ochiq aksiyadorlik jamiyati	400 mln so'm	Naqd pul, mulk, mulkiy huquqlar	Tasdiqlangandan keyin 3 oy	Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida qonun
Yopiq aksiyadorlik jamiyati	100 mln so'm	Naqd pul, mulk, mulkiy huquqlar	Tasdiqlangandan keyin 3 oy	Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risida qonun
Mas'uliyati cheklangan jamiyat	50 mln so'm	Naqd pul, mulk, nomoddiy aktivlar	Ustav bo'yicha	MChJ to'g'risida qonun
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	50 mln so'm	Naqd pul, mulk	Ustav bo'yicha	QMJ to'g'risida qonun
Xususiy korxona	Belgilanmagan	Mulkdorning mulki	-	Xususiy mulk huquqi

Mulk bilan badal kiritish murakkabroq jarayondir. Mulk - ko'chmas mulk, uskunalar, transport vositalari, inventar - egalik huquqi ta'sischidan korxonaga o'tkazilishi kerak. Bunday badal kiritilganda mulkning qiymatini baholash zarur. Qonunchilikka ko'ra, mulkni mustaqil baholovchilar baholashi talab qilinadi. Auditor baholash hisobotini, mulkni qabul qilish aktini, egalik huquqini qayta ro'yxatdan o'tkazish hujjatlarini tekshiradi. Mulkning baholangan qiymati reallikka mos kelishi, ortiqcha baholanmaganligini ta'minlash muhim.

Nomoddiy aktivlar - patent'lar, litsenziyalar, savdo belgilari, know-how - ham badal sifatida kiritilishi mumkin. Nomoddiy aktivlarni baholash juda murakkab va maxsus bilimlarni talab qiladi. Auditor nomoddiy aktivlarning huquqiy asosini, baholash metodologiyasini,

qiymat hisoblashning to'g'riligini tekshiradi. Nomoddiy aktivlar badali bo'yicha nizolar va bahslar ko'proq uchraydi, shuning uchun auditor maxsus e'tiborli bo'lishi kerak.

Mulkiy huquqlar - ijara huquqi, foydalanish huquqi, talab huquqi - ham badal bo'lishi mumkin. Bunday badallar ancha kam uchraydi va ularning qonuniy asosliligi va baholash to'g'riligi maxsus tekshirilishi kerak. Auditor mulkiy huquqlarning qonuniy rasmiylashtrilganligini, ular boshqa shaxslarning huquqlarini chegaralamasligini, qiymati to'g'ri aniqlanganligini nazorat qiladi.

Ustav kapitali auditining birinchi bosqichi ta'sis hujjatlarini tekshirishdir. Auditor korxonaning ustavini, ta'sis shartnomasini (agar talab qilinsa), ta'sischilar to'g'risidagi qarorni, davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvohnomasini o'rganadi. Ustavda ustav kapitalining hajmi, aksiyalar soni va nominal qiymati (aksiyadorlik jamiyati uchun) yoki ishtirokchilarning ulushlari (MChJ uchun) to'g'ri ko'rsatilganligini tekshiradi. Ta'sis hujjatlari joriy qonunchilikka mos kelishi va barcha zarur bo'limlarni o'z ichiga olishi kerak.

Badallarni tekshirish auditning ikkinchi va eng muhim bosqichidir. Auditor har bir ta'sischi bo'yicha ularning badal kiritish majburiyatini, haqiqatda kiritilgan badalni, qoldiq qarzni aniqlaydi. Naqd pul badallari uchun bank hujjatlarini, mulk badallari uchun baholash hisobotlari va qabul qilish aktlarini, nomoddiy aktivlar uchun litsenziya yoki patent hujjatlarini tekshiradi. Har bir badal to'liq va o'z vaqtida kiritilganligini tasdiqlash zarur.

Buxgalteriya hisobini tekshirish uchinchi bosqichdir. Ustav kapitali 8300-hisob "Ustav kapitali"da aks ettiriladi. Bu hisobning krediti ustav kapitalining belgilangan hajmini, debeti kapitalning kamayishini ko'rsatadi. Auditor 8300-hisobning qoldig'i ustav hujjatlaridagi ustav kapitali hajmiga to'liq mos kelishini tekshiradi. 4600-hisob "Ta'sischilar bilan hisob-kitoblar" ta'sischilarning badal bo'yicha qarzlarini aks ettiradi. Auditor 4600-hisobning debet qoldig'i to'lanmagan badallarni to'g'ri ko'rsatishini nazorat qiladi.

Ustav kapitalining o'zgarishi operatsiyalari ham tekshiriladi. Ustav kapitalini oshirish yoki kamaytirish ustav o'zgartirishlari va davlat qayta

ro'yxatidan o'tishi bilan amalga oshiriladi. Auditor ustav kapitalini o'zgartirish to'g'risidagi qarorlarni, aksiyadorlar yoki ishtirokchilar yig'ilishi protokollarini, o'zgartirilgan ustavni, davlat qayta ro'yxati hujjatlarini tekshiradi. Barcha operatsiyalar qonuniy tartibda amalga oshirilganligini tasdiqlash zarur.

Dividendlar to'lash ham ustav kapitali bilan bog'liq muhim operatsiya. Dividendlar faqat korxonaning taqsimlanmagan foydasidan to'lanishi mumkin va ustav kapitalidan to'lash qonunga xilofdir. Auditor dividendlar to'lash to'g'risidagi qarorni, foyda yetarli ekanligini, dividendlar summasini to'g'ri hisoblashni, soliq ushlab qolishni tekshiradi. Dividendlar aksiyadorlarga yoki ishtirokchilarga ularning ulush hajmiga mutanosib ravishda to'lanadi.

Qo'shimcha kapital korxonaning ustav kapitalidan tashqari qo'shimcha moliyaviy manbalarini ifodalaydi. Qo'shimcha kapitalning asosiy manbalaridan biri - ta'sischilarning ustav kapitalidan yuqori badallari. Agar ta'sischi ustav kapitaliga kiritishi kerak bo'lgan summadan ko'p badal kiritsa, ortiqcha summa qo'shimcha kapitalga hisoblanadi. Bu ta'sischilarning korxonaga qo'shimcha qo'llab-quvvatlashi hisoblanadi. Auditor bunday badallarning mavjudligi, hujjatlashtirilishi va to'g'ri hisobda aks ettirilishini tekshiradi.

Aksiyalarni nominal qiymatdan yuqori narxda sotishdan olingan emissiya daromadi ham qo'shimcha kapitalning muhim manbasidir. Agar aksiyadorlik jamiyati o'z aksiyalarini birjada yoki boshqa yo'llar bilan nominal qiymatdan yuqori narxda sotsa, bu farq (premium) qo'shimcha kapitalga hisoblanadi. Auditor aksiyalarni sotish shartnomalari, sotuv narxlari, nominal qiymat bilan farqni to'g'ri hisoblashni tekshiradi. Emissiya daromadi aksiyadorlik jamiyatining obro'si yuqoriligini va investorlar ishonchini ko'rsatadi.

Mulkni qayta baholashdan olingan qiymat oshishi ham qo'shimcha kapitalning manbasidir. Korxonalar o'z asosiy vositalarini va ko'chmas mulkini davlat tomonidan belgilangan tartibda qayta baholashlari mumkin. Agar qayta baholash natijasida mulkning qiymati oshsa, bu oshish qo'shimcha kapitalga hisoblanadi. Auditor qayta baholash tartibining qonuniyligini, baholash hisobotini, qiymat oshishining to'g'ri

hisoblanishini tekshiradi. Qayta baholash nafaqat balansni yangilaydi, balki korxonaning moliyaviy salohiyatini ham ko'rsatadi.

11.2-jadval

Qo'shimcha kapitalning manbalari va ularning tavsifi

Manba turi	Shakllanish tartibi	Buxgalteriya yozuvi	Foydalanish yo'nalishlari	Cheklovlar
Ustav kapitalidan yuqori badallar	Ta'sischilarning ko'proq badal kiritishi	Dt 4610, Kt 8300	Ustav kapitalini oshirish, yo'qotishlarni qoplash	Qaytarib berilmaydi
Emissiya daromadi	Aksiyalarni yuqori narxda sotish	Dt 5100, Kt 8400	Ustav kapitalini oshirish	Qaytarib berilmaydi

Bepul olingan mulk qiymati ham qo'shimcha kapitalga kiritiladi. Korxona davlat organlaridan, xayriya qiluvchilardan, sponsor'lardan bepul mulk - bino, uskuna, materiallar - olishi mumkin. Bunday mulkning bozor qiymati qo'shimcha kapitalga hisoblanadi. Auditor bepul mulk olish shartnomasini, mulkni qabul qilish aktini, baholash to'g'riligini, maqsadli ishlatilishini tekshiradi. Bepul mulk ba'zi hollarda maxsus shartlar bilan berilishi mumkin - maqsadli ishlatish, ma'lum muddat davomida sotmaslik.

Valyuta hisobida bo'lgan ustav kapitalini so'm ekvivalentiga o'tkazishda vujudga kelgan kurs farqlari ham qo'shimcha kapitalga kiritilishi mumkin. Agar valyuta kursi o'zgarganda ustav kapitalining so'm ekvivalenti o'zgarsa, musbat farqlar qo'shimcha kapitalga hisoblanadi. Auditor kurs farqlarini hisoblashning to'g'riligini, rasmiy kurs qo'llanganligini, hisobda to'g'ri aks ettirilganligini nazorat qiladi.

Qo'shimcha kapital auditining asosiy vazifasi qo'shimcha kapitalning har bir manbai bo'yicha to'g'ri shakllangan va hisobda aks ettirilganligini tekshirishdir. Auditor qo'shimcha kapitalning har bir manbai uchun alohida analitik hisob yuritilganligini nazorat qiladi. Bu kapital qaysi manbadan kelganligini, qanday maqsadlarda ishlatilishi mumkinligini aniqlash uchun zarur. Masalan, emissiya daromadi faqat

ustav kapitalini oshirish yoki yo'qotishlarni qoplash uchun ishlatilishi mumkin.

Qo'shimcha kapitaldan foydalanish tartibi ham tekshiriladi. Qo'shimcha kapital odatda ikki asosiy maqsadda ishlatiladi: ustav kapitalini oshirish va yo'qotishlarni qoplash. Ustav kapitalini oshirishda qo'shimcha kapital 80-hisobga o'tkaziladi va ustav hujjatlarida rasmiylashtriladi. Yo'qotishlarni qoplashda qo'shimcha kapital 84-hisob "Taqsimlanmagan foyda (yo'qotilmagan zarar)" debetiga yoziladi. Auditor bu operatsiyalar to'g'ri qarorlar asosida amalga oshirilganligini, hujjatlashtirilganligini tekshiradi.

Qo'shimcha kapital bo'yicha ichki nazorat tizimi muhim. Qo'shimcha kapitalning har bir manbaini shakllantirish, hisobga olish, foydalanish qat'iy nazorat ostida bo'lishi kerak. Auditor qo'shimcha kapital bilan bog'liq operatsiyalarni tasdiqlash tartibi, hujjatlashtirish tizimi, analitik hisobni yuritish, hisobotlarni tayyorlash jarayonlarini baholaydi. Zaif ichki nazorat qo'shimcha kapitalning noto'g'ri hisoblanishi yoki noto'g'ri ishlatilishiga olib kelishi mumkin.

Qo'shimcha kapital bo'yicha moliyaviy hisobotda aks ettirish ham to'g'ri amalga oshirilishi kerak. Balansda qo'shimcha kapital xususiy kapital qismida, alohida qatorda ko'rsatiladi. Kapital o'zgarishlari to'g'risidagi hisobotda qo'shimcha kapitalning yil boshidagi qoldig'i, shakllanishi, foydalanishi, yil oxiridagi qoldig'i batafsil aks ettiriladi. Auditor moliyaviy hisobotlardagi ma'lumotlarning to'liqligi va to'g'riligini tasdiqlaydi.

Ustav kapitali va qo'shimcha kapital auditi korxonaning xususiy kapitalini to'liq baholash uchun zarur. Sifatli audit kapitalning qonuniy shakllangan, to'liq kiritilgan va to'g'ri hisobda aks ettirilganligini tasdiqlaydi. Auditor professional yondashish asosida ustav va qo'shimcha kapital bilan bog'liq barcha muhim jihatlarni tekshiradi va korxona rahbariyatiga kapital boshqaruvini yaxshilash bo'yicha qimmatli tavsiyalar beradi.

11.2. Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda auditi

Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda korxonaning xususiy kapitalining eng dinamik va muhim qismlari hisoblanadi. Zahira kapitali korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, kutilmagan xarajatlar va yo'qotishlarni qoplash uchun maxsus shakllantiriladigan moliyaviy zahira. Taqsimlanmagan foyda esa korxonaning faoliyati natijasida olingan va aksiyadorlar yoki ishtirokchilarga taqsimlanmagan, korxonada qoldirilgan foyda hisoblanadi. Bu ikki kapital elementi korxonaning moliyaviy salohiyati, rivojlanish istiqbollari, investitsiya imkoniyatlarini aks ettiradi.

Zahira kapitali qonunchilik talablariga muvofiq shakllantirish majburiy. Aksiyadorlik jamiyatlari uchun zahira kapitalini shakllantirish Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda nazarda tutilgan. Zahira kapitalining minimal hajmi ustav kapitalining kamida 15 foizini tashkil etishi kerak. Zahira kapitali yillik foyda hisobiga, har yili foyda summasining kamida 5 foizini ajratish yo'li bilan shakllantiriladi. Zahira kapitali faqat belgilangan maqsadlarda - yo'qotishlarni qoplash, obligatsiyalarni qaytarish, o'z aksiyalarini sotib olish - ishlatilishi mumkin.

Taqsimlanmagan foyda korxonaning eng muhim ichki moliyaviy manbasidir. Bu foyda korxonani rivojlantirish, yangi loyihalarni moliyalashtirish, ishlab chiqarishni kengaytirish, texnologiyalarni yangilash uchun ishlatiladi. Taqsimlanmagan foyda aksiyadorlar yoki ishtirokchilarga dividendlar shaklida ham taqsimlanishi mumkin. Foydani qanday taqsimlash - dividendlar to'lash yoki korxonada reinvestitsiya qilish - strategik qaror bo'lib, aksiyadorlar yoki ishtirokchilar tomonidan qabul qilinadi.

Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda auditi bir necha muhim maqsadlarni ko'zlaydi: zahira kapitalining qonuniy shakllangan va to'liq to'plangan ligini tasdiqlash, taqsimlanmagan foydaning to'g'ri hisoblanganligini tekshirish, foyda taqsimlash qarorlarining qonuniyligini nazorat qilish, dividendlar to'lashning to'g'ri amalga oshirilishini baholash, yo'qotishlarni qoplash operatsiyalarining to'g'riligini tekshirish. Audit natijasida zahira kapitali va taqsimlanmagan

foyda to'g'risidagi moliyaviy hisobot ma'lumotlarining ishonchliligi tasdiqlanadi.

Zahira kapitali korxona ta'sis etilgandan keyin darhol shakllantirishga boshlanadi. Aksiyadorlik jamiyatlari uchun zahira kapitalini shakllantirish majburiy va qonun bilan tartibga solingan. Jamiyat har yili o'z foydasining ma'lum qismini zahira kapitaliga ajratishi kerak. Bu ajratish zahira kapitali ustav kapitalining 15 foiziga yetguncha davom ettiriladi. Masalan, agar ustav kapitali 1 milliard so'm bo'lsa, zahira kapitali kamida 150 million so'm bo'lishi kerak.

Zahira kapitaliga ajratmalar yillik foyda hisobidan amalga oshiriladi. Aksiyadorlar yig'ilishi yillik moliyaviy natijalarni tasdiqlashda zahira kapitaliga qancha ajratish to'g'risida qaror qabul qiladi. Minimal ajratma yillik sof foydaning 5 foizi bo'lishi kerak. Jamiyat o'z ustavida bundan yuqori foiz belgilashi mumkin. Auditor zahira kapitaliga ajratmalar to'g'risidagi qarorlarni, ajratma foizini, ajratmalar to'liq amalga oshirilganligini tekshiradi.

11.3-jadval

Zahira kapitalini shakllantirish va foydalanish

Ko'rsatkich	Aksiyadorlik jamiyati	MChJ	Davlat korxonasi	Xususiy korxona
Minimal hajmi	Ustav kapitalining 15%	Ustav bilan belgilanadi	Ustav bilan belgilanadi	Majburiy emas
Shakllantirish manbayi	Yillik sof foyda	Yillik sof foyda	Yillik sof foyda	Sof foyda
Yillik ajratma	Foydaning kamida 5%	Ustav bo'yicha	Davlat qarori	Mulkdor qarori
Foydalanish maqsadlari	Yo'qotishlarni qoplash, obligatsiyalar, o'z aksiyalarini sotib olish	Yo'qotishlarni qoplash	Yo'qotishlarni qoplash	Cheklanmagan
Qaror qabul qilish	Aksiyadorlar yig'ilishi	Ishtirokchilar yig'ilishi	Davlat organi	Mulkdor

Zahira kapitalidan foydalanish qat'iy cheklangan va faqat qonunda ko'rsatilgan maqsadlarda amalga oshiriladi. Birinchi maqsad - korxonaning yillik yo'qotishlarini qoplash. Agar korxona zarar ko'rsa va taqsimlanmagan foyda yo'qotishlarni qoplash uchun yetarli bo'lmasa, zahira kapitalidan foydalaniladi. Ikkinchi maqsad - korxona tomonidan chiqarilgan obligatsiyalarni qaytarish va obligatsiyalar bo'yicha foizlarni to'lash. Uchinchi maqsad - o'z aksiyalarini sotib olish uchun mablag' yetishmasligi. Auditor zahira kapitalidan foydalanish har bir holatini tekshiradi va qonuniyligini tasdiqlaydi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatlar (MChJ) uchun zahira kapitali majburiy emas, ammo ustav bilan nazarda tutilishi mumkin. Agar MChJ ustavida zahira kapitali shakllantirish belgilangan bo'lsa, u aksiyadorlik jamiyatlariga o'xshash tartibda shakllanadi va ishlatiladi. Auditor MChJ ustavini o'rganadi va zahira kapitali to'g'risidagi qoidalar mavjud bo'lsa, ularning bajarilishini tekshiradi.

Zahira kapitali bo'yicha analitik hisob yuritish ham zarur. Analitik hisobda zahira kapitalining shakllanish manbalari, ajratmalar tarixi, foydalanilgan summalar, qoldiq alohida ko'rsatilishi kerak. Auditor analitik hisobning to'liqligini, to'g'riligini, sintetik hisob bilan mosligini nazorat qiladi. To'g'ri yuritilgan analitik hisob zahira kapitalini boshqarish va nazorat qilishni osonlashtiradi.

Taqsimlanmagan foyda korxonaning faoliyati natijasida olingan sof foydadan shakllanadi. Sof foyda - bu korxonaning daromadlaridan barcha xarajatlar va soliqlarni ayirgandan keyin qolgan summa. Yil oxirida moliyaviy natijalar yakunlanadi va sof foyda miqdori aniqlanadi. Sof foyda taqsimlash uchun aksiyadorlar yoki ishtirokchilar yig'ilishiga taqdim etiladi.

Foyda taqsimlash to'g'risida qaror qabul qilish aksiyadorlar yoki ishtirokchilarning vakolatidir. Yig'ilish foydani quyidagi yo'nalishlarda taqsimlash to'g'risida qaror qabul qiladi: zahira kapitaliga ajratish, dividendlar to'lash, maqsadli fondlar (ishlab chiqarish rivojlantirish fondi, ijtimoiy fond va boshqalar) shakllantirish, keyingi davrlarga o'tkazish. Auditor foyda taqsimlash to'g'risidagi qarorni, yig'ilish protokolini, ovozlar natijalari to'g'riligini tekshiradi.

Dividendlar to'lash foydani taqsimlashning eng keng tarqalgan yo'nalishidir. Dividendlar aksiyadorlarga yoki ishtirokchilarga ularning aksiyalar yoki ulushlar hajmiga mutanosib ravishda to'lanadi. Dividendlar naqd pul yoki mulk shaklida to'lanishi mumkin, ammo naqd dividendlar ko'proq qo'llaniladi. Auditor dividendlar to'lash uchun yetarli foyda borligini, dividendlar to'g'ri hisoblanganligini, aksiyadorlar yoki ishtirokchilar ro'yxati to'g'riligini tekshiradi.

Dividendlarni hisoblash aksiyalar yoki ulushlar hajmiga bog'liq. Oddiy aksiyalar uchun dividendlar bir aksiyaga to'g'ri keladigan summa sifatida belgilanadi. Imtiyozli aksiyalar uchun dividendlar oldindan belgilangan stavka bo'yicha hisoblanadi. MChJ'da dividendlar har bir ishtirokchining ulush foiziga mutanosib taqsimlanadi. Auditor dividendlar hisoblashning to'g'riligini, barcha aksiyadorlar yoki ishtirokchilar hisobga olinganligini nazorat qiladi.

Dividendlardan soliq ushlab qolish majburiy. Jismoniy shaxslarga to'lanadigan dividendlardan daromad solig'i ushlab qolinadi. Yuridik shaxslarga to'lanadigan dividendlardan ham soliq ushlab qolinishi mumkin (qonunchilikga qarab). Auditor soliq ushlab qolishning to'g'riligini, soliq summasi to'g'ri hisoblanganligini, budjetga o'z vaqtida o'tkazilganligini tekshiradi. Dividendlar soliqdan keyin qolgan summa aksiyadorlarga yoki ishtirokchilarga to'lanadi.

Foydani korxonada qoldirish ham muhim strategiya. Korxona foydani dividendlar emas, balki reinvestitsiya qilish - yangi loyihalar, uskunalar sotib olish, texnologiyalarni yangilash - uchun ishlatishi mumkin. Bu uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi bo'lib, kelajakda yuqori daromad olish imkonini beradi. Auditor foydani korxonada qoldirish to'g'risidagi qarorlarni, rejalashtrilgan investitsiya loyihalarini, foydaning haqiqiy ishlatilishini tekshiradi.

Zahira kapitali auditining birinchi bosqichida auditor zahira kapitalini shakllantirish tartibining qonuniyligini tekshiradi. Qonunchilikka ko'ra zahira kapitali majburligi, minimal hajmi, shakllantirish manbayi, yillik ajratma foizi talablariga rioya qilinganligini nazorat qiladi. Agar korxona zahira kapitalini

shakllantirishda qonunchilik talablarini buzgan bo'lsa, bu jiddiy kamchilik hisoblanadi va audit xulosasida aks ettiriladi.

Zahira kapitaliga ajratmalar to'g'riligini tekshirish ikkinchi bosqichdir. Auditor har bir yil uchun sof foyda miqdorini, zahira kapitaliga ajratilishi kerak bo'lgan minimal summani, haqiqatda ajratilgan summani solishtiradi. Agar ajratmalar yetarli bo'lmasa yoki umuman amalga oshirilmagan bo'lsa, bu kamchilik aniqlangan deb hisoblanadi. Ajratmalar to'g'risidagi qarorlar, yig'ilish protokollari, buxgalteriya yozuvlari ham tekshiriladi.

Zahira kapitalidan foydalanishni tekshirish uchinchi bosqichdir. Auditor zahira kapitalidan foydalanilgan har bir holatni tahlil qiladi: foydalanish maqsadi qonuniyligini, qaror mavjudligini, summa to'g'riligini, hujjatlashtirish to'liqligini. Agar zahira kapitali ruxsat etilmagan maqsadlarda ishlatilgan bo'lsa, bu jiddiy qonunchilik buzilishi hisoblanadi. Masalan, zahira kapitalini dividendlar to'lash uchun ishlatish qonunga xilofdir.

11.4-jadval

Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda bo'yicha audit protseduralar

Audit protsedura	Maqsad	Auditor harakati	Hujjatlar	Kutilgan natija
Zahira kapitali hajmini tekshirish	Qonuniy talablarga muvofiqlik	Ustav kapitali bilan solishtirish	Balans, ustav	Kamida 15% ustav kapitalidan
Ajratmalarni tekshirish	To'liqlik va o'z vaqtida	Yillik foyda va ajratmalar solishtirish	Yig'ilish protokollari, buxgalteriya yozuvlari	Kamida 5% yillik foydadan
Foydalanishni tekshirish	Qonuniylik	Maqsad va ruxsat talablari	Qarorlar, shartnomalar, to'lov hujjatlari	Faqat ruxsat etilgan maqsadlarda
Sof foydani tekshirish	To'g'ri hisoblash	Daromad va xarajatlar tahlili	Moliyaviy hisobotlar, hisob jadvallari	Hisobotlarga mos kelishi
Dividendlar hisobini tekshirish	To'g'ri hisoblash va to'lash	Aksiyadorlar ro'yxati, ulush hisoblash	Yig'ilish protokoli, to'lov hujjatlari	Ulushga mutanosib to'langan

Taqsimlanmagan foyda auditining asosiy bosqichlari sof foydani to'g'ri hisoblanganligini tasdiqlash, foyda taqsimlash qarorlarini tekshirish, dividendlar to'lashni nazorat qilish, foydaning korxonada qoldirilgan qismini tahlil qilish, yo'qotishlarni qoplash operatsiyalarini tekshirishdan iborat. Auditor har bir bosqichni ketma-ket amalga oshiradi va yig'ilgan dalillar asosida xulosalar chiqaradi.

Sof foydani to'g'ri hisoblash juda muhim, chunki barcha keyingi operatsiyalar - zahira kapitaliga ajratish, dividendlar to'lash - sof foyda miqdoriga bog'liq. Auditor sof foyda hisoblashda daromadlar to'liq hisobga olinganligini, xarajatlar to'g'ri tasniflangan ligini, soliqlar to'g'ri hisoblanganligini, moliyaviy natija to'g'ri yakunlanganligini tekshiradi. Sof foydadagi xatolar barcha keyingi hisob-kitoblarni buzadi.

Buxgalteriya hisobini tekshirish zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda auditi uchun ham amalga oshiriladi. Zahira kapitali 8500-hisob "Zahira kapitali"da, taqsimlanmagan foyda 8700-hisob "Taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)"da aks ettiriladi. Auditor bu hisoblarning debet va kredit oborotlarini, qoldiqlarni tahlil qiladi, analitik va sintetik hisob o'rtasidagi muvofiqlikni nazorat qiladi, moliyaviy hisobotlar ma'lumotlari bilan solishtiradi.

Korxona zarar ko'rsa, bu yo'qotishlarni qoplash zarur. Yo'qotishlarni qoplashning bir necha manbalari mavjud: taqsimlanmagan foyda, zahira kapitali, qo'shimcha kapital. Birinchi navbatda oldingi davrlarning taqsimlanmagan foydasidan foydalaniladi. Agar bu yetarli bo'lmasa, zahira kapitalidan foydalaniladi. Oxirgi chora sifatida qo'shimcha kapitaldan foydalanish mumkin. Auditor yo'qotishlarni qoplash tartibining to'g'riligini, manballarning ketma-ketligini, qarorlar mavjudligini tekshiradi.

Yo'qotishlarni qoplash buxgalteriya yozuvlari orqali rasmiylashtiriladi. Agar taqsimlanmagan foydadan foydalanilsa: Debet 8720-hisob (taqsimlanmagan foyda), Kredit 8710-hisob (qoplanmagan zarar). Agar zahira kapitalidan foydalanilsa: Debet 8520-hisob (zahira kapitali), Kredit 8710-hisob (qoplanmagan zarar). Auditor yozuvlar to'g'riligini, summalar to'g'ri hisoblanganligini, qarorlar bilan mos kelishini nazorat qiladi.

Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda bo'yicha ichki nazorat tizimi juda muhim. Ichki nazorat foydani to'g'ri hisoblash, zahira kapitaliga ajratmalarni o'z vaqtida amalga oshirish, foyda taqsimlash qarorlarini to'g'ri tayyorlash va bajarish, dividendlarni to'g'ri hisoblash va to'lash jarayonlarini qamrab olishi kerak. Auditor ichki nazorat protseduralarining mavjudligi va samaradorligini baholaydi.

Moliyaviy hisobotda zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda to'g'ri aks ettirilishi zarur. Balansda zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda xususiy kapital qismida alohida qatorlarda ko'rsatiladi. Kapital o'zgarishlari to'g'risidagi hisobotda yil davomida zahira kapitali va taqsimlanmagan foydadagi barcha o'zgarishlar - ajratmalar, foydalanish, dividendlar to'lash - batafsil aks ettiriladi. Auditor moliyaviy hisobotlar to'liqligini va to'g'riligini tasdiqlaydi.

Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda auditi korxonaning moliyaviy barqarorligi va rivojlanish imkoniyatlarini baholash uchun zarur. Sifatli audit zahira kapitali qonuniy shakllangan, taqsimlanmagan foyda to'g'ri hisoblangan va taqsimlangan ligini tasdiqlaydi. Auditor professional xulosalar beradi va korxonaga kapital boshqaruvini yaxshilash, foyda taqsimlash strategiyasini optimallashtirish, ichki nazoratni mustahkamlash bo'yicha tavsiyalar taqdim etadi.

11.3. O'z aksiyalarini sotib olish va kapital o'zgarishlari auditi

O'z aksiyalarini sotib olish va kapital o'zgarishlari auditi korxonaning kapital tuzilmasidagi murakkab operatsiyalarni tekshirishni o'z ichiga oladi. O'z aksiyalarini sotib olish - bu aksiyadorlik jamiyatining o'z aksiyalarini aksiyadorlardan qaytarib sotib olishi. Bu operatsiya aksiyalar qiymatini oshirish, aksiyadorlar tarkibini optimallashtirish, ortiqcha likvidlikni boshqarish kabi strategik maqsadlarda amalga oshiriladi. Kapital o'zgarishlari esa ustav kapitalini oshirish yoki kamaytirish, kapital qayta tuzilishi, korxonalarni birlashtirish yoki bo'lish operatsiyalarini o'z ichiga oladi.

O'z aksiyalarini sotib olish murakkab moliyaviy operatsiya bo'lib, u qonunchilik bilan qat'iy tartibga solingan. Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunga ko'ra, jamiyat o'z aksiyalarini faqat ma'lum

sharoitlarda va belgilangan tartibda sotib olishi mumkin. Sotib olingan aksiyalar jamiyatda vaqtinchalik saqlanadi va ma'lum muddat ichida qayta sotilishi yoki bekor qilinishi kerak. Sotib olingan aksiyalar ovoz berish huquqini bermaydi va dividendlar olish huquqiga ega emas.

Kapital o'zgarishlari korxonaning hayotiy tsiklida muhim voqealar hisoblanadi. Ustav kapitalini oshirish - yangi aksiyalar chiqarish, yangi aksiyadorlarni jalb qilish - korxonaning kengayishi, yangi loyihalarni moliyalashtirish uchun zarur bo'lishi mumkin. Ustav kapitalini kamaytirish - aksiyalarni bekor qilish, aksiyalar nominal qiymatini kamaytirish - aksiyadorlarga mablag' qaytarish yoki kapital tuzilmasini optimallashtirish uchun amalga oshiriladi. Qayta tuzilish - korxonalarni birlashtirish, bo'lish, bir tashkiliy-huquqiy shakldan ikkinchisiga o'tish - strategik qarorlar natijasi.

O'z aksiyalarini sotib olish va kapital o'zgarishlari auditining maqsadlari: bu operatsiyalarning qonuniyligini tasdiqlash, qabul qilingan qarorlar to'g'riligini tekshirish, operatsiyalarning to'g'ri hujjatlashtirilishi va hisobda aks ettirilishini nazorat qilish, aksiyadorlar va boshqa manfaatdor tomonlar huquqlarining himoyalanganligini baholash, davlat ro'yxatidan o'tish jarayonlarini tekshirish. Audit natijasida bu murakkab operatsiyalarning qonuniy va to'g'ri amalga oshirilganligi to'g'risida mustaqil xulosa beriladi.

O'z aksiyalarini sotib olish Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda nazarda tutilgan. Jamiyat o'z aksiyalarini quyidagi hollarda sotib olishi mumkin: aksiyalarning bozor narxini qo'llab-quvvatlash yoki oshirish, aksiyalar sonini kamaytirish orqali foydani aksiya uchun oshirish, aksiyadorlardan ularning so'rovi bo'yicha aksiyalarni sotib olish, jamiyatni qayta tuzilish doirasida aksiyalarni sotib olish, boshqa qonuniy asoslar. Har bir holat o'ziga xos shartlar va tartibga ega.

Aksiyalarni sotib olishning hajmi cheklangan. Jamiyat bir yilda o'z aksiyalarining 10 foizidan ko'pini sotib ololmaydi. Bundan tashqari, sotib olingan aksiyalar jami hajmi jamiyatning barcha chiqarilgan aksiyalarining 20 foizidan oshmasligi kerak. Bu cheklovlar aksiyadorlarning manfaatlarini himoya qilish va jamiyat moliyaviy

barqarorligini ta'minlash uchun qo'yilgan. Auditor bu cheklovlarga rioya qilinganligini tekshiradi.

11.5-jadval

O'z aksiyalarini sotib olish shartlari va cheklash

Shart/cheklash	Talablar	Maqsad	Nazorat mexanizmi	Jazo
Aksiyadorlar yig'ilishi qarori	Kamida 75% ovozlar	Strategik qaror	Yig'ilish protokoli	Qonunga xiloflik
Sotib olish hajmi	Maksimal 10% yiliga	Moliyaviy barqarorlik	Aksiyalar reyestri	Jarima, bekor qilish
Umumiy miqdor	Maksimal 20% umumiy aksiyalardan	Boshqaruvni saqlash	Aksiyalar hisobi	Jarima
Narx belgilash	Bozor qiymati atrofida	Adolat	Mustaqil baholovchi	Nizolar
Qayta sotish/bekor qilish muddati	1 yil ichida	Kapital harakatlanishi	Davlat ro'yxati	Majburiy sotish
Moliyaviy qobiliyat	Sof aktivlar ustav kapitalidan kam emas	Kreditorlar himoyasi	Moliyaviy hisobotlar	Operatsiya bekor

Aksiyalarni sotib olish narxi ham tartibga solingan. Aksiyalar bozor qiymati yoki adolatli qiymat bo'yicha sotib olinishi kerak. Narx aksiyadorlar uchun adolatli bo'lishi, jamiyat uchun iqtisodiy asosli bo'lishi kerak. Ko'pincha mustaqil baholovchi jalb qilinadi. Auditor narx belgilash jarayonini, baholash hisobotini, narx bozor qiymatiga mosligini tekshiradi. Noto'g'ri narx belgilash aksiyadorlar huquqlarini buzadi.

Aksiyalarni sotib olish uchun moliyaviy imkoniyat talab qilinadi. Jamiyat aksiyalarni faqat o'z sof aktivlari ustav kapitali va zahira kapitalidan yuqori bo'lgan taqdirdagina sotib olishi mumkin. Bu talabning maqsadi kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdir. Agar jamiyat moliyaviy qiyinchiliklarda bo'lsa, aksiyalarni sotib olish kreditorlarga zarar yetkazishi mumkin. Auditor jamiyatning moliyaviy

holatini tahlil qiladi va aksiyalarni sotib olish uchun moliyaviy imkoniyat borligini tasdiqlaydi.

Sotib olingan aksiyalarni saqlash va ular bilan keyingi operatsiyalar ham tartibga solingan. Sotib olingan aksiyalar jamiyat balansida maxsus hisobda - o'z aksiyalarini sotib olish hisobi - aks ettiriladi va ular ustav kapitalining kamayishi sifatida ko'rsatiladi. Sotib olingan aksiyalar bir yil ichida qayta sotilishi yoki bekor qilinishi kerak. Qayta sotish bozor qiymati bo'yicha amalga oshiriladi. Bekor qilish ustav kapitalini kamaytirish jarayoni orqali rasmiylashtiriladi.

Ustav kapitalini oshirish ikki asosiy yo'l bilan amalga oshiriladi: yangi aksiyalar chiqarish (emissiya) va aksiyalarning nominal qiymatini oshirish. Yangi aksiyalar chiqarish eng keng tarqalgan usul bo'lib, jamiyat qo'shimcha kapital jalb qilish uchun yangi aksiyalar chiqaradi. Yangi aksiyalar mavjud aksiyadorlarga yoki yangi investorlarga sotiladi. Aksiyalarning nominal qiymatini oshirish kamroq qo'llaniladi va odatda qo'shimcha kapital yoki taqsimlanmagan foyda hisobiga amalga oshiriladi.

Yangi aksiyalar emissiyasi murakkab jarayon bo'lib, bir necha bosqichdan iborat. Birinchi bosqich - aksiyadorlar yig'ilishining emissiya to'g'risida qaror qabul qilishi. Ikkinchi bosqich - emissiya prospektini tayyorlash va tasdiqlatish. Uchinchi bosqich - aksiyalarni joylashtirish (sotish). To'rtinchi bosqich - emissiya natijalarini ro'yxatdan o'tkazish. Auditor har bir bosqichni tekshiradi va qonuniy tartibga rioya qilinganligini nazorat qiladi.

Ustav kapitalini kamaytirish ham ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: aksiyalarni bekor qilish va aksiyalarning nominal qiymatini kamaytirish. Aksiyalarni bekor qilish odatda sotib olingan o'z aksiyalarini bekor qilish yoki aksiyadorlardan aksiyalarni to'liq to'lov bilan qaytarib olish orqali amalga oshiriladi. Nominal qiymatni kamaytirish barcha aksiyalarning nominal qiymatini bir xil nisbatda kamaytirish orqali amalga oshiriladi.

Ustav kapitalini kamaytirish jarayoni ham bir necha bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqich - aksiyadorlar yig'ilishining qaror qabul qilishi. Ikkinchi bosqich - kreditorlarga xabarnoma berish. Kreditorlar kapital kamayishi to'g'risida xabardor qilinishi va qarzlarni muddatidan

oldin to'lashni talab qilish huquqiga ega. Uchinchi bosqich - davlat ro'yxatidan o'tkazish. Auditor kreditorlarga xabarnoma to'g'ri yuborilganligini, ularning huquqlari himoyalanganligini tekshiradi.

Korxonalarni birlashtirish va bo'lish ham kapital o'zgarishlarining muhim turlaridir. Birlashtirish - ikki yoki undan ortiq jamiyat bitta yangi jamiyatga qo'shilib, ularning aktivlari va majburiyatlari yangi jamiyatga o'tadi. Bo'lish - bir jamiyat ikki yoki undan ortiq jamiyatlarga ajralib, aktivlar va majburiyatlar taqsimlanadi. Bu operatsiyalar juda murakkab bo'lib, buxgalteriya, huquqiy, soliq jihatlarini qamrab oladi. Auditor barcha jihatlar qonuniy amalga oshirilganligini tekshiradi.

O'z aksiyalarini sotib olish auditining birinchi bosqichida auditor sotib olish to'g'risidagi qarorni tekshiradi. Qaror aksiyadorlar yig'ilishi tomonidan kamida 75% ovozlar bilan qabul qilinganligini, yig'ilish protokoli to'g'ri tuzilganligini, qaror mazmunida sotib olish maqsadi, maksimal hajmi, narx diapazoni, muddat ko'rsatilganligini nazorat qiladi. Qaror qonuniy talab etilgan aksiyadorlar sonidan kam ovozlar bilan qabul qilingan bo'lsa, bu qonunga xilofdir.

Ikkinchi bosqichda moliyaviy imkoniyat tahlil qilinadi. Auditor jamiyatning sof aktivlarini hisoblay va ularni ustav kapitali va zahira kapitali yig'indisi bilan solishtiradi. Sof aktivlar = Jami aktivlar - Jami majburiyatlar. Agar sof aktivlar ustav va zahira kapitalidan kam bo'lsa, aksiyalarni sotib olish taqiqlanadi. Auditor hisoblashlarning to'g'riligini, moliyaviy hisobotlar ma'lumotlarini tekshiradi.

Uchinchi bosqichda narx belgilash jarayoni tekshiriladi. Auditor aksiyalarni sotib olish narxi qanday belgilanganligini o'rganadi. Agar mustaqil baholovchi jalb qilingan bo'lsa, baholash hisoboti tekshiriladi. Narx bozor narxlariga, o'xshash aksiyalar narxlariga, jamiyatning moliyaviy ko'rsatkichlariga mos kelishi kerak. Juda past narx mavjud aksiyadorlarga zarar, juda yuqori narx jamiyatga zarar yetkazadi.

To'rtinchi bosqichda sotib olish jarayonining o'zi tekshiriladi. Auditor sotib olish shartnomalari, to'lov hujjatlari, aksiyalarni qabul qilish aktlari, aksiyalar reestrida o'zgarishlarni ko'rsatuvchi hujjatlarni tekshiradi. Sotib olingan aksiyalar soni, narxi, jami summasi qaror bilan

mos kelishi kerak. Barcha operatsiyalar to'g'ri hujjatlashtirilgan va o'z vaqtida hisobda aks ettirilganligini nazorat qiladi.

Beshinchi bosqichda sotib olingan aksiyalar bilan keyingi operatsiyalar tekshiriladi. Agar aksiyalar qayta sotilgan bo'lsa, qayta sotish shartnomasi, narxi, xaridor to'g'risida ma'lumotlar tekshiriladi. Agar aksiyalar bekor qilingan bo'lsa, bekor qilish to'g'risidagi qaror, ustav kapitalini kamaytirish jarayoni, davlat ro'yxati tekshiriladi. Auditor sotib olingan aksiyalar bir yildan ko'p muddatda saqlanmaganligini nazorat qiladi.

Kapital o'zgarishlari auditida auditor ham shunga o'xshash ketma-ketlikda ish olib boradi: qarorlarni tekshirish, qonuniy tartibga rioya qilishni nazorat qilish, hujjatlarni tekshirish, buxgalteriya hisobini nazorat qilish, davlat ro'yxatini tasdiqlash. Har bir kapital o'zgarishi turi uchun maxsus audit protseduralari qo'llaniladi.

O'z aksiyalarini sotib olish buxgalteriya hisobida maxsus tartibda aks ettiriladi. Sotib olingan aksiyalar 8600-hisob "O'z ulushlarini (aksiyalarini) sotib olish"da hisobga olinadi. Bu hisob balansda ustav kapitalining kamayishi sifatida ko'rsatiladi, ya'ni ustav kapitali miqdoridan ayiriladi. Sotib olish operatsiyasi: Debet 8610-hisob, Kredit 5100-hisob (agar naqd pul to'lansa) yoki 6600-hisob (agar aksiyador bilan hisob-kitoblar bo'yicha). Auditor yozuvlar to'g'riligini tekshiradi.

11.6-jadval

O'z aksiyalarini sotib olish va kapital o'zgarishlari bo'yicha buxgalteriya yozuvlari

Operatsiya	Debet	Kredit	Tavsif	Hujjatlar
O'z aksiyalarini sotib olish	81	51, 75	Aksiyalar sotib olindi	Shartnoma, to'lov hujjati
O'z aksiyalarini qayta sotish	51, 75	81	Aksiyalar qayta sotildi	Shartnoma, to'lov hujjati
O'z aksiyalarini bekor qilish	80	81	Ustav kapitali kamaydi	Yig'ilish qarori, davlat ro'yxati
Ustav kapitalini oshirish (yangi emissiya)	75	80	Yangi aksiyalar chiqarildi	Emissiya prospekti, davlat ro'yxati
Badallarni qabul qilish	51, 08	75	Badallar to'landi	Bank ko'chirishi, qabul akti

Ustav kapitalini kamaytirish	80	75, 51	Kapital kamaytrildi, aksiyadorlarga to'landi	Yig'ilish qarori, to'lov hujjati

Sotib olingan aksiyalarni qayta sotish ham hisobda aks ettiriladi: Debet 5110-hisob (yoki 6610-hisob), Kredit 8610-hisob. Agar qayta sotish narxi sotib olish narxidan farq qilsa, bu farq qo'shimcha kapitalga (8400-hisob) yoki foyda-zararga hisoblanadi. Auditor farqlarni hisoblashning to'g'riligini, tegishli hisoblarga to'g'ri kiritilganligini nazorat qiladi.

Sotib olingan aksiyalarni bekor qilishda: Debet 8300-hisob "Ustav kapitali", Kredit 8600-hisob. Bu operatsiya ustav kapitalining kamayishini bildiradi va ustav o'zgarishi, davlat qayta ro'yxatidan o'tishi bilan amalga oshiriladi. Auditor ustav o'zgartirilganligini, davlat ro'yxati hujjatlari mavjudligini, yozuvlar qaror bilan mos kelishini tekshiradi.

Ustav kapitalini oshirishda yangi aksiyalar chiqarish: Debet 6610-hisob "Ta'sischilar bilan hisob-kitoblar", Kredit 8300-hisob "Ustav kapitali". Keyin badallar qabul qilinadi: Debet 5110-hisob (naqd pul), 0800-hisob (mulk), Kredit 6610-hisob. Auditor emissiya to'g'ri hujjatlashtirilganligini, badallar to'liq qabul qilinganligini, davlat ro'yxatidan o'tganligini tekshiradi.

Moliyaviy hisobotda kapital o'zgarishlari to'g'ri aks ettirilishi zarur. Balansda ustav kapitali, o'z aksiyalarini sotib olish (manfiy ko'rsatkich sifatida), qo'shimcha kapital, zahira kapitali, taqsimlanmagan foyda alohida qatorlarda ko'rsatiladi. Kapital o'zgarishlari to'g'risidagi hisobotda yil davomida har bir kapital elementidagi barcha o'zgarishlar - oshirish, kamaytirish, bir kapitaldan ikkinchisiga o'tkazish - batafsil aks ettiriladi. Auditor moliyaviy hisobotlarning to'liqligini va to'g'riligini tasdiqlaydi.

O'z aksiyalarini sotib olish va kapital o'zgarishlari auditi korxonaning kapital tuzilmasidagi murakkab operatsiyalarni to'liq baholash uchun zarur. Sifatli audit bu operatsiyalarning qonuniy amalga oshirilganligini, aksiyadorlar va kreditorlar huquqlari himoyalanganligini, buxgalteriya hisobi to'g'ri yuritilganligini tasdiqlaydi. Auditor professional xulosalar beradi va korxonaga kapital

operatsiyalarini yaxshilash, riskları kamaytirish, qonunchilikka rioya qilish darajasini oshirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar taqdim etadi.

Asosiy tavsiyalar: o'z aksiyalarini sotib olishdan oldin moliyaviy holatni puxta tahlil qilish, barcha qonuniy tartib-taomillarga qat'iy rioya qilish, aksiyadorlar va kreditorlar manfaatlarini hisobga olish, professional maslahatchilar - huquqshunoslar, baholovchilar, auditorlar - jalb qilish, operatsiyalarni to'liq hujjatlashtirish, davlat ro'yxatidan o'z vaqtida o'tkazish, ichki nazorat tizimini mustahkamlash. Bu choralar kapital operatsiyalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlaydi va huquqiy va moliyaviy рискларни kamaytiradi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Xususiy kapital tushunchasi va uning moliyaviy hisobotdagi ahamiyati nimadan iborat?
2. Ustav kapitalining shakllanishi va o‘zgarishlari audit jarayonida qanday tekshiriladi?
3. Dividendlar bo‘yicha qarorlar va ularning hisobga olinishi auditi qanday amalga oshiriladi?
4. Taqsimlanmagan foyda auditi jarayonida auditor nimalarga e’tibor qaratadi?
5. Xususiy kapital auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Xususiy kapital nimani ifodalaydi?

A) Korxonaning majburiyatlarini
B) Korxonaning sof aktivlarini
C) Faqat naqd pul mablag‘larini
D) Qisqa muddatli qarzlarni

2. Ustav kapitali qaysi hujjatlar asosida shakllantiriladi?

A) Soliq deklaratsiyasi
B) Moliyaviy hisobot

C) Ta’sis hujjatlari
D) Audit xulosasi

3. Dividendlar qachon tan olinadi?

A) Foyda aniqlanganda
B) Auditor tasdiqlaganda
C) Mulkdorlar qarori qabul qilinganda
D) Hisobot yili tugaganda

4. Xususiy kapital auditi jarayonida ichki nazorat nimani ta’minlaydi?

A) Kapitalni ko‘paytirishni
B) Kapital operatsiyalarining qonuniyligi va to‘g‘ri hisobga olinishi
C) Soliq stavkalarini pasaytirishni
D) Daromadlarni yashirishni

5. Xususiy kapital auditi natijasida aniqlangan kamchiliklar qayerda aks ettiriladi?

A) Marketing rejasida
B) Ishlab chiqarish hisobotida
C) Auditorlik ish hujjatlarida va audit xulosasida
D) Reklama materiallarida

XII BOB. KORXONA DAROMADLARI AUDITI

12.1. Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi.
12.2. Xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlar auditi.
12.3. Boshqa operatsion daromadlar auditi.
12.4. Moliyaviy va favqulodda daromadlar auditi.

Tayanch so‘z va iboralar: Korxona daromadlari, realizatsiya daromadi, xizmatlar daromadi, boshqa operatsion daromadlar, moliyaviy daromadlar, tan olish mezonlari, daromadni tan olish vaqti, shartnomalar, hisob-fakturalar, yetkazib berish shartlari, IFRS 15, hisob siyosati, ichki nazorat, to‘liqlik tamoyili, haqqoniylik, audit dalillari, audit riski, analitik protseduralar, moliyaviy hisobot, audit xulosasi.

12.1. Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi

Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi korxonaning moliyaviy hisobotlarining eng muhim va murakkab sohalaridan biridir. Bu audit jarayoni korxonaning asosiy faoliyat yo'nalishi bo'lgan mahsulot sotishdan olingan daromadlarning to'g'ri va ishonchli aks ettirilishini ta'minlash uchun amalga oshiriladi. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlarning to'g'ri hisobga olinishi va tekshirilishi korxonaning moliyaviy barqarorligi, qonunchilikka rioya qilishi hamda investorlar va manfaatdor tomonlar oldidagi mas'uliyatini belgilab beradi.

Mahsulot sotish daromadlari auditi nafaqat moliyaviy hisobotlarning aniqligini tekshirishni, balki korxonaning ichki nazorat tizimini baholashni, xavf-xatarlarni aniqlashni va biznes jarayonlarini takomillashtirishga oid tavsiyalar berishni ham o'z ichiga oladi. Auditorlar ushbu jarayonda xalqaro audit standartlari, milliy hisobot standartlari va amaldagi qonunchilikka qat'iy rioya qilishlari zarur.

Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditining asosiy maqsadi korxonaning moliyaviy hisobotlarida ko'rsatilgan daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlarning ishonchliligi, to'liqligi va aniqligini baholash hamda ularning qonunchilik va normativ-huquqiy hujjatlarga

muvofiqligini tekshirishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun bir qator vazifalar amalga oshiriladi.

Asosiy vazifalar:

• Daromadlarni tan olish mezonlarining to'g'ri qo'llanilishini tekshirish va korxonaning siyosati xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga (XMHS 15) muvofiqligini baholash

• Savdo operatsiyalari bo'yicha barcha zarur hujjatlarning mavjudligi va to'liqligini tekshirish, jumladan shartnomalar, yetkazib berish hujjatlari, hisob-fakturalar va to'lov dokumentlari

• Mahsulot sotish narxlarining to'g'riligini va bozor sharoitlariga mosligini tahlil qilish

• Chegirmalar, bonuslar va qaytarilgan mahsulotlarning to'g'ri hisobga olinishini tekshirish

• Ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash va zaif tomonlarni aniqlash

• Daromadlar hisobida mumkin bo'lgan xato va firibgarlik holatlarini aniqlash

12.1-rasm. Mahsulot sotish daromadlari auditi bosqichlari.

Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi bir necha muhim bosqichlardan iborat bo'lib, har bir bosqich o'ziga xos vazifalarga ega. Birinchi bosqichda auditorlar korxona faoliyati, uning bozor pozitsiyasi, savdo siyosati va moliyaviy ahvoli haqida umumiy ma'lumot to'playdilar. Bu bosqichda korxonaning savdo siyosati, narx belgilash mexanizmlari, asosiy mijozlar va yetkazib beruvchilar haqida ma'lumot olish muhim ahamiyatga ega.

Audit jarayonining birinchi va eng muhim bosqichi rejalashtirish hisoblanadi. Ushbu bosqichda auditorlar korxonaning umumiy iqtisodiy holatini o'rganib chiqadilar, savdo hajmlari dinamikasini tahlil qiladilar va asosiy mijozlar bilan munosabatlar tarixini tekshiradilar. Shuningdek, sohaning xususiyatlari, mavsumiylik omillari va raqobat muhiti ham e'tiborga olinadi. Auditorlar audit riskini baholash uchun korxonaning ichki nazorat tizimi, buxgalteriya hisobi tizimi va axborot texnologiyalari infratuzilmasini o'rganadilar.

Ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash audit jarayonining muhim qismidir. Auditorlar savdo bo'limining tuzilmasini, mas'uliyat taqsimotini va vakolatlari ajratish tizimini tekshiradilar. Bu bosqichda savdo shartnomalarini tuzish, tasdiqlash va ro'yxatdan o'tkazish tartibi o'rganiladi. Mahsulotlarni yetkazib berish va hisob-fakturalarni rasmiylashtirish jarayonlari tahlil qilinadi. To'lovlarni qabul qilish va hisobga olish tartibi ham diqqat markazida bo'ladi.

Hujjatli tekshiruv bosqichida auditorlar savdo operatsiyalari bo'yicha barcha muhim hujjatlarni batafsil o'rganadilar. Mijozlar bilan tuzilgan shartnomalarning mavjudligi, to'liqligi va qonuniy jihatdan to'g'riligi tekshiriladi. Yetkazib berish hujjatlari (yo'l varaqlari, qabul-topshirish aktlari) va ular bilan bog'liq hisob-fakturalarning mos kelishi tahlil qilinadi. To'lov hujjatlari va bank operatsiyalari tasdiqlari ham sinchkovlik bilan ko'rib chiqiladi.

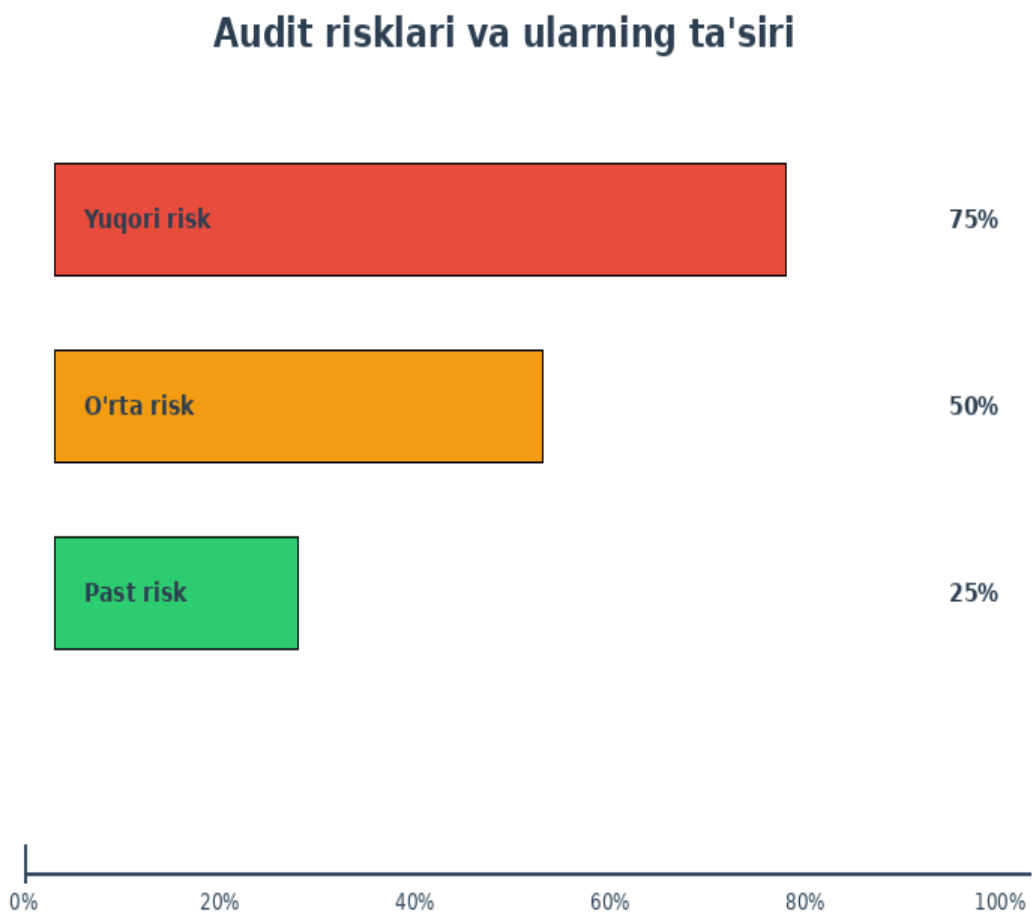

12.2-rasm. Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi riski.

Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi jarayonida turli xil risklar mavjud bo'lib, ularni to'g'ri baholash va boshqarish audit samaradorligini ta'minlaydi. Audit risklari odatda uch asosiy turkumga bo'linadi: ichki risk, nazorat riski va aniqlash riski. Auditorlar ushbu risklarning har birini alohida baholashlari va ularni kamaytirishga qaratilgan tegishli audit protseduralarini ishlab chiqishlari kerak.

Ichki risklar korxonaning o'ziga xos xususiyatlari va tashqi muhit ta'siri natijasida yuzaga keladi. Savdo hajmlarining keskin o'zgarishi, yangi bozor segmentlariga kirish, yirik mijozlar bilan shartnomalarni uzish yoki yangilarini tuzish ichki risklarni oshirishi mumkin. Murakkab savdo shartlari, masalan, kechiktirilgan to'lovlar, konsignatsiya savdosi yoki barter operatsiyalari ham risklarni yuqori darajaga ko'taradi. Shuningdek, korxonaning moliyaviy qiyinchiliklari va boshqaruvning

daromadlarni oshirishga bo'lgan bosimi ham ichki risklar kategoriyasiga kiradi.

Nazorat risklari korxonaning ichki nazorat tizimining zaif tomonlari bilan bog'liq. Agar savdo bo'limida vakolatlarning aniq ajratilmasligi, bir xodim bir necha muhim vazifalarni bajarishi yoki hujjatlarni tasdiqlash tartibining yo'qligi kuzatilsa, nazorat riski yuqori bo'ladi. Zaif axborot tizimi, buxgalteriya dasturiy ta'minotining cheklovlari va ma'lumotlar bazasining himoyalanmasligi ham nazorat riskini oshiruvchi omillardir. Xodimlarning malaka darajasi past bo'lishi va tez-tez almashinishi ham risklarni kuchaytiradi.

Aniqlash risklari auditorlarning o'z protseduralarida muhim xato yoki firibgarlikni aniqlay olmasliklari bilan bog'liq. Bu riskni kamaytirish uchun auditorlar o'zlarining professional fikr-mulohazalariga asoslanib, etarli miqdorda va sifatli audit dalillarini to'plashlari kerak. Tanlanma tekshiruv usullarini to'g'ri qo'llash, muhim operatsiyalarni batafsil tekshirish va analitik protseduralardan samarali foydalanish aniqlash riskini pasaytirishga yordam beradi.

12.1-jadval

Audit protseduralarining turlari va maqsadlari

Hujjatli tekshiruv	Operatsiyalarning hujjatli asoslanganligini tekshirish	Barcha savdo operatsiyalari
So'rov va tasdiqlash	Tashqi manbalarda ma'lumotlarni tasdiqlash	Yirik mijozlar va operatsiyalar
Analitik protseduralar	Nisbatlar va tendentsiyalarni tahlil qilish	Umumiy moliyaviy ko'rsatkichlar
Qayta hisoblash	Matematik to'g'rilikni tekshirish	Hisob-kitoblar va chegirmalar
Kuzatish	Jarayonlarni bevosita kuzatib borish	Inventarizatsiya va yetkazib berish

Audit protseduralarining har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega va ma'lum vazifalarni hal qilishga qaratilgan. Auditorlar ushbu

protseduralarni kombinatsiyalashgan holda qo'llashlari orqali eng samarali natijalariga erishadilar. Har bir protsedura alohida yoki boshqalar bilan birgalikda qo'llanilishi mumkin va bu audit strategiyasiga bog'liq.

Hujjatli tekshiruv eng keng qo'llaniladigan audit protseduralari turkumidir. Bu protseduralar savdo shartnomalarini o'rganishdan boshlanadi. Shartnomalar to'liq va qonuniy jihatdan to'g'ri tuzilganligini, unda narxlar, yetkazib berish shartlari, to'lov tartibi va javobgarlik aniq ko'rsatilganligini tekshirish muhimdir. Mahsulotlarni yetkazib berishni tasdiqlovchi hujjatlar, jumladan yo'l varaqlari, qabul-topshirish aktlari va mijoz tomonidan imzolangan hujjatlar ham batafsil o'rganiladi.

So'rov va tasdiqlash protseduralari tashqi manbaalardan mustaqil ma'lumot olishga imkon beradi. Auditorlar asosiy mijozlarga so'rovnomalar yuborib, hisobdagi qoldiqlar, shartnoma shartlari va amalga oshirilgan operatsiyalar haqida ma'lumot so'rashadi. Bu protsedura ayniqsa yirik operatsiyalar va uzoq muddatli shartnomalar uchun muhimdir. Tashqi tasdiqlash korxonaning hisoblarini mustaqil tekshirishning eng ishonchli usullaridan biri hisoblanadi.

Analitik protseduralar moliyaviy va nomoliyaviy ma'lumotlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga asoslangan. Daromadlarning dinamikasini tahlil qilish, mavsumiyliklni hisobga olish, rentabellik ko'rsatkichlarini hisoblash va ularni soha o'rtacha ko'rsatkichlari bilan taqqoslash analitik protseduralarning asosiy qismidir. Auditorlar daromadlarning o'sish sur'atlarini, mijozlar tarkibidagi o'zgarishlarni va narxlar dinamikasini tahlil qiladilar.

Daromadlarni tan olish mezonlari xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMHS 15) asosida belgilanadi va auditorlar ushbu mezonlarning to'g'ri qo'llanilishini tekshirishlari zarur. XMHS 15 standartiga ko'ra, daromad faqat quyidagi shartlar bajarilganda tan olinadi: mijoz bilan shartnoma tuzilgan, shartnomadagi majburiyatlar aniqlangan, operatsiya narxi belgilangan, narx yig'ilishi ehtimoli yuqori va mahsulot yoki xizmat ustidan nazorat mijozga o'tkazilgan.

Mahsulot sotish daromadlarini tan olishda eng muhim lahza mulk huquqining o'tish momentidir. Ko'pchilik holatlarda bu mahsulotni

yetkazib berish va mijoz tomonidan qabul qilish momenti hisoblanadi. Biroq, ba'zi hollarda, masalan, yo'lda sotish shartlarida (FOB), mulk huquqi mahsulot yuk tashuvchiga topshirilganda o'tishi mumkin. Auditorlar har bir savdo shartnomasi shartlarini sinchkovlik bilan o'rganib, daromadni tan olish momentining to'g'riligini tekshirishlari kerak.

Murakkab savdo operatsiyalarida, masalan, konsignatsiya savdosida yoki qayta sotuvchilar orqali sotishda daromadni tan olish momentini aniqlash yanada qiyinroq bo'ladi. Konsignatsiya savdosida daromad mahsulot yakuniy xaridorga sotilganda tan olinadi, chunki shu paytgacha mulk huquqi sotuvchida qoladi. Qayta sotuvchilar orqali sotishda esa shartnoma shartlariga bog'liq holda daromad qayta sotuvchiga yetkazib berilganda yoki u mahsulotni yakuniy xaridorga sotganda tan olinishi mumkin.

Chegirmalar va bonuslar mahsulot sotish daromadlarining ajralmas qismi bo'lib, ularning to'g'ri hisobga olinishi katta ahamiyatga ega. Auditorlar turli xil chegirmalar turlarini tekshirishlari kerak: to'g'ridan-to'g'ri narx chegirmalari, hajm chegirmalari, to'lovni muddatidan oldin amalga oshirish uchun chegirmalar, mavsumiy chegirmalar va reklama uchun bonuslar. Har bir chegirma turi o'zining hujjatli asoslanishiga ega bo'lishi va korxonaning chegirmalar siyosatiga mos kelishi zarur.

Chegirmalarni hisobga olishda ularning to'g'ri davrga tegishli qilinishi muhimdir. Ba'zi chegirmalar, masalan, yillik hajm chegirmalari, hisob davrining oxirida hisoblanishi mumkin. Auditorlar bunday chegirmalarning to'g'ri hisoblangan va tegishli daromadlar hisobidan chiqarilganligini tekshirishlari kerak. Shuningdek, korxona tomonidan berilgan chegirmalarning raqobatchilar tomonidan beriladiganlarga mos kelishi va iqtisodiy jihatdan asoslangan ekanligi ham baholanadi.

Bonuslar dasturi mavjud bo'lgan korxonalarda auditorlar bonuslar majburiyatlarining to'g'ri baholanganligini tekshirishlari kerak. Mijozlar uchun sadoqat dasturlari, to'plangan ballar yoki kelajakda berilishi mumkin bo'lgan chegirmalar to'liq va to'g'ri hisobga olinishi zarur. Bunday majburiyatlar moliyaviy hisobotda alohida ko'rsatilishi va tegishli zahiralar shakllantirilishi kerak.

Qaytarilgan mahsulotlar va mijozlarning talablari daromadlar hisobiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Auditorlar korxonaning qaytarish siyosatini o'rganib, u shartnoma shartlariga va qonunchilikka mos kelishini tekshirishlari kerak. Qaytarilgan mahsulotlar bo'yicha statistik ma'lumotlar tahlil qilinib, qaytarish darajasining soha o'rtacha ko'rsatkichlariga mos kelishi baholanadi. Agar qaytarish darajasi sezilarli darajada yuqori bo'lsa, bu sifat muammolari yoki noto'g'ri savdo amaliyotlari haqida guvohlik berishi mumkin.

Qaytarilgan mahsulotlarni hisobga olish to'g'ri amalga oshirilishi muhim. Mahsulotlar qaytarilganda dastlabki sotishdan olingan daromad kamaytirilishi, QQS to'g'rilanishi va qaytarilgan mahsulotlar inventarizatsiyaga qaytarilishi kerak. Auditorlar bu jarayonning barcha bosqichlarining to'g'ri hujjatlashtirilganligini va tizimda aks ettirilganligini tekshiradilar. Shuningdek, qaytarilgan mahsulotlar uchun zahiralar shakllantirilganligini ham baholash zarur.

Mijozlarning sifat yoki miqdor bo'yicha talablari ham diqqat bilan o'rganilishi kerak. Bunday talablar tezda ko'rib chiqilishi va hal etilishi zarur. Agar talab asoslangan bo'lsa, tegishli to'g'rilashlar kiritiladi. Auditorlar mijozlarning talablari jurnalini tekshirib, ularning tezkor hal etilayotganligini va moliyaviy hisobotda to'g'ri aks ettirilayotganligini baholaydilar.

Zamonaviy korxonalarda mahsulot sotish daromadlarini hisobga olish va nazorat qilish avtomatlashtirilgan tizimlar orqali amalga oshiriladi. Auditorlar ushbu tizimlarning ishonchliligini, ma'lumotlar xavfsizligini va ichki nazorat mexanizmlarini baholashlari zarur. Dasturiy ta'minotning to'g'ri sozlanganligini, foydalanuvchi huquqlarining tegishli tarzda taqsimlanganligini va tizimda amalga oshirilgan o'zgarishlarning hujjatlashtirilganligini tekshirish muhimdir.
Ma'lumotlar bazasining yaxlitligi va izchilligini ta'minlovchi mexanizmlar ham tekshiriladi. Auditorlar avtomatik hisoblashlarning to'g'riligini, tizimda o'rnatilgan nazorat qoidalarining samaradorligini va xatolar va istisno holatlarni qayta ishlash mexanizmlarini baholaydilar. Tizim jurnallarini tahlil qilish orqali ruxsatsiz kirishlar yoki shubhali operatsiyalarni aniqlash mumkin.

Dasturiy ta'minotning yangilanishi va texnik qo'llab-quvvatlash ham audit e'tiborida bo'ladi. Tizimning barqarorligi, zaxira nusxalarining muntazam saqlanishi va tiklash rejalarining mavjudligi tekshiriladi. Shuningdek, turli dasturiy ta'minot modullari o'rtasida ma'lumotlar almashinishining to'g'riligi va uzluksizligi ham baholanadi.

12.2-jadval

Audit natijalari va tavsiyalar namunasi

Vakolatlarning yetarli darajada ajratilmaganligi	**Yuqori**	Vazifalarni turli xodimlar o'rtasida taqsimlash	1 oy
Shartnomalarning noto'liq hujjatlashtirilganligi	**O'rta**	Shartnomalar shablonini ishlab chiqish	2 oy
Qaytarilgan mahsulotlar uchun zahira shakllantirilmaganligi	**O'rta**	Tarixiy ma'lumotlar asosida zahira hisoblash	1 oy
Chegirmalar siyosatining yo'qligi	**Past**	Chegirmalar berishning aniq siyosatini ishlab chiqish	3 oy
Tizim jurnallarini muntazam tahlil qilmaslik	**O'rta**	Jurnallarni avtomatik tahlil qilish tizimini joriy etish	2 oy

Audit jarayonining yakuniy bosqichi audit hisobotini tayyorlash va xulosalar chiqarishdir. Audit hisoboti standart tuzilishga ega bo'lib, unda audit maqsadlari, qamrovi, qo'llaniladigan usullar, topilgan kamchiliklar va tavsiyalar batafsil bayon etiladi. Hisobot aniq, tushunarli va obyektiv bo'lishi kerak. Har bir topilgan kamchilik faktik ma'lumotlar bilan tasdiqlanishi va uning moliyaviy hisobotlarga ta'siri baholanishi zarur.

Audit xulosasi korxonaning mahsulot sotish daromadlari bo'yicha moliyaviy hisobotlarining umumiy ishonchliligini baholaydi. Xulosa uch xil bo'lishi mumkin: ijobiy xulosa, shartli xulosa yoki salbiy xulosa. Ijobiy xulosa moliyaviy hisobotlarning barcha muhim jihatlarda to'g'ri va ishonchli ekanligini bildiradi. Shartli xulosa ba'zi cheklovlar yoki kamchiliklarning mavjudligini, lekin ular moliyaviy hisobotlarning umumiy ishonchliligiga sezilarli ta'sir qilmasligini ko'rsatadi. Salbiy xulosa esa jiddiy kamchiliklar yoki qonunchilik buzilishlarining mavjudligini bildiradi.

Topilgan kamchiliklar uchun auditorlar amaliy tavsiyalar berishlari kerak. Bu tavsiyalar amalga oshirilishi mumkin, iqtisodiy jihatdan asoslangan va kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lishi zarur. Tavsiyalar ichki nazorat tizimini yaxshilashga, jarayonlarni optimallashtirish ga va xavf-xatarlarni kamaytirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi korxonaning moliyaviy hisobotlarining ishonchliligi va shaffofligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, auditorlardan yuqori malaka, chuqur bilim va katta tajriba talab etadi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida, ayniqsa raqamlashtirish va globallashuv davrida, audit standartlari va usullari doimo takomillashib bormoqda.

Samarali audit nafaqat kamchiliklar va xatolarni aniqlashga, balki korxonaga o'z biznes jarayonlarini yaxshilash bo'yicha qimmatli tavsiyalar berishga ham yordam beradi. Ichki nazorat tizimining mustahkamlanishi, xavf-xatarlarning kamaytirilishi va moliyaviy hisobotlarning sifatini oshirish audit natijasida erishiladigan muhim yutuqlardir.

Korxonalar uchun audit nafaqat qonuniy majburiyat, balki o'z faoliyatini takomillashtirish va investorlar ishonchini mustahkamlash vositasidir. Professional audit xizmatlari korxonaga bozordagi o'rnini mustahkamlash, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va uzoq muddatli strategik maqsadlarga erishishga yordam beradi.

Kelajakda audit sohasida sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi, ma'lumotlar tahlilining chuqurlashuvi va xalqaro standartlarning yanada takomillashuvi kutilmoqda. Auditorlar bu o'zgarishlarga tayyor bo'lishlari va doimiy ravishda o'z malakalarini oshirib borishlari zarur. Mahsulot sotish daromadlari auditi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlashda muhim vosita bo'lib qolaveradi.

12.2. Xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlar auditi

Xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlar auditi zamonaviy iqtisodiyotning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xizmatlar sektori ko'pchilik mamlakatlar yalpi ichki mahsulotining asosiy qismini tashkil etadi va iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, xizmatlar sohasidagi daromadlarning to'g'ri hisobga olinishi va tekshirilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Xizmat ko'rsatish daromadlari auditi korxonalarning moliyaviy hisobotlarida xizmatlardan olingan daromadlarning aniq va ishonchli aks ettirilishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi.

Xizmat daromadlari mahsulot sotish daromadlaridan tubdan farq qiladi, chunki xizmatlar ko'pincha ma'lum vaqt davomida ko'rsatiladi, ularning natijasini baholash qiyinroq va daromadni tan olish momenti aniq belgilanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, konsalting xizmatlari, ta'lim xizmatlari, tibbiy xizmatlar, transport xizmatlari va boshqa ko'plab xizmat turlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Auditorlar ushbu xizmat turlarining har birining o'ziga xos jihatlarini hisobga olib, tegishli audit protseduralarini qo'llashlari zarur.

Xizmat ko'rsatish daromadlarining o'ziga xos xususiyatlarini tushunish samarali audit o'tkazish uchun zarur. Birinchi navbatda, xizmatlar nomoddiy xususiyatga ega bo'lib, ularni ko'rish yoki teginish mumkin emas. Bu xizmatlarning bajarilishini tekshirishni qiyinlashtiradi va auditorlar uchun qo'shimcha muammolar tug'diradi. Xizmat natijasini baholash ko'pincha subyektiv bo'lib, mijoz qoniqishi va xizmat sifati ko'rsatkichlariga bog'liq.

Ikkinchidan, xizmatlar ko'pincha davomiy xarakterga ega. Masalan, telekommunikatsiya xizmatlari, saqlash xizmatlari, tayyorlov kurslari va shunga o'xshash xizmatlar bir necha oy yoki yillar davomida ko'rsatilishi mumkin. Bu holda daromadni qaysi davrga va qanday miqdorda tegishli qilish muhim masala bo'lib qoladi. XMHS 15 standarti bunday holatlar uchun aniq ko'rsatmalar beradi, lekin ularni amalda qo'llash murakkab bo'lishi mumkin.

Uchinchidan, xizmat ko'rsatish shartnomalarida ko'pincha turli shartlar va majburiyatlar bo'ladi. Ba'zi shartnomalar bir nechta alohida

xizmatlarni o'z ichiga olishi, to'lov grafigi murakkab bo'lishi va xizmat ko'rsatishning turli bosqichlari bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda har bir majburiyatni alohida baholash va daromadni to'g'ri taqsimlash talab etiladi. Auditorlar ushbu murakkab shartlarni sinchkovlik bilan tahlil qilishlari va daromadlarning to'g'ri hisobga olinganligini tekshirishlari zarur.

12.3-rasm. Xizmat ko'rsatish daromadlari auditi bosqichlari.

Xizmat ko'rsatish daromadlari auditi bir necha o'zaro bog'liq bosqichlardan iborat tsiklik jarayon hisoblanadi. Yuqoridagi diagrammada ko'rsatilganidek, audit jarayoni shartnomalarni tekshirishdan boshlanib, xizmat bajarish, hisob-faktura rasmiylashtirish, to'lovlarni qabul qilish va daromadni tan olish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Har bir bosqich alohida e'tibor talab etadi va o'ziga xos audit protseduralarini qo'llashni talab qiladi.

Audit jarayonining birinchi va eng muhim bosqichi xizmat ko'rsatish shartnomalarini batafsil tekshirishdir. Auditorlar shartnomalarning to'liq va qonuniy jihatdan to'g'ri tuzilganligini, unda xizmat turlari, hajmi, sifat mezonlari, narxlar, to'lov shartlari va muddatlar aniq belgilanganligini tekshiradilar. Shartnomada xizmat ko'rsatishning boshlash va tugash sanalari, majburiyatlar ro'yxati va javobgarlik chegaralari ham aniq ko'rsatilishi kerak. Agar shartnomada bir nechta xizmat turlari nazarda tutilgan bo'lsa, har bir xizmat uchun alohida narx belgilangan bo'lishi muhimdir.

Xizmat bajarish jarayonini kuzatish auditorlarga xizmatning haqiqatda ko'rsatilayotganligini va shartnoma shartlariga mos ravishda bajarilayotganligini aniqlashga imkon beradi. Bu bosqichda auditorlar xizmat ko'rsatish jadvalini, ishtirok etayotgan xodimlar malakasini, qo'llaniladigan uskunalar va materiallarni tekshiradilar. Xizmat ko'rsatish jarayonini hujjatlashtirish tizimi ham muhim ahamiyatga ega. Xizmat bajarilganligi to'g'risida aktlar, hisobotlar, mijozlarning imzolari va boshqa tasdiqlovchi hujjatlar mavjudligi tekshiriladi.

Hisob-fakturalar xizmat ko'rsatish daromadlarining muhim hujjatli dalilidir. Auditorlar hisob-fakturalarning to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtiriganligini, ularda barcha zarur ma'lumotlar (xizmat turi, hajmi, narxi, muddat, QQS summasi) to'liq ko'rsatilganligini tekshiradilar. Hisob-fakturalar shartnoma shartlariga va xizmat bajarish aktlariga mos kelishi kerak. Shuningdek, hisob-fakturalarning ketma-ketligi buzilmaganligi va raqamlash tizimi to'g'ri yuritilganligi ham nazorat qilinadi.

To'lovlar qabul qilish bosqichida auditorlar mijozlardan kelib tushgan to'lovlarning to'liqligini va o'z vaqtidaliligini tekshiradilar. Bank ko'chirmalari, naqd pul to'lovlari va boshqa to'lov usullari bo'yicha hujjatlar tahlil qilinadi. To'lovlar hisob-fakturalarga to'g'ri tegishli qilinganligini, qayd etilgan summalar to'g'riligini va valyuta kurslarining to'g'ri qo'llanilganligini tekshirish muhimdir. Agar to'lovlarda kechikishlar bo'lgan bo'lsa, bu holatlar alohida o'rganiladi va zarur zahiralar shakllantirilganligini tekshiriladi.

12.4-rasm

Xizmat ko'rsatish daromadlarini tan olish XMHS 15 standartiga asoslanadi va bu standart xizmat shartnomalarining har bir bosqichida daromadni qanday tan olish kerakligini batafsil tushuntiradi. Yuqoridagi diagrammada ko'rsatilganidek, daromadni tan olish jarayoni shartnoma tuzilgandan keyin boshlanadi va xizmat bajarilish davri mobaynida davom etadi. XMHS 15 ga ko'ra, daromad xizmat bajarish jarayonida vaqt o'tishi bilan tan olinishi mumkin, agar mijoz xizmatdan bir vaqtning o'zida foydalansa va uning natijasini olsa.

Xizmat ko'rsatish daromadlarini tan olishda uch asosiy usul qo'llaniladi. Birinchi usul - vaqt o'tishi bilan daromadni tan olish. Bu usul muntazam va uzoq muddatli xizmatlar, masalan, ijaraga berish, ta'lim xizmatlari yoki tayyorlov kurslari uchun qo'llaniladi. Daromad har oy yoki har chorakda o'tgan vaqt asosida tan olinadi. Ikkinchi usul - bajarilgan ish hajmi asosida daromadni tan olish. Bu usul qurilish, konsalting yoki tadqiqot ishlarida qo'llaniladi, bu yerda bajarilgan ishning foizini aniq baholash mumkin.

Uchinchi usul - xizmat to'liq bajarilgandan keyin daromadni tan olish. Bu usul bir martalik xizmatlar, masalan, tibbiy operatsiyalar, tadbirlar tashkil qilish yoki maxsus ko'rik o'tkazish uchun mos keladi. Har bir usulning o'z afzalliklari va kamchiliklari bor va auditorlar korxona tomonidan tanlangan usulning qaysi mezonlarga asoslanganligini va u XMHS 15 ga mos kelishini tekshirishlari zarur. Noto'g'ri usul tanlash daromadlarning haqiqiy emas darajada ko'rsatilishiga olib kelishi mumkin.

Murakkab xizmat shartnomalarida, masalan, bir nechta komponentdan iborat xizmatlar paketida, har bir komponent alohida baholanishi va daromad ularga alohida tegishli qilinishi kerak. Misol uchun, dasturiy ta'minot yetkazib berish va uni o'rnatish, ta'lim berish hamda texnik qo'llab-quvvatlash xizmatlarini o'z ichiga olgan shartnomada har bir xizmat uchun alohida narx belgilanishi va daromad ularning bajarilish jarayoniga mos ravishda tan olinishi zarur. Auditorlar bunday komponentlarning to'g'ri ajratilganligini va daromadlarning to'g'ri taqsimlanganligini tekshiradilar.

12.3-jadval

Xizmat turlariga ko'ra daromadni tan olish usullari

Konsalting xizmatlari	Bajarilgan ish hajmi asosida	Ish hajmini hisoblash to'g'riligi
Ta'lim xizmatlari	Vaqt o'tishi bilan	O'quv davri uzunligi va to'lovlar grafigi
Tibbiy xizmatlar	Xizmat bajarilgandan keyin	Xizmat tugallanganligi tasdiqlari
Transport xizmatlari	Har bir tashish amalga oshirilganda	Yuk xatlari va yetkazib berish aktlari
Dasturiy ta'minot qo'llab-quvvatlash	Xizmat muddati davomida	Shartnoma shartlari va qo'llab-quvvatlash darajasi
Qurilish xizmatlari	Bajarilgan ishlar ulushi asosida	Ishlar bajarilish foizini baholash

Xizmat ko'rsatish sohasida ichki nazorat tizimi alohida ahamiyatga ega, chunki xizmatlar nomoddiy xususiyatga ega va ularni nazorat qilish mahsulotlarga nisbatan qiyinroq. Auditorlar ichki nazorat tizimining

quyidagi asosiy elementlarini baholashlari zarur. Birinchidan, xizmat ko'rsatish jarayonini boshqarish tizimi tekshiriladi. Bu tizim xizmatlarning sifati, muddati va hajmini nazorat qilish, xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning malakasini baholash va mijozlar qoniqishini o'lchash mexanizmlarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, shartnomalarni boshqarish tizimi muhim ahamiyatga ega. Shartnomalarni tuzish, tasdiqlash, ro'yxatdan o'tkazish va ularning bajarilishini kuzatish uchun aniq protseduralar mavjud bo'lishi kerak. Har bir shartnoma uchun javobgar shaxs belgilanishi, shartnoma shartlari muntazam ko'rib chiqilishi va zarur o'zgartirishlar kiritilishi zarur. Shartnomalar bazasi yaxshi tashkil etilgan bo'lishi va barcha faol shartnomalar haqida to'liq ma'lumot berishi kerak.

Uchinchidan, xizmat ko'rsatish va hisob-faktura rasmiylashtirish o'rtasidagi bog'lanish muhimdir. Xizmat bajarilgandan keyin darhol hisob-faktura rasmiylashtiriladigan tizim bo'lishi kerak. Bu tizim avtomatlashtirilgan bo'lishi va xizmat bajarish aktlari bilan bevosita bog'liq bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Hisob-fakturalarning o'z vaqtida chiqarilishi va mijozlarga etkazilishi ham nazorat ostida bo'lishi zarur. Auditorlar bu jarayonlarning samaradorligini baholashlari va kamchiliklarni aniqlashlari kerak.

To'rtinchidan, debitorlik qarzini boshqarish tizimi ham ichki nazoratning muhim qismidir. Xizmat ko'rsatish sohasida to'lovlarning o'z vaqtida olinishi katta ahamiyatga ega. Debitorlik qarzini muntazam tahlil qilish, muddati o'tgan qarzlarni aniqlash va ularni undirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish uchun aniq protseduralar bo'lishi kerak. Shuningdek, shubhali qarzlar uchun zahiralar shakllantirilishi va ularning yetarliligi muntazam baholanishi zarur.

Xizmat ko'rsatish daromadlari auditida bir qator maxsus risklar mavjud. Birinchi va eng muhim risk - xizmat bajarilishini tasdiqlashning qiyinligi. Mahsulotlardan farqli o'laroq, xizmatlar ko'pincha hujjatli tasdiqlanishi qiyin. Masalan, konsalting xizmatlarining natijasini, ta'lim sifatini yoki muayyan tibbiy xizmatning samaradorligini aniq baholash qiyin. Auditorlar bu riskni камаутирish uchun mijozlar bilan bevosita

aloqa o'rnatishlari, xizmat bajarish jarayonini kuzatishlari va turli tasdiqlovchi hujjatlarni tahlil qilishlari zarur.

Ikkinchi muhim risk - daromadni noto'g'ri davrga tegishli qilish riski. Xizmatlar ko'pincha bir necha davrlarda ko'rsatiladi va daromadni to'g'ri taqsimlash murakkab masala bo'lishi mumkin. Masalan, bir yillik shartnoma bo'yicha to'lov oldindan olingan bo'lsa, daromad har oyga to'g'ri taqsimlanishi kerak. Auditorlar daromadlarning keyingi davrlarga ko'chirilishi (deferred revenue) to'g'ri hisobga olinganligini va davrlar o'rtasida to'g'ri ajratilganligini tekshirishlari zarur.

Uchinchi risk - xizmat sifati va mijozlar qoniqishi bilan bog'liq risklar. Agar xizmat sifatsiz ko'rsatilgan bo'lsa, mijoz to'lovdan voz kechishi yoki chegirma talab qilishi mumkin. Bunday holatlar daromadlarning qaytarilishiga yoki kamaytirilishiga olib keladi. Auditorlar mijozlarning shikoyatlari va talablari bo'yicha ma'lumotlarni tahlil qilishlari, bunday holatlar uchun zahiralar shakllantirilganligini va ular moliyaviy hisobotda to'g'ri aks ettirilganligini tekshirishlari kerak.

To'rtinchi risk - murakkab shartnomalarni noto'g'ri talqin qilish riski. Ba'zi xizmat shartnomalarida bir nechta majburiyatlar, shartli to'lovlar, bonuslar yoki jarimalar bo'lishi mumkin. Bunday shartnomalarni to'g'ri tahlil qilish va daromadlarni to'g'ri hisoblash yuqori malaka talab etadi. Auditorlar bunday shartnomalarni chuqur o'rganishlari, huquqiy maslahatchilarga murojaat etishlari va XMHS 15 standartining tegishli qoidalarini qo'llashlari zarur.

12.4-jadval

Xizmat daromadlari auditida qo'llaniladigan protseduralar

Shartnomalarni tahlil qilish	Majburiyatlarni aniqlash	Shartnoma matni, qo'shimcha kelishuvlar	**100%**
Mijozlarga so'rovnomalar yuborish	Xizmat bajarilishini tasdiqlash	Mijozlardan javoblar, elektron pochta xatlari	Tanlanma

Xizmat bajarish aktlarini tekshirish	Bajarilgan ishlarni tasdiqlash	Ikki tomonlama imzolangan aktlar	**100%**
Analitik protseduralar	Daromadlar dinamikasini baholash	Moliyaviy hisobotlar, taqqoslash ma'lumotlari	Umumiy
To'lovlar tarixini tekshirish	Naqd pul oqimlarini tasdiqlash	Bank ko'chirmalari, kassa hujjatlari	Tanlanma
Keyingi davrlar daromadlarini tekshirish	To'g'ri davr ajratishni tekshirish	Deferred revenue hisoblari	Barchasi

Turli xil xizmat turlari o'ziga xos audit yondashuvlarini talab qiladi. Masalan, professional xizmatlar (konsalting, yuridik, audit) auditida asosiy e'tibor xizmat ko'rsatuvchi mutaxassislarning malakasiga, ishga sarflangan vaqtga va hisoblash tariflariga qaratiladi. Auditorlar ish vaqtini hisobga olish jurnallarini tekshirishlari, soatlik tariflarning to'g'riligini baholashlari va mijozlarga qo'llaniladigan chegirmalar yoki bonuslarni tahlil qilishlari kerak.

Ta'lim xizmatlari auditida o'quv dasturlari, o'quvchilar soni, to'lov shartlari va o'quv jarayonining davomiyligi muhim omillardir. Auditorlar o'quvchilar ro'yxatini, ularning to'lov tarixini va o'quv kurslari tugallanishini tasdiqlovchi hujjatlarni tekshiradilar. Daromadni to'g'ri davrga tegishli qilish, ayniqsa uzoq muddatli kurslar uchun, alohida e'tibor talab etadi.

Tibbiy xizmatlar auditida xizmatlarning haqiqatda ko'rsatilganligini tasdiqlash eng qiyin vazifalardan biri hisoblanadi. Tibbiy hujjatlar, kasallik tarixi, shifokorlarning ko'rsatmalari va tibbiy protseduralar jurnallari batafsil o'rganiladi. Shuningdek, sug'urta kompaniyalari bilan hisob-kitoblar va ulardan to'lovlar olish jarayoni ham tekshiriladi. Tibbiy xizmatlar ko'pincha murakkab narxlash tizimiga ega bo'lib, turli xil xizmatlar uchun turli tariflar qo'llaniladi.

Transport va logistika xizmatlari auditida yuk xatlari, yo'l varaqlari, yoqilg'i sarfi hujjatlari va yuk yetkazib berish aktlari asosiy tekshiruv

hujjatlari hisoblanadi. Daromadlar har bir tashish operatsiyasi bo'yicha alohida hisobga olinishi yoki umumiy shartnoma asosida davriy tan olinishi mumkin. Auditorlar transport xizmatlarining hajmini, masofani, tariflarni va qo'shimcha xizmatlarni tekshiradilar.

Xizmat ko'rsatish daromadlari bo'yicha audit hisoboti aniq tuzilishga ega bo'lishi va barcha muhim topilmalarni o'z ichiga olishi kerak. Hisobot kirish qismida audit doirasi, maqsadlari va qo'llanilgan metodologiya bayon etiladi. Asosiy qismda topilgan kamchiliklar, ularning moliyaviy hisobotlarga ta'siri va risklar darajasi batafsil tavsiflanadi. Har bir kamchilik uchun aniq faktlar, misollar va raqamlar keltirilishi kerak.

Tavsiyalar amaliy va amalga oshirilishi mumkin bo'lishi kerak. Auditorlar nafaqat muammolarni ko'rsatib qolmasdan, balki ularni hal qilish yo'llarini ham taklif etishlari zarur. Tavsiyalar qisqa muddatli va uzoq muddatli choralarga bo'linishi mumkin. Qisqa muddatli choralar tezkor hal qilinishi kerak bo'lgan jiddiy kamchiliklarni bartaraf etishga qaratiladi, uzoq muddatli choralar esa tizimli yaxshilanishlar va jarayonlarni optimallashtirish masalalarini qamrab oladi.

Hisobotda ichki nazorat tizimini mustahkamlash, xodimlarni o'qitish, dasturiy ta'minotni yangilash, hujjat aylanishini yaxshilash va boshqa muhim tavsiyalar berilishi mumkin. Har bir tavsiya uchun amalga oshirish muddati, javobgar shaxslar va kutilayotgan natijalar ko'rsatilishi maqsadga muvofiqdir. Korxona rahbariyati bilan tavsiyalarni muhokama qilish va ularning amalga oshirilish rejasini kelishish muhimdir.

Xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlar auditi zamonaviy audit amaliyotining eng murakkab va mas'uliyatli yo'nalishlaridan biridir. Xizmatlarning nomoddiy tabiati, ularning turli xilligi va daromadni tan olish qoidalarining murakkabligi auditorlardan chuqur bilim, katta tajriba va yuqori professional malaka talab etadi. XMHS 15 standartining joriy etilishi daromadlarni tan olish jarayonini yanada standartlashtirdi, ammo har bir aniq vaziyatda bu standartni to'g'ri qo'llash professional hukmni talab qiladi.

Samarali audit nafaqat xatolarni aniqlashga, balki korxonaga o'z biznes jarayonlarini yaxshilash, ichki nazoratni mustahkamlash va

xizmat sifatini oshirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar berishga ham xizmat qiladi. Xizmat ko'rsatish sohasida raqobat tobora kuchayib borayotgan sharoitda moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va shaffofligi korxonaning muvaffaqiyati uchun muhim omil hisoblanadi.

Kelajakda xizmat daromadlari auditida yangi texnologiyalarning qo'llanilishi kutilmoqda. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari va blokcheyn texnologiyalari audit jarayonini yanada samarali va aniq qilishi mumkin. Auditorlar bu yangi texnologiyalarga tayyor bo'lishlari va o'z bilimlarini doimiy yangilab turishlari zarur. Xizmat ko'rsatish daromadlari auditi korxonalar uchun nafaqat qonuniy majburiyat, balki o'z faoliyatini takomillashtirish va investorlar ishonchini mustahkamlash vositasi bo'lib qolaveradi.

12.3. Boshqa operatsion daromadlar auditi

Boshqa operatsion daromadlar korxonaning asosiy faoliyati doirasida, lekin mahsulot sotish va xizmat ko'rsatishdan tashqari manbalardan olingan daromadlarni o'z ichiga oladi. Bu daromadlar turli va ko'p qirrali bo'lib, ularning to'g'ri hisobga olinishi va audit qilinishi korxonaning moliyaviy hisobotlarining ishonchliligi uchun muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda korxonalar o'z faoliyatini diversifikatsiya qilish orqali qo'shimcha daromad manbalarini izlaydilar va bu boshqa operatsion daromadlarning ulushining ortishiga olib kelmoqda.

Boshqa operatsion daromadlar auditi bu daromadlarning to'liq va aniq aks ettirilishini, tan olish mezonlarining to'g'ri qo'llanilishini, hujjatlarning mavjudligini va qonunchilikka muvofiqligini tekshirishni o'z ichiga oladi. Bu audit yo'nalishi maxsus bilim va chuqur tahlilni talab etadi, chunki har bir daromad turi o'ziga xos xususiyatlarga ega va alohida yondashuv talab qiladi. Auditorlar ushbu daromadlarning tabiatini to'liq tushunishlari, ularning kelib chiqish manbalarini aniqlashlari va tegishli audit protseduralarini qo'llashlari zarur.

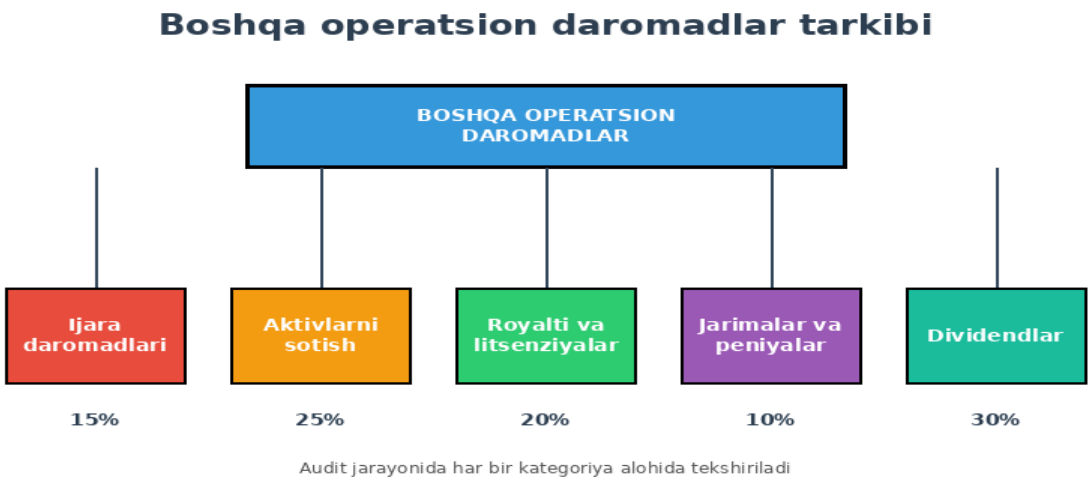

12.5-rasm

Yuqoridagi diagrammada ko'rsatilganidek, boshqa operatsion daromadlar bir necha asosiy kategoriyalarga bo'linadi va har bir kategoriya korxonaning umumiy daromadlarida ma'lum ulushga ega. Bu daromadlar turli xil xususiyatlarga ega bo'lib, ularni to'g'ri tasniflash va hisobga olish juda muhimdir. Har bir kategoriya alohida audit e'tiborini talab qiladi va o'ziga xos tekshiruv usullarini qo'llashni taqozo etadi.

Ijara daromadlari korxonaning egaligidagi bino, inshoot, yer uchastkasi, transport vositalari, asbob-uskunalar va boshqa aktivlarni vaqtincha foydalanishga berish natijasida olinadi. Bu daromadlar operatsion ijara va moliyaviy ijara turiga bo'linadi. Operatsion ijara bo'yicha daromad ijara muddati davomida to'g'ri chiziq usuli yoki boshqa tizimli usullar yordamida tan olinadi. Moliyaviy ijara esa faoliyatdan daromad sifatida emas, balki moliyaviy daromad sifatida tan olinadi. Auditorlar ijara shartnomalarini batafsil o'rganib, ularning to'g'ri tasniflangan va daromadlarning tegishli hisoblarga to'g'ri kiritilganligini tekshirishlari kerak.

Korxonalar o'z faoliyati jarayonida eskirgan, ortiqcha yoki iste'molga yaroqsiz bo'lgan asosiy vositalarni sotadilar. Bunday sotishdan olingan daromadlar boshqa operatsion daromadlar tarkibiga kiradi. Daromad miqdori sotish narxi va aktivning qoldiq qiymati o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Agar sotish narxi qoldiq qiymatdan yuqori bo'lsa, farq daromad, aks holda zarar sifatida tan olinadi. Auditorlar aktivlarni sotish hujjatlarini, baholash hisobotlarini,

shartnomalarni va to'lov hujjatlarini sinchkovlik bilan tekshirishlari zarur.

Royalti daromadlari korxonaning intellektual mulki, jumladan patentlar, tovar belgilari, mualliflik huquqlari, dasturiy ta'minot va boshqa nomoddiy aktivlarni boshqa shaxslarga foydalanishga berish natijasida olinadi. Litsenziya to'lovlari ham shu kategoriyaga kiradi. Bu daromadlar ko'pincha foydalanish hajmi, sotilgan mahsulotlar soni yoki vaqt davomiyligiga bog'liq holda hisoblanadi. Auditorlar litsenziya shartnomalarini, to'lov shartlarini va hisob-kitoblarning to'g'riligini batafsil tekshirishlari kerak.

Korxona o'z kontragentlaridan shartnoma majburiyatlarini buzganligi, to'lovlarni kechiktirish yoki boshqa sabablar bo'yicha jarimalar va peniyalar olishi mumkin. Bu daromadlar haqiqatan olingan yoki olish huquqi aniq belgilangan taqdirda tan olinadi. Ba'zi hollarda jarimalar sud orqali undirilib olinadi va bunday hollarda daromad faqat sud qarori ijro etilgandan keyin tan olinadi. Auditorlar shartnomalarni, jarimalar hisob-kitoblarini, sud qarorlarini va to'lov hujjatlarini tekshiradilar.

Agar korxona boshqa korxonalarning aksiyalariga ega bo'lsa, u dividendlar shaklida daromad olishi mumkin. Dividendlar operatsion daromadlar yoki moliyaviy daromadlar sifatida tasniflashi mumkin, bu korxonaning investitsiya siyosatiga bog'liq. Agar aksiyalar savdo maqsadida ushlab turilsa, dividendlar boshqa operatsion daromadlar sifatida ko'rsatiladi. Auditorlar aksiyalarga egalik huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni, dividendlar to'g'risidagi qarorlarni va to'lov hujjatlarini tekshiradilar.

Boshqa operatsion daromadlar auditi yuqorida ko'rsatilgan ketma-ketlikda amalga oshiriladi va har bir bosqich o'ziga xos vazifalarga ega. Audit jarayoni daromad manbalarini aniqlash va tasnif qilishdan boshlanib, yakuniy xulosalar va tavsiyalar berishga qadar davom etadi. Har bir bosqichda auditorlar muayyan audit protseduralarini qo'llashlari va etarli audit dalillarini to'plashlari zarur. Jarayon tsiklik xususiyatga ega bo'lib, zarurat tug'ilganda qayta ishlash imkoniyatini nazarda tutadi

12.6-rasm

Audit jarayonining birinchi bosqichida auditorlar korxonaning barcha boshqa operatsion daromad manbalarini aniqlab olishlari kerak. Buning uchun moliyaviy hisobotlar, buxgalteriya hisoblari va analitik ma'lumotlar batafsil o'rganiladi. Har bir daromad turi to'g'ri tasniflangan va tegishli hisoblarga kiritilganligini tekshirish muhimdir. Ba'zi daromadlar noto'g'ri hisobga olinishi yoki umuman hisobga olinmasligi mumkin, shuning uchun auditorlar barcha operatsiyalarni sinchkovlik bilan tahlil qilishlari zarur.

Ikkinchi bosqichda har bir daromad turi bo'yicha tegishli hujjatlar yig'iladi va batafsil tekshiriladi. Shartnomalar, to'lov hujjatlari, aktlar, hisob-fakturalar, sud qarorlari va boshqa tasdiqlovchi hujjatlar o'rganiladi. Hujjatlarning mavjudligi, to'liqligi va qonuniy jihatdan to'g'riligi baholanadi. Hujjatlar o'rtasidagi izchillik va mos kelish ham tekshiriladi. Agar hujjatlarda nomuvofiqliklar yoki kamchiliklar topilsa, qo'shimcha tekshiruvlar o'tkaziladi.

Uchinchi bosqichda auditorlar korxona tomonidan qo'llaniladigan daromadlarni tan olish mezonlarining XMHS 15 va boshqa tegishli

standartlarga muvofiqligini baholaydilar. Daromadlarning to'g'ri davrga tegishli qilinishi, summalari to'g'riligi va tan olish shartlarining bajarilganligi tekshiriladi. Har bir daromad turi uchun o'ziga xos tan olish mezoni mavjud va auditorlar bularning to'g'ri qo'llanilganligini tekshirishlari kerak.

To'rtinchi bosqichda daromadlar bo'yicha barcha hisob-kitoblar qayta hisoblanadi va ularning matematik to'g'riligi tekshiriladi. Ijara daromadlari, royalti hisoblari, asosiy vositalarni sotishdan olingan foyda yoki zarar va boshqa daromadlar bo'yicha hisob-kitoblar batafsil tahlil qilinadi. Auditorlar qo'llaniladigan formulalar, koeffitsiyentlar va boshqa parametrlarning to'g'riligini baholaydilar.

Beshinchi bosqichda boshqa operatsion daromadlarning soliqqa tortish tartibi va qonunchilikka muvofiqligini tekshiriladi. QQS, foyda solig'i va boshqa soliqlar bo'yicha majburiyatlar to'g'ri hisoblanganligini, deklaratsiyalar o'z vaqtida topshirilganligini va to'lovlar amalga oshirilganligini baholash muhimdir. Shuningdek, maxsus tartibda tartibga solinadigan daromadlar bo'yicha qonunchilikka rioya qilinganligini ham tekshirish zarur.

12.5-jadval

Boshqa operatsion daromadlar bo'yicha audit testlari

Ijara daromadlari	Shartnoma shartlari, daromadni tan olish to'g'riligi, to'lovlar grafigi	Ijara shartnomalari, to'lov hujjatlari, bank ko'chirmalari
Aktivlarni sotish	Baholash to'g'riligi, foyda/zarar hisoblash, inventarizatsiya	Sotish shartnomalari, baholash hisobotlari, aktlar
Royalti va litsenziyalar	Hisoblash formulalari, foydalanish hajmi, to'lov shartlari	Litsenziya shartnomalari, hisobotlar, to'lov hujjatlari
Jarimalar va peniyalar	Hisoblash to'g'riligi, undirish ehtimoli, sud jarayonlari	Pretenziya xatlari, hisob-kitoblar, sud qarorlari
Dividendlar	Egalik huquqi, to'lov qarorlari, hisoblash to'g'riligi	Aksiyalar sertifikatlari, qarorlar, to'lov hujjatlari

Boshqa operatsion daromadlar auditi bir qator maxsus risklarni o'z ichiga oladi. Birinchi va eng muhim risk - daromadlarning noto'g'ri tasniflanishi riskidir. Ko'pchilik hollarda boshqa operatsion daromadlar va moliyaviy daromadlar o'rtasidagi farqni aniq belgilash qiyin bo'lishi mumkin. Masalan, dividendlar yoki litsenziya to'lovlari qaysi kategoriyaga kiritilishi korxonaning investitsiya strategiyasiga bog'liq. Auditorlar daromadlarning to'g'ri tasniflangan va tegishli hisoblarda aks ettirilganligini tekshirishlari zarur.

Ikkinchi muhim risk - daromadlarni tan olish momentining noto'g'ri belgilanishi bilan bog'liq. Masalan, jarimalar va peniyalar bo'yicha daromad qachon tan olinishi kerak - talab qo'yilgan vaqtda, mijoz rozi bo'lgan vaqtda yoki haqiqatda pul olingan vaqtda? Bu savol har bir aniq vaziyatda professional hukmni talab qiladi. Auditorlar daromadlarning tan olinish momentiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni hisobga olishlari va korxonaning siyosati standartlarga mos kelishini tekshirishlari kerak.

Uchinchi risk - daromadlar bo'yicha hujjatlarning yetarli emasligi yoki yo'qligidir. Boshqa operatsion daromadlar ko'pincha bir martalik yoki kam uchraydigan operatsiyalar bo'lib, ular uchun standart hujjat aylanishi tizimi bo'lmasligi mumkin. Masalan, asosiy vositalarni sotish kamdan-kam sodir bo'ladi va bunday operatsiyalar uchun zarur hujjatlar to'liq tayyorlanmagan bo'lishi mumkin. Auditorlar bunday holatlarni aniqlashlari va zarur hujjatlarning yaratilishini talab qilishlari kerak.

To'rtinchi risk - daromadlarning summalari noto'g'ri hisoblanishi bilan bog'liq. Murakkab hisob-kitoblar, ko'p bosqichli operatsiyalar va turli valyutalarda hisob-kitoblar xatolar ehtimolini oshiradi. Masalan, royalti to'lovlarini hisoblashda ko'p sonli parametrlar ishtirok etishi mumkin - sotilgan mahsulotlar soni, foydaning ulushi, minimal garantiyalangan to'lov va boshqalar. Auditorlar bunday hisob-kitoblarni batafsil qayta ishlashlari va ularning to'g'riligini tekshirishlari zarur.

Boshqa operatsion daromadlar bo'yicha ichki nazorat tizimi ko'pincha zaif tashkil etilgan bo'ladi, chunki bu daromadlar korxonaning asosiy faoliyati emas va ularga kamroq e'tibor beriladi. Biroq, bu daromadlarning ulushi sezilarli bo'lgan hollarda, ularni nazorat qilish tizimi yaxshi tashkil etilgan bo'lishi kerak. Auditorlar ichki nazoratning

quyidagi elementlarini baholashlari zarur: vakolatlarning ajratilishi, operatsiyalarni tasdiqlash tartibi, hujjat aylanishi va hisobot berish tizimi.

Vakolatlarning ajratilishi quyidagicha bo'lishi kerak: boshqa operatsion daromad keltiradigan operatsiyalarni boshlash, tasdiqlash va hisobga olish funksiyalari turli xodimlar tomonidan bajarilishi zarur. Masalan, asosiy vositalarni sotish qarorini boshqaruv, sotish operatsiyasini amalga oshirishni savdo bo'limi, baholashni baho komissiyasi va hisobga olinishini buxgalteriya bo'limi amalga oshirishi kerak. Bu vakolatlarning to'g'ri ajratilishi firibgarlik riskini kamaутиpadi va operatsiyalarning shaffofligini oshiradi.

Operatsiyalarni tasdiqlash tartibi aniq belgilangan bo'lishi kerak. Qaysi summalar uchun qaysi darajadagi rahbariyat tasdig'i zarurлиги, qanday hujjatlar tayyorlanishi kerakligi va tasdiqlash muddatlari qat'iy reglamentlashtirilgan bo'lishi muhimdir. Masalan, ma'lum miqdordan yuqori aktivlarni sotish uchun direktorlar kengashi qarori talab etilishi mumkin. Auditorlar bunday tartiblarning mavjudligi va amalda bajarilishini tekshiradilar.

Hujjat aylanishi tizimi barcha operatsiyalarning to'liq va o'z vaqtida hujjatlashtirilishini ta'minlashi kerak. Shartnomalarning ro'yxatga olinishi, operatsiyalar bo'yicha aktlarning tuzilishi, to'lovlarning hujjatlashtirilishi va buxgalteriya yozuvlarining asoslantirilishi uchun aniq tartiblar mavjud bo'lishi zarur. Hisobot berish tizimi esa boshqaruvga daromadlar haqida o'z vaqtida va to'liq ma'lumot berishni ta'minlashi kerak.

Boshqa operatsion daromadlar auditi jarayonida auditorlar turli maxsus vaziyatlar va murakkab operatsiyalar bilan duch kelishlari mumkin. Masalan, aktivlarni barter operatsiyalari orqali sotish, murakkab shartli shartnomalar, xorijiy valyutada operatsiyalar va davlat organlari bilan hisob-kitoblar. Har bir bunday vaziyat chuqur tahlilni va maxsus yondashuvni talab qiladi.

Barter operatsiyalari alohida murakkablikni keltirib chiqaradi, chunki operatsiya qiymatini to'g'ri baholash qiyin. Bunday hollarda auditorlar almashinuv ob'ektlarining adolatli qiymatini qanday

aniqlanganligini, qo'llanilgan baholash usullarini va daromad miqdorining to'g'riligini batafsil tekshirishlari kerak. Agar adolatli qiymatni ishonchli aniqlash mumkin bo'lmasa, daromad tan olinmasligi yoki minimal summa bo'yicha tan olinishi mumkin.

Shartli shartnomalar ham maxsus e'tiborni talab qiladi. Masalan, royalti to'lovlari minimal garantiyalangan summa va qo'shimcha to'lovlardan iborat bo'lishi mumkin. Qo'shimcha to'lovlar ma'lum shartlar bajarilganda olinadi va bu shartlarning bajarilishi ehtimolini baholash qiyin bo'lishi mumkin. Auditorlar bunday shartlarni batafsil o'rganib, daromadlarning ehtiyotkorlik printsipi asosida tan olinganligini tekshirishlari zarur.

Xorijiy valyutada operatsiyalar ham qo'shimcha muammolar tug'diradi. Valyuta kurslarining o'zgarishi daromadlar miqdoriga ta'sir qilishi mumkin va kursdagi farqlar to'g'ri hisobga olinishi kerak. Auditorlar qaysi sanada qaysi kurs qo'llanilganligini, kursdagi farqlarning alohida hisobga olinganligini va soliq majburiyatlarining to'g'ri hisoblanganligini tekshiradilar. Shuningdek, valyuta operatsiyalari bo'yicha qonunchilikka rioya qilinganligini ham baholash zarur.

12.6-jadval

Boshqa operatsion daromadlar bo'yicha umumiy xatolar va ularni oldini olish choralari

Daromadlarni noto'g'ri tasnif qilish	Moliyaviy hisobotlarda noto'g'ri ma'lumotlar	Aniq tasnif qo'llanmasi ishlab chiqish va o'qitish
Daromadni erta tan olish	Daromadlarning ortiqcha ko'rsatilishi	Tan olish mezonlariga qat'iy rioya qilish tartibini joriy etish
Hujjatlarning to'liq emasligi	Audit dalillarining yetarli emasligi	Standart hujjatlar shablonlarini tayyorlash
Hisob-kitoblardagi xatolar	Daromadlar miqdorining noto'g'riligi	Avtomatik hisoblash tizimlarini joriy etish
Soliq majburiyatlarini noto'g'ri hisoblash	Soliq organlaridan jarimalar	Muntazam soliq konsultatsiyalaridan foydalanish
Ichki nazoratning zaif bo'lishi	Firibgarlik risklarining oshishi	Ichki audit funksiyasini kuchaytirish

Analitik protseduralar boshqa operatsion daromadlar auditida muhim rol o'ynaydi. Bu protseduralar orqali auditorlar daromadlarning umumiy mantiqliligi va tendentsiyalarni baholashlari mumkin. Birinchi navbatda, joriy yil daromadlari oldingi yillar bilan taqqoslanadi va sezilarli o'zgarishlar aniqlanadi. Har bir sezilarli o'zgarish uchun sabablar o'rganiladi va tushuntirish talab etiladi. Masalan, ijara daromadlarining keskin oshishi yoki kamayishi yangi shartnomalarning tuzilishi yoki tugashi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, boshqa operatsion daromadlarning umumiy daromadlardagi ulushi tahlil qilinadi. Agar bu ulush sezilarli darajada o'zgargan bo'lsa, buning sabablari tekshiriladi. Bunday o'zgarishlar korxonaning biznes modelidagi o'zgarishlarga, yangi daromad manbalarining paydo bo'lishiga yoki eski manbalarning yo'qolishiga ishora qilishi mumkin. Auditorlar bu o'zgarishlarning mantiqiy ekanligini va to'g'ri hujjatlashtirilganligini baholashlari kerak.

Uchinchidan, har bir daromad turi bo'yicha nisbatlar va ko'rsatkichlar hisoblanadi. Masalan, ijara daromadlarining ijaraga berilgan aktivlarning balans qiymatiga nisbati, royalti daromadlarining litsenziyalar soniga nisbati va boshqa nisbatlar tahlil qilinadi. Bu nisbatlar soha o'rtacha ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi va sezilarli chetlanishlar aniqlanadi. Bunday tahlil potentsial xatolar yoki g'ayritabiiy operatsiyalarni aniqlashga yordam beradi.

To'rtinchidan, boshqa operatsion daromadlarning mavsumiylik xususiyatlari o'rganiladi. Ba'zi daromad turlari ma'lum davrda ko'proq bo'lishi mumkin. Masalan, ta'lim muassasalarida ijara daromadlari yozda ko'proq bo'lishi mumkin, chunki o'sha davrda ko'proq tadbirlar o'tkaziladi. Auditorlar bunday mavsumiylik xususiyatlarini bilishlari va kutilmagan o'zgarishlarni aniqlashlari kerak.

Boshqa operatsion daromadlar bo'yicha audit hisoboti aniq tuzilgan va to'liq bo'lishi kerak. Hisobotda audit maqsadlari, qamrovi, qo'llanilgan usullar va topilgan kamchiliklar batafsil bayon etiladi. Har bir daromad turi bo'yicha alohida tahlil berilishi va topilgan muammolar aniq ko'rsatilishi zarur. Hisobot nafaqat kamchiliklarni ko'rsatishi, balki ularning moliyaviy hisobotlarga ta'sirini ham baholashi kerak.

Audit xulosasi boshqa operatsion daromadlar bo'yicha moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini umumiy baholaydi. Agar jiddiy kamchiliklar topilgan bo'lsa, xulosa shartli yoki salbiy bo'lishi mumkin. Shartli xulosa ma'lum cheklovlar yoki kamchiliklar mavjudligini, lekin ular umumiy ishonchlilikka jiddiy ta'sir qilmasligini bildiradi. Salbiy xulosa esa moliyaviy hisobotlar ishonchsiz yoki noto'g'ri ekanligini anglatadi.

Tavsiyalar amaliy va aniq bo'lishi kerak. Auditorlar ichki nazorat tizimini yaxshilash, hujjat aylanishini to'g'rilash, xodimlarni o'qitish va dasturiy ta'minotni takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar berishlari zarur. Har bir tavsiya uchun amalga oshirish muddati, javobgar shaxslar va kutilayotgan natijalar ko'rsatilishi maqsadga muvofiqdir. Tavsiyalar korxonaning imkoniyatlari va resurslarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak.

Boshqa operatsion daromadlar auditi zamonaviy audit amaliyotining muhim va maxsus yo'nalishi hisoblanadi. Bu daromadlarning turli xilligi, ularning nostandart tabiati va tan olish mezonlarining murakkabligi auditorlardan yuqori malaka va chuqur bilimlarni talab etadi. Har bir daromad turi o'ziga xos audit yondashuvini talab qiladi va auditorlar bu yondashuvlarni to'g'ri qo'llashlari zarur.

Samarali audit nafaqat xatolar va kamchiliklarni aniqlashga, balki korxonaga ichki nazorat tizimini yaxshilash va jarayonlarni optimallashtirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar berishga ham yordam beradi. Boshqa operatsion daromadlarning to'g'ri hisobga olinishi va tekshirilishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi va shaffofligini ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida investorlarning ishonchini mustahkamlaydi va korxonaning bozor obro'sini oshiradi.

Kelajakda boshqa operatsion daromadlar auditi sohasida yangi texnologiyalarning qo'llanilishi kutilmoqda. Big data tahlili, sun'iy intellekt va mashinali o'qitish usullari audit jarayonini yanada samarali qilishi mumkin. Auditorlar bu yangi texnologiyalarni o'zlashtirishlari va ularni amaliyotda qo'llashlari zarur. Boshqa operatsion daromadlar auditi korxonalar uchun nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi, balki biznes jarayonlarini takomillashtirish vositasi bo'lib qoladi.

12.4. Moliyaviy va favqulotda daromadlar auditi

Moliyaviy va favqulotda daromadlar auditi korxonaning operatsion faoliyatidan tashqari manbalardan olingan daromadlarni tekshirish jarayonidir. Bu daromadlar turli va kamdan-kam uchraydigan bo'lib, ularning to'g'ri hisobga olinishi va tekshirilishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi uchun muhim ahamiyatga ega. Moliyaviy daromadlar asosan korxonaning moliyaviy investitsiyalari va moliyaviy aktivlari bilan bog'liq bo'lsa, favqulotda daromadlar kutilmagan va g'ayritabiiy hodisalar natijasida yuzaga keladi.

Zamonaviy iqtisodiy muhitda korxonalar o'z moliyaviy resurslarini samarali boshqarish orqali qo'shimcha daromad olishga intilmoqdalar. Moliyaviy daromadlar korxonaning likvidligini ta'minlash, bo'sh mablag'larni investitsiya qilish va moliyaviy risklarni boshqarish natijasida yuzaga keladi. Favqulotda daromadlar esa, o'z nomidan ko'rinib turibdiki, kutilmagan va g'ayritabiiy hodisalar, masalan, tabiiy ofatlar, sug'urta to'lovlari yoki boshqa favqulotda vaziyatlar natijasida olinadi. Auditorlar bu ikki kategoriya daromadlarni chuqur tushunishlari va ularni to'g'ri tekshirishlari zarur.

12.7-rasm

Yuqoridagi diagrammada ko'rsatilganidek, moliyaviy va favqulotda daromadlar ikki asosiy kategoriyaga bo'linadi va har bir kategoriya o'z ichiga bir nechta daromad turlarini oladi. Bu daromadlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega va alohida audit yondashuvini talab qiladi. Moliyaviy daromadlar nisbatan barqaror va bashorat qilinadigan bo'lsa, favqulotda daromadlar tasodifiy va kutilmagan xarakterga ega.

Foizlar daromadi korxonaning bank depozitlari, qarzlar berish, obligatsiyalar va boshqa qarz instrumentlaridan olinadi. Bu daromad turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin: bank omonatlaridan foizlar, berilgan qarzlar bo'yicha foizlar, korporativ obligatsiyalardan foizlar va davlat qimmatli qog'ozlaridan daromadlar. Foizlar daromadi odatda stabildir va oldindan hisoblash mumkin. Auditorlar foiz stavkalarining to'g'riligini, hisoblash usullarini, to'lovlarning o'z vaqtidaliligini va daromadlarning to'g'ri davrga tegishli qilinishini tekshirishlari zarur.

Dividendlar korxonaning boshqa korxonalarning aksiyalariga egaligi natijasida olinadi. Dividendlar moliyaviy investitsiyalar ob'ekti bo'lgan aksiyalardan olinsa, moliyaviy daromad sifatida tasniflash mumkin. Dividendlar miqdori investitsiya ob'ektining foydasi va dividend siyosatiga bog'liq. Dividendlar naqd pul yoki aksiyalar shaklida bo'lishi mumkin. Auditorlar aksiyalarga egalik huquqini, dividendlar to'g'risidagi qarorlarni, to'lov hujjatlarini va dividendlarning to'g'ri davrga tegishli qilinishini tekshiradilar.

Xorijiy valyutada operatsiyalar olib boradigan korxonalar valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida daromad yoki zarar ko'rishlari mumkin. Valyuta kursi farqi valyuta aktivlari va majburiyatlarini qayta baholashda, valyutada to'lovlarni amalga oshirishda va valyuta operatsiyalarini yakunlashda yuzaga keladi. Ijobiy kurs farqi moliyaviy daromad, salbiy farq esa moliyaviy xarajat sifatida tan olinadi. Auditorlar qo'llaniladigan kurslarning to'g'riligini, qayta baholash tartibini va kurs farqlarining to'g'ri hisobga olinishini tekshiradilar.

Moliyaviy instrumentlar, jumladan derivativlar, optsionlar va fyucherslar bilan operatsiyalar moliyaviy daromad yoki zararni keltirib chiqarishi mumkin. Bu instrumentlarning adolatli qiymatidagi

o'zgarishlar moliyaviy natijaga ta'sir qiladi. Moliyaviy instrumentlar bilan ishlash yuqori malaka talab etadi va ularni noto'g'ri boshqarish katta zararlarga olib kelishi mumkin. Auditorlar moliyaviy instrumentlarning mavjudligini, ularning baholash usullarini, daromad va zararlarning to'g'ri hisobga olinishini va risklarni boshqarish tizimini tekshiradilar.

Favqulotda daromadlar kutilmagan va g'ayritabiiy hodisalar natijasida yuzaga keladi. Bularga tabiiy ofatlar, yong'inlar, suv toshqinlari natijasida olingan sug'urta to'lovlari, aktivlarning yo'q bo'lishi yoki shikastlanishi uchun kompensatsiyalar kiradi. Favqulotda daromadlar kamdan-kam uchraydi va ularning summasi oldindan aniqlanmaydi. Auditorlar favqulotda hodisalarning haqiqatligini, sug'urta shartnomalarini, kompensatsiya to'lovlarini va bu daromadlarning to'g'ri hisobga olinishini tekshiradilar.

Moliyaviy daromadlar auditi korxonaning moliyaviy investitsiyalari va moliyaviy aktivlarini boshqarish samaradorligini baholashni o'z ichiga oladi. Audit jarayoni bir necha muhim bosqichlardan iborat: moliyaviy aktivlarni inventarizatsiya qilish, foiz stavkalarini tekshirish, hisob-kitoblarni qayta ishlash, to'lovlarni tasdiqlash va daromadlarni tan olish mezonlarini baholash. Har bir bosqich o'ziga xos audit protseduralarini talab qiladi.

Auditorlar birinchi navbatda korxonaning barcha bank depozitlarini aniqlab olishlari kerak. Buning uchun banklardan tasdiqlashlar olinadi va depozit shartnomalari batafsil o'rganiladi. Foiz stavkalari bozor stavkalariga mos kelishi va shartnomada belgilangan stavkalarga to'g'ri kelishi tekshiriladi. Foizlarning hisoblash usuli, to'lov grafigi va daromadlarning to'g'ri davrga tegishli qilinishi ham baholanadi. Agar depozitlar muddatidan oldin yechib olingan bo'lsa, bu operatsiyalarning to'g'ri hujjatlashtirilganligi va jarimalaning hisobga olinganligi tekshiriladi.

Agar korxona qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilgan bo'lsa, auditorlar investitsion portfelni batafsil tahlil qilishlari kerak. Qimmatli qog'ozlarning mavjudligi, ularning to'g'ri tasniflanganligi va baholash usullarining XMHS standartlariga muvofiqligini tekshirish muhimdir. Dividendlar va foizlarning to'g'ri vaqtida olinishini, ularning to'g'ri

hisobga olinishini va portfelni boshqarish xarajatlarining to'g'riligini baholash zarur. Shuningdek, investitsion risklar to'g'ri baholanganligini va tegishli zahiralar shakllantirilganligini ham tekshirish kerak.

Valyuta operatsiyalari auditi maxsus e'tiborni talab qiladi. Auditorlar valyuta aktivlari va majburiyatlarining ro'yxatini olishlari, qo'llaniladigan valyuta kurslarini tekshirishlari va qayta baholash tartibini baholashlari kerak. Valyuta kursi farqlari operatsion yoki moliyaviy daromad/xarajat sifatida to'g'ri tasniflangan bo'lishi zarur. Valyuta riskini boshqarish tizimi, хеджлаsh operatsiyalari va ularning samaradorligi ham auditorlar e'tiborida bo'lishi kerak. Shuningdek, valyuta operatsiyalari bo'yicha qonunchilikka rioya qilinishini ham tekshirish muhimdir.

Derivativlar va boshqa murakkab moliyaviy instrumentlar bilan ishlash yuqori malakani talab qiladi. Auditorlar bu instrumentlarning iqtisodiy mohiyatini tushunishlari, ularning maqsadini baholashlari va adolatli qiymatlarini aniqlash usullarini tekshirishlari zarur. Хеджлаsh muhosaboti qoidalariga muvofiqlik, samaradorlik testlari va hujjatlashtirish talablari alohida e'tibor talab etadi. Derivativlar bo'yicha daromad va zararlarning to'g'ri hisobga olinishi va ochiq qilinishi ham muhim audit masalalaridir.

12.7-jadval

Moliyaviy daromadlar bo'yicha audit protseduralari

Foizlar	Bankdan tasdiqlash, qayta hisoblash	Bank ko'chirmalari, shartnomalar	**Past**
Dividendlar	Qarorlarni tekshirish, to'lovlarni tasdiqlash	Aksiyalar, direktorlar qarori	**O'rta**
Valyuta kursi farqi	Kurslarni tekshirish, qayta baholash	Markaziy bank kurslari	**Yuqori**
Derivativlar	Baholash, хеджлаsh samaradorligi	Shartnomalar, baholash hisoboti	**Yuqori**

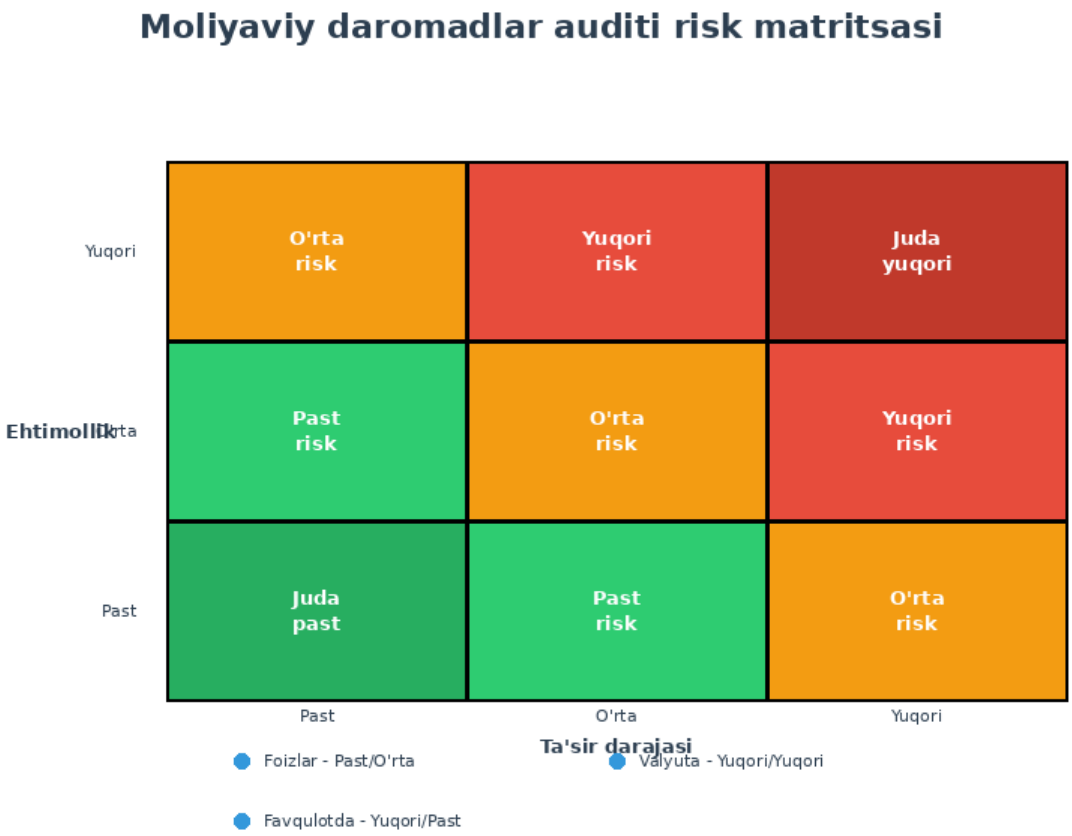

12.8-rasm

Favqulotda daromadlar auditi o'ziga xos murakkabliklarga ega, chunki bu daromadlar kamdan-kam uchraydi va ularning tabiati noaniq bo'lishi mumkin. Yuqorida keltirilgan risk matritsasi favqulotda daromadlar bo'yicha audit riskini baholashga yordam beradi. Auditorlar har bir favqulotda hodisani chuqur o'rganishlari, uning haqiqatligini tasdiqlashlari va daromadlarning to'g'ri miqdorini baholashlari zarur.

Sug'urta to'lovlari favqulotda daromadlarning eng keng tarqalgan turi hisoblanadi. Auditorlar birinchi navbatda sug'urta shartnomalarini o'rganib, unda qanday hodisalar sug'urtalanganligini, sug'urta summalarini va shartlarni aniqlab olishlari kerak. So'ngra sug'urta hodisasining haqiqatligini tasdiqlovchi hujjatlarni tekshirish zarur: ofitsial hisobotlar, foto va video materiallar, ekspertiza xulosalari va boshqa dalillar. Sug'urta kompaniyasi tomonidan to'langan summa sug'urta shartnomasi shartlariga mos kelishi va to'lovlar to'g'ri hujjatlashtirilganligi baholanadi.

Tabiiy ofatlar - zilzilalar, toshqinlar, bo'ronlar va boshqa favqulotda hodisalar natijasida korxona zarar ko'rishi va keyinchalik

kompensatsiya olishi mumkin. Auditorlar tabiiy ofatning haqiqatligini rasmiy manbalarda tasdiqlashlari, zarar miqdorini baholovchi ekspertiza hisobotlarini o'rganishlari va olingan kompensatsiyalarning qonuniy asoslarini tekshirishlari kerak. Tabiiy ofatlar natijasida yo'qolgan yoki shikastlangan aktivlarning balans qiymatidan chiqarilishi va kompensatsiya summasining daromad sifatida hisobga olinishi to'g'riligini baholash muhimdir.

Boshqa favqulotda daromadlarga turli xil noodatiy va kutilmagan hodisalar natijasida olingan daromadlar kiradi. Masalan, sud jarayonlari natijasida olingan kompensatsiyalar, debitorlik qarzlarining kutilmaganda qaytib kelishi, oldingi yillarda noto'g'ri hisobga olingan xarajatlarning qaytarilishi va boshqalar. Auditorlar har bir bunday daromad uchun uning favqulotda ekanligini tasdiqlovchi dalillarni to'plashlari, daromad miqdorining to'g'riligini baholashlari va uni favqulotda daromad sifatida tasnif qilish asosli ekanligini tekshirishlari zarur.

Favqulotda hodisalar to'liq va batafsil hujjatlashtirilgan bo'lishi kerak. Auditorlar zarur barcha hujjatlarning mavjudligini tekshiradilar: davlat organlarining xulosalari, ekspertiza hisobotlari, fotosuratlar, videolar, guvohlarning bayonnomalari va boshqa dalillar. Hujjatlar izchil va bir-biriga mos kelishi, ular o'rtasida qarama-qarshiliklar bo'lmasligi muhimdir. Agar hujjatlar yetarli bo'lmasa yoki nomuvofiqliklar bo'lsa, auditorlar qo'shimcha dalillar so'rashlari yoki favqulotda daromadni tan olmaslikni tavsiya qilishlari mumkin.

Moliyaviy va favqulotda daromadlar auditi bir qator maxsus risklarni o'z ichiga oladi. Birinchi muhim risk - daromadlarning noto'g'ri baholanishi riskidir. Moliyaviy instrumentlarning adolatli qiymatini aniqlash, valyuta kursini to'g'ri qo'llash va favqulotda daromadlar miqdorini baholash qiyin vazifalar bo'lib, xatolarga olib kelishi mumkin. Auditorlar bu risklarni kamayтirish uchun mustaqil baholovchilardan foydalanishlari, valyuta kurslarini rasmiy manbalardan olishlari va favqulotda daromadlar uchun etarli dalillarni talab qilishlari zarur.

12.8-jadval

Moliyaviy va favqulotda daromadlar bo'yicha umumiy muammolar

Valyuta kursini noto'g'ri qo'llash	Bilim yetishmasligi, tizim xatosi	Xodimlarni o'qitish, avtomatlashtirish
Foizlar daromadini noto'g'ri hisoblash	Murakkab formulalar, qo'shma foizlar	Hisoblash formulalarini standartlashtirish
Moliyaviy instrumentlarning noto'g'ri baholanishi	Yuqori murakkablik, bozor ma'lumotlarining yo'qligi	Professional baholovchilardan foydalanish
Favqulotda hodisalarning yetarli dalillanmasligi	Hujjatlashtirish tartibining yo'qligi	Favqulotda vaziyatlar uchun protokol ishlab chiqish
Daromadlarni noto'g'ri davrga kiritish	Tan olish mezonlarini tushunmaslik	XMHS standartlariga oid trening o'tkazish
Sug'urta to'lovlarining ortiqcha ko'rsatilishi	Aktivlarning qoldiq qiymatini hisobga olmaslik	Aktivlarni chiqarishni to'g'ri hujjatlashtirish

Ikkinchi muhim risk - tan olish mezonlarining noto'g'ri qo'llanishi bilan bog'liq. Moliyaviy daromadlarni qachon tan olish kerak - foizlar hisoblangan vaqtda, to'lov olingan vaqtda yoki boshqa momentda? Favqulotda daromadlarni qachon tan olish kerak - hodisa sodir bo'lgan vaqtda, kompensatsiya olish huquqi aniq bo'lgan vaqtda yoki haqiqatda to'lov olingan vaqtda? Bu savollarga javob har doim ham aniq emas va professional hukmni talab qiladi. Auditorlar XMHS standartlarini chuqur bilishlari va ularni har bir aniq vaziyatga to'g'ri qo'llashlari zarur.

Uchinchi risk - firibgarlik riskidir. Moliyaviy va favqulotda daromadlar ko'pincha murakkab va kam uchraydigan operatsiyalar bo'lib, ularni firibgarlik maqsadida suiiste'mol qilish osonroq bo'lishi mumkin. Masalan, soxta valyuta operatsiyalari, mavjud bo'lmagan favqulotda hodisalar yoki sug'urta to'lovlarini ortiqcha ko'rsatish. Auditorlar bunday risklarni aniqlash uchun professional skeptitsizmni saqlashlari, noodatiy operatsiyalarni chuqur tekshirishlari va barcha daromadlar uchun etarli dalillarni talab qilishlari kerak.

To'rtinchi risk - soliq risklaridir. Moliyaviy va favqulotda daromadlarning soliqqa tortish tartibi turli bo'lishi mumkin va noto'g'ri soliq hisob-kitoblari katta jarimalarga olib kelishi mumkin. Masalan, ba'zi moliyaviy daromadlar manba bo'yicha soliq bilan ushlab qolinishi kerak, favqulotda daromadlar esa maxsus tartibda soliqqa tortilishi mumkin. Auditorlar soliq qonunchiligini yaxshi bilishlari va murakkab hollarda soliq konsultantlaridan foydalanishlari zarur.

Moliyaviy va favqulotda daromadlar bo'yicha ichki nazorat tizimi maxsus e'tiborni talab qiladi. Moliyaviy daromadlar uchun ichki nazorat moliyaviy investitsiyalarni boshqarish, foiz va dividend daromadlarini hisobga olish, valyuta riskini boshqarish va moliyaviy instrumentlar bilan ishlash jarayonlarini qamrab olishi kerak. Vakolatlarning ajratilishi, moliyaviy operatsiyalarni tasdiqlash tartibi va moliyaviy aktivlarni himoya qilish mexanizmlari muhim nazorat elementlaridir.
Favqulotda daromadlar uchun ichki nazorat tizimi favqulotda hodisalarni darhol xabar qilish, ularni hujjatlashtirish, zarlarni baholash va sug'urta to'lovlarini olish jarayonlarini tartibga solishi kerak. Favqulotda vaziyatlar uchun maxsus protokollar va javobgarlik taqsimoti aniq belgilangan bo'lishi muhimdir. Shuningdek, favqulotda zahiralar shakllantirilishi va ularning yetarliligini muntazam baholash ham ichki nazoratning muhim qismidir.

Auditorlar ichki nazorat tizimini baholashda uning dizaynini va amaliy samaradorligini tekshiradilar. Nazorat protseduralarining mavjudligi yetarli emas, ular amalda qo'llanilishi va samarali ishlashi kerak. Auditorlar nazorat protseduralarini test qilishlari, ularning qo'llanilish izchilligini baholashlari va zaif tomonlarni aniqlashlari zarur. Topilgan kamchiliklar uchun tavsiyalar berilishi va ularning amalga oshirilishi kuzatilishi kerak.

Moliyaviy va favqulotda daromadlar bo'yicha audit hisoboti aniq tuzilgan va to'liq bo'lishi kerak. Hisobotda audit maqsadlari, qamrovi, qo'llanilgan usullar va topilgan kamchiliklar batafsil bayon etiladi. Moliyaviy daromadlar va favqulotda daromadlar bo'yicha alohida bo'limlar bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Har bir daromad turi bo'yicha

topilgan muammolar, ularning moliyaviy hisobotlarga ta'siri va tavsiyalar aniq ko'rsatilishi zarur.

Audit xulosasi moliyaviy va favqulotda daromadlar bo'yicha moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini umumiy baholaydi. Agar jiddiy kamchiliklar topilgan bo'lsa, xulosa shartli yoki salbiy bo'lishi mumkin. Auditorlar o'zlarining xulosalarini etarli va tegishli audit dalillariga asoslashlari va professional fikr-mulohazalarini qo'llashlari zarur. Xulosa aniq, tushunarli va moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilari uchun foydali ma'lumot berishi kerak.

Tavsiyalar amaliy, aniq va amalga oshirilishi mumkin bo'lishi kerak. Auditorlar ichki nazorat tizimini yaxshilash, risk boshqaruvini mustahkamlash, xodimlarni o'qitish, dasturiy ta'minotni yangilash va hujjatlashtirish jarayonlarini takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar berishlari zarur. Har bir tavsiya uchun amalga oshirish muddati, javobgar shaxslar va kutilayotgan natijalar ko'rsatilishi maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy va favqulotda daromadlar auditi zamonaviy audit amaliyotining eng murakkab va maxsus yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu daromadlarning turli xilligi, ularning noaniq tabiati va tan olish mezonlarining murakkabligi auditorlardan yuqori malaka, chuqur bilim va katta tajriba talab etadi. Moliyaviy instrumentlarning tez rivojlanishi, valyuta bozorlarining o'zgaruvchanligi va favqulotda hodisalarning oldindan aytib bo'lmasligi auditorlar oldiga har doim yangi vazifalar qo'ymoqda.

Samarali audit nafaqat xatolar va kamchiliklarni aniqlashga, balki korxonaga moliyaviy risklar va favqulotda vaziyatlarni boshqarish bo'yicha qimmatli tavsiyalar berishga ham yordam beradi. Ichki nazorat tizimining mustahkamlanishi, moliyaviy savodxonlikning oshishi va favqulotda vaziyatlarga tayyorgarlikning yaxshilanishi audit natijasida erishiladigan muhim yutuqlardir. Bu esa o'z navbatida korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi va investorlarning ishonchini mustahkamlaydi.

Kelajakda moliyaviy va favqulotda daromadlar auditi sohasida yangi texnologiyalarning qo'llanilishi kutilmoqda. Blokcheyn texnologiyalari, sun'iy intellekt va mashina o'qitish usullari audit jarayonini yanada

samarali va aniq qilishi mumkin. Real vaqtda monitoring tizimlarining joriy etilishi, avtomatik riskni baholash tizimlari va raqamli hujjatlashtirish auditni tezlashtiradi va uning sifatini oshiradi. Auditorlar bu yangi texnologiyalarga tayyor bo'lishlari va o'z ko'nikmalarini doimiy yangilab turishlari zarur. Moliyaviy va favqulotda daromadlar auditi korxonalar uchun nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi, balki moliyaviy barqarorlik va risklar boshqaruvi vositasi bo'lib qolaveradi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Korxona daromadlari tushunchasi va ularning moliyaviy hisobotdagi o‘rni nimadan iborat?
2. Daromadlarni tan olish mezonlari audit jarayonida qanday tekshiriladi?
3. Realizatsiya va xizmatlar daromadlari auditida auditor qaysi hujjatlarga tayanadi?
4. Daromadlar auditi jarayonida analitik protseduralarning ahamiyati nimada?
5. Korxona daromadlari auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Daromadlar qachon tan olinadi?

A) Pul tushganda
B) Shartnoma tuzilganda
C) Nazorat xaridorga o‘tganda va daromadni ishonchli baholash mumkin bo‘lganda
D) Audit yakunlanganda

2. Qaysi standart daromadlarni tan olishni tartibga soladi?

A) IAS 2
B) IAS 16
C) IFRS 15
D) IAS 36

3. Daromadlar auditida “to‘liqlik” tamoyili nimani anglatadi?

A) Faqat yirik operatsiyalarni tekshirish

B) Barcha daromadlar to‘liq hisobga olinganligini

C) Faqat naqd tushumlarni tan olish

D) Daromadlarni kamaytirishni

4. Analitik protseduralar auditda qaysi maqsadda qo‘llaniladi?

A) Hujjatlarni rasmiylashtirish uchun

B) Daromadlar bo‘yicha noodatiy og‘ishlarni aniqlash uchun

C) Soliq stavkalarini belgilash uchun

D) Audit xulosasini yozish uchun

5. Daromadlar auditi natijasida aniqlangan xatolar qayerda aks ettiriladi?

A) Marketing rejasida

B) Soliq deklaratsiyasida

C) Auditorlik ish hujjatlarida va audit xulosasida

D) Reklama materiallarida

XIII BOB. KORXONA XARAJATLARI AUDITI

13.1. Asosiy faoliyat xarajatlari auditi.
13.2. Boshqa xarajatlar auditi.

Tayanch so‘z va iboralar: Korxona xarajatlari, ishlab chiqarish xarajatlari, davr xarajatlari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar, bilvosita xarajatlar, tannarx, xarajatlarni tan olish, xarajatlarni taqsimlash, normativlar, smeta, hisob siyosati, ichki nazorat, tejamkorlik, samaradorlik, hujjatlashtirish, audit dalillari, audit riski, analitik protseduralar, moliyaviy hisobot, audit xulosasi.

13.1. Asosiy faoliyat xarajatlari auditi

Asosiy faoliyat xarajatlari auditi korxonaning ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lgan xarajatlarni tekshirish jarayonidir. Bu xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish, tovarlar sotish yoki xizmatlar ko'rsatish uchun zarur bo'lgan barcha resurslar sarfini o'z ichiga oladi. Asosiy faoliyat xarajatlari korxonaning umumiy xarajatlarining eng katta qismini tashkil etadi va mahsulot tannarxini bevosita shakllantiradi, shuning uchun ularning to'g'ri hisobga olinishi va tekshirilishi alohida ahamiyatga ega.

Zamonaviy iqtisodiy muhitda raqobatning kuchayishi korxonalarni o'z xarajatlarini qat'iy nazorat qilishga majbur qilmoqda. Asosiy faoliyat xarajatlarini optimallashtirish, ularni to'g'ri hisobga olish va samarali boshqarish korxonaning rentabelligini oshirish va bozordagi raqobat qobiliyatini mustahkamlashning asosiy omillaridir. Audit jarayoni nafaqat xatolarni aniqlashga, balki xarajatlarni qisqartirish va samaradorlikni oshirish yo'llarini topishga ham yordam beradi. Auditorlar asosiy faoliyat xarajatlarini chuqur tahlil qilib, korxonaga qimmatli tavsiyalar berishlari mumkin.

Yuqoridagi diagrammada ko'rsatilganidek, asosiy faoliyat xarajatlari bir necha asosiy komponentlardan iborat bo'lib, har biri mahsulot tannarxida ma'lum ulushga ega. Bu xarajatlarning har bir elementi o'ziga xos xususiyatlarga ega va alohida audit yondashuvini

talab qiladi. Xarajatlar tarkibini to'g'ri tushunish samarali audit o'tkazishning birinchi qadamidir.

Moddiy xarajatlar asosiy faoliyat xarajatlarining eng katta qismini tashkil etadi va xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, energiya va boshqa moddiy resurslar sarfini o'z ichiga oladi. Bu xarajatlarning ulushi odatda 30-50% oralig'ida bo'ladi va ishlab chiqarish sohasiga bog'liq. Auditorlar moddiy xarajatlarni tekshirishda xom ashyo va materiallarning qabul qilinishi, saqlanishi va ishlab chiqarishga berilishini batafsil o'rganishlari kerak. Materiallar sarfining normativ va haqiqiy ko'rsatkichlarini taqqoslash, isroflarni aniqlash va ularning sabablarini o'rganish muhim audit vazifalardir.

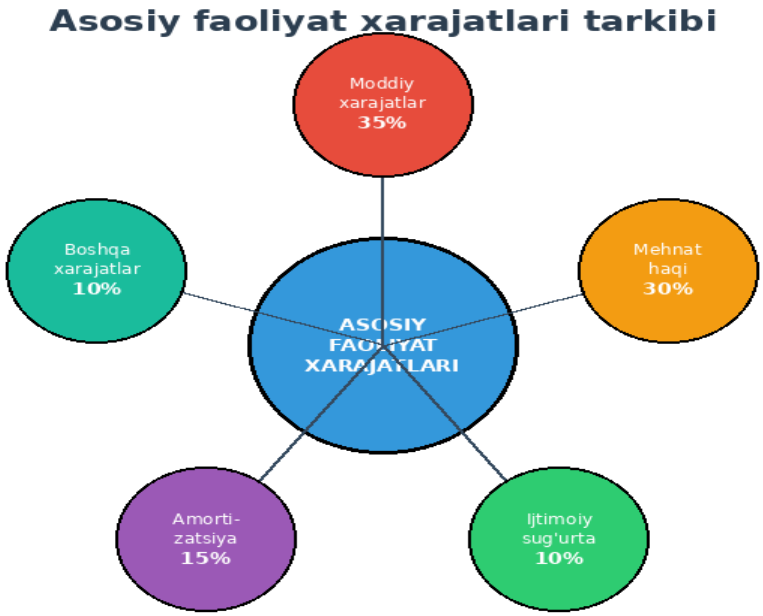

13.1-rasm

Mehnat haqi xarajatlari ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi ishchilar va xodimlarning asosiy va qo'shimcha ish haqlari, bonuslar, mukofotlar va boshqa to'lovlarni qamrab oladi. Bu xarajatlarning ulushi 25-35% atrofida bo'ladi. Auditorlar mehnat haqi hisoblanishining to'g'riligini, ish vaqti hisobini, ishchilar sonini, ish haqi stavkalarini va to'lovlarning asoslanganligini tekshiradilar. Mehnat haqi fondi bo'yicha smetalarning bajarilishi, ortiqcha to'lovlar va bir xil ish uchun turli to'lovlar mavjudligini tekshirish ham muhim.

Ijtimoiy sug'urta badallari mehnat haqi fondidan hisoblanib, pension fondi, tibbiy sug'urta va boshqa ijtimoiy to'lovlarni o'z ichiga oladi. Bu xarajatlar qonun bilan belgilangan stavkalar asosida hisoblanadi va odatda mehnat haqi fondining 10-15% ini tashkil etadi. Auditorlar sug'urta stavkalarining to'g'riligini, hisoblash bazasini, to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilishini va deklaratsiyalarning to'g'ri tuzilganligini tekshiradilar.

Amortizatsiya asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning eskirishini hisobga oluvchi xarajat hisoblanadi. Amortizatsiya ulushi 10-20% ni tashkil etadi va korxonaning texnik jihozlanganligiga bog'liq. Auditorlar amortizatsiya hisoblanish usullarini, foydali foydalanish muddatlarini, amortizatsiya stavkalarini va amortizatsiya summalarining to'g'riligini tekshiradilar. Yangi sotib olingan yoki yo'qotilgan asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya hisobining to'g'riligi ham baholanadi.

Boshqa xarajatlarga transport xarajatlari, ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish, kommunal to'lovlar, sug'urta to'lovlari va ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa turli xarajatlar kiradi. Bu xarajatlar odatda 10-15% ni tashkil etadi. Ularning ko'p xilligi va turli tabiati auditorlar uchun qo'shimcha murakkablik yaratadi va har bir xarajat turi uchun alohida audit protseduralarini qo'llashni talab qiladi.

13.1-jadval

Asosiy faoliyat xarajatlari bo'yicha audit protseduralar

Xarajat turi	Audit protsedurasi	Dalillar	E'tibor nuqtasi
Moddiy xarajatlar	Inventarizatsiya, normalar taqqoslash	Omborxona hisoblari, limit kartalar	Isroflar va yo'qotishlar
Mehnat haqi	Tabel tekshiruvi, stavkalar tahlili	Ish haqi varaqlari, buyruqlar	Ortiqcha to'lovlar
Ijtimoiy sug'urta	Stavkalar tekshiruvi, qayta hisoblash	Deklaratsiyalar, to'lov hujjatlari	Hisoblash bazasi
Amortizatsiya	Usul va stavkalar tahlili	Asosiy vositalar kartochkalari	Foydalanish muddati

Rasmda ko'rsatilganidek, asosiy faoliyat xarajatlarini hisobga olish va tekshirish jarayoni bir necha ketma-ket bosqichlardan iborat. Har bir bosqichda auditorlar ma'lum audit protseduralarini qo'llashlari va etarli dalillarni to'plashlari zarur. Jarayonning har bir bosqichi keyingi bosqich uchun asos bo'lib xizmat qiladi va barcha bosqichlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq.

13.2-rasm

Audit jarayonining birinchi bosqichida xarajatlarni tasdiqlovchi barcha hujjatlar yig'iladi va ularning rasmiy jihatdan to'g'riligi tekshiriladi. Auditorlar shartnomalar, tovar-transport hujjatlari, hisob-fakturalar, aktlar, to'lov hujjatlari va boshqa tasdiqlovchi hujjatlarni batafsil o'rganib chiqadilar. Hujjatlarning to'liqligi, ularning huquqiy jihatdan to'g'riligi, zarur imzolar va muhrlarning mavjudligi baholanadi. Hujjatlarda nomuvofiqliklar yoki kamchiliklar topilsa, ular ro'yxatga olinadi va keyinchalik tushuntirishlar so'raladi.

Ikkinchi bosqichda xarajatlar to'g'ri tasniflangan va tegishli hisoblarga kiritilganligini tekshiriladi. Auditorlar xarajatlarning asosiy, qo'shimcha yoki umumxo'jalik xarajatlari sifatida to'g'ri ajratilganligini, ularning to'g'ri hisoblash ob'ektlariga tegishli qilinganligini va buxgalteriya yozuvlarining to'g'riligini baholaydilar. Xarajatlarning iqtisodiy mohiyati va ularning tasniflanishi o'rtasida mos kelish bo'lishi muhimdir. Noto'g'ri tasnif qilingan xarajatlar mahsulot tannarxini buzadi va moliyaviy hisobotlarda noto'g'ri ma'lumotlarga olib keladi.

Uchinchi bosqichda bevosita va bilvosita xarajatlarni taqsimlash usullari tekshiriladi. Bevosita xarajatlar aniq mahsulot turlariga to'g'ridan-to'g'ri tegishli qilinadi, bilvosita xarajatlar esa ma'lum bazalar asosida taqsimlanadi. Auditorlar taqsimlash bazalarining to'g'ri tanlanganligini, taqsimlash koeffitsiyentlarini va hisob-kitoblarning matematik to'g'riligini tekshiradilar. Bilvosita xarajatlarni noto'g'ri taqsimlash mahsulot turlarining tannarxini buzadi va noto'g'ri boshqaruviy qarorlar qabul qilinishiga olib kelishi mumkin.

To'rtinchi bosqichda mahsulot tannarxi to'g'ri hisoblanganligini tekshiriladi. Auditorlar tannarx kalkulyatsiyalarini batafsil o'rganib, unda ishtirok etgan barcha xarajat elementlarini, ularning summalarini va hisoblash usullarini baholaydilar. Tayyor mahsulot tannarxi, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarining tannarxi va sotilgan mahsulot tannarxi o'rtasidagi munosabatlar ham tekshiriladi. Tannarx hisobining to'g'riligi mahsulot rentabelligini to'g'ri baholash va to'g'ri narxlar belgilash uchun zarur.

Beshinchi bosqichda asosiy faoliyat xarajatlari moliyaviy hisobotlarda to'g'ri va to'liq aks ettirilganligini tekshiriladi. Auditorlar foyda-zarar to'g'risidagi hisobotda xarajatlarning to'g'ri ko'rsatilishini, tushuntirishlar va qo'shimcha ma'lumotlarning yetarliligi va to'g'riligini baholaydilar. Hisobotda xarajatlarning tasnifi XMHS standartlariga mos kelishi va foydalanuvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak.

Asosiy faoliyat xarajatlari auditida bir qator maxsus risklar mavjud. Birinchi va eng keng tarqalgan risk - xarajatlarning noto'g'ri tasniflanishi riskidir. Ko'pchilik hollarda ishlab chiqarish va boshqaruv xarajatlari, asosiy va qo'shimcha xarajatlar o'rtasidagi farqni aniq belgilash qiyin bo'lishi mumkin. Korxonalar ba'zan boshqaruv xarajatlarini ishlab chiqarish xarajatlariga kiritib, mahsulot tannarxini sun'iy ravishda oshiradilar yoki aksincha, ishlab chiqarish xarajatlarini boshqaruv xarajatlariga kiritib, mahsulot tannarxini kamayтiradilar. Bunday manipulyatsiyalar moliyaviy natijalarni buzadi.

Ikkinchi muhim risk - xarajatlarning noto'g'ri davrga tegishli qilinishi bilan bog'liq. Ba'zi xarajatlar bir necha davrlarga taqsimlanishi kerak bo'lib, ularni to'g'ri taqsimlash murakkab masala bo'lishi mumkin.

Masalan, katta ta'mirlash xarajatlari bir necha yillar davomida amortилизatsiya qilinishi kerak yoki mavsumiy ishlab chiqarish sharoitida xarajatlarni yil davomida to'g'ri taqsimlash zarur. Auditorlar xarajatlarning to'g'ri davrga tegishli qilinishini va kelajakdagi davrlarga ko'chirilishi kerak bo'lgan xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishini tekshirishlari zarur.

Uchinchi risk - xarajatlarni iqtisodiy jihatdan asoslash qiyinligi bilan bog'liq. Ba'zi xarajatlar rasmiy jihatdan to'g'ri hujjatlashtirilgan bo'lishi mumkin, lekin ularning iqtisodiy zarurлиги shubhali bo'ladi. Masalan, ortiqcha miqdorda materiallar sotib olish, ishlab chiqarish ehtiyojiga mos kelmaydigan uskunalar xarid qilish yoki asossiz transport xarajatlari. Auditorlar xarajatlarning nafaqat rasmiy, balki iqtisodiy asoslanganligini ham baholashlari va samarasiz xarajatlarni aniqlashlari kerak.

To'rtinchi risk - ichki nazoratning zaif bo'lishi natijasida yuzaga keladi. Agar korxonada xarajatlarni nazorat qilish tizimi yaxshi tashkil etilmagan bo'lsa, firibgarlik, o'g'irlik yoki boshqa salbiy hodisalar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, mavjud bo'lmagan ishchilar uchun mehnat haqi to'lash, qalbaki hujjatlar asosida xarajatlar qilish yoki yetkazib beruvchilar bilan til biriktirish orqali narxlarni oshirish. Auditorlar ichki nazorat tizimini batafsil baholashlari va zaif nuqtalarni aniqlashlari zarur.

13.2-jadval

Asosiy faoliyat xarajatlari bo'yicha umumiy xatolar

Materiallar isrofini hisobga olmaslik	Tannarx kamayadi, foyda oshadi	Muntazam inventarizatsiya
Mehnat haqi ortiqcha to'lash	Xarajatlar keraksiz oshadi	Ish vaqti tabel nazorati
Amortizatsiyani noto'g'ri hisoblash	Xarajatlar buziladi	Avtomatik hisoblash tizimi
Bilvosita xarajatlarni noto'g'ri taqsimlash	Mahsulot tannarxi buziladi	To'g'ri taqsimlash bazasi tanlash
Xarajatlarni noto'g'ri davrga kiritish	Davriy hisobotlar noto'g'ri	Taqsimlanuvchi xarajatlar nazorati
Shaxsiy xarajatlarni ishlab chiqarishga kiritish	Soliq majburiyatlari oshadi	Xarajatlarni tasdiqlash tartibini kuchaytirish

Asosiy faoliyat xarajatlari bo'yicha ichki nazorat tizimi xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishi, maqsadga muvofiq sarflanishi va samaradorligini ta'minlashga qaratilgan. Auditorlar ichki nazoratning quyidagi asosiy elementlarini baholashlari kerak: vakolatlarning ajratilishi, xarajatlarni tasdiqlash tartibi, hujjat aylanishi tizimi va monitoring mexanizmlari. Vakolatlarning to'g'ri ajratilishi shuni nazarda tutadiki, xarajatlarni boshlash, tasdiqlash va hisobga olish funksiyalari turli xodimlar tomonidan bajariladi.

Xarajatlarni tasdiqlash tartibi aniq belgilangan bo'lishi kerak. Qaysi summalar uchun qaysi darajadagi rahbariyat tasdig'i zarur, qanday hujjatlar tayyorlanishi kerak va tasdiqlash muddatlari qat'iy reglamentlashtirilgan bo'lishi muhim. Masalan, ma'lum miqdordan yuqori xarajatlar uchun bosh direktor yoki direktorlar kengashi qarori talab etilishi mumkin. Hujjat aylanishi tizimi xarajatlarning to'liq va o'z vaqtida hujjatlashtirilishini ta'minlashi kerak.

Monitoring mexanizmlari xarajatlarning smetalar va rejalar bilan taqqoslanishini, og'ishlarni aniqlashni va ularning sabablarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Muntazam monitoring xarajatlarni nazorat ostida ushlab turish va o'z vaqtida to'g'rilovchi choralar ko'rishga imkon beradi. Auditorlar monitoringning muntazamligini, uning samaradorligini va topilgan kamchiliklarni bartaraf etish choralarini baholaydilar.

Asosiy faoliyat xarajatlari auditida bir qator maxsus protseduralar qo'llaniladi. Birinchi navbatda, analitik protseduralar muhim rol o'ynaydi. Auditorlar joriy yil xarajatlarini oldingi yillar bilan taqqoslashlari, rejadan og'ishlarni aniqlab, ularning sabablarini tahlil qilishlari kerak. Xarajatlarning ishlab chiqarish hajmiga nisbati, bir birlik mahsulot uchun xarajatlar va boshqa nisbatlar hisoblanadi. Bu nisbatlarning dinamikasini kuzatish tendentsiyalarni aniqlashga va g'ayritabiiy o'zgarishlarni topishga yordam beradi.

Ikkinchidan, inventarizatsiya va fizik tekshiruv muhim audit protseduralaridir. Xom ashyo va materiallar omborlarida inventarizatsiya o'tkaziladi va haqiqiy qoldiqlar hisob ma'lumotlariga to'g'ri kelishi tekshiriladi. Ishlab chiqarish tsexlarida tugallanmagan ishlab chiqarish

hajmi baholanadi va u hisob ma'lumotlariga mos kelishi aniqlanadi. Tayyor mahsulot omborlarida ham shunga o'xshash tekshiruvlar amalga oshiriladi. Inventarizatsiya natijasida topilgan farqlar tahlil qilinadi va ularning sabablari aniqlanadi.

Uchinchidan, tashqi tasdiqlashlar audit dalillarining ishonchliligini oshiradi. Auditorlar yetkazib beruvchilarga so'rovlar yuborib, xom ashyo va materiallar xaridlari bo'yicha ma'lumotlarni tasdiqlashlari mumkin. Xodimlar ro'yxati va ularning ish haqlari haqida kadrlar bo'limidan tasdiqlash olinadi. Yordamchi xizmatlar ko'rsatuvchi tashqi tashkilotlardan ham zarur tasdiqlashlar so'ralishi mumkin. Tashqi tasdiqlashlar ichki hujjatlarda mavjud bo'lgan xatolik yoki manipulyatsiya riskini kamaytiradi.

To'rtinchidan, normativ-texnik hujjatlar bilan taqqoslash amalga oshiriladi. Korxonada ishlab chiqarish normalari, texnologik kartalar va standartlar mavjud bo'lishi kerak. Auditorlar haqiqiy xarajatlarni bu normalarga taqqoslashlari va sezilarli og'ishlarni aniqlab, ularning sabablarini o'rganishlari zarur. Normalarga rioya qilmaslik isrof, yo'qotishlar yoki texnologik intizomning buzilishidan dalolat berishi mumkin. Normalarni to'g'ri qo'llash va muntazam yangilab turish ham tekshiriladi.

Beshinchidan, qayta hisoblash va matematik tekshiruv amalga oshiriladi. Auditorlar xarajatlar bo'yicha barcha hisob-kitoblarni mustaqil ravishda qayta ishlashlari va matematik to'g'riligini tekshirishlari kerak. Mehnat haqi hisoblari, amortizatsiya hisoblari, bilvosita xarajatlarni taqsimlash hisoblari va tannarx kalkulyatsiyalari qayta hisoblanadi. Bu protsedura hisoblashdagi xatolarni aniqlashga va hisob-kitoblar to'g'riligini tasdiqlashga yordam beradi. Murakkab hisob-kitoblar uchun maxsus dasturlar yoki ekspertlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Asosiy faoliyat xarajatlari bo'yicha audit hisoboti aniq tuzilgan va to'liq bo'lishi kerak. Hisobotda audit maqsadlari, qamrovi, qo'llanilgan usullar va topilgan kamchiliklar batafsil bayon etiladi. Har bir xarajat turi bo'yicha alohida tahlil berilishi va topilgan muammolar aniq ko'rsatilishi zarur. Hisobot nafaqat kamchiliklarni ko'rsatishi, balki ularning

moliyaviy hisobotlarga ta'sirini ham baholashi kerak. Agar jiddiy kamchiliklar topilgan bo'lsa, ularning tannarx va foyda ko'rsatkichlariga ta'siri miqdoriy jihatdan baholanishi kerak.

Audit xulosasi asosiy faoliyat xarajatlari bo'yicha moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini umumiy baholaydi. Xulosa aniq, tushunarli va moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilari uchun foydali ma'lumot berishi kerak. Auditorlar o'zlarining xulosalarini etarli va tegishli audit dalillariga asoslashlari va professional fikr-mulohazalarini qo'llashlari zarur. Agar xarajatlar to'g'ri hisobga olingan va moliyaviy hisobotda ishonchli aks ettirilgan bo'lsa, ijobiy xulosa beriladi. Aks holda, shartli yoki salbiy xulosa berilib, uning sabablari batafsil tushuntiriladi.

Tavsiyalar amaliy, aniq va amalga oshirilishi mumkin bo'lishi kerak. Auditorlar ichki nazorat tizimini yaxshilash, xarajatlarni qisqartirish, hisob yuritish jarayonlarini takomillashtirish, xodimlarni o'qitish va dasturiy ta'minotni yangilash bo'yicha aniq tavsiyalar berishlari zarur. Har bir tavsiya uchun amalga oshirish muddati, javobgar shaxslar va kutilayotgan natijalar ko'rsatilishi maqsadga muvofiqdir. Tavsiyalar korxonaning imkoniyatlari va resurslarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi kerak.

Tavsiyalarni amalga oshirishni kuzatish ham muhim jarayon hisoblanadi. Auditorlar bir muncha vaqtdan keyin takroriy tekshiruv o'tkazib, tavsiyalarning amalga oshirilganligini va ularning samaradorligini baholashlari mumkin. Bu yondashuv korxonaga o'z faoliyatini doimiy takomillashtirish va xatolarni takrorlamaslik imkoniyatini beradi. Takroriy auditda oldingi auditda topilgan kamchiliklar to'liq bartaraf etilganligini va yangi muammolar paydo bo'lmaganligini tekshirish muhimdir.

Asosiy faoliyat xarajatlari auditi korxonaning moliyaviy barqarorligi va samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Samarali audit nafaqat xatolar va kamchiliklarni aniqlashga, balki xarajatlarni optimallashtirish va tejamkorlikni oshirish yo'llarini topishga ham yordam beradi. Auditorlar professional malakaga ega bo'lishlari,

xarajatlar hisobi va ishlab chiqarish jarayonlarini chuqur bilishlari hamda tegishli standartlarni to'g'ri qo'llashlari zarur.

Kelajakda asosiy faoliyat xarajatlari auditi sohasida yangi texnologiyalarning qo'llanilishi kutilmoqda. Avtomatik hisoblash tizimlari, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari audit jarayonini yanada samarali va aniq qilishi mumkin. Real vaqtda monitoring, raqamli hujjat aylanishi va avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari auditni tezlashtiradi va uning sifatini oshiradi. Asosiy faoliyat xarajatlari auditi korxonalar uchun nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligi, balki xarajatlar samaradorligini oshirish vositasi bo'lib qoladi.

13.2. Boshqa xarajatlar auditi

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar o'z faoliyatini yuritish jarayonida turli xil xarajatlarga duch kelishadi va bu xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishi, tasniflanganishi hamda moliyaviy hisobotlarda aks ettirilishi nafaqat korxonaning moliyaviy natijalarini to'g'ri aniqlash, balki soliq majburiyatlarini to'g'ri hisoblash va boshqaruv qarorlarini asoslash uchun ham muhim ahamiyatga ega. Korxonalar asosiy faoliyat, moliyaviy faoliyat va investitsion faoliyat bilan shug'ullanishadi va har bir faoliyat turi o'ziga xos xarajatlarni keltirib chiqaradi. Boshqa xarajatlar kategoriyasi korxonaning asosiy faoliyatiga bevosita bog'liq bo'lmagan, lekin uning umumiy moliyaviy natijalariga ta'sir qiluvchi xarajatlarni o'z ichiga oladi va bu kategoriya moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Boshqa xarajatlar auditi - bu korxonaning boshqa xarajatlar hisob qaydnomasida aks ettirilgan operatsiyalarning qonuniyligini, haqiqiyligini, to'g'riligini va to'liqligini tekshirishga qaratilgan murakkab va mas'uliyatli jarayon hisoblanadi. Bu audit yo'nalishi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega, chunki boshqa xarajatlar kategoriyasi juda keng va turli xarakterga ega operatsiyalarni qamrab oladi: asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning sotilishi, o'chirilishi yoki boshqa yo'l bilan tasarruf etilishi natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlar, moliyaviy aktivlarning qiymatini pasaytirish, kurs farqlari, foizlar bo'yicha

xarajatlar, jarima va peniyalar, o'tgan yillar bo'yicha aniqlangan xarajatlar, xayriya va homiylik xarajatlari, tabiiy ofatlar va favqulodda vaziyatlar natijasida yuzaga kelgan yo'qotishlar, va yana ko'plab boshqa operatsiyalar. Har bir operatsiya turi o'ziga xos hujjatli rasmiylashtirishni, hisobga olish tartibini va auditorlik tekshiruv metodikasini talab qiladi va shuning uchun auditor boshqa xarajatlar auditini o'tkazishda keng qamrovli bilim, tajriba va professional mulohazaga ega bo'lishi zarur.

Boshqa xarajatlar auditining dolzarbligi bir necha muhim omillar bilan belgilanadi: birinchidan, bu kategoriya xarajatlar ko'pincha korxonaning moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin va agar bu xarajatlar noto'g'ri hisobga olinsa yoki ular orqali moliyaviy natijalarni sun'iy ravishda boshqarishga harakat qilinsa, bu moliyaviy hisobotlarning buzilishiga olib keladi, ikkinchidan, boshqa xarajatlar kategoriyasi ko'pincha murakkab professional mulohazalarni talab qiladi, masalan, aktivlarning qiymatini pasaytirish bo'yicha qarorlar qabul qilish yoki xarajatlarni to'g'ri davrda tan olish masalalari, uchinchidan, bu sohada firibgarlik xavfi nisbatan yuqori bo'lishi mumkin, chunki ba'zi rahbarlar moliyaviy natijalarni kerakli yo'nalishda o'zgartirish uchun boshqa xarajatlar kategoriyasidan foydalanishga harakat qilishlari mumkin, to'rtinchidan, soliq maqsadlari uchun boshqa xarajatlarning to'g'ri tasniflanganishi va hujjatlashtirilishi muhim, chunki barcha boshqa xarajatlar soliq hisobida tan olinishi mumkin emas va noto'g'ri tasniflash soliq xavflarini keltirib chiqarishi mumkin.

Boshqa xarajatlar kategoriyasini to'g'ri tushunish va samarali auditni o'tkazish uchun, auditor birinchi navbatda bu kategoriyaga qanday xarajatlar kirishi mumkinligini aniq bilishi va ularni to'g'ri tasniflashi kerak. O'zbekiston Respublikasining Moliyaviy hisobot standartlari va Hisob siyosati standartlariga muvofiq, boshqa xarajatlar quyidagi asosiy guruhlarni o'z ichiga oladi va har bir guruh o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha xarajatlar boshqa xarajatlarning eng katta va muhim guruhlaridan biri hisoblanadi. Bu guruhga asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning sotilishi, bepul topshirilishi, o'chirilishi yoki boshqa yo'llar bilan tasarruf etilishi

natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlar kiradi. Asosiy vosita yoki nomoddiy aktiv sotilganida, uning qoldiq qiymati va sotish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar yig'indisi sotishdan olingan daromaddan oshsa, farq boshqa xarajatlar sifatida tan olinadi. Masalan, agar korxona 100 million so'm qoldiq qiymatiga ega bo'lgan uskunani 85 million so'mga sotgan bo'lsa va sotish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar 3 million so'm bo'lsa, jami 18 million so'm (100 + 3 - 85) boshqa xarajatlar sifatida tan olinadi. Auditor bunday operatsiyalarni tekshirishda bir qator muhim masalalarni tekshirishi kerak: asosiy vositaning qoldiq qiymati to'g'ri hisoblanganmi va amortizatsiya to'g'ri hisobga olinganmi, sotish operatsiyasi haqiqiy va hujjatli rasmiylashtirgan bo'lishi kerak (sotish-sotib olish shartnomasi, aktlar, to'lov hujjatlari), sotishdan olingan daromad bozor baholariga mos keladimi va agar shubhali shartlardagi bitimlar mavjud bo'lsa, ular alohida e'tiborni talab qiladi, sotish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar asoslangan va hujjatlashtirilgan bo'lishi kerak.

Moliyaviy aktivlar va investitsiyalar bo'yicha xarajatlar zamonavir iqtisodiyotda tobora ko'proq ahamiyat kasb etmoqda, chunki ko'plab korxonalar o'z erkin mablag'larini turli moliyaviy instrumentlarga investitsiya qilishadi. Bu guruhga moliyaviy aktivlarning qiymatini pasaytirish, investitsiyalardan yo'qotishlar, qimmatli qog'ozlarni sotishdan zarar va shunga o'xshash xarajatlar kiradi. Moliyaviy aktivlarning qiymatini pasaytirish masalasi ayniqsa murakkab va professional mulohazani talab qiladi, chunki auditor rahbariyatning aktivning qiymatini pasaytirish bo'yicha qabul qilgan qarorlarini baholashi, bu qarorlar ob'ektiv dalillarga asoslanganligini tekshirishi va qiymatni pasaytirishning miqdori to'g'ri hisoblanganligini tasdiqlashi kerak. Masalan, agar korxonada boshqa korxonaga berilgan qarz mavjud bo'lsa va qarzdor o'z majburiyatlarini bajara olmayotgan bo'lsa, korxona bu qarzning qiymatini pasaytirish bo'yicha zahira shakllantirishga majbur bo'lishi mumkin va bu zahira boshqa xarajatlar sifatida tan olinadi. Auditor bunday holatda qarzdorning moliyaviy holatini tahlil qilishi, qarzni qaytarish ehtimolini baholashi va zahira miqdorining asoslanganligini tekshirishi kerak.

Valyuta operatsiyalari bo'yicha xarajatlar xalqaro iqtisodiy aloqalar rivojlangan zamonaviy sharoitda ko'plab korxonalar uchun dolzarb masala hisoblanadi. Bu guruhga valyuta kurs farqlari natijasida yuzaga kelgan yo'qotishlar, valyuta konversiyasi bo'yicha xarajatlar va shunga o'xshash operatsiyalar kiradi. Kurs farqlari valyutada ifodalangan aktiv va majburiyatlarni hisobot sanasiga qayta baholashdan yoki valyuta operatsiyalarini amalga oshirish vaqtidagi kurs bilan hisobga olish kursi o'rtasidagi farqdan kelib chiqadi. Masalan, agar korxonaning 10 000 dollar miqdoridagi debitorlik qarzi mavjud bo'lsa va hisobot davri boshida kurs 12 000 so'm/dollar bo'lgan, davr oxirida esa 12 500 so'm/dollar bo'lsa, korxona 5 million so'm (10 000 × 500) miqdorida ijobiy kurs farqini boshqa daromadlar sifatida tan oladi, aksincha holat bo'lsa, salbiy kurs farqi boshqa xarajatlar sifatida tan olinadi. Auditor kurs farqlarini tekshirishda quyidagilarga e'tibor berishi kerak: valyutada ifodalangan barcha aktiv va majburiyatlar to'liq ro'yxatga olinganmi, qayta baholash uchun qo'llaniladigan kurslar rasmiy va to'g'ri manbalardan olinganmi (Markaziy bank kurslari), kurs farqlari to'g'ri hisoblanganmi va to'g'ri hisobotlar davriga tegishli ekanligini tasdiqlash, kurs farqlarining haqiqiyligi va hujjatli tasdiqlanishi.

Foizlar bo'yicha xarajatlar korxonaning moliyaviy faoliyati bilan bog'liq muhim xarajatlar guruhi hisoblanadi. Bu guruhga olingan kreditlar va qarzlar bo'yicha to'lanadigan foizlar, obligatsiyalar bo'yicha foizlar, moliyaviy ijaraga olish bo'yicha foiz komponentasi va boshqa shunga o'xshash xarajatlar kiradi. Foizlar bo'yicha xarajatlarni to'g'ri hisobga olish uchun bir necha muhim prinsiplarni bilish zarur: foizlar xarajatlari davr mulki prinsipiga muvofiq tan olinishi kerak, ya'ni hisobotlar davriga tegishli foizlar miqdori aniqlanishi va tan olinishi kerak, hatto to'lov hali amalga oshirilmagan bo'lsa ham, foiz stavkalari kredit yoki qarz shartnomalarida ko'rsatilgan stavkalarga mos kelishi kerak va agar stavkalar o'zgaruvchi bo'lsa, har bir davrdagi amaldagi stavka qo'llanilishi kerak, moliyaviy ijaraga olish shartnomalari bo'yicha foiz komponentini ajratish va to'g'ri hisoblash kerak. Auditor foizlar bo'yicha xarajatlarni tekshirishda kredit va qarz shartnomalarini sinchiklab o'rganishi, foiz stavkalarini tekshirishi, foizlarning to'g'ri

davrga nisbatan hisoblanganligini tasdiqlashi, foizlar bo'yicha to'lovlarni bank ko'chirmalari bilan solishtirishi va to'lanmagan foizlar bo'yicha majburiyatlar to'g'ri aks ettirilganligini tekshirishi kerak.

Jarima, peniya va boshqa sanksiyalar ham boshqa xarajatlarning alohida va e'tiborni talab qiluvchi guruhi hisoblanadi. Bu guruhga shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun kontragentlarga to'lanadigan jarima va peniyalar, soliq qonunchiligi buzilganligi uchun byudjetga to'lanadigan jarima va peniyalar, mehnat qonunchiligi va boshqa qonunchilik buzilganligi uchun sanksiyalar kiradi. Bunday xarajatlar korxonaning faoliyatida muammolar mavjudligini ko'rsatishi mumkin va shuning uchun auditor ularga alohida e'tibor berishi kerak: jarima va peniyalarning haqiqiyligini va asoslanganligini tekshirish (tegishli hujjatlar, sudlar qarori, shartnomalar va h.k.), bunday xarajatlarning to'g'ri davrda tan olinganligini tasdiqlash, agar jiddiy miqdordagi jarima va peniyalar mavjud bo'lsa, ularning sabablari va korxonaning ichki nazorat tizimiga ta'sirini baholash, jarima va peniyalarning to'liq to'langanligini yoki majburiyatlar sifatida to'g'ri aks ettirilganligini tekshirish.

Xayriya va homiylik xarajatlari, tabiiy ofatlar va favqulodda holatlar natijasidagi yo'qotishlar, o'tgan yillar bo'yicha aniqlangan xarajatlar, inventarizatsiya natijasida aniqlangan etishmovchiliklar va boshqa shunga o'xshash operatsiyalar ham boshqa xarajatlar kategoriyasiga kiradi va ularning har biri o'ziga xos tekshiruv metodikasini talab qiladi.

Boshqa xarajatlar auditini samarali o'tkazish uchun uni puxta rejalashtirish zarur va bu rejalashtirish jarayoni bir necha muhim bosqichlarni o'z ichiga oladi. Rejalashtirish bosqichida auditor korxonaning faoliyati, ichki nazorat tizimi va boshqa xarajatlarning xarakteristikalarini chuqur o'rganadi va shu asosda audit strategiyasini ishlab chiqadi.

Dastlabki tahlil va ma'lumot to'plash bosqichida auditor korxonaning moliyaviy hisobotlarini ko'rib chiqib, boshqa xarajatlarning umumiy miqdori, ularning tuzilishi va dinamikasini tahlil qiladi. Auditor o'tgan yillar bilan solishtirib, boshqa xarajatlarda sezilarli o'zgarishlar bo'lganmi yoki yo'qmi, degan savolga javob topishga harakat qiladi va

agar bunday o'zgarishlar mavjud bo'lsa, ularning sabablarini tushunishga intiladi. Masalan, agar joriy yilda boshqa xarajatlar o'tgan yilga nisbatan ikki baravar oshgan bo'lsa, bu holat qo'shimcha e'tiborni talab qiladi va auditor bunday o'sishning sabablarini aniqlashi kerak: ehtimol korxona yirik asosiy vositani zarar bilan sotgan, yoki moliyaviy aktivlarning qiymatini sezilarli pasaytirish amalga oshirilgan, yoki valyuta kurslari keskin o'zgarib, katta miqdordagi salbiy kurs farqlari yuzaga kelgan. Dastlabki tahlil jarayonida auditor ham korxonaning ichki nazorat tizimini umumiy baholaydi va boshqa xarajatlar bilan bog'liq jarayonlarda qanday nazorat protseduralar mavjudligini aniqlashga harakat qiladi: asosiy vositalarni sotish yoki o'chirish qarorlari qanday qabul qilinadi va kim tomonidan tasdiqlanadi, valyuta operatsiyalari qanday nazorat qilinadi, qarzlarning qiymatini pasaytirish qarorlari qanday asoslanadi, jarima va peniyalar to'g'risida ma'lumotlar qanday jamlangan va nazorat qilinadi.

Moddiylik darajasini aniqlash boshqa xarajatlar auditi uchun ham muhim ahamiyatga ega va auditor umumiy moddiylik darajasidan tashqari, boshqa xarajatlar elementi uchun alohida moddiylik darajasini belgilashi mumkin. Moddiylik darajasini belgilashda auditor bir qator omillarni hisobga oladi: boshqa xarajatlarning umumiy moliyaviy natijalarga ta'siri, bu elementning tabiiy o'zgaruvchanligi, foydalanuvchilarning kutishlari va e'tibor qilish darajasi, o'tgan yillardagi xatoliklar tarixi. Masalan, agar korxona asosan ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanadi va boshqa xarajatlar odatda kichik miqdorlarni tashkil qilsa, auditor bu element uchun nisbatan past moddiylik darajasini belgilashi mumkin, aksincha, agar korxona faol ravishda asosiy vositalarni yangilash jarayonida bo'lsa va ko'plab sotish-sotib olish operatsiyalari amalga oshirilayotgan bo'lsa, boshqa xarajatlar sezilarli miqdorga erishishi va yuqoriroq moddiylik darajasini talab qilishi mumkin.

Xavflarni baholash boshqa xarajatlar auditi rejalashtirish jarayonining markaziy qismi hisoblanadi va auditor uch asosiy xavf turini baholashi kerak: tabiiy xavf, nazorat xavfi va aniqlanmaslik xavfi. Tabiiy xavf - bu ichki nazoratni hisobga olmasdan, boshqa xarajatlarda

moddiy xatolikning yuzaga kelish ehtimoli bo'lib, u bir qator omillarga bog'liq: operatsiyalarning murakkabligi, professional mulohazani talab qiluvchi masalalar miqdori, tashqi omillarning ta'siri (valyuta kurslari, bozor narxlari), rahbariyatning moliyaviy natijalarni boshqarish bo'yicha motivatsiyasi. Masalan, valyuta kurslari juda o'zgaruvchan davrlarda kurs farqlari bo'yicha xatolik xavfi yuqori bo'ladi, yoki rahbariyat belgilangan foyda ko'rsatkichlariga erishish uchun bosim ostida bo'lsa, moliyaviy aktivlarning qiymatini pasaytirishni sun'iy ravishda kechiktirish yoki tezlashtirish orqali natijalarni boshqarish xavfi paydo bo'ladi. Nazorat xavfi - bu mavjud ichki nazorat tizimi boshqa xarajatlarda moddiy xatoliklarni o'z vaqtida aniqlash va oldini olishga qodir bo'lmaslik ehtimoli bo'lib, uni baholash uchun auditor ichki nazorat protseduralarini sinchiklab tekshirishi kerak: vakolatlarning ajratilishi prinsipi qo'llanilmoqdami, muhim operatsiyalar tegishli darajada tasdiqlanmoqdami, muntazam solishtiruvlar va tekshiruvlar o'tkazilmoqdami, hujjatlar to'liq va to'g'ri rasmiylashtirilmoqdami. Agar ichki nazorat tizimi zaif bo'lsa, nazorat xavfi yuqori bo'ladi va auditor ko'proq va chuqurroq audit protseduralarini amalga oshirishi kerak bo'ladi.

Audit strategiyasini ishlab chiqish rejalashtirish jarayonining yakuniy bosqichi bo'lib, unda auditor to'plangan barcha ma'lumotlar asosida audit yondashuvini belgilaydi: qanday sohalar ko'proq e'tiborni talab qiladi, qanday audit protseduralarini qo'llash samaraliroq bo'ladi, tekshiruvning chuqurligi va qamrovi qanday bo'lishi kerak, qanday mutaxassislarni jalb qilish zarur bo'lishi mumkin (masalan, qimmatbaho buyumlar yoki ko'chmas mulk bo'yicha baholovchilar). Audit strategiyasi ham audit jamoasining tarkibi va har bir a'zoning vazifalari, ishning taxminiy muddatlari va resurslari haqida qarorlarni o'z ichiga oladi.

Rejalashtirish bosqichi yakunlangandan keyin auditor to'plangan ma'lumotlar va ishlab chiqilgan strategiya asosida konkret audit protseduralarini amalga oshirishga kirishadi va bu protseduralar boshqa xarajatlarning har bir muhim guruhi uchun maxsus yondashuvlarni talab qiladi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni sotish va o'chirish operatsiyalarini tekshirish bir necha bosqichda amalga oshiriladi va har bir bosqich o'z maqsadiga ega. Birinchi bosqichda auditor hisobot davrida amalga oshirilgan barcha bunday operatsiyalarning to'liq ro'yxatini oladi va bu ro'yxatni asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar hisobi analitik ma'lumotlari bilan solishtirib, hamma operatsiyalar hisobga olinganligini tekshiradi. Ikkinchi bosqichda auditor har bir muhim operatsiya uchun tegishli hujjatlarni tekshiradi: sotish operatsiyalari uchun sotish-sotib olish shartnomalari, aktlar, to'lov hujjatlari, o'chirish operatsiyalari uchun o'chirish to'g'risidagi qarorlar, aktlar, texnik xulosalar va boshqa asos hujjatlar. Auditor hujjatlarni tekshirishda bir qator muhim masalarga e'tibor beradi: hujjatlar rasmiy shakllangan va barcha zarur imzolar mavjudmi, operatsiya sanasi hujjatlardagi sanalar bilan mos keladimi, sotish narxi bozor baholariga mos keladimi va agar shubhali shart-sharoitlardagi bitimlar mavjud bo'lsa (masalan, bog'langan tomonlar bilan operatsiyalar yoki juda past narxlarda sotish), ular alohida tahlilni talab qiladi. Uchinchi bosqichda auditor hisob-kitoblarning to'g'riligini tekshiradi: asosiy vositaning dastlabki qiymati to'g'ri aniqlanganmi, hisobot sanasigacha hisoblangan amortizatsiya miqdori to'g'rimi, qoldiq qiymat to'g'ri hisoblanganmi, sotishdan olingan daromad to'g'ri summa va to'g'ri davrda tan olinganmi, sotish bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlar (transport, bojxona, yuk tushirish va h.k.) asoslangan va hujjatlashtirilganmi, natijada yuzaga kelgan foyda yoki zarar to'g'ri hisoblanganmi va tegishli hisob qaydnomalarida (boshqa daromadlar yoki boshqa xarajatlar) aks ettirilganmi.

Moliyaviy aktivlarning qiymatini pasaytirish va investitsiyalar bo'yicha operatsiyalarni tekshirish ayniqsa murakkab va professional mulohazani talab qiluvchi jarayon hisoblanadi, chunki bu sohada ko'pincha ob'ektiv dalillar cheklangan bo'ladi va rahbariyatning professional baholashlari muhim rol o'ynaydi. Auditor birinchi navbatda moliyaviy aktivlarning qiymatini pasaytirish bo'yicha rahbariyat qabul qilgan qarorlarni tahlil qiladi va bu qarorlar qanday dalillarga asoslanganligini tekshiradi: debitorlik qarzlari uchun qarzdorlarning

moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlar, muddati o'tgan davri, to'lov tarixi, sudlar jarayonlari va boshqa tegishli omillar, investitsiyalar uchun investitsiya ob'ektlarining moliyaviy holati, bozor qiymati o'zgarishlari, aktivning foyda keltirish qobiliyati prognozlari. Auditor rahbariyatning taxminlarini baholashda bir qator usullarni qo'llaydi: tarixiy ma'lumotlarni tahlil qilish (o'tmishda shunga o'xshash vaziyatlarda nima bo'lgan), tashqi manbalardan ma'lumot olish (masalan, kredit byurolari, bozor tahlillari), mustaqil mutaxassislarning xulosalarini olish (baholovchilar, huquqshunoslar), rahbariyatning taxminlari bilan faktik natijalarni keyingi davrlarda solishtirish. Agar auditor rahbariyatning qiymatni pasaytirish bo'yicha qarorlari yetarli darajada asoslanmagan yoki ortiqcha ehtiyotkor (yoki aksincha, optimistik) deb hisoblasa, u bu masala bo'yicha rahbariyat bilan muhokama olib boradi va agar kelishuvga erishilmasa, bu auditorlik fikrini shakllantirishda hisobga olinadi.

Valyuta operatsiyalari va kurs farqlarini tekshirish texnik jihatdan nisbatan sodda ko'rinishi mumkin, lekin u yuqori darajadagi diqqat va aniqlikni talab qiladi. Auditor birinchi navbatda hisobot davri boshi va oxirida valyutada ifodalangan barcha aktiv va majburiyatlarning to'liq ro'yxatini oladi: valyuta kassasi, valyuta hisobvaraqlari, debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, kreditlar va qarzlar, va boshqalar. Keyin auditor har bir aktiv va majburiyat uchun qayta baholashni tekshiradi: hisobot davri boshidagi kurs to'g'ri qo'llanilganmi (oxirgi hisobot davri yakunidagi rasmiy kurs), hisobot davri oxiridagi kurs to'g'ri qo'llanilganmi (joriy hisobot davri yakunidagi rasmiy kurs), kurs farqlari to'g'ri hisoblanganmi, kurs farqlari to'g'ri hisob qaydnomalarida aks ettirilganmi (ijobiy kurs farqlari boshqa daromadlarda, salbiy kurs farqlari boshqa xarajatlarda). Auditor kurs farqlarini tekshirishda Markaziy bankning rasmiy kurslarini ishlatadi va agar korxona boshqa kurslarni qo'llagan bo'lsa (masalan, bank kurslari), bu faqat ob'ektiv asoslarga ega bo'lganda qabul qilinishi mumkin va auditor bunday holatlarda tegishli tushuntirishlarni talab qiladi.

Foizlar bo'yicha xarajatlarni tekshirish ham tizimli yondashuvni talab qiladi va auditor quyidagi protseduralarni amalga oshiradi: barcha

kredit va qarz shartnomalarining to'liq ro'yxatini olish, har bir shartnoma uchun asosiy shartlarni o'rganish (qarz miqdori, foiz stavkasi, to'lov grafigi, boshqa shartlar), hisobot davrida hisoblangan foizlar miqdorini tekshirish va uni shartnoma shartlari bilan solishtirish, foizlar bo'yicha amalga oshirilgan to'lovlarni bank ko'chirmalari bilan solishtirish, hisobot davri oxirida to'lanmagan foizlar bo'yicha majburiyatlar to'g'ri hisoblanganligini va balansda aks ettirilganligini tekshirish. Agar korxonada murakkab moliyaviy instrumentlar mavjud bo'lsa (masalan, o'zgaruvchan foiz stavkali kreditlar, obligatsiyalar, moliyaviy ijara), auditor bu instrumentlarning foiz komponentini to'g'ri hisoblash uchun maxsus bilim va tajribaga ega bo'lishi yoki tegishli mutaxassislarni jalb qilishi kerak.

Jarima, peniya va sanksiyalarni tekshirish alohida ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki bunday xarajatlarning mavjudligi korxonada muammolar yoki qonunchilik buzilishlari mavjudligini ko'rsatishi mumkin. Auditor har bir jarima va peniya uchun quyidagi ma'lumotlarni to'playdi va tahlil qiladi: jarima yoki peniyaning asosi (shartnoma shartlarini buzish, soliq qonunchiligi buzilishi, boshqa qonunchilik buzilishlari), jarima yoki peniyani talab qiluvchi tomonning hujjati (talablar, sudlar qarori, soliq organining qarori), jarima yoki peniya miqdorining asoslanishi va to'g'riligi, to'lov holati (to'langan, qisman to'langan, to'lanmagan), hisobda aks ettirilish to'g'riligi. Agar jiddiy miqdordagi jarima va peniyalar aniqlansa, auditor ularning sabablari va korxonaning ichki nazorat tizimidagi potentsial kamchiliklar haqida chuqurroq tahlil o'tkazadi va bu ma'lumotlarni rahbariyat va boshqaruv organlariga xabar berish zarurligini baholaydi.

Boshqa xarajatlar auditi jarayonida auditor turli xarakter va jiddiylik darajasidagi xatoliklar va kamchiliklarni aniqlashi mumkin va bu topilmalarni to'g'ri baholash hamda ularga mos javob berish auditorning professional mas'uliyati hisoblanadi. Amaliyotda eng ko'p uchraydigan xatoliklar va kamchiliklarni bir necha asosiy guruhga ajratish mumkin va har bir guruh o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Hujjatli rasmiylashtirish kamchiliklari boshqa xarajatlar auditida juda keng tarqalgan muammo hisoblanadi va bu kamchiliklar turli

shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: asosiy vositalarni sotish yoki o'chirish to'g'risidagi qarorlar yozma ravishda rasmiylashtirilmagan, aktlar va boshqa zarur hujjatlar to'ldirilmagan yoki noto'g'ri to'ldirilgan, shartnomalar barcha zarur shartlarni o'z ichiga olmaydi yoki tegishli imzolar mavjud emas, to'lov hujjatlari va ularning hisobdagi aks ettirilishi o'rtasida nomuvofiqliklar mavjud, jarima va peniyalar uchun talablar yoki sudlar qarorlari bo'yicha hujjatlar mavjud emas. Bunday kamchiliklar nafaqat auditorlik xavfini oshiradi, balki korxona uchun ham jiddiy soliq va huquqiy xavflarni keltirib chiqarishi mumkin, chunki yetarli hujjatli tasdiq bo'lmagan xarajatlar soliq maqsadlari uchun tan olinmasligi yoki sudlar da'volarida korxona pozitsiyasini zaiflashtirishi mumkin.

Xarajatlarni noto'g'ri tasniflash yana bir keng tarqalgan xatolik turi hisoblanadi va bu xatolik bir necha yo'l bilan namoyon bo'lishi mumkin: asosiy faoliyat xarajatlari boshqa xarajatlar sifatida aks ettirilgan yoki aksincha, boshqa xarajatlar asosiy faoliyat xarajatlari sifatida hisobga olingan, investitsion yoki moliyaviy faoliyat xarajatlari noto'g'ri tasniflangan, bir turdagi boshqa xarajatlar boshqa turga nisbatan noto'g'ri kiritilgan. Bunday xatoliklar moliyaviy hisobotlarning foydalanuvchilar uchun foydalililigini pasaytiradi va agar ular moddiy bo'lsa, hisobotlarning buzilishiga olib kelishi mumkin, shuningdek soliq hisobida ham muammolar yuzaga kelishi mumkin, chunki turli xarajatlar turlari soliq maqsadlari uchun turlicha muomala qilinadi.

Xarajatlarni noto'g'ri davrda tan olish muammosi ham juda muhim va keng tarqalgan xatolik hisoblanadi. Bu muammo turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: joriy davrga tegishli xarajatlar keyingi yoki oldingi davrlarga nisbatan ko'rsatilgan, ko'p yillik shartnomalar bo'yicha xarajatlar davrlarga to'g'ri taqsimlanmagan, to'lanmagan foizlar bo'yicha majburiyatlar hisobga olinmagan yoki noto'g'ri hisoblangan, valyuta kurs farqlari noto'g'ri davrda tan olingan. Xarajatlarni noto'g'ri davrda tan olish moliyaviy natijalarni sun'iy ravishda turli davrlarga qayta taqsimlashga imkon beradi va bu moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini sezilarli darajada buzadi, shuning uchun auditor bunday

xatoliklarga alohida e'tibor berishi va ularni bartaraf etishni talab qilishi kerak.

Professional baholashlar va taxminlardagi xatoliklar eng murakkab va eng bahsli xatoliklar turkumiga kiradi, chunki ular ko'pincha ob'ektiv dalillarga emas, balki sub'ektiv mulohazalarga asoslangan bo'ladi. Bu guruhga quyidagi xatoliklar kiradi: moliyaviy aktivlarning qiymatini pasaytirish bo'yicha zahiralar yetarli bo'lmagan yoki aksincha, ortiqcha hisoblangan, asosiy vositalarning adolatli qiymati noto'g'ri baholangan, shubhali qarzlar bo'yicha zahiralar noto'g'ri hisoblangan, davomli faoliyat printsipiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xavflar yetarli darajada baholanmagan. Bunday xatoliklar ayniqsa qiyin, chunki ular ko'pincha "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" deb aniq baholanishi mumkin emas, balki "oqilona" yoki "nooqilona" deb baholanadi, va auditor rahbariyatning professional baholashlarini o'z professional mulohazasi bilan solishtirishi va agar sezilarli farqlar mavjud bo'lsa, rahbariyat bilan muhokama qilishi va kelishuvga erishishga harakat qilishi kerak.

Firibgarlik belgilari va shubhali operatsiyalar boshqa xarajatlar auditida ayniqsa ehtiyotkorlik bilan tekshirilishi kerak bo'lgan masalalar hisoblanadi. Auditor quyidagi holatlar mavjud bo'lganda, firibgarlik xavfi yuqori bo'lishi mumkinligini hisobga olishi kerak: bog'langan tomonlar bilan nooddiy shartnoma shartlaridagi operatsiyalar (juda yuqori yoki juda past narxlar, nooddiy to'lov shartlari), operatsiyalarning iqtisodiy mohiyati noaniq bo'lgan bitimlar, hisobot davri oxiriga yaqin amalga oshirilgan va moliyaviy natijalarga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan operatsiyalar, yetarli hujjatli tasdiq bo'lmagan yoki hujjatlar shubha tug'diruvchi operatsiyalar, rahbariyat tomonidan tushuntirishlarning etishmasligi yoki ziddiyatli bo'lishi. Agar auditor bunday belgilarni aniqlasa, u qo'shimcha skeptitsizmni qo'llashi, chuqurroq tekshiruv protseduralarini amalga oshirishi va agar zarur bo'lsa, tegishli organlarga (boshqaruv organlari, huquq-tartibot organlari) xabar berish zarurligini baholashi kerak.

Boshqa xarajatlar auditi - bu yuqori professional malaka, chuqur bilim va katta tajribani talab qiluvchi murakkab va mas'uliyatli jarayon hisoblanadi. Bu audit yo'nalishining o'ziga xos xususiyatlari shundan

iboratki, u juda keng va turli xarakterga ega operatsiyalarni qamrab oladi, ko'plab professional mulohazalarni talab qiladi va firibgarlik xavfi nisbatan yuqori bo'lishi mumkin. Samarali boshqa xarajatlar auditini o'tkazish uchun auditor bir qator muhim tamoyillarga rioya qilishi kerak: puxta rejalashtirish va xavflarni to'g'ri baholash, har bir operatsiya turining o'ziga xos xususiyatlarini chuqur tushunish, yetarli va tegishli audit dalillarini to'plash, professional skeptitsizmni doimiy saqlash, rahbariyatning professional baholashlarini tanqidiy ko'rib chiqish, aniqlangan xatoliklar va kamchiliklarni ob'ektiv baholash va ularga mos javob berish. Boshqa xarajatlar auditi korxonalar uchun ham katta foyda keltirishi mumkin, chunki u nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlash, balki ichki nazorat tizimidagi kamchiliklarni aniqlash, hisob siyosatini takomillashtirish va umumiy moliyaviy boshqaruvni yaxshilash imkonini beradi.

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Korxona xarajatlari tushunchasi va ularning moliyaviy hisobotdagi ahamiyati nimadan iborat?
2. Ishlab chiqarish va davr xarajatlari o‘rtasidagi farqni tushuntiring.
3. Xarajatlarni taqsimlash va kalkulyatsiya qilish audit jarayonida qanday tekshiriladi?
4. Xarajatlar auditida ichki nazorat tizimi qanday baholanadi?
5. Korxona xarajatlari auditi natijalari auditorlik xulosasida qanday aks ettiriladi?

Test savollari

1. Xarajatlar auditining asosiy maqsadi nima?

A) Foydani oshirish
B) Xarajatlarning qonuniyligi va to‘g‘ri hisobga olinishini tekshirish
C) Marketing faoliyatini baholash
D) Soliq stavkalarini pasaytirish

2. Qaysi xarajatlar davr xarajatlariga kiradi?

A) Xomashyo xarajatlari

B) Ishlab chiqarish ustama xarajatlari

C) Ma’muriy va sotish xarajatlari

D) Tayyor mahsulot tannarxi

3. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xarajatlar qaysi belgi bilan ajralib turadi?

A) Barcha mahsulotlarga teng taqsimlanadi

B) Muayyan mahsulot yoki xizmatga bevosita bog‘liq bo‘ladi

C) Faqat yil oxirida aniqlanadi

D) Faqat bilvosita xarajatlar bilan bog‘liq

4. Xarajatlar auditida analitik protseduralar qaysi maqsadda qo‘llaniladi?

A) Hujjatlarni rasmiylashtirish uchun

B) Xarajatlar tarkibidagi noodatiy og‘ishlarni aniqlash uchun

C) Soliq hisobini yuritish uchun

D) Audit xulosasini tuzish uchun

5. Xarajatlar auditi natijasida aniqlangan xatolar qayerda aks ettiriladi?

A) Marketing rejasida

B) Ishlab chiqarish hisobotida

C) Auditorlik ish hujjatlarida va audit xulosasida

D) Reklama materiallarida

XIV BOB. AUDITORLIK TEKSHIRUVI NATIJALARINI UMUMLASHTIRISH VA RASMIYLASHTIRISH

14.1. Auditorlik tekshiruvi natijalarini umumlashtirish.

14.2. Auditorlik tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirish va auditorlik xulosasini tayyorlash.

Tayanch so‘z va iboralar: Audit natijalari, aniqlangan xatolar, nomuvofiqliklar, muhimlik darajasi, audit dalillari, auditorlik mulohazasi, umumlashtirish, baholash, tuzatish yozuvlari, ichki nazorat kamchiliklari, auditorlik ish hujjatlari, rasmiylashtirish, auditorlik hisoboti, auditorlik xulosasi, xulosa turlari, shartli xulosa, salbiy xulosa, xulosa bermaslik, xalqaro audit standartlari, mas’uliyat.

14.1. Auditorlik tekshiruvi natijalarini umumlashtirish.

Auditorlik tekshiruvi natijalarini umumlashtirish jarayoni auditorlik faoliyatining eng muhim va mas'uliyatli bosqichlaridan biri hisoblanadi, chunki aynan shu bosqichda auditor o'z professional mulohazasi asosida tekshiruv davomida to'plangan barcha dalillar, ma'lumotlar va xulosalarni tizimli ravishda tahlil qilib, yakuniy fikrni shakllantirishga tayyorgarlik ko'radi. Bu jarayon faqat oddiy ma'lumotlar yig'indisini hisoblashdan iborat emas, balki u chuqur tahliliy fikrlash, professional skeptitsizmni saqlash va turli manbaлapdan olingan ma'lumotlarni bir butun tizim sifatida ko'rib chiqishni talab qiluvchi murakkab intellektual faoliyatdir. Umumlashtirish jarayonining asosiy maqsadi shundan iboratki, auditor tekshirilayotgan korxonaning moliyaviy hisobotlari barcha moddiy jihatlarda adolatli taqdim etilganmi yoki yo'qmi haqida asosli va mantiqiy xulosaga kelishi kerak, bunda u nafaqat raqamlar va hisob-kitoblarning to'g'riligini, balki moliyaviy hisobotlarning butun holda iqtisodiy voqelikni aks ettirishini ham baholashi lozim.

Umumlashtirish jarayonining murakkabligi shundan kelib chiqadiki, auditor bir vaqtning o'zida bir necha darajadagi vazifalarni bajarishi kerak: birinchidan, u har bir alohida tekshiruv sohasida to'plangan dalillarning etarli va tegishli ekanligini tasdiqlashi zarur, ikkinchidan, bu dalillarni o'zaro bog'lab, ular korxonaning moliyaviy holati haqida

qanday umumiy tasvir yaratishini tushunishi kerak, uchinchidan, aniqlangan barcha xatoliklar, kamchiliklar va nosozliklarning umumiy ta'sirini baholab, ularning moddiylik darajasini aniqlashi lozim, to'rtinchidan, korxonaning ichki nazorat tizimini kompleks baholab, uning moliyaviy hisobotlar ishonchliligiga qanday ta'sir ko'rsatayotganini tushunishi zarur, va nihoyat, beshinchidan, barcha bu jihatlarni inobatga olib, yakuniy auditorlik fikrini shakllantirishga asos bo'ladigan asosli xulosalar chiqarishi kerak. Shuning uchun umumlashtirish jarayoni nafaqat texnik ko'nikmalarni, balki yuqori darajadagi professional mulohaza, tajriba va chuqur tahliliy fikrlash qobiliyatini talab qiladi.

Zamonavir auditorlik amaliyotida umumlashtirish jarayoni bir necha o'zaro bog'liq bosqichlarni o'z ichiga oladi va har bir bosqich auditorlik xulosasining sifati va ishonchliligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Auditor umumlashtirish jarayonini boshlashdan oldin, u barcha rejalashtirilgan auditorlik protseduralarining bajarilganligiga, har bir muhim hisobot elementi bo'yicha zarur dalillarning to'planganligiga va tekshiruv hujjatlarining to'liq va tegishli ravishda tuzilganligiga ishonch hosil qilishi kerak, chunki etarli va sifatli dalillar mavjud bo'lmasa, hatto eng yaxshi tashkil etilgan umumlashtirish jarayoni ham to'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin emas.

Auditorlik tekshiruvi davomida auditor juda katta hajmdagi ma'lumotlarni turli manbalardan to'playdi: moliyaviy hisobotlarning o'zi, hisob-kitob ma'lumotlari, ichki hujjatlar, shartnomalar, bank ko'chirmalari, inventarizatsiya natijalari, rahbariyat va xodimlar bilan suhbatlar, tashqi dalillar va ko'plab boshqa manbaalar. Bu ma'lumotlarning har biri o'z o'rnida muhim bo'lishi mumkin, lekin ularning haqiqiy qiymati faqat auditor bu ma'lumotlarni bir butun tizim sifatida ko'rib chiqqanida va ular o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlaganida namoyon bo'ladi. Tizimlashtirish jarayoni shunchaki ma'lumotlarni tartibga solishdan ko'ra ancha chuqurroq vazifani o'z ichiga oladi - bu ma'lumotlar oqimidan eng muhim va ta'sirli dalillarni ajratib olish, ularni mantiqiy guruhlarga ajratish va har bir guruh doirasida to'liq tahlil o'tkazish imkonini beruvchi tizim yaratishdir.

Tizimlashtirish jarayonining birinchi bosqichida auditor barcha ish hujjatlarini sinchiklab ko'rib chiqib, ularning to'liqligini va sifatini baholaydi. Bu jarayonda auditor har bir tekshiruv sohasi bo'yicha quyidagi muhim savollarni o'zi oldiga qo'yishi kerak: rejalashtirilgan barcha auditorlik protseduralar haqiqatdan ham bajarilganmi va bu faktni tasdiqlovchi dalillar ish hujjatlarida mavjudmi, to'plangan dalillar xarakteriga va hajmiga ko'ra tegishli va etarlimi, agar biror sohada dalillar etarli bo'lmasa yoki ularning sifati shubha tug'dirsa, qo'shimcha tekshiruv protseduralarini amalga oshirish zarurmi, ish hujjatlari auditorning professional mulohazasini shakllantirish uchun yetarli darajada batafsil va aniqmi. Bu savollarning har biriga puxta javob topish umumlashtirish jarayonining keyingi bosqichlarida to'g'ri qarorlar qabul qilishning asosiy sharti hisoblanadi, chunki zaif yoki noto'g'ri dalillarga asoslangan xulosalar auditorlik xavfini sezilarli darajada oshiradi va noto'g'ri auditorlik fikrini shakllantirishga olib kelishi mumkin.

Tizimlashtirish jarayonining ikkinchi muhim jihati - to'plangan ma'lumotlarni mantiqiy va maqsadga muvofiq guruhlarga ajratish. Bu jarayonda auditor turli yondashuvlardan foydalanishi mumkin: moliyaviy hisobot elementlari bo'yicha guruplash (aktivlar, passivlar, kapital, daromadlar, xarajatlar), biznes-jarayonlar bo'yicha guruplash (sotish, xarid qilish, ishlab chiqarish, to'lov va hisob-kitoblar), xavf darajasi bo'yicha guruplash (yuqori xavfli sohalar, o'rta xavfli sohalar, past xavfli sohalar), yoki muammoli sohalar bo'yicha guruplash (xatoliklar aniqlangan sohalar, ichki nazorat zaif sohalar, murakkab professional mulohazalarni talab qiladigan sohalar). Har bir yondashuv o'z afzalliklariga ega va auditor tekshirilayotgan korxonaning o'ziga xos xususiyatlariga qarab, eng maqbul guruplash usulini tanlashi yoki bir necha usulni birgalikda qo'llashi mumkin. Asosiy maqsad shundan iboratki, tanlangan guruplash tizimi auditorga barcha muhim masalalarni sistematik ravishda ko'rib chiqish va hech narsa e'tibordan chetda qolmasligiga ishonch hosil qilish imkonini berishi kerak.

Har bir guruh bo'yicha chuqur tahlil o'tkazish tizimlashtirish jarayonining uchinchi muhim bosqichidir. Bu tahlil jarayonida auditor guruhga tegishli barcha ma'lumotlarni diqqat bilan o'rganib, ulardan

kelib chiqadigan asosiy xulosalarni shakllantiradi, bu xulosalar esa keyinchalik umumiy auditorlik fikrini shakllantirishning asocи bo'lib xizmat qiladi. Masalan, agar auditor aylanma aktivlar guruhi bo'yicha tahlil o'tkazyotgan bo'lsa, u nafaqat debitorlik qarzining mavjudligini va to'g'ri baholanganligini tekshiradi, balki debitorlik qarzining tuzilishini tahlil qiladi, muddati o'tgan qarzlar bo'yicha zahiralarning yetarliligini baholaydi, debitorlar bilan hisob-kitoblarning ichki nazorat tizimini ko'rib chiqadi, debitorlik qarzining aylanish tezligini hisoblaydi va uni o'tgan davr ko'rsatkichlari hamda tarmoq o'rtacha qiymatlari bilan solishtiradi, debitorlik qarzidagi g'ayritabiiy o'zgarishlar sabablarini tushunishga harakat qiladi, va nihoyat, debitorlik qarziga tegishli barcha oshkor qilingan ma'lumotlarning to'liq va aniq ekanligini tekshiradi. Shunday puxta tahlil har bir guruh uchun alohida o'tkaziladi, va bu tahlillar majmui auditorga moliyaviy hisobotlarning umumiy sifati haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Auditorlik tekshiruvi davomida auditor turli xarakter va miqdordagi xatoliklar va kamchiliklarni aniqlashi mumkin, va bu topilmalarni to'g'ri baholash umumlashtirish jarayonining markaziy vazifalaridan biridir. Xatoliklar va kamchiliklarni baholash jarayoni bir necha o'lchovda amalga oshiriladi: miqdoriy baholash, sifat baholashi, xatoliklarning tabiati va sabablari tahlili, hamda ularning moliyaviy hisobotlarga umumiy ta'sirini aniqlash. Bu ko'p qirrali yondashuv auditorga nafaqat alohida xatoliklarning ahamiyatini, balki ularning majmuiy ta'sirini ham ob'ektiv baholash imkonini beradi, va bu baholash yakuniy auditorlik fikrini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Miqdoriy baholash jarayonida auditor har bir aniqlangan xatolikning moliyaviy ta'sirini aniq raqamlarda ifodalaydi va bu xatoliklarni moddiylik chegarasi bilan solishtirib, ularning hisobotga ta'sirini baholaydi. Biroq, bu jarayon ko'ringanidan ancha murakkab, chunki auditor nafaqat aniq aniqlangan xatoliklarni, balki proyeksiya qilingan xatoliklarni ham hisobga olishi kerak. Proyeksiya qilingan xatoliklar - bu auditor tanlab tekshirish usulidan foydalanganda, tekshirilgan qismdagi xatoliklar asosida tekshirilmagan qismdagi ehtimoliy xatoliklarni baholashdir. Masalan, agar auditor debitorlik qarzining 20 foizini

tekshirib, u yerda 5000 so'm miqdoridagi xatolik topgan bo'lsa, u qolgan 80 foiz qismda ham shunga o'xshash xatoliklar bo'lishi mumkinligini proyeksiya qilishi kerak, va proyeksiya qilingan umumiy xatolik 25000 so'm atrofida bo'lishi mumkin. Albatta, bu soddalashtirilgan misol, aslida proyeksiya hisoblashlari statistik usullardan foydalanilgan holda ancha murakkab amalga oshiriladi va ishonchlilik oralig'ini ham hisobga oladi, lekin asosiy printsip shundan iboratki, auditor nafaqat aniq topilgan xatoliklarni, balki potentsial xatoliklarni ham inobatga olishi kerak.

Barcha xatoliklar miqdoriy jihatdan baholangandan so'ng, auditor ularni umumlashtiradi va umumiy xatoliklar summasini moddiylik chegarasi bilan solishtiradi. Biroq, bu yerda muhim nyu ans mavjud: agar umumiy xatoliklar summasi moddiylik chegarasidan past bo'lsa ham, bu avtomatik ravishda shartisz ijobiy fikr bildirishni anglatmaydi, chunki auditor sifat jihatidan muhim bo'lgan xatoliklarni ham hisobga olishi kerak. Masalan, nisbatan kichik miqdordagi xatolik, agar u firibgarlikni ko'rsatsa yoki ichki nazorat tizimidagi jiddiy kamchilikni ochib bersa, moddiy hisoblanishi mumkin. Shuning uchun auditor har bir xatolikni nafaqat miqdor, balki sifat nuqtai nazaridan ham sinchiklab baholashi zarur, va bu baholash jarayoni yuqori darajadagi professional mulohaza va tajribani talab qiladi.

Xatoliklarning tabiatini tahlil qilish umumlashtirish jarayonining yana bir muhim jihatidir. Auditor har bir xatolik tasodifiy xarakterga egami yoki u tizimli muammo natijasida yuzaga kelganmi, degan savolga javob topishga harakat qilishi kerak. Tasodifiy xatoliklar odatda odamning e'tiborsizligi yoki tasodifiy texnik xatolar natijasida yuzaga keladi va ular uchun alohida tashvishlanish sababi bo'lmasligi mumkin, agar ularning umumiy miqdori moddiy bo'lmasa. Biroq, tizimli xatoliklar ancha jiddidir, chunki ular korxonaning hisob siyosatidagi, ichki nazorat tizimidagi yoki ish jarayonlaridagi asosiy muammolarni ko'rsatadi. Masalan, agar auditor bir xil turdagi xatolikning bir necha bor takrorlanganini aniqlasa, bu tizimli muammo mavjudligini ko'rsatishi mumkin va bunday holatda auditor nafaqat xatolikning o'ziga, balki uning sabablariga ham chuqur e'tibor berishi va korxonaga tegishli tuzatish choralari to'g'risida tavsiyalar berishi kerak. Tizimli xatoliklar

ko'pincha kelajakda yangi xatoliklarga olib kelishi mumkin, shuning uchun ularni aniqlash va bartaraf etish alohida ahamiyatga ega.

Xatoliklarni baholashda yana bir muhim jihat - ularning bir-biriga ta'sirini va kompensatsiyalanish ehtimolini hisobga olish. Ba'zan turli yo'nalishlardagi xatoliklar bir-birini qisman yoki to'liq kompensatsiyalashi mumkin: masalan, aktivlarni ortiqcha baholash va passivlarni kam baholash yakuniy natijada balansning valutasiga ta'sir qilmasligi mumkin. Biroq, auditor bunday kompensatsiyaga ishonib, xatoliklarni e'tiborsiz qoldirmasligi kerak, chunki har bir xatolik alohida olinganida ham ma'lum darajada noto'g'ri ma'lumot beradi va foydalanuvchilarning qarorlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun xalqaro auditorlik standartlari kompensatsiya qilingan xatoliklarni ham hisobga olishni tavsiya etadi va auditor har bir xatolikni alohida baholashi, keyin esa ularning umumiy ta'sirini kompleks ravishda ko'rib chiqishi kerak.

Ichki nazorat tizimining samaradorligi auditorlik xavfini bevosita belgilaydigan va umumiy auditorlik xulosasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan omillardan biridir. Umumlashtirish bosqichida auditor tekshiruv davomida to'plangan barcha ma'lumotlarni tahlil qilib, ichki nazorat tizimining umumiy holatini baholaydi va bu baholash nafaqat joriy yil moliyaviy hisobotlarining ishonchliligini, balki korxonaning kelajakda sifatli moliyaviy hisobotlar tayyorlash qobiliyatini ham aks ettiradi. Ichki nazorat tizimini kompleks baholash bir necha asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi va har bir komponent alohida e'tibor va chuqur tahlilni talab qiladi.

Ichki nazorat muhitini baholash ichki nazorat tizimini kompleks baholashning poydevori hisoblanadi, chunki nazorat muhiti korxonaning boshqaruv madaniyatini, rahbariyatning nazorat va intizomga bo'lgan munosabatini va umuman olganda ichki nazorat tizimining qolgan komponentlarining qanday ishlashini belgilab beradi. Auditor nazorat muhitini baholashda bir qator muhim jihatlarni inobatga oladi: korxona rahbariyatining etika va halollik tamoyillariga sodiqligini, rahbariyatning professional malaka va tajribasini, boshqaruv falsafasi va ish uslubini, tashkiliy tuzilmaning aniqligini va mosligigini, vakolatlar va

mas'uliyatlarning aniq taqsimlanganligini, kadrlar siyosatini va xodimlarning malaka darajasini, audit qo'mitasining yoki shunga o'xshash boshqaruv organining ishtirokini va samaradorligini. Bu jihatlarning har biri ichki nazorat tizimining umumiy samaradorligiga ta'sir qiladi va ularni to'g'ri baholash auditorga korxonada qanday nazorat madaniyati mavjudligi haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Masalan, agar rahbariyat etika va intizom masalalariga jiddiy yondashuvda bo'lsa, xodimlar malakali va javobgar bo'lsa, vakolatlar aniq taqsimlangan bo'lsa, bu yaxshi nazorat muhitini ko'rsatadi va auditorlik xavfini pasaytiradi, aksincha esa nazorat muhitining zaif ekanligi auditorlik xavfini oshiradi va auditordan ko'proq ehtiyotkorlik va qo'shimcha tekshiruv protseduralarini talab qiladi.

Xavflarni baholash tizimini tekshirish ichki nazorat tizimini kompleks baholashning ikkinchi muhim komponentidir. Zamonaviy korxonalar murakkab iqtisodiy muhitda faoliyat yuritadilar va ko'plab ichki va tashqi xavflarga duch kelishadi: bozor xavflari, kredit xavflari, likvidlik xavflari, operatsion xavflar, strategik xavflar, muvofiqlik xavflari va boshqalar. Bu xavflarning moliyaviy hisobotlarga bevosita yoki bilvosita ta'siri bo'lishi mumkin va shuning uchun samarali ichki nazorat tizimi bu xavflarni o'z vaqtida aniqlash, baholash va ularni boshqarish choralarini ko'rish mexanizmlarini o'z ichiga olishi kerak. Auditor umumlashtirish bosqichida korxonada xavflarni baholash tizimi mavjudligini, u muntazam ishlab turishlini va samarali ekanligini tekshiradi. Agar korxonada tizimli xavflarni baholash jarayoni mavjud bo'lmasa yoki u formal xarakterga ega bo'lsa, bu ichki nazorat tizimining jiddiy zaifligini ko'rsatadi va moliyaviy hisobotlarda xatoliklar xavfini oshiradi. Aksincha, agar korxonada xavflarni baholash tizimi yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lsa, rahbariyat asosiy xavflarni to'g'ri aniqlagan va ularga mos nazorat choralari ishlab chiqqan bo'lsa, bu ichki nazoratning yuqori darajasini ko'rsatadi va auditorlik xavfini pasaytiradi.

Nazorat faoliyatini baholash ichki nazorat tizimini kompleks baholashning uchinchi muhim komponentidir va bu jarayonda auditor korxonada amalga oshirilayotgan konkret nazorat protseduralarining mavjudligini, ularning dizaynini va operatsion samaradorligini

baholaydi. Nazorat faoliyati turli shakllarda bo'lishi mumkin: operatsiyalarni ruxsat berish va tasdiqlash, vakolatlarni ajratish, hisobga olish va boshqarishni ajratish, hujjatlar va yozuvlarning to'g'riligini tekshirish, aktivlarni jismoniy nazorat qilish, mustaqil tekshiruvlar va solishtiruv, axborot tizimlarining umumiy nazorati va dasturiy ta'minot nazorati, va boshqalar. Auditor har bir muhim biznes-jarayon yoki hisobot elementi uchun tegishli nazorat faoliyati mavjudligini va u samarali ishlashini tekshiradi. Masalan, pul mablag'lari bilan bog'liq operatsiyalarda quyidagi nazorat protseduralar bo'lishi kerak: to'lovlarni ruxsat berish va tasdiqlashning aniq tartibi, pul mablag'larini saqlash va ular bilan operatsiyalar o'tkazishni ajratish, bank va kassa hujjatlarini muntazam solishtiruv, pul mablag'lariga jismoniy kirishni cheklash, to'lov operatsiyalarini mustaqil ko'rib chiqish. Agar bu nazorat protseduralaridan birortasi mavjud bo'lmasa yoki samarali ishlamasa, bu pul mablag'lari bilan bog'liq xavflarni oshiradi va auditor bunday holatlarni alohida qayd etib, ularni umumiy baholashda hisobga olishi kerak.

Axborot va aloqa tizimini baholash ham ichki nazorat tizimini kompleks baholashning ajralmas qismidir, chunki zamonaviy korxonalarda moliyaviy hisobotlar asosan axborot tizimlari yordamida tayyorlanadi va shuning uchun bu tizimlarning ishonchliligi bevosita moliyaviy hisobotlarning sifatiga ta'sir qiladi. Auditor axborot tizimlarining dizayni va ishlatilishini, ma'lumotlarning aniqligini va to'liqligini ta'minlovchi nazoratlarni, tizim ruxsatlari va kirishni cheklash mexanizmlarini, ma'lumotlarni zaxiralash va tiklash protseduralarini, o'zgarishlarni boshqarish jarayonini baholaydi. Zaif axborot tizimi nazorati moliyaviy hisobotlarda xatoliklar va hatto firibgarlik xavfini sezilarli darajada oshiradi, shuning uchun auditor bu sohaga alohida e'tibor berishi va aniqlangan kamchiliklarni puxta hujjatlashtirishi kerak.

Monitoring faoliyatini baholash ichki nazorat tizimini kompleks baholashning yakuniy komponentidir va u korxonaning ichki nazorat tizimi samaradorligini doimiy yoki davriy baholash va takomillashtirish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Samarali monitoring ichki audit bo'limining mavjudligi va faol ishlashi, rahbariyat tomonidan nazorat

protseduralarining muntazam ko'rib chiqilishi, tashqi auditorlar va boshqa tashqi tomonlarning tavsiyalariga javob berish jarayonini o'z ichiga oladi. Agar korxonada samarali monitoring tizimi mavjud bo'lsa, ichki nazorat kamchiliklari o'z vaqtida aniqlanadi va bartaraf etiladi, bu esa moliyaviy hisobotlarning sifatini yaxshilaydi. Aksincha, monitoring faoliyatining yo'qligi yoki zaif ekanligi ichki nazorat tizimidagi kamchiliklarning uzoq muddat davomida bartaraf etilmasligiga va natijada moliyaviy hisobotlarda tizimli xatoliklarga olib kelishi mumkin.

Umumlashtirish bosqichida analitik protseduralar auditorga to'plangan barcha ma'lumotlarni bir butun sifatida ko'rib chiqish va moliyaviy hisobotlarning umumiy mantiqiyligi hamda izchilligini baholash imkonini beruvchi muhim vosita hisoblanadi. Yakuniy analitik protseduralar tekshiruvning dastlabki bosqichida o'tkazilgan analitik protseduralardan farq qiladi, chunki ular xavflarni aniqlash uchun emas, balki auditor xulosalarining umumiy mantiqiyligini tasdiqlash va moliyaviy hisobotlarda aniqlangan yoki aniqlanmagan moddiy noto'g'ri ma'lumotlarning mavjud bo'lishi xavfini qo'shimcha baholash uchun amalga oshiriladi.

Yakuniy analitik ko'rib chiqish jarayonida auditor moliyaviy ko'rsatkichlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilib, ularning mantiqiy va kutilayotgan nisbatlarga mos kelishini tekshiradi. Bu tahlil bir necha yo'nalishda amalga oshiriladi va har bir yo'nalish moliyaviy hisobotlarning turli jihatlarini baholashga imkon beradi. Masalan, auditor daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilayotganda, u daromadlarning o'sishi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lgan xarajatlarning ham mos ravishda o'sishini kutadi, agar sotish hajmi 20 foizga o'sgan bo'lsa, sotilgan tovarlarning tannarxi ham taxminan shu nisbatda o'sishi kerak, agar bunday bog'liqlik kuzatilmasa, bu korxonaning rentabelligi o'zgarganini yoki hisobotda xatoliklar mavjudligini ko'rsatishi mumkin va auditor bu farqning sabablarini chuqur tekshirishi kerak. Xuddi shunday, aktivlar va passivlar o'rtasida ham ma'lum mantiqiy munosabatlar mavjud: masalan, debitorlik qarzining oshishi, agar korxona kredit-sotish hajmini oshirgan bo'lsa, mantiqiy, lekin agar sotish hajmi o'zgarmagan yoki hatto kamaygan

bo'lsa, debitorlik qarzining ortishi to'lov intizomining yomonlashganini yoki hisobotda xatolik mavjudligini ko'rsatishi mumkin.

Trend-tahlil yakuniy analitik ko'rib chiqishning yana bir muhim usuli bo'lib, u korxonaning bir necha yillik moliyaviy ko'rsatkichlarini solishtirish orqali dinamikadagi g'ayritabiiy o'zgarishlarni aniqlashga yo'naltirilgan. Auditor asosiy moliyaviy ko'rsatkichlarning bir necha yillik dinamikasini tahlil qilib, keskin sakrashlar yoki pasayishlar, trend yo'nalishining o'zgarishi, davriy tebranishlar yoki boshqa g'ayritabiiy holatlarni qidiradi. Har bir bunday g'ayritabiiy holat auditorning e'tiborini jalb qilishi va qo'shimcha tekshirishni talab qilishi kerak, chunki u moliyaviy hisobotda xatolik yoki korxonaning biznes-modelida muhim o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatishi mumkin. Masalan, agar korxonaning daromadlari so'nggi to'rt yil davomida barqaror 5-7 foiz sur'atda o'sib kelgan bo'lsa, lekin hisobot yilida birdan 30 foizga sakragan bo'lsa, bu kutilmagan holat auditordan chuqur tahlilni talab qiladi: ehtimol korxona yangi bozorga kirgan yoki yangi mahsulot ishlab chiqarishni boshlagan, yoki yirik bitim amalga oshirilgan, yoki bu o'sish sun'iy ravishda yaratilgan va hisobotda xatolik mavjud. Auditor bu savollarning har biriga javob topib, daromadlarning keskin o'sishini asoslaydigan dalillar borligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash va tahlil qilish yakuniy analitik ko'rib chiqishning uchinchi muhim komponentidir va bu usul moliyaviy ko'rsatkichlar o'rtasidagi nisbatlarni tahlil qilish orqali korxonaning moliyaviy holati va faoliyat samaradorligini baholash imkonini beradi. Auditor bir qator muhim moliyaviy nisbatlarni hisoblaydi va ularni o'tgan davr ko'rsatkichlari, rejalashtirilgan ko'rsatkichlar va tarmoq o'rtacha qiymatlari bilan solishtiradi: likvidlik nisbatlari (joriy likvidlik, tez likvidlik, mutlaq likvidlik) korxonaning qisqa muddatli majburiyatlarini o'z vaqtida to'lash qobiliyatini baholashga imkon beradi, moliyaviy barqarorlik nisbatlari (avtonomilik koeffitsienti, moliyaviy qaram-lik koeffitsienti, moliyaviy leverij koeffitsienti) korxonaning moliyaviy mustaqillik darajasini va uzoq muddatli xavflarni baholashga yordam beradi, rentabellik nisbatlari (aktivlar rentabelligi, o'z kapitali rentabelligi, sotish rentabelligi) korxonaning foyda keltirish qobiliyatini

aks ettiradi, ishlov va samaradorlik nisbatlari (aktivlarning aylanishi, debitorlik qarzining aylanishi, zahiralarning aylanishi) resurslardan foydalanish samaradorligini ko'rsatadi. Bu nisbatlarning har biri alohida ma'lumot beradi, lekin ularning to'liq majmuasi korxonaning moliyaviy holati va faoliyati haqida keng qamrovli tasvir yaratadi va auditorga hisobotlarning umumiy mantiqiyligini baholash imkonini beradi.

Umumlashtirish jarayonining eng muhim va eng murakkab jihati - bu auditorning professional mulohazasi asosida moliyaviy hisobotlarning umumiy ishonchliligini baholash va yakuniy auditorlik fikrini shakllantirish. Bu jarayon faqat texnik hisob-kitoblar va rasmiy protseduralarni bajarishdan iborat emas, balki u yuqori darajadagi tahliliy fikrlash, professional skeptitsizm, etik mulohaza va ko'p yillik tajribaga asoslangan professional fikrni talab qiladi. Professional mulohaza bu auditorning bilimi, tajribasi va professional standartlar asosida murakkab masalalarga nisbatan qaror qabul qilish qobiliyatidir va bu qobiliyat auditor karerasi davomida tobora rivojlanadi va takomillashadi.

Professional mulohazani qo'llashning birinchi muhim jihati - to'plangan audit dalillarining etarli va tegishli ekanligini baholash. Auditor umumlashtirish bosqichida barcha to'plangan dalillarni ko'rib chiqib, o'ziga quyidagi savollarni berishi kerak: moliyaviy hisobot butun bo'lib olinganida moddiy noto'g'ri ma'lumotlardan xoli ekanligiga ishonch hosil qilish uchun to'plangan dalillar miqdor va sifat jihatidan yetarlimi, dalillar turli mustaqil manbalardan olinganmi va ular bir-birini tasdiqlayaptimi yoki o'zaro ziddiyatlar mavjudmi, dalillarning ishonchlilik darajasi qanchalik yuqori va ularning manbasi qanchalik ishonchli, barcha muhim hisobot elementlari va tasdiqlar uchun tegishli dalillar mavjudmi. Bu savollarning har biriga puxta javob topish auditorga to'plangan dalillar asosida asosli xulosa chiqarish yoki qo'shimcha tekshiruv protseduralarini amalga oshirish zarurligini aniqlash imkonini beradi, chunki etarli va tegishli dalillar auditorlik fikrining poydevori hisoblanadi va ular bo'lmasa hech qanday professional mulohaza to'g'ri xulosaga olib kelishi mumkin emas.

Professional mulohazani qo'llashning ikkinchi muhim jihati - qo'llanilayotgan hisob siyosati va baholash usullarining tegishli standartlarga muvofiqligi va izchilligini baholash. Korxonalar ko'pincha murakkab va noaniq vaziyatlarda qarorlar qabul qilishlari kerak: qaysi hisob siyosatini qo'llash, aktivlarni qanday baholash, zahiralarni qanday shakllantirish, daromadlarni qachon tan olish, xarajatlarni qanday taqsimlash va boshqa ko'plab masalalar. Auditor bu masalalarning har birida korxona rahbariyati qabul qilgan qarorlar tegishli hisob standartlariga muvofiqmi va professional mulohaza nuqtai nazaridan oqilonami, degan savollarni o'zi oldiga qo'yishi kerak. Agar hisob siyosati tanlovida bir necha variant mavjud bo'lsa va bularning hammasi rasmiy ravishda standartlarga mos kelsa, auditor rahbariyat tanlagan variant moliyaviy hisobotlarning adolatli taqdim etilishini ta'minlaydimi yoki u moliyaviy natijalarni sun'iy yaxshilash yoki yomonlashtirish uchun tanlanganni tekshirishi kerak. Professional mulohaza aynan shu holatda muhim rol o'ynaydi: rasmiy ravishda to'g'ri, lekin mohiyatan noto'g'ri yoki aldamchi bo'lgan hisob siyosatini aniqlash va unga mos javob berish auditorning professional malakasi va tajribasini talab qiladi.

Professional mulohazani qo'llashning uchinchi muhim jihati - moliyaviy hisobotlarda oshkor qilingan ma'lumotlarning to'liqligi, aniqligi va tushunarligini baholash. Moliyaviy hisobotlar nafaqat miqdoriy ko'rsatkichlarni, balki tushuntirish yozuvlarini, qo'shimcha ma'lumotlarni va boshqa oshkor qilingan mazmunni o'z ichiga oladi va bu ma'lumotlarning sifati hisobot foydalanuvchilarining to'g'ri qarorlar qabul qilish qobiliyatiga bevosita ta'sir qiladi. Auditor professional mulohazasi asosida oshkor qilingan ma'lumotlar hisobot foydalanuvchilari uchun tegishli va foydali bo'ladigan barcha muhim jihatlarni qamrab olganligini, ma'lumotlar aniq va tushunishga oson tilda bayon etilganligini, tushuntirish yozuvlari moliyaviy ko'rsatkichlarni to'g'ri tushunish uchun etarli kontekst va detalni taqdim etishini baholashi kerak. Ba'zan korxonalar rasmiy ravishda barcha talab etilgan ma'lumotlarni oshkor qilishadi, lekin bu ma'lumotlar juda murakkab, noaniq yoki ataylab chalkashtiruvchi tarzda taqdim etilgan bo'lishi

mumkin va bunday holatni aniqlash ham auditorning professional mulohazasini talab qiladi.

Professional mulohazani qo'llashning to'rtinchi muhim jihati - korxonaning davomli faoliyat printsipi buzilishi xavfini baholash. Davomli faoliyat printsipiga ko'ra, moliyaviy hisobotlar korxona yaqin kelajakda (odatda kamida 12 oy) o'z faoliyatini davom ettirishga qodir degan taxminga asoslanib tayyorlanadi, va agar bu taxmin asossiz bo'lsa, moliyaviy hisobotlar butunlay boshqacha asosda tayyorlanishi kerak. Auditor umumlashtirish bosqichida korxonaning moliyaviy holatini, pul mablag'lari oqimini, rentabelligini, qarz yuki va to'lov qobiliyatini, bozor pozitsiyasini va boshqa omillarni tahlil qilib, davomli faoliyat printsipi buzilishi xavfi mavjudmi yoki yo'qmi, degan savolga javob topishga harakat qiladi. Bu baholash juda muhim, chunki agar davomli faoliyat printsipi buzilishi xavfi mavjud bo'lsa va bu hisobotlarda tegishli ravishda oshkor qilinmagan bo'lsa, bu jiddiy muammo hisoblanadi va auditorlik fikriga ta'sir qilishi kerak.

Umumlashtirish jarayonining muhim qismi - aniqlangan muammolar, xatoliklar va kamchiliklar to'g'risida korxona rahbariyati va boshqaruv organlari bilan samarali kommunikatsiyani tashkil etish. Bu kommunikatsiya bir necha muhim maqsadlarga xizmat qiladi: birinchidan, u korxona rahbariyatiga aniqlangan muammolar haqida xabardor bo'lish va ularni tuzatish imkonini beradi, ikkinchidan, u auditorga rahbariyatning tushuntirishlarini olish va vaziyatning mohiyatini aniqlashtirish imkonini beradi, uchinchidan, u shaffoflikni ta'minlaydi va auditor bilan mijoz o'rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi, to'rtinchidan, u professional standartlar va etika talablarini bajarish uchun zarurdir.

Rahbariyat bilan muhokama jarayoni odatda bir necha bosqichda amalga oshiriladi va har bir bosqich o'z maqsadi va vazifalariga ega. Dastlabki bosqichda auditor aniqlangan muammolarni rahbariyatning tegishli darajasi bilan muhokama qiladi: operatsion darajadagi xatoliklar va kamchiliklar departament rahbarlari yoki bo'lim boshliqlari bilan, muhimroq masalalar moliya direktori yoki bosh hisobchi bilan, eng jiddiy masalalar esa bosh direktor yoki boshqaruv organlari bilan

muhokama qilinadi. Bu bosqichma-bosqich yondashuv har bir masalaning tegishli darajada ko'rib chiqilishini va samarali yechim topilishini ta'minlaydi, shu bilan birga har bir rahbar o'z mas'uliyat sohasidagi muammolar haqida to'liq xabardor bo'ladi.

Muhokama uchun masalalarni tayyorlash juda muhim jarayondir va bu jarayon auditor professional malakasini talab qiladi. Auditor har bir muhim masalani aniq, tushunarli va asoslangan tarzda formalashtirishi kerak: masalaning mohiyatini aniq ta'riflash, uni dalillar bilan asoslash, uning moliyaviy hisobotlarga va biznes-jarayonlarga ta'sirini tushuntirish, potentsial xavflarni ko'rsatish, va mumkin bo'lsa, yechim yo'llarini taklif qilish. Masalalarni to'g'ri formalashtirish rahbariyat bilan konstruktiv dialogni ta'minlaydi va masalalarni tezroq va samaraliroq hal qilishga yordam beradi, aksincha noaniq yoki yomon asoslangan da'volar mudofaa pozitsiyasiga olib kelishi va samarali yechim topishni qiyinlashtirishi mumkin.

Rahbariyat bilan yig'ilishlar o'tkazish kommunikatsiya jarayonining eng muhim bosqichi bo'lib, bu uchrashuvlarda auditor o'z topilmalarini professional va konstruktiv tarzda taqdim etishi, rahbariyatning tushuntirishlarini diqqat bilan tinglashi va vaziyatning barcha jihatlarini aniqlashtirishi kerak. Samarali yig'ilish bir necha muhim tamoyillarga asoslanadi: ochiqlik va shaffoflik - auditor o'z topilmalarini to'liq va halol bayon qilishi kerak, professional hurmat - auditor rahbariyatga hurmat bilan munosabatda bo'lishi va ularning pozitsiyasini tushunishga harakat qilishi kerak, konstruktivlik - muhokama muammolarni aniqlashdan tashqari, ularni hal qilish yo'llarini topishga yo'naltirilishi kerak, hujjatlashtirish - barcha muhim muhokamalar va kelishuvlar yozma ravishda qayd etilishi kerak. Bu tamoyillarni amal qilish rahbariyat bilan ishbilarmon va samarali munosabatlarni ta'minlaydi va muammolarni hal qilishda hamkorlikni rivojlantiradi.

Tuzatish choralari bo'yicha kelishishga erishish muhokama jarayonining maqsadi hisoblanadi va agar mumkin bo'lsa, auditor hisobot taqdim etilguniga qadar xatoliklarni tuzatish va kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha kelishuvlarga erishishga harakat qilishi kerak. Agar rahbariyat aniqlangan xatoliklarni tan olsa va ularni tuzatishga rozi

bo'lsa, bu moliyaviy hisobotlarning sifatini yaxshilaydi va auditorlik fikrini shakllantirishni osonlashtiradi, lekin agar rahbariyat xatoliklarni tuzatishdan bosh tortsa yoki kamchiliklarni bartaraf etish uchun choralar ko'rishni istamasa, auditor bu faktni hujjatlashtirib, uni yakuniy auditorlik fikrini shakllantirishda hisobga olishi kerak. Tuzatilmagan xatoliklar va bartaraf etilmagan kamchiliklar auditorlik xavfini oshiradi va agar ularning umumiy ta'siri moddiy bo'lsa, auditorlik fikrini o'zgartirishga olib kelishi mumkin.

Boshqaruv organlari bilan aloqa alohida ahamiyatga ega, chunki ba'zi masalalar korxonaning yuqori darajadagi rahbariyati va boshqaruv organlarining e'tiborini talab qiladi. Xalqaro auditorlik standartlari auditorga quyidagi masalar haqida boshqaruv organlariga (direktorlar kengashi, audit qo'mitasi) xabar berishni talab qiladi: ichki nazoratning jiddiy kamchiliklari, ayniqsa moliyaviy hisobotda moddiy xatoliklarga olib kelishi mumkin bo'lganlar, auditor mustaqilligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan holatlar, auditor e'tiborini jalb qilgan muhim hisob siyosati masalalari va murakkab professional mulohazalar, moliyaviy hisobotlarda oshkor qilishga nisbatan muhim masalalar, auditor va rahbariyat o'rtasida hal qilinmagan fikr farqlari, va boshqa muhim masalalar. Boshqaruv organlariga bunday xabar berish korporativ boshqaruvni yaxshilashga yordam beradi va boshqaruv organlariga o'z nazorat funksiyasini samarali bajarish uchun zarur ma'lumotlarni ta'minlaydi.

Auditorlik tekshiruvi natijalarini umumlashtirish jarayoni - bu murakkab, ko'p qirrali va yuqori mas'uliyatli ish bo'lib, u auditorning barcha professional bilimi, tajribasi va malakasini talab qiladi. Bu jarayon davomida auditor to'plangan katta hajmdagi ma'lumotlarni tizimlashtiradi, aniqlangan barcha xatoliklar va kamchiliklarni miqdoriy va sifat jihatidan baholaydi, ichki nazorat tizimini kompleks ko'rib chiqadi, moliyaviy hisobotlarning umumiy mantiqiyligi va izchilligini analitik protseduralar yordamida baholaydi, professional mulohazasi asosida ishonchlilikning umumiy darajasini aniqlaydi, va nihoyat, barcha aniqlangan muammolar bo'yicha korxona rahbariyati va boshqaruv organlari bilan samarali kommunikatsiyani amalga oshiradi.

To'g'ri va sifatli tashkil etilgan umumlashtirish jarayoni bir necha muhim natijalarni ta'minlaydi: birinchidan, u auditorga barcha muhim masalalarni sistematik ravishda ko'rib chiqish va hech narsa e'tibordan chetda qolmasligiga ishonch hosil qilish imkonini beradi, ikkinchidan, u to'plangan barcha dalillar asosida asosli va professional xulosalar chiqarishga yordam beradi, uchinchidan, u yakuniy auditorlik fikrini shakllantirish uchun mustahkam asos yaratadi, to'rtinchidan, u korxonaga ichki nazorat tizimini yaxshilash va moliyaviy hisobotlar sifatini oshirish bo'yicha qimmatli tavsiyalar berish imkonini beradi, beshinchidan, u auditorlik ishining sifati va professional standartlarga muvofiqligini ta'minlaydi.

Umumlashtirish jarayonida auditor bir necha muhim tamoyillarga rioya qilishi kerak: professional skeptitsizm - auditor barcha ma'lumotlarni tanqidiy baholashi va qabul qilingan tushuntirishlarga so'zsiz ishonmasligi kerak, ob'ektivlik va mustaqillik - auditor o'z fikrini tashqi ta'sirlardan xoli holda, faqat to'plangan dalillar va professional mulohazasi asosida shakllantirishi kerak, puxtalik va diqqatlilik - auditor barcha muhim jihatlarni ehtiyotkorlik bilan ko'rib chiqishi va tafsilotlarga e'tibor berishi kerak, professional etika - auditor o'z professional va etik majburiyatlariga qat'iy rioya qilishi kerak, tizimlilik va izchillik - umumlashtirish jarayoni tartibli va tizimli ravishda amalga oshirilishi kerak. Bu tamoyillarga rioya qilish yuqori sifatli auditorlik xulosasini tayyorlash uchun zarur shartdir va auditor professional obro'sini saqlash va moliyaviy bozorlarda ishonchni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi.

14.2. Auditorlik tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirish va auditorlik xulosasini tayyorlash

Auditorlik tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirish va auditorlik xulosasini tayyorlash - bu auditning eng mas'uliyatli bosqichi hisoblanadi. Auditorlik xulosasi korxona moliyaviy hisobotlarining ishonchliligini baholovchi rasmiy hujjat bo'lib, u investorlar, kreditorlar, davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar uchun muhim

ahamiyatga ega. Shuning uchun bu hujjat yuqori professional darajada tayyorlanishi va barcha tegishli talablarga javob berishi lozim.

Xalqaro auditorlik standartlari (ISA) va milliy qonunchilik auditorlik xulosasining tuzilishi va mazmuniga aniq talablar qo'yadi:

Sarlavha va manzil. Xulosaning sarlavhasi uni boshqa turdagi hisobotlardan farqlash uchun "Mustaqil auditorning xulosasi" deb nomlanishi kerak. Xulosa moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilariga manzillangan bo'ladi - odatda aktsiyadorlar, sheriklar yoki boshqaruv organlari.

Kirish qismi. Bu qismda auditga tortilgan moliyaviy hisobotlar aniqlanadi, ular tarkibidagi asosiy formalar sanab o'tiladi va hisobotlar tayyorlagan rahbariyat mas'uliyati ta'kidlanadi. Shuningdek, auditor va rahbariyatning mas'uliyatlari farqlanadi.

Rahbariyatning moliyaviy hisobotlar uchun mas'uliyati. Bu bo'limda ta'kidlanadiki, rahbariyat moliyaviy hisobotlarni tegishli hisob siyosatiga muvofiq tayyorlash va adolatli aks ettirish uchun mas'ul. Shuningdek, rahbariyat firibgarlik yoki xatolar natijasida moddiy noto'g'ri ma'lumotlardan xoli moliyaviy hisobotlarni tayyorlash imkonini beradigan ichki nazoratni joriy etish uchun mas'ul.

Auditorning mas'uliyati. Auditor o'z fikrini bildirish uchun mas'ul ekanligi, tekshiruv xalqaro auditorlik standartlariga muvofiq o'tkazilganligi va etika talablariga rioya qilinganligi ta'kidlanadi. Auditorlik protseduralarining mohiyati qisqacha tavsiflanadi.

Auditorning fikri. Bu xulosaning eng muhim qismi bo'lib, unda auditor moliyaviy hisobotlar barcha moddiy jihatlarda tegishli hisob siyosatiga muvofiq korxonaning moliyaviy holatini, faoliyat natijalarini va pul mablag'lari harakatini adolatli aks ettiradimi yoki yo'qmi haqida o'z fikrini bildiradi.

Hisobot bo'yicha boshqa masalalar. Ba'zi hollarda auditor qo'shimcha ma'lumotlarni taqdim etishi kerak bo'lishi mumkin, masalan, asosiy audit masalalari, boshqaruv organlari e'tiboriga havola qilinadigan masalalar yoki boshqa ma'lumotlar.

Imzo, sana va manzil. Xulosaga auditor yoki audit firmasining vakili imzo chekadi, xulosa sanasi va auditorning joylashgan manzili ko'rsatiladi.

Vaziyatga qarab, auditor to'rt turdagi fikirni bildirishi mumkin:

Shartisz ijobiy fikr (Unmodified opinion). Bu eng keng tarqalgan va ma'qul ko'rilgan fikr turi bo'lib, moliyaviy hisobotlar barcha moddiy jihatlarda adolatli taqdim etilgan degan xulosani bildiradi. Shartisz ijobiy fikr berilishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- Auditor etarli va tegishli audit dalillarini to'plagan bo'lishi kerak;
- Aniqlangan tuzatilmagan xatoliklar birga olinganda ham moddiy bo'lmasligi kerak;
- Moliyaviy hisobotlar tegishli hisob siyosatiga muvofiq tayyorlangan bo'lishi kerak;
- Moliyaviy hisobotlarda taqdim etilgan ma'lumotlar tegishli, ishonchli, solishtiriladigan va tushunilishi oson bo'lishi kerak.

Shartli ijobiy fikr (Qualified opinion). Bu fikr aniqlangan moddiy, lekin keng qamrovli bo'lmagan xatoliklar mavjud bo'lganda yoki auditor etarli dalillarni to'play olmagan, lekin bu ta'sir keng qamrovli emas deb hisoblagan hollarda bildiriladi. Shartli ijobiy fikr "bundan tashqari" yoki "ushbu masaladan tashqari" iborasi bilan ifodalanadi va fikrga ta'sir qilgan vaziyat alohida paragrafda batafsil tavsiflanadi.

Salbiy fikr (Adverse opinion). Moliyaviy hisobotlardagi xatoliklar moddiy va keng qamrovli bo'lganida, ya'ni hisobotlar butunlay noto'g'ri tasvir berayotganida bunday fikr bildiriladi. Salbiy fikr juda jiddiy hodisa bo'lib, u moliyaviy hisobotlarga ishonib bo'lmasligini anglatadi.

Fikirni bildirmaslik (Disclaimer of opinion). Auditor etarli va tegishli dalillarni to'play olmaganda va bu ta'sir moddiy hamda keng qamrovli bo'lganda, yoki juda kam uchraydigan holatlarda bir nechta aniqlanmaganliklar o'zaro ta'siri tufayli auditor fikr bildirishi mumkin emas deb topganda bunday xulosa beriladi.

Standart auditorlik xulosasiga qo'shimcha ravishda, ba'zi holatlarda maxsus e'tibor qismlari kiritilishi kerak:

Asosiy audit masalalari (Key Audit Matters). Ochiq aktsiyadorlik jamiyatlari uchun o'tkaziladigan auditlarda auditor asosiy audit

masalalarini aniqlashi va ular haqida xulosa qismida ma'lumot berishi shart. Asosiy audit masalalari - joriy davr moliyaviy hisobotlarini auditlashda professional mulohazaga ko'ra eng muhim bo'lgan masalalar. Ular odatda quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Yuqori baholash xavfi yoki aniqlangan moddiy xatolik xavfi yuqori bo'lgan sohalar;
- Murakkab professional mulohazalarni talab qiladigan muhim hisob baholashlari bilan bog'liq audit protseduralarining natijalari;
- Davr mobaynida sodir bo'lgan muhim voqealar yoki operatsiyalarning auditga ta'siri.

Davomli faoliyatga oid shubhalar. Agar auditor korxonaning davomli faoliyat prinsipiga muvofiq faoliyat yuritish qobiliyatiga oid moddiy aniqlanmaganlikni aniqlasa, lekin moliyaviy hisobotlar to'g'ri tayyorlangan bo'lsa, u bu masalaga xulosada alohida e'tibor qaratishi kerak.

Boshqa ma'lumotlar. Auditor yillik hisobotning auditorlik xulosasi bilan birga taqdim etiladigan boshqa qismlarini (masalan, direktorlar hisoboti) o'qiydi va ular moliyaviy hisobotlar yoki auditor bilimiga zid kelmasligini tekshiradi. Agar moddiy nomuvofiqlik topilsa, bu haqida xulosada ma'lumot beriladi.

Taqqoslash ma'lumotlari bo'yicha fikr. Agar o'tgan yil moliyaviy hisobotlari boshqa auditor tomonidan tekshirilgan bo'lsa yoki tekshirilmagan bo'lsa, bu haqda ma'lumot berilishi kerak bo'lishi mumkin.

Auditorlik xulosasini tayyorlashda quyidagi amaliy jihatlarni hisobga olish muhimdir:

Til va uslub. Xulosa rasmiy, lekin tushunarli tilda yozilishi kerak. Professional atamalar ishlatilganda, ularning ma'nosi moliyaviy hisobot foydalanuvchilariga aniq bo'lishi kerak. Noaniq yoki ikki ma'noli iboralardan qochish lozim.

Aniqlik va to'liqlik. Barcha zarur ma'lumotlar kiritilishi va hech narsa o'tkazib yuborilmasligi kerak. Shu bilan birga, ortiqcha ma'lumotlardan va takrorlanishdan qochish lozim.

Izchillik. Bir nechta yillar davomida bir xil korxonani tekshirayotganda, xulosaning tuzilishi va ifodalari izchil bo'lishi kerak (vaziyat o'zgarmagan taqdirda).

Standartlarga muvofiqlik. Xulosa xalqaro yoki milliy auditorlik standartlarining barcha talablariga to'liq javob berishi shart.

Yuqori sifatli auditorlik xulosasini ta'minlash uchun ko'p bosqichli ko'rib chiqish jarayoni zarur:

Ish hujjatlarini ko'rib chiqish. Xulosani tayyorlashdan oldin, audit jamoasining rahbari barcha ish hujjatlarini ko'rib chiqib, to'plangan dalillar etarli va fikrini asoslash uchun mos ekanligini tasdiqlashi kerak.

Tengdosh tekshiruvi (Engagement Quality Control Review). Yuqori xavfli loyihalar uchun (masalan, ochiq aktsiyadorlik jamiyatlari auditi), jamoaga kirmaydigan tajribali auditor tomonidan mustaqil ko'rib chiqish o'tkaziladi. Bu mutaxassis xulosaning asoslanganligini va barcha muhim masalalar to'g'ri ko'rib chiqilganligini tekshiradi.

Texnik ko'rib chiqish. Audit firmasidagi texnik bo'lim yoki mutaxassislar xulosaning standartlarga muvofiqligini, shakliy to'g'riligini va til jihatidan yaxshilanganligini tekshiradilar.

Yakuniy tasdiqlash. Barcha ko'rib chiqishlar tugagandan so'ng, vakolat berilgan shaxs (odatda audit direktori yoki sherik) xulosaga imzo chekishdan oldin yakuniy tasdiqlash beradi.

Auditorlik xulosasining sanasi juda muhim:

Xulosa sanasi. Bu sana auditorning etarli va tegishli dalillar to'plagan eng oxirgi sana hisoblanadi. Odatda bu rahbariyat moliyaviy hisobotlarni tayyorlaganligini va ular uchun mas'uliyatni olganligini tasdiqlaganidan keyingi sana bo'ladi.

Hujjatlashtirish muddatlari. Xalqaro standartlarga ko'ra, auditor xulosa sanasidan keyin 60 kun ichida barcha audit hujjatlarini yakunlashi va arxivlashi kerak. Arxivlanganidan so'ng, hujjatlarga o'zgartirish kiritish faqat qat'iy nazorat ostida va asosli sabablarga ko'ra amalga oshirilishi mumkin.

Auditorlik xulosasidan tashqari, auditor odatda korxona rahbariyatiga yoki boshqaruv organlariga qo'shimcha hisobot tayyorlaydi:

Rahbariyatga xat (Management Letter). Bu hujjatda auditor tekshiruv davomida aniqlangan, lekin xulosaga kiritilishi shart bo'lmagan ichki nazorat kamchiliklari, takomillashtirish takliflari va boshqa kuzatuvlar keltiriladi. Bu xat:

- Aniqlangan ichki nazorat zaifliklarini tavsiflaydi;
- Ularning potentsial ta'sirini tushuntiradi;
- Yaxshilash bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi;
- O'tgan yil tavsiyalarining amalga oshirilishini kuzatadi.

Boshqaruv organlariga xabar berish. Jiddiy ichki nazorat kamchiliklari, firibgarlik belgilari yoki auditor mustaqilligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan holatlar haqida direktorlar kengashi yoki audit qo'mitasiga alohida xabar beriladi.

Ba'zi hollarda auditor qonunchilikka rioya qilmaslik faktlarini aniqlashi mumkin:

Qonunchilikka rioya qilmaslikka javob berish. Auditor aniqlangan yoki gumon qilinadigan qonun buzilishining xarakterini va holatlarini tushunishi, vaziyatga tegishli qo'shimcha ma'lumotlarni olishi kerak.

Rahbariyat va boshqaruv organlari bilan aloqa. Auditor bu masalalarni tegishli darajadagi rahbariyat va boshqaruv organlari bilan muhokama qilishi kerak.

Tegishli organlarga xabar berish. Ba'zi hollarda (qonunda nazarda tutilgan) auditor vazifasi tufayli aniqlangan qonun buzilishlar haqida tashqi organlarga xabar berishi talab qilinishi mumkin, masalan, pul yuvish yoki terrorizmni moliyalashtirish holatlari.

Tayyorlangan auditorlik xulosasi quyidagi tartibda taqdim etiladi:

Rahbariyat bilan yopiq yig'ilish. Xulosani taqdim etishdan oldin, auditor odatda korxona rahbariyati bilan yig'ilish o'tkazib, asosiy topilmalarni muhokama qiladi va qo'shimcha tushuntirishlar oladi.

Boshqaruv organlariga taqdimot. Audit qo'mitasi yoki direktorlar kengashiga taqdimot qilinadi, unda auditor:

- Tekshiruv doirasi va metodologiyasini tushuntiradi;
- Asosiy topilmalarni bayon qiladi;
- Bildirgan fikrining asoslarini tushuntiradi;

- Asosiy audit masalalari va muhim mulohazalarni muhokama qiladi;
- Tavsiyalar va takliflarni taqdim etadi.

Hujjatlarni topshirish. Auditorlik xulosasi va qo'shimcha hisobotlar rasmiy ravishda topshiriladi va qabul qilinganligini tasdiqlovchi hujjatlar olinadi.

Aksiyadorlik jamiyatlari uchun:

Ommaviy e'lon qilish. Auditorlik xulosasi moliyaviy hisobotlarning bir qismi sifatida korxona veb-saytida va fond birjalarida e'lon qilinadi.

Regulyator organlarga taqdim etish. Ko'plab mamlakatlarda auditorlik xulosasining nusxasi qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga soluvchi organlarga taqdim etilishi shart.

Aktsiyadorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga tarqatish. Xulosa korxonaning yillik hisobotining tarkibiy qismi sifatida barcha manfaatdor tomonga taqdim etiladi.

Auditorlik tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirish va auditorlik xulosasini tayyorlash - bu yuqori professional mahorat, diqqatlilik va mas'uliyatni talab qiladigan murakkab jarayondir. Sifatli auditorlik xulosasi nafaqat moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini tasdiqlaydi, balki korxonaning boshqaruv sifatini yaxshilashga ham hissa qo'shadi. Auditor tegishli standartlarga qat'iy rioya qilgan holda, to'plangan barcha dalillarni chuqur tahlil qilib, professional mulohazasiga asoslanib, adolatli va asosli fikr bildirishi kerak. Bu jarayon zamonaviy audit amaliyotining eng muhim qismi bo'lib, moliyaviy bozorlarda ishonch va shaffoflikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

"GLOBAL AUDIT PARTNERS" MChJ

Auditorlik va konsalting xizmatlari

Litsenziya: № 0000123 | Manzil: Toshkent sh., Shayxontohur tumani, Nukus ko'chasi, 25-uy

MUSTAQIL AUDITORNING XULOSASI

"Silk Road Technologies" aksiyadorlik jamiyatining aksiyadorlariga

Moliyaviy hisobotlar bo'yicha fikr

Biz "Silk Road Technologies" aksiyadorlik jamiyatining (keyingi o'rinlarda "Jamiyat") 2024 yil 31 dekabrga yakunlangan hisobiy yil uchun moliyaviy hisobotlarini tekshirdik. Ushbu moliyaviy hisobotlar quyidagilardan iborat:

- 2024 yil 31 dekabr holatiga moliyaviy holat to'g'risida hisobot (Balans);
- 2024 yil 31 dekabrga yakunlangan yil uchun moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot (Foyda yoki zarar to'g'risida hisobot);
- 2024 yil 31 dekabrga yakunlangan yil uchun pul mablag'lari harakati to'g'risida hisobot;
- 2024 yil 31 dekabrga yakunlangan yil uchun kapitalning o'zgarishi to'g'risida hisobot;
- Moliyaviy hisobotlarga tushuntirish yozuvlari, shu jumladan muhim hisob siyosati va boshqa tushuntirish ma'lumotlari.

FIKR: Bizning fikrimizcha, ilova qilingan moliyaviy hisobotlar Jamiyatning 2024 yil 31 dekabr holatiga moliyaviy holatini, shuningdek, ushbu sanada yakunlangan yil uchun moliyaviy natijalarini va pul mablag'lari harakatini **barcha moddiy jihatlarda O'zbekiston Respublikasining Moliyaviy Hisobot Standartlariga muvofiq adolatli aks ettiradi.**

Fikrning asosi

Biz auditni Xalqaro Auditorlik Standartlari (XAS)ga muvofiq o'tkazdik. Ushbu standartlar bo'yicha bizning mas'uliyatimiz

hisobotimizning "Moliyaviy hisobotlarni auditlashda auditorning mas'uliyati" bo'limida batafsil bayon etilgan.

Biz Xalqaro Buxgalterlar Federatsiyasining Professional Buxgalterlar uchun Etika Kodeksida (XBFEK) belgilangan professional buxgalterlarning etik talablariga muvofiq Jamiyatdan mustaqilmiz va bu talablarning boshqa mas'uliyatlarini ham bajardik. Bizning fikrimizcha, biz olgan audit dalillari fikrimizning asosi bo'lish uchun yetarli va tegishlidir.

Asosiy audit masalalari

Asosiy audit masalalari - bu bizning professional mulohazamizga ko'ra, joriy davr moliyaviy hisobotlarini auditlashda eng muhim bo'lgan masalalardir. Ushbu masalalar moliyaviy hisobotlarning butun bo'lib auditi kontekstida va unga nisbatan fikrimizni shakllantirishda ko'rib chiqilgan va biz ushbu masalalar bo'yicha alohida fikr bildirmaymiz.

1. Daromadlarni tan olish - dasturiy ta'minot litsenziyalari

Asosiy audit masalasi: Jamiyat dasturiy ta'minot mahsulotlarini sotishdan 45,3 milliard so'm daromad olgan bo'lib, bu umumiy daromadning 68% ini tashkil etadi. Dasturiy ta'minot litsenziyalari sotuvidan daromadlarni tan olish murakkab professional mulohazalarni talab qiladi, chunki shartnomalar har xil (litsenziya muddati, texnik qo'llab-quvvatlash, yangilanishlar) bo'ladi. Noto'g'ri davrda tan olingan daromadlar moddiy xatoliklarga olib kelishi mumkin.

Auditda qo'llangan yondashuv: Bizning audit protseduralarimiz quyidagilarni o'z ichiga oldi:

- Jamiyatning daromadlarni tan olish siyosatini Moliyaviy Hisobot Standartlariga muvofiqligini baholash;
- Yil oxirida tuzilgan shartnomalarning tanlab tekshirilishi (45 ta yirik shartnoma);
- Daromadlarni to'g'ri davr va miqdorda tan olinganligini tasdiqlash uchun shartnoma shartlari, to'lov hujjatlari va yetkazib berish dalillarini tekshirish;
- Yil oxirida to'planmagan va oldindan olingan daromadlar balanslarini tahlil qilish;

•Tuzilgan shartnoma ma'lumotlari bazasini hisob ma'lumotlari bilan solishtiruv.

2. Rivojlanish bosqichidagi dasturiy ta'minot aktivlarining baholanishi

Asosiy audit masalasi: Jamiyat balansida rivojlanish bosqichidagi dasturiy ta'minot loyihalari uchun 12,8 milliard so'm nomoddiy aktivlar aks ettirilgan. Bunday aktivlarni tan olish va baholash quyidagi jihatlar bo'yicha muhim mulohazalarni talab qiladi: texnik jihatdan amalga oshirish mumkinligi, loyihani yakunlash va foydalanish niyati, kelajakda iqtisodiy foyda keltirish qobiliyati, ishlab chiqish xarajatlarini ishonchli o'lchash.

Auditda qo'llangan yondashuv: Bizning audit protseduralarimiz quyidagilarni o'z ichiga oldi:

•Rivojlanish bosqichidagi loyihalarning to'liq ro'yxatini olish va ularning joriy holatini tahlil qilish;

•Har bir muhim loyiha uchun biznes-reja va moliyaviy prognozlarni ko'rib chiqish;

•Texnik mutaxassislar bilan intervyu o'tkazish va loyihalarning texnik jihatdan amalga oshiriluvchanligini baholash;

•Kapitallashtirilgan xarajatlarni dalillarga qarshi tekshirish (ish vaqti ma'lumotlari, to'lovlar, uchinchi tomon xizmatlari);

•Nomoddiy aktivlarning qiymatini pasaytirish testlarini ko'rib chiqish va boshqaruvning taxminlarini baholash.

Moliyaviy hisobotlar uchun rahbariyat va boshqaruv mas'uliyati

Rahbariyat ushbu moliyaviy hisobotlarni O'zbekiston Respublikasining Moliyaviy Hisobot Standartlariga muvofiq tayyorlash va adolatli taqdim etish, shuningdek, firibgarlik yoki xatolar natijasida moddiy noto'g'ri ma'lumotlardan xoli moliyaviy hisobotlarni tayyorlash imkonini beradigan ichki nazoratni joriy etish uchun mas'uldir.

Moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda rahbariyat Jamiyatning davomli faoliyat prinsipiga muvofiq faoliyat yuritish qobiliyatini baholash, tegishli hollarda davomli faoliyatga oid masalalarni oshkor

qilish va rahbariyat Jamiyatni tugatish yoki faoliyatini to'xtatish niyatida bo'lmasa yoki buning boshqa real alternativasi bo'lmasa, davomli faoliyat tamoyilidan foydalanish uchun mas'uldir.

Boshqaruvchilar Jamiyatning moliyaviy hisobot jarayonini nazorat qilish uchun mas'uldirlar.

Moliyaviy hisobotlarni auditlashda auditorning mas'uliyati

Bizning maqsadimiz moliyaviy hisobotlar butun bo'lib olinganida firibgarlik yoki xatolar natijasida moddiy noto'g'ri ma'lumotlardan xoli ekanligi to'g'risida oqilona ishonch olish va bizning fikrimizni o'z ichiga olgan auditorlik xulosasini e'lon qilishdir. Oqilona ishonch - bu yuqori darajadagi ishonchdir, lekin XASga muvofiq o'tkazilgan audit har doim mavjud moddiy noto'g'ri ma'lumotni aniqlashini kafolatlamaydi.

XASga muvofiq auditning bir qismi sifatida, biz auditorlik davomida professional mulohazani qo'llaymiz va professional skeptitsizmni saqlaymiz. Biz quyidagilarni ham amalga oshiramiz:

•Moliyaviy hisobotlardagi firibgarlik yoki xatolar natijasida yuzaga kelgan moddiy noto'g'ri ma'lumotlar xavflarini aniqlaymiz va baholaymiz;

•Holatga mos audit protseduralarini ishlab chiqish maqsadida auditga tegishli ichki nazorat haqida tushuncha olamiz;

•Qo'llaniladigan hisob siyosatining mosligi va rahbariyat tomonidan amalga oshirilgan hisob baholashlarining oqilonaligi hamda tegishli oshkor qilingan ma'lumotlarni baholaymiz;

•Moliyaviy hisobotlarning umumiy taqdimoti, tuzilishi va mazmunini baholaymiz.

Mas'ul sherik: Karimov Jasur Rahimovich Auditor sertifikati: № AU-567 Berilgan sana: 22.06.2019 Imzo: _____	**Sana: 2025 yil 15 mart** M.O'. *(Muhr o'rni)*

Mavzuni o‘zlashtirish va mustaqil ishlash uchun savollar, amaliy topshiriqlar

1. Auditorlik tekshiruvi natijalarini umumlashtirish deganda nima tushuniladi?
2. Aniqlangan xatolar va nomuvofiqliklarni baholashda muhimlik darajasi qanday ahamiyatga ega?
3. Auditorlik ish hujjatlarining rasmiylashtirilishi nima sababdan muhim hisoblanadi?
4. Auditorlik xulosasining turlari va ularni berish shartlarini tushuntiring.
5. Auditorlik tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirishda xalqaro audit standartlarining roli nimadan iborat?

Test savollari

1. Auditorlik tekshiruvi natijalarini umumlashtirishning asosiy maqsadi nima?

A) Audit muddatini qisqartirish
B) Aniqlangan xatolar va dalillarni baholash asosida yakuniy mulohaza shakllantirish
C) Hisobotlarni qayta tuzish
D) Soliqni kamaytirish

2. Auditorlik xulosasida muhimlik darajasi nimani belgilaydi?

A) Audit narxini
B) Xatolarning auditorlik xulosasiga ta’sirini
C) Auditor tajribasini
D) Tekshiruv davomiyligini

3. Qaysi holatda shartli auditorlik xulosasi beriladi?

A) Hech qanday xato aniqlanmaganda
B) Moliyaviy hisobot to‘liq noto‘g‘ri bo‘lganda
C) Ayrim muhim, lekin cheklangan xatolar mavjud bo‘lganda
D) Auditor dalil to‘play olmaganda

4. Auditorlik ish hujjatlari nima uchun rasmiylashtiriladi?

A) Soliq organlariga topshirish uchun

B) Auditorlik tekshiruvini asoslash va tasdiqlash uchun
C) Korxona reklamasida foydalanish uchun
D) Foydani oshirish uchun

5. Auditorlik tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirish qaysi hujjat bilan yakunlanadi?

A) Hisob siyosati
B) Moliyaviy hisobot
C) Auditorlik xulosasi
D) Biznes-reja

GLOSSARIY

Audit – moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi va qonuniyligini mustaqil tekshirish jarayoni.

Auditor – auditorlik tekshiruvini amalga oshiruvchi malakali mutaxassis.

Auditorlik faoliyati – audit xizmatlarini ko‘rsatish bilan bog‘liq professional faoliyat.

Auditorlik tekshiruvi – moliyaviy va xo‘jalik operatsiyalarini tekshirish jarayoni.

Tashqi audit – mustaqil auditor tomonidan o‘tkaziladigan audit turi.

Ichki audit – korxona ichida ichki auditorlar tomonidan amalga oshiriladigan audit.

Davlat auditi – davlat organlari tomonidan olib boriladigan audit tekshiruvi.

Audit predmeti – audit jarayonida tekshiriladigan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Audit obyekti – auditda bevosita tekshiriladigan moliyaviy hisobot va operatsiyalar.

Audit subyekti – auditni amalga oshiruvchi shaxs yoki tashkilot.

Audit maqsadi – moliyaviy hisobotlar ishonchliligi haqida xulosa berish.

Audit vazifalari – audit maqsadiga erishish uchun bajariladigan ishlar majmui.

Audit metodi – auditni amalga oshirishda qo‘llaniladigan ilmiy va amaliy usullar.

Audit usullari – hujjatli tekshiruv, tahlil, kuzatuv kabi amaliy usullar.

Audit dalillari – auditorlik xulosasini asoslovchi ishonchli axborotlar.

Auditorlik mulohazasi – auditorning professional fikri va bahosi.

Muhimlik darajasi – xatoning hisobotga sezilarli ta’sir ko‘rsatish darajasi.

Audit riski – auditor noto‘g‘ri xulosa berish ehtimoli.

Ajralmas risk – ichki nazoratdan qat’i nazar mavjud bo‘lgan risk.

Nazorat riski – ichki nazorat xatoni aniqlay olmaslik ehtimoli.

Aniqlanmaslik riski – auditorlik protseduralari xatoni topa olmaslik ehtimoli.

Auditni rejalashtirish – audit ishlarini oldindan tashkil etish jarayoni.

Audit strategiyasi – auditni o‘tkazishning umumiy yo‘nalishi.

Audit dasturi – audit bosqichlari va protseduralari majmui.

Analitik protseduralar – moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil qilish usullari.

Testlash usuli – ichki nazorat samaradorligini tekshirish usuli.

Hujjatli tekshiruv – birlamchi hujjatlar asosida tekshirish.

Inventarizatsiya – aktiv va majburiyatlarning haqiqiyligini aniqlash jarayoni.

Kuzatuv – jarayonlarni bevosita ko‘zdan kechirish usuli.

So‘rov – mas’ul shaxslardan og‘zaki yoki yozma axborot olish.

Qayta hisoblash – hisob-kitoblarning to‘g‘riligini tekshirish.

Tasdiqlash xatlari – uchinchi tomonlardan ma’lumotlarni tasdiqlash hujjati.

Ichki nazorat – xatolar va firibgarlikni oldini olish tizimi.

Ichki nazorat tizimi – nazorat muhiti va tartib-qoidalar majmui.

Nazorat muhiti – boshqaruv va nazorat madaniyati.

Nazorat tartib-qoidalari – aniq nazorat mexanizmlari.

Buxgalteriya hisobi – xo‘jalik operatsiyalarini hisobga olish tizimi.

Moliyaviy hisobot – korxona moliyaviy holatini aks ettiruvchi hujjatlar.

Buxgalteriya balansi – aktivlar va majburiyatlar holati.

Foyda va zararlar hisoboti – moliyaviy natijalarni ko‘rsatuvchi hisobot.

Pul oqimlari hisoboti – pul tushumlari va chiqimlari hisobotidir.

Xususiy kapital hisoboti – kapitaldagi o‘zgarishlar hisobotidir.

Hisob siyosati – hisob yuritish qoidalari majmui.

Daromadlar auditi – daromadlarning to‘g‘ri tan olinishi tekshiruvi.

Xarajatlar auditi – xarajatlarning qonuniyligi va to‘g‘riligini tekshirish.

Asosiy vositalar auditi – uzoq muddatli aktivlar auditi.

Nomoddiy aktivlar auditi – jismoniy shakli bo‘lmagan aktivlar auditi.

Tovar-moddiy zaxiralar auditi – zaxiralarning mavjudligi va baholanishi.

Pul mablag‘lari auditi – kassa va bank mablag‘lari auditi.

Debitorlik qarzlari auditi – olinadigan qarzlar tekshiruvi.

Kreditorlik qarzlari auditi – majburiyatlar auditi.

Investitsiyalar auditi – moliyaviy qo‘yilmalar tekshiruvi.

Qisqa muddatli investitsiyalar – bir yilgacha bo‘lgan investitsiyalar.

Uzoq muddatli investitsiyalar – bir yildan ortiq investitsiyalar.

Xususiy kapital auditi – mulkdorlar kapitali tekshiruvi.

Majburiyatlar auditi – qarz va majburiyatlar auditi.

Ishlab chiqarish tannarxi auditi – mahsulot tannarxi tekshiruvi.

Tannarx kalkulyatsiyasi – mahsulot tannarxini hisoblash.

Huquqiy muvofiqlik auditi – qonunlarga rioya etilishini tekshirish.

Qonuniylik auditi – huquqiy normalarga moslikni baholash.

Shartnomalar auditi – shartnomalarning qonuniyligini tekshirish.

Litsenziyalar auditi – ruxsatnomalar mavjudligini tekshirish.

Soliq auditi – soliq hisob-kitoblari auditi.

Notovar operatsiyalar auditi – xizmat va moliyaviy operatsiyalar auditi.

Tovar operatsiyalari auditi – tovar harakati bilan bog‘liq audit.

Audit ish hujjatlari – auditor tomonidan tayyorlangan hujjatlar.

Audit natijalari – audit yakunida aniqlangan holatlar.

Audit natijalarini umumlashtirish – xulosaga tayyorgarlik bosqichi.

Audit natijalarini rasmiylashtirish – hujjatlar va xulosani tuzish.

Auditorlik hisoboti – audit natijalari bayoni.

Auditorlik xulosasi – auditorning rasmiy fikri.

Ijobiy auditorlik xulosasi – hisobotlar haqqoniy bo‘lsa beriladi.

Shartli auditorlik xulosasi – cheklangan xatolar mavjud bo‘lsa beriladi.

Salbiy auditorlik xulosasi – jiddiy buzilishlar bo‘lsa beriladi.

Xulosa berishdan bosh tortish – dalillar yetarli bo‘lmaganda.

Auditorlik mas’uliyati – auditorning huquqiy javobgarligi.

Auditor mustaqilligi – manfaatlar to‘qnashuvisiz faoliyat yuritish.

Professional etika – auditor axloqiy qoidalari.

Auditorlik sir saqlash majburiyati – ma’lumotlarni oshkor etmaslik.

Audit sifati – auditning ishonchlilik darajasi.

Audit nazorati – audit jarayonini ichki tekshirish.

Firibgarlik riski – ataylab buzilish ehtimoli.

Xatolik – ataylab bo‘lmagan noto‘g‘ri hisob.

Nomuvofiqlik – standart va qonunlarga zid holat.

Tuzatish yozuvlari – aniqlangan xatolarni bartaraf etish.

Qayta baholash – aktivlar qiymatini yangilash.

Qadrsizlanish – aktiv qiymatining pasayishi.

Rezervlar auditi – zaxiralar shakllanishi tekshiruvi.

Shubhali qarzlar – qaytarilishi noaniq qarzlar.

Bog‘liq tomonlar – manfaatdor shaxslar bilan operatsiyalar.

Keyingi hodisalar – hisobot sanasidan keyingi voqealar.

Hisobot davri – moliyaviy hisobot tuziladigan vaqt.

Moliyaviy barqarorlik – korxona uzoq muddatli barqarorligi.

Likvidlik – majburiyatlarni tez qoplash qobiliyati.

To‘lovga layoqatlilik – qarzlarni o‘z vaqtida to‘lash qobiliyati.

Samaradorlik – resurslardan oqilona foydalanish.

Tejamkorlik – xarajatlarni minimallashtirish.

Audit standartlari – auditni o‘tkazish qoidalari.

Xalqaro audit standartlari – global audit me’yorlari.

Auditorlik xulosasining ishonchliligi – foydalanuvchilar uchun ishonch darajasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

I. NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Auditorlik faoliyati to'g'risidagi Qonuni. – Toshkent, 2021 yil 12 fevral, ЎРҚ-661-сон.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Auditorlik faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent, 2017 yil 18 sentyabr, PF-5198-son.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Auditorlik faoliyatini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Qarori. – Toshkent, 2021 yil 31 mart, №184-son.

4. O'zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi Qonuni. – Toshkent, 2016 yil 30 avgust, ЎРҚ-404-сон.

5. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining "Moliyaviy hisobotning milliy standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi Buyrugi. – Toshkent, 2020 yil 28 dekabr, №1-son.

6. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining "O'zbekiston Respublikasida auditorlik standartlarini joriy etish to'g'risida"gi Buyrugi. – Toshkent, 2022 yil 15 mart, №45-son.

II. O'QUV-USLUBIY ADABIYOTLAR

7. Абдуллаев Я.Р. Аудит назарияси ва амалиёти: Дарслик. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2020. – 456 б.

8. Каримов И.А., Рахимова Д.С. Аудит: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Молия, 2021. – 384 б.

9. Мирзаахмедов Б.М. Молиявий ҳисобот аудити: Дарслик. – Тошкент: Turon-Iqbol, 2019. – 520 б.

10. Нурмуҳамедов Г.Т. Аудиторлик фаолияти асослари: Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДИУ, 2020. – 298 б.

11. Раҳимов З.М., Саидова М.Х. Ички аудит ва назорат: Дарслик. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2021. – 412 б.

12. Турсунов И.И. Халқаро аудиторлик стандартлари: Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДТУ, 2022. – 365 б.

13. Холматова С.Р. Аудиторлик текширувларини ташкил этиш ва ўтказиш: Монография. – Тошкент: Фан, 2020. – 256 б.

14. Шодиев Т.Ш., Мирзаева Г.А. Корхоналарда аудиторлик назорати: Дарслик. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2021. – 448 б.

III. ILMIY MAQOLALAR VA TADQIQOTLAR

15. Азизов Р.С. Молиявий ҳисоботлар аудитида моддийлик тушунчаси ва унинг аҳамияти // Иқтисодиёт ва таълим. – 2021. – №4. – Б. 125-132.

16. Бобоев А.Н., Юсупова Н.К. Аудиторлик хавфларини баҳолаш усуллари // Молия ва банк иши. – 2022. – №2. – Б. 45-53.

17. Жўраев М.А. Корхоналарда ички назорат тизимини такомилаштириш йўллари // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. – 2021. – №5. – Б. 78-85.

18. Исмоилов Р.Т. Аудиторлик далилларини тўплаш ва баҳолаш методологияси // Бухгалтерия ҳисоби ва аудит. – 2022. – №3. – Б. 34-41.

19. Қодиров Ф.Х. Рақамли иқтисодиёт шароитида аудиторлик хизматларини ривожлантириш // Иқтисодий тадқиқотлар. – 2021. – №6. – Б. 112-119.

20. Маҳмудова Л.И. Аудиторлик хулосаларининг сифати ва ишончлилигини таъминлаш масалалари // Молиявий назорат. – 2022. – №1. – Б. 67-74.

21. Носиров Ш.Ш. Халқаро аудиторлик стандартларини миллий амалиётга жорий этиш // Иқтисодиёт ва таълим. – 2021. – №3. – Б. 89-96.

22. Раҳмонов У.А. Аудиторлик текширувларини режалаштириш босқичлари // Молия ва ҳисоб. – 2022. – №4. – Б. 23-30.

23. Саттаров О.Б. Корхоналарда фириб-гарликни аниқлашда аудиторнинг роли // Бухгалтерия ҳисоби журнали. – 2021. – №2. – Б. 56-63.

24. Тошматов Э.С. Давомли фаолият принципини баҳолашда аудиторлик усуллари // Иқтисодий ислоҳотлар. – 2022. – №5. – Б. 101-108.

IV. XORIJIY ADABIYOTLAR

25. Arens A.A., Elder R.J., Beasley M.S. Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach. – 16th edition. – London: Pearson, 2019. – 896 p.

26. Gray I., Manson S. The Audit Process: Principles, Practice and Cases. – 6th edition. – London: Cengage Learning, 2020. – 752 p.

27. Hayes R., Dassen R., Schilder A., Wallage P. Principles of Auditing: An Introduction to International Standards on Auditing. – 4th edition. – Harlow: Pearson Education, 2021. – 624 p.

28. Knechel W.R., Salterio S.E. Auditing: Assurance and Risk. – 4th edition. – New York: Routledge, 2020. – 568 p.

29. Louwers T.J., Ramsay R.J., Sinason D.H., Strawser J.R. Auditing & Assurance Services. – 8th edition. – New York: McGraw-Hill Education, 2021. – 944 p.

30. Porter B., Simon J., Hatherly D. Principles of External Auditing. – 5th edition. – Chichester: Wiley, 2019. – 736 p.

31. Gramling A.A., Rittenberg L.E., Johnstone K.M. Auditing. – 10th edition. – Boston: Cengage Learning, 2022. – 912 p.

V. INTERNET RESURSLARI

32. Xalqaro Buxgalterlar Federatsiyasi (IFAC) rasmiy veb-sayti. – URL: https://www.ifac.org (murojaat sanasi: 15.12.2024).

33. Xalqaro Auditorlik va Ishonch Standartlari Kengashi (IAASB). – URL: https://www.iaasb.org (murojaat sanasi: 20.11.2024).

34. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy veb-sayti. – URL: https://mf.uz (murojaat sanasi: 10.12.2024).

35. O'zbekiston Respublikasi Buxgalterlar va Auditorlar milliy assotsiatsiyasi. – URL: https://naa.uz (murojaat sanasi: 05.12.2024).

36. Davlat soliq qo'mitasi rasmiy veb-sayti. – URL: https://soliq.uz (murojaat sanasi: 18.11.2024).

37. ACCA (Association of Chartered Certified Accountants) rasmiy veb-sayti. – URL: https://www.accaglobal.com (murojaat sanasi: 25.11.2024).

38. Institute of Internal Auditors (IIA) rasmiy veb-sayti. – URL: https://www.theiia.org (murojaat sanasi: 30.11.2024).
39. Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB). – URL: https://pcaobus.org (murojaat sanasi: 12.12.2024).
40. Journal of Accounting and Economics (Elsevier). – URL: https://www.journals.elsevier.com/journal-of-accounting-and-economics (murojaat sanasi: 08.12.2024).

MUNDARIJA

KIRISH 3
I BOB. AUDIT-2 FANIGA KIRISH, FANNING PREDMETI, METODI VA BOSHQA FANLAR BILAN O‘ZARO BOG‘LIQLIGI 5
1.1. Audit–2 faniga kirish 5
1.2. Audit–2 fanining predmeti va metodi.....8
1.3. Audit–2 fanining boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi.....17
II BOB. KORXONA MAQOMI VA FAOLIYATINING QONUNLAR, QONUNOSTI VA TA’SIS HUJJATLARIGA MOSLIGI AUDITI 28
2.1. Korxona maqomi va huquqiy asoslarini audit qilish.....28
2.2. Korxona maqomi va faoliyatining qonunchilikka mosligini audit qilish.....36
2.3. Korporativ boshqaruv va ichki hujjatlarning qonunchilikka muvofiqligini audit qilish. 43
III BOB. ASOSIY VOSITALAR AUDITI 51
3.1. Asosiy vositalarning mavjudligi, to'liqligini va mulkiy huquqlarni audit qilish.....51
3.2. Asosiy vositalarning baholanishi, amortizatsiyasi va harakatini audit qilish.....59
3.3. Asosiy vositalardan foydalanish, ta'mirlash va hisobotda aks ettirishni audit qilish 67
IV BOB. NOMODDIY AKTIVLAR AUDITI 77
4.1. Nomoddiy aktivlarning mavjudligi, huquqlari va tan olinish mezonlarini audit qilish 77
4.2. Nomoddiy aktivlarning baholanishi, amortizatsiyasi va harakatini audit qilish.....86
4.3. Nomoddiy aktivlardan foydalanish va hisobotda aks ettirishni audit qilish.....94
V BOB. TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR AUDITI 103
5.1.Tovar-moddiy zaxiralarning mavjudligi, saqlanishi va inventarizatsiyasini audit qilish. 103
5.2. Tovar-moddiy zaxiralarning baholanishi va harakatini audit qilish 122
5.3. Tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish va hisobotda aks ettirishni audit qilish.....140
VI BOB. ISHLAB CHIQARISH JARAYONLARI, TAYYOR MAHSULOT VA UNING TANNARXI AUDITI 154

6.1. Ishlab chiqarish jarayonlari va xarajatlarni audit qilish. 154
6.2. Tayyor mahsulot va uning tannarxini audit qilish..... 166
6.3. Tannarx hisoboti va moliyaviy natijalarni audit qilish 177
VII BOB. TOVAR OPERATSIYALARI BO‘YICHA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLAR AMALIY AUDITI 192
7.1. Tovar operatsiyalari bo'yicha debitorlik qarzlar amaliy auditi 192
7.2. Tovar operatsiyalari bo'yicha kreditorlik qarzlar amaliy auditi ... 198
VIII BOB. NOTOVAR XARAKTERIDAGI OPERATSIYALARI BO‘YICHA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLAR AMALIY AUDITI 206
8.1. Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha debitorlik qarzlar amaliy auditi 206
8.2. Notovar xarakteridagi operatsiyalar bo'yicha kreditorlik qarzlar amaliy auditi 213
IX BOB. PUL MABLAG‘LARI AUDITI 223
9.1. Kassadagi pul mablag'larining auditi 223
9.2. Bank hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi..... 229
9.3. Maxsus hisobvaraqlar va akkreditivlardagi pul mablag'larining auditi 235
9.4. Valyuta hisobvarag'laridagi pul mablag'larining auditi 240
X BOB. QISQA MUDDATLI INVESTITSIYALAR AUDITI..... 248
10.1. Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar auditi 248
10.2. Qisqa muddatli real investitsiyalar auditi..... 256
XI BOB. XUSUSIY KAPITAL AUDITI 267
11.1. Ustav kapitali va qo'shilgan kapital auditi 267
11.2. Zahira kapitali va taqsimlanmagan foyda auditi 274
11.3. O'z aksiyalarini sotib olish va kapital o'zgarishlari auditi..... 280
XII BOB. KORXONA DAROMADLARI AUDITI..... 289
12.1. Mahsulot sotishdan tushgan daromadlar auditi..... 289
12.2. Xizmat ko'rsatishdan olingan daromadlar auditi..... 299
12.3. Boshqa operatsion daromadlar auditi 308
12.4. Moliyaviy va favqulotda daromadlar auditi 318
XIII BOB. KORXONA XARAJATLARI AUDITI 329
13.1. Asosiy faoliyat xarajatlari auditi 329
13.2. Boshqa xarajatlar auditi 338
XIV BOB. AUDITORLIK TEKSHIRUVI NATIJALARINI UMUMLASHTIRISH VA RASMIYLASHTIRISH..... 352
14.1. Auditorlik tekshiruvi natijalarini umumlashtirish. 352

14.2. Auditorlik tekshiruvi natijalarini rasmiylashtirish va auditorlik xulosasini tayyorlash.....367
GLOSSARIY 380
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....384

U.A. SHIRINOV

AUDIT 2

Darslik

Muharrir: Z.N. Bobodustov
Musahhih: M.O. Mardiyeva
Texnik muharrir: N. Ergashev

Darslik institut Kengashining 2025-yil 27-noyabrdagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (4-sonli majlis bayoni, Ro‘xatga olish raqami 338-27/11).

“STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand - 2026

0036 **ISBN:** 978-9910-5305-7-9

Tasdiqnoma № 033337 (27.07.2022)
Nashrga ruxsat etildi: 12.06. 2026 y.
© “STAP-SEL” MChJ nashriyoti, Samarqand 2026 y.

2026-yilda chop etildi.
Qog‘oz bichimi A5, 60x84 1/16, Ofset qog‘ozi.
“Times New Roman” garniturasi.
Nashr bosma tabog`i 24.5
Buyurtma № 0132A/26. Adadi 50 nusxa

Samarqand iqtisodiyot va servis institutining matbaa bo`limida chop etildi.
LICENSE № 025316.
REESTR № X-119112.
Manzil: Samarqand shahar, Shoxrux ko`chasi 60-uy.